

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΙΣΩ: Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΗΣΤΟΥ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ
ΙΟΥΝΙΟΣ 2007

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνώμών του συγγραφέα (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παράγραφος 2).

Πρόλογος-ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ) για την χορήγηση της υποτροφίας εσωτερικού στο γνωστικό αντικείμενο της Ανθρωπογεωγραφίας κατά τη διάρκεια της οποίας εκπόνησα αυτή τη διδακτορική διατριβή.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Επιβλέποντα Καθηγητή κ. Εμμ. Μαρμαρά καθώς και στα δύο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, την Καθηγήτρια κα. Λ. Λεοντίδου και τον Καθηγητή κ. Η. Κουρλιούρο για την αμέριστη επιστημονική τους καθοδήγηση, συμβολή, συμπαράσταση, κατανόηση και υποστήριξη καθ' όλη τη διάρκεια της ερευνητικής και συγγραφικής μου δραστηριότητας. Έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διεξαγωγή της διδακτορικής μου έρευνας και χωρίς την αστείρευτη ακαδημαϊκή και προσωπική τους βοήθεια δεν θα μπορούσα να ολοκληρώσω αυτό το έργο. Τους ευχαριστώ θερμά με απέραντη ευγνωμοσύνη.

Στην οικογένεια μου, στους γονείς μου, Θεοφάνη και Σταυρούλα Χρήστου αλλά και στον αδερφό μου Δημήτρη Χρήστου, όλα τα ευχαριστώ του κόσμου δεν θα είναι ποτέ αρκετά για την αγάπη τους που με συντρόφευε σε αυτό και σε πολλά άλλα ταξίδια μοναξιάς, πόνου, αγώνα και αγωνίας. Το ίδιο ισχύει και για τον Διονύση που επέλεξε να είναι πάντα παρόν και δίπλα μου, συνταξιδιώτης και σύντροφος στην επιστήμη και στη ζωή. Η άνευ όρων υλική και ηθική συνδρομή τους στην ερευνητική μου πορεία, παρά την απόσταση που έχει αυτή δημιουργήσει και με έχει απομακρύνει από κοντά τους, η μεγαλοψυχία, η κατανόηση και η διαρκής συμπαράσταση τους συνέβαλαν όχι μόνο στην επιστημονική μου διαδρομή αλλά κυρίως στην προσωπική μου ανάπτυξη. Για αυτούς και πολλούς άλλους λόγους τους οφείλω τα μέγιστα.

Σε όλους τους συναδέρφους και συναγωνιστές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό που αναγνωρίζουν την ευγνωμοσύνη μέσα από πράξεις και σιωπή παρά λόγια και γραπτά, όσο δύσκολα και εάν ήταν τα χρόνια και πικρές οι στιγμές, πάντα ήταν ξεχωριστές, πλημμυρισμένες από δημιουργικές αναμνήσεις και ψιθύρους ονείρων και χρωματιστών σχεδίων της δικής μας εποχής. Ξέρετε ποιοι είσαστε και εγώ είμαι πολύ τυχερή που σας γνωρίζω.

Ο τελευταίος λόγος οφειλής αναμφισβήτητα ανήκει στους μετανάστες και παλιννοστούντες οι οποίοι μου συμπαραστάθηκαν και βοήθησαν στη συλλογή του εμπειρικού υλικού για την τεκμηρίωση και την ολοκλήρωση της μελέτης μου. Στις συμμετέχουσες και στους συμμετέχοντες στην έρευνα θέλω να εκφράσω τα πιο ειλικρινή και ατέλειωτα ευχαριστώ για την γενναιοδωρία τους να μοιραστούν μαζί μου, άνευ όρων, τις ιστορίες ζωής τους, τον πολύτιμο χρόνο τους, τον προσωπικό, οικογενειακό και επαγγελματικό τους χώρο. Χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσα να ολοκληρώσω αυτή την αναζήτηση που μας ακολουθεί όλους χρόνια τώρα, αυτή του «ανήκειν» και της «ταυτοτικής» μας ύπαρξης. Τα ταξίδια όμως δεν τελειώνουν τελικά ποτέ – είτε επιστημονικά, είτε μεταναστευτικά – και ελπίζω να είμαστε κάποτε συνεπιβάτες σε νέες διαδρομές και καινούργια κεφάλαια...Μέχρι τότε ως «πρωταγωνιστές» και «ψυχή» αυτής της διαδρομής, και πάλι, σας ευχαριστώ «από ψυχής».

ΑΦΙΕΡΩΣΗ

Αφιερώνεται στα παιδιά όλου του κόσμου που είναι και δικά μας παιδιά.

Διότι οι καρδιές των παιδιών δεν έχουν σύνορα και πατρίδα, μονάχα συρματοπλέγματα του δικού τους ολοκαυτώματος εκεί που το όνειρο έχει μουδιάσει και ο εφιάλτης έχει κυριεύσει τις στιγμές τους.

Σε εκείνα τα παιδιά του μόχθου, του πόνου, της προσφυγιάς, της ξενιτιάς, της αρρώστιας, της ορφάνιας και της μοναξιάς.

Σε εκείνα τα παιδιά που είναι και δικά μας παιδιά, σε εκείνα τα παιδιά που βιώνουν την στέρηση και την σκληρότητα της εποχής της παγκοσμιοποίησης.

Στα παιδιά της βίας, της κακοποίησης και του αποτρόπαιου που βιώνουν το απάνθρωπο, στα παιδιά εκείνα που έγιναν εμπόρευμα αλλά στο βλέμμα τους καθρεφτίζεται η αγάπη και η ελπίδα.

Στα παιδιά της ερήμου που άφησε ο πόλεμος, τα πυρηνικά, οι φυσικές καταστροφές και η αδιαφορία των καιρών, με την αγωνία και την κραυγή απελπισίας ότι κάποτε θα νιώσουν μόνο στοργή και ξενοιασιά ξανά.

Έτσι απλά, όπως πρέπει να είναι όλα τα παιδιά που είναι και δικά μας παιδιά. Όλα τα παιδιά, ας ζήσουν επιτέλους με αξιοπρέπεια σαν παιδιά. Μια μέρα παγκόσμια δεν φτάνει, κάθε μέρα ας γίνει ημέρα του παιδιού στις καρδιές όλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος-ευχαριστίες	
Αφιέρωση	
Πίνακας Περιεχομένων	i
Περίληψη στα Ελληνικά	iv
Περίληψη στα Αγγλικά	v
1. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΝΤΡΥΦΩΝΤΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	1
1.1. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ-ΒΑΣΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	5
1.2. ΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ: ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ Η ΑΠΟΡΘΗΤΟΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ;	7
2. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ, ΜΕΘΟΔΟΙ	14
2.1. Επιστημολογικά ζητήματα	17
2.2. Μεθοδολογικά θέματα	26
2.3. Τεχνικές και μέθοδοι συλλογής των ποιοτικών δεδομένων	30
2.4. Προβλήματα και προοπτικές επιτόπιας έρευνας	37
3. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΟΡΩΝ: Η ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ	44
3.1. Η Μετανάστευση στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης: Θεωρίες Μετανάστευσης – Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις	47
3.2 Η Παλιννόστηση στη Νεωτερικότητα: Θεωρίες Παλιννόστησης – Αναλυτική αποτίμηση της Διασποράς εν κινήσει	51
3.2.1. Θεωρίες Παλιννόστησης	51
3.2.2. Το διασπορικό τοπίο	58
3.3. Το Εθνοπολιτισμικό Μόρφωμα: Η Ταυτοτική, Έμφυλη, Εθνοτική και Ταξική Διάσταση του Ανήκειν	67
3.3.1. Η σύγχρονη διαλεκτική των ταυτοτήτων	67
3.3.2. Θεωρητικά και Εμπειρικά μοντέλα μελέτης ταυτοτήτων	72
3.3.3. Η κοινωνιολογική και η ανθρωπογεωγραφική θεώρηση της ταυτότητας	75
3.3.4. Μεταμοντέρνες θεωρίες ταυτοποίησης	81
3.4. Εθνοτικές ομάδες και το φαινόμενο του εθνισμού: τα όρια, η δράση και η εξέλιξη τους	84
3.5. Φεμινιστική και έμφυλη προσέγγιση	88
3.6. Η ταξική διάσταση του ανήκειν	93
3.7. Η Ανθρωπογεωγραφία των Μεταναστευτικών Υποκειμένων: Χώρος, Τόπος, Χρόνος και η Διυποκειμενική Αναπαράσταση Κοινωνικών Κατασκευών Μνήμης και Αφήγησης	97
4. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΑΠΟ ΤΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΟΝΕΙΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ	101

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ & ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ ΣΤΙΣ ΗΠΑ, ΣΤΗ ΔΑΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	
4.1. Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ Η ΥΠΟΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	101
4.1.1. Το παραμύθι της δικής τους ζωής στη χώρα του παραμυθά Hans Christian Andersen: η Σκανδιναβική μεταναστευτική διάσταση (Απόδοση της αφηγηματικής καταγραφής)	103
4.2. ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΙΣΩ: ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ	108
4.2.1. Πίσω στο «λίκνο του πολιτισμού» και στο όνειρο της επιστροφής στη «πατρίδα»: η ελληνική διάσταση της σύγχρονης μετανάστευσης και παλιννόστησης	108
5. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΝΗΚΕΙΝ	112
5.1. Έμφυλες και ταξικές αναπαραστάσεις πολλαπλών διαδρομών	113
5.2. Απεικονίσεις, φαντασιώσεις και βιώματα του «εδώ» και του «εκεί»	117
5.3. Εθνοτικοί προσδιορισμοί και προσανατολισμοί του ανήκειν	122
5.4. Πρισματική και Πολυδιάσταση Προσέγγιση της Ταυτότητας στις Μεταναστευτικές Εμπειρίες – Απηχήσεις και Αντικατοπτρίσεις του Αφηγηματικού Λόγου	145
6. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ	149
6.1. Το χωροχρονικό της πολιτισμικής προσαρμογής: διαπραγματεύσεις ταυτότητας – διευκρινήσεις για το «φαίνεσθαι» και το «είναι» στις κοινωνικές συλλογικότητες	149
6.2. Κίνητρα, επιλοκές, αμφισημίες, συμβιβασμοί: δράσεις και αντιδράσεις	155
6.3. Κοινότητα Ελλήνων Δανίας (ΚΕΔ)	157
6.4. Κατηγοριοποιήσεις ταυτότητας – τυπολογία του «ανήκειν»	174
6.4.1. Εθνικιστική – εθνοκεντρική	175
6.4.2. Ελληνοκεντρική – προγονολατρική	176
6.4.3. Κοσμοπολίτικη – πολυπολιτισμική	177
6.4.4. Διεθνικιστική – επιπολιτισμική	179
6.5. Πολυπολιτισμικοί προσδιορισμοί και προσανατολισμοί του αποκλεισμού	180
7. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: ΑΠΟΔΟΜΩΝΤΑΣ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ‘ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ’: ΣΤΑΘΜΟΙ, ΕΜΠΟΔΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΙΣΩ – Η ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ	194
7.1. Συγκλίνουσες και αποκλίνουσες συγκρίσεις της Ελληνοδανικής και της Ελληνοαμερικανικής μεταναστευτικής περίπτωσης	200
7.2. Αναστοχασμοί και αναμετρήσεις στο παγκοσμιοποιημένο μέλλον: προς μια έμφυλη επανεξέταση υποκειμένων, δομών και δράσεων	204
7.3. Μετανάστες, παλιννοστούντες, τόποι έρευνας, χώροι διάδρασης και οι εμπειρίες μιας ερευνήτριας: απολογισμός και αποτίμηση του ερευνητικού και συγγραφικού έργου – προτάσεις για μελλοντική έρευνα	207
7.3.1. τόποι έρευνας, χώροι διάδρασης	209
7.3.2. μετανάστες, παλιννοστούντες και οι εμπειρίες μιας ερευνήτριας	210
7.3.3. αποτίμηση ερευνητικού έργου και προτάσεις για μελλοντική έρευνα	210
7.3.4. αποτελέσματα της έρευνας	211
7.3.5. αντί επιλόγου – και το ταξίδι συνεχίζεται...	213

8. ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΑΛΛΑ ΔΙΑΡΚΩΣ ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΑΝΗΚΕΙΝ, ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΣΠΟΡΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ	217
8.1. Η «εκ των άνω» πορεία αποδόμησης του κυρίαρχου συστήματος: ιστορικά ορόσημα και σημεία αναφοράς στην επικρατούσα υποκειμενική αντίληψη του χώρου	217
8.2. Η «εκ των κάτω» αποδόμηση του κυρίαρχου συστήματος: χαρτογραφώντας τα κοινωνικά και πολιτισμικά γνωρίσματα του χώρου του αποκλεισμού και του ανήκειν	221
8.3. Προς μια διαλογική συνειδητοποίηση προσωπικών και συλλογικών ορίων: από τα όρια, τα περιθώρια, τα σύνορα και τις δεσμεύσεις στην αναστοχαστική ανακατασκευή του «ατομικού χώρου»	224
8.4. Συμπεράσματα περί ανήκειν, αποκλεισμού και διασπορικών ταυτοτήτων	226
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	232
Παράρτημα 1	265
Παράρτημα 2	271
Φωτογραφίες – Χάρτες – Εικόνες	277

ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΙΣΩ: Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ

Περίληψη στα Ελληνικά

Στόχος της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση της ταυτότητας, των διεργασιών ταυτοποίησης σε σχέση με την μετανάστευση ως κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο και παράλληλα η ανάδειξη του φαινομένου της παλιννόστησης που ακόμη στερείται αναλυτικής επιστημονικής μελέτης όχι μόνο στον ελλαδικό ή ευρωπαϊκό χώρο αλλά και σε διεθνές επίπεδο, όπως επισημαίνεται και από την διεξοδική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, αναφορά στην οποία θα γίνει στο θεωρητικό κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής. Η διδακτορική διατριβή αφορά στη συγκριτική μελέτη των φαινομένων μετανάστευσης-παλιννόστησης και ειδικά στη περίπτωση της ελληνικής διασποράς της δεύτερης γενιάς που παλιννόστησαν από τις ΗΠΑ (Christou, 2006d & επιπρόσθετη επιτόπια έρευνα) σε αντιδιαστολή με την ελληνική διασπορά πρώτης και δεύτερης γενιάς στη Δανία αλλά και με αυτών που έχουν παλιννοστήσει στην Ελλάδα.

Η έννοια του μετανάστη και της μετανάστριας, καθώς και η έννοια της «ελληνικότητας» αποτελούν τα κύρια κομβικά σημεία όπου ταυτότητες συγκροτούνται και διαπραγματεύονται σε σχέση με τον χώρο, τον τόπο, την πολιτισμική διάσταση της συλλογικότητας, την ιστορικότητα των συγκυριών και σε αντίσταση προς φαινόμενα παγκοσμιοποίησης και (μετα)νεωτερικότητας καθώς και ενδιάμεσων ανθρωπογεωγραφικών προσδιορισμών που μεταφράζουν πολιτισμικά τις έννοιες Σκανδιναβία, Αμερική, Ελλάδα, Νότια Ευρώπη, Βαλκάνια.

Στη μελέτη της μετανάστευσης διαπιστώνουμε παραλείψεις οι οποίες θα συζητηθούν εκτενέστερα. Βασικό παράδειγμα το ίδιο το φαινόμενο της παλιννόστησης. Η παλιννόστηση ως φαινόμενο άρρηκτα συνδεδεμένο με την ίδια την διαδικασία μετανάστευσης και τις διαδικασίες που συντελούν στη προσαρμογή ή στη φυγή, αποχώρηση από την χώρα υποδοχής, αισθήματα και διεργασίες συλλογικού ανήκειν και ατομικής ταυτότητας, ήταν για μεγάλο διάστημα ένα ανύπαρκτο κεφάλαιο στην ιστορία της μετακίνησης πληθυσμών. Εξίσου σημαντικό παράδειγμα και η μέχρι πρόσφατα παντελής έλλειψη των γυναικών ως δρώντα υποκείμενα με ουσιαστική συμβολή και δράση στο μεταναστευτικό φαινόμενο. Για ανεπανόρθωτα μεγάλο διάστημα οι κοινωνικές επιστήμες αντιλαμβάνονταν το άτομο που μεταναστεύει ως άνδρα και κατά συνέπεια η μονομερής παράλειψη των γυναικών και ευρύτερα ενός έμφυλου λόγου δράσης παρήγαγε ένα μονομερή, δυσδιάκριτο στοχασμό, επιφορτισμένο με την απεικόνιση ενός ανδροκεντρικού εργατικού δυναμικού που παραπέμπει σε αντίστοιχες κατασκευές πρακτικών δράσης υποκειμένων. Η μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου συντελεί στην πληρέστερη κατανόηση κοινωνιών, συλλογικοτήτων, συμπεριφορών, ατόμων καθώς και το περιεχόμενο της ιστορικότητας τους. Παράλληλα, η εξέταση των γυναικών ως δρώντα υποκείμενα στη μεταναστευτική διαδικασία έχει σαν αποτέλεσμα την απόδοση κατάλληλων θεωρητικών αναλυτικών σχημάτων και μεθοδολογικών εργαλείων για την πληρέστερη κατανόηση ενός ολιστικού στοχασμού και κοινωνικής παρατήρησης του φαινομένου. Ερμηνεύοντας τόσο τις επιλογές όσο και το περιεχόμενο της περιβάλλουσας κατάστασης οδηγούμαστε διεξοδικά στην απεικόνιση μίας κριτικής ανθρωπογεωγραφίας της μετανάστευσης και της παλιννόστησης.

Title of PhD Thesis

FROM THE HOST COUNTRY AND BACK AGAIN: THE HERITAGE OF IMMIGRATION AND THE PLAN OF RETURN MIGRATION

Summary in English

This PhD thesis provides a theoretical and empirical exploration of the phenomena of migration and return migration through the comparative analysis of notions of integration, identification and belongingness of first and second-generation Greek-Danes and Greek-Americans. Through an ethnography of Greek migration to Denmark the thesis aims at developing a profile of the Greek migration phenomenon to Denmark, encompassing migration processes, experiences, community structures and networks while examining and theorizing processes of identification, integration and interaction and/or conflict between generations and within the wider Nordic space (social and cultural) but also in relation to the country of origin. Furthermore, through a comparative lens with the second-generation Greek-American case (Christou, 2006d & subsequent field research), the phenomenon of ‘return migration’ and ‘home-coming’ visits of Greek-Danes to Greece are examined in response to multiple interactions (social, cultural, political) between the place of origin and the place of destination; transnational network ties; historical and global forces in the shaping of return migrant behavior; and expressions of identity. The human geography of return migration extends beyond geographic movement into a diasporic journey involving (re)constructions of homeness and belongingness in the ancestral homeland.

Return migration as process of relocation of both bodies and selves involves a disruptive space in terms of how culture is articulated in the ancestral homeland, expressive of national time and place. The disruption involves a reassessment of relationships to both ‘home’ and ‘host’ countries. The politics of space and of identity construct encounters of rupture when dimensions of ‘nostalgia’ in the lives of migrants attempt to forge a connection between ‘imagined’ notions of the ancestral homeland and the current ‘pragmatic’ trends in modern Greece. Ultimately, the documentation of the tribulations experienced during the return adjustment reflects a process of cultural adjustment and reveals insights into the dynamics of the understood self and the perceived other.

The study is based on long-term research and fieldwork in the United States, Denmark and Greece. Its core is the analysis of eighty life stories (oral and written narratives) collected from both migrants and returnees. Through the analysis of the ethnographic and other material, migration and return migration emerge as multi-faceted phenomena that profoundly impact on identification processes. Migrancy is a highly complex yet illuminating aspect of migrant subjectivities and its study should be contextualized within specific social, cultural and political references. That is, life stories of migrants are directly related to the modern history of the nation and therefore become an integral part of the history of the nation. By analyzing the meanings attached to migration and identification processes we understand cultural and gendered encounters that become a core component in the study of a critical human geography of migration and return migration.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΕΝΤΡΥΦΩΝΤΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Η ενασχόληση μου με τα φαινόμενα της μετανάστευσης και της παλιννόστησης αντανακλά ένα ταξίδι προσωπικής και επιστημονικής διαδρομής ενώ αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της αναστοχαστικής μου πορείας τόσο σε μονοπάτια θεωρητικής-εμπειρικής ανθρωπογεωγραφικής έρευνας όσο σε οδούς πολιτικού-φεμινιστικού χώρου συνειδητοποίησης. Παράλληλα, η συγγραφική εκδοχή αυτής της πορείας εκφράζει ένα επιπρόσθετο επίπεδο αυτογνωστικής δράσης όπου η αναλυτική και κριτική επισκόπηση του ερευνητικού υλικού και του πρωτογενούς εμπειρικού υλικού αναδεικνύει την πορεία διαπραγμάτευσης της ταυτότητας των υποκειμένων της έρευνας αλλά ταυτόχρονα αποτελεί μία εκδοχή αναζήτησης και έκφρασης της δικής μου ταυτότητας. Η δική μου ταυτότητα, όπως και των υποκειμένων της έρευνας, έχει πολλαπλές πτυχές, είναι ρευστή και διαπραγματεύσιμη, αμφίσημη, διαφορούμενη αλλά κυρίως αποτελεί μία δυναμική δίοδο αυτο-πραγμάτωσης. Ερευνητές, ακαδημαϊκοί και διανοούμενοι στο χώρο των κοινωνικών επιστημών έχουν επισημάνει ότι το προσωπικό είναι ταυτόχρονα και πολιτικό και επομένως αρκετή δουλειά και αναφορά έχει γίνει για το θέμα της αυτοαναστοχαστικότητας. Συνεπώς η μέθοδος της αυτοαναστοχαστικότητας είναι ένα καίριο αναλυτικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής εργασίας και της συγγραφικής πορείας και που θα συζητηθεί διεξοδικά στο μεθοδολογικό κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής.

Στόχος της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση της ταυτότητας, συγκεκριμένα των διεργασιών ταυτοποίησης σε σχέση με την μετανάστευση ως κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο και παράλληλα η ανάδειξη του φαινομένου της παλιννόστησης που ακόμη στερείται αναλυτικής επιστημονικής μελέτης όχι μόνο στον ελλαδικό ή ευρωπαϊκό χώρο αλλά και σε διεθνές επίπεδο, όπως επισημαίνεται και από την διεξοδική και πολυετή επισκόπηση της διεθνούς

βιβλιογραφίας, αναφορά στην οποία θα γίνει στο θεωρητικό κεφάλαιο της διδακτορικής διατριβής.

Αποτελεί ιδιαίτερη πρόκληση η συγκριτική μελέτη των φαινομένων μετανάστευσης-παλιννόστησης και ειδικά η περίπτωση ατόμων της δεύτερης γενιάς που παλιννόστησαν από τις ΗΠΑ (Christou, 2006d) σε αντιδιαστολή με άτομα πρώτης και δεύτερης γενιάς που ζουν στη Δανία. Η έννοια του μετανάστη και της μετανάστριας, καθώς και η έννοια της «ελληνικότητας» αποτελούν τα κύρια κομβικά σημεία όπου ταυτότητες συγκροτούνται και διαπραγματεύονται σε σχέση πάντα με τον χώρο, τον τόπο, την πολιτισμική διάσταση της συλλογικότητας, την ιστορικότητα των συγκυριών και σε αντίσταση προς φαινόμενα παγκοσμιοποίησης και (μετα)νεωτερικότητας καθώς και ενδιάμεσων ανθρωπογεωγραφικών προσδιορισμών που μεταφράζουν πολιτισμικά τις έννοιες Σκανδιναβία, Αμερική, Ελλάδα, Νότια Ευρώπη, Βαλκάνια.

Σε πρώτο επίπεδο ανάγνωσης των κύριων ανθρωπογεωγραφικών προσδιορισμών είναι σημαντικό να διατηρήσουμε έναν «αναλυτικό πλουραλισμό» (analytical pluralism, Said, 1983) για την κριτική αποδόμηση όρων που συχνά εμφανίζονται προβληματικοί στην απόδοση τους, όπως, «έθνος», «εθνισμός», «εθνικισμός», «εθνική ταυτότητα». Πολιτισμικές αναπαραστάσεις αποτελούν ταυτόχρονα συνειδητές και φαντασιακές κατασκευές κατανόησης της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, του ατόμου και της συλλογικότητας.

Σε δεύτερο επίπεδο αποδόμησης των εννοιών σε άμεση αναφορά με την επιτόπια έρευνα, θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τις πολλαπλές διαρθρώσεις του «ανήκειν» (belonging, belongingness) σε κατηγοριοποιήσεις του ιδιωτικού (private/family), του δημόσιου (public/social), του τοπικού (local/regional), του εθνικού (ethnonational), του υπερεθνικού (surpranational), του παγκόσμιου (global/cosmopolitan), σε σχέση με την ιστορικότητα του «χρονοχωρικού είναι» (tempo-spatial being) και του «χωροχρονικού γίνεσθαι» (spatio-temporal becoming). Εδώ παρατηρείται και ο προσδιορισμός της ενδιάμεσης κατάστασης (in-betweeness, Bhabha, 1990) της απόρροιας ρευστότητας (liquid lives, Bauman, 2005) και των συνεχόμενων διαπραγματεύσεων με τα όρια και τα περιθώρια που αποδίδονται στην

μεταναστευτική ζωή (marginality, “the marginal man” (sic) Park 1969). Έτσι, οι συμβολικοί προσδιοριστικοί παράγοντες επισήμανσης διαδικασιών (symbolic markers, processes) αναπαριστούν ταυτοποιητικές διεργασίες τόσο σε τοπικό όσο σε εθνικό επίπεδο (local and cosmopolitan identities, Bauman, 1997). Αναφορικά με τέτοιου είδους εννοιολογήσεις η διδακτορική διατριβή συνεισφέρει στην ανίχνευση νέων κατηγοριοποιήσεων ταυτοτικών και κοινωνικών διεργασιών οι οποίοι δεν έχουν αναδειχθεί πλήρως στην βιβλιογραφία όπως αυτή του κοινωνικού αποκλεισμού που συντελείται σε πολιτισμικούς παραμέτρους και διασπορικές συνθήκες ζωής. Με αφετηρία την εννοιολογική ανάλυση και πρωτότυπη ερευνητική συνεισφορά των Leontidou, Donnan and Afouxenidis, 2005, στην μελέτη του αποκλεισμού και της διαφορετικότητας στα «όρια» και «περιθώρια» των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την πλήρη χαρτογράφηση των κοινωνικών, χωρικών και πολιτισμικών γνωρισμάτων που στοιχειοθετούν ταυτοτικές διεργασίες, είναι σημαντικό να εντοπιστούν και τα όρια και τα περιθώρια των κοινωνικών και πολιτισμικών σχέσεων στη διασπορά που συντελούνται στη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας και που αναμφισβήτητα θέτουν τον προβληματισμό τόσο για την δράση των υποκειμένων όσο και για την διάδραση τους στον τόπο και τον χώρο.

Παράλληλα η ιστορική διάσταση των φαινομένων μετανάστευσης και παλιννόστησης καθώς και οι ιστορικές συγκυρίες αποτελούν συνιστώσα αλλά και συνισταμένη των φαινομένων αλλά και της ίδιας της δράσης των υποκειμένων. Καθώς τα υποκείμενα δρουν και διαντιδρούν μέσα στον χρόνο και σε πολλαπλές χωρικές εκφράσεις (πολιτισμικός, κοινωνικός, πολιτικός χωροχρόνος) απαρτίζουν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορικής συνέχειας εθνοτικών εννοιών και εννοιολογήσεων ταυτοτήτων στον κλοιό της παγκοσμιοποίησης σε μία μετανεωτερική ιστορικότητα του «ανήκειν» και του «γίγνεσθαι». Όλες αυτές οι διεργασίες και οι εννοιολογήσεις αποτελούν αναμφισβήτητα πρόκληση για την ερευνητική και αναλυτική απόδοση τους στη συμβολή πρωτότυπης επιστημονικής γνώσης, για αυτό το λόγο και η επιλογή συγκεκριμένων τεχνικών συλλογής δεδομένων και μεθοδολογικών εργαλείων αποτελεί σημαντικό στοιχείο της έρευνας. Εξαιρετικής σπουδαιότητας όμως αποτελεί και η επιλογή της επιστημολογίας και της θεωρητικής κατεύθυνσης η οποία θα πλαισιώνει την έρευνα. Στο κεφάλαιο που αφορά στην επιστημολογική και θεωρητική κατεύθυνση της διδακτορικής διατριβής θα αναπτύξω τόσο

το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας όσο και τα επιστημολογικά ρεύματα στον χώρο της ανθρωπογεωγραφίας και το περιεχόμενο τους που χαρακτηρίζουν την κατεύθυνση της διδακτορικής διατριβής.

Στην γενική εισαγωγή του αφιερώματος της «Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών» στο φαινόμενο της μετανάστευσης και των επιπτώσεων του στην ελληνική κοινωνία, επισημαίνεται ότι: «η μετανάστευση αρχίζει με την απόφαση του μετανάστη να εγκαταλείψει προσωρινά ή μόνιμα την πατρίδα του και τελειώνει με την επιστροφή του και την επανένταξη του στην κοινωνία της χώρας προέλευσης του» (Καβουριάρης, 1994). Χαρακτηριστική εντύπωση κάνει η χρήση συγκεκριμένων λέξεων κλειδιά όπως: «εγκατάλειψη πατρίδας» και «επανένταξη». Η ερευνητική διασαφήνιση των προαναφερθέντων όρων καθώς και των υποθέσεων (πίσω από αυτούς), του κατά πόσο και εάν, δηλαδή, ο μετανάστης και η μετανάστρια «εγκαταλείπει» το πολιτισμικό κατασκεύασμα – «πατρίδα», καθώς και του τι ακριβώς αποτελεί μηχανισμό «ένταξης» – (ιδίως όταν αυτός αναφέρεται σε μετανάστες-παλινοστούντες δεύτερης γενιάς, οι οποίοι έχουν γεννηθεί στην χώρα «αποστολής» για τους ίδιους αλλά «υποδοχής και ένταξης» για τους γονείς τους, και οι οποίοι, άρα, κατά κάποιο τρόπο όταν εισέρχονται στην χώρα προέλευσης των γονέων τους αποτελούν μία νέα μεταναστευτική ομάδα) – ή «επανένταξης» (όταν αυτός αναφέρεται σε μετανάστες οι οποίοι παλινοστούν στην χώρα καταγωγής), αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα της μελέτης. Πρέπει να τονιστεί ότι αφενός βασικός στόχος της έρευνας είναι να φωτιστούν όλες οι ανεξερεύνητες πλευρές των υποθέσεων εργασίας, – και να συμβάλλει έτσι η συγκεκριμένη μελέτη στον σύγχρονο προβληματισμό και συζήτηση γύρω από το φαινόμενο της μετανάστευσης ειδικά (και στον επιστημονικό διάλογο γενικότερα) – και, αφ'ετέρου, ότι ο συγκεκριμένος προβληματισμός διέπεται από την φιλοσοφία ότι δεν υπάρχει μία μόνο εκδοχή και μία μόνο θεμελιώδης-πρωτογενής ερμηνεία (ουσιακρατικού τύπου).

Κατά συνέπεια μέλημα αυτής της έρευνας είναι:

1. Να οριοθετήσει και να διασαφηνίσει τις κεντρικές έννοιες της έρευνας, καθώς και να τεκμηριώσει θεωρητικές θέσεις με κριτικό και συστηματικό τρόπο.

2. Να αναπτύξει βάσει ανθρωπογεωγραφικών αλλά και διεπιστημονικών επιστημολογικών αρχών το γενικό θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης και εν συνεχεία να επικεντρωθεί στους ειδικότερους προβληματισμούς.
3. Να αναδειξεί την κοινωνική, πολιτική, και ιδεολογική διάσταση των φαινομένων της μετανάστευσης και της παλιννόστησης, κατ'αρχάς με ιστορικά και συγκριτικά στοιχεία, και ακολούθως να ελέγξει τα επιχειρήματα, τις υποθέσεις εργασίας και τις ερμηνείες τους, με την προσεκτική και επιμελημένη χρήση τεχνικών έρευνας.

1.1. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ – ΒΑΣΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Στην έρευνα μου διακρίνω δύο κύρια ερωτήματα τα οποία σχετίζονται με την χώρα υποδοχής και την χώρα αποστολής (καταγωγής)¹.

1. Όσον αφορά στην χώρα υποδοχής:

Αποτελεί η οικογένεια τον κύριο καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης ταυτότητας; Η οικογένεια, θεωρούμενη ως κλειστό σύστημα, λειτουργεί ως βασικό στοιχείο ενίσχυσης της ταυτότητας; Ποια είναι η σχέση της οικογένειας με τους παρακάτω (δευτερεύοντες) παράγοντες: γλώσσα, θρησκεία, παράδοση, ιστορική συνείδηση, κτλ.;

2. Όσον αφορά στην χώρα αποστολής / καταγωγής:

Για τους μεν παλιννοστούντες το ερώτημα είναι αν η επιστροφή στην χώρα καταγωγής αποτελεί αναζήτηση / ενίσχυση ταυτότητας, ή έκφραση νόστου; Για δε τους ομογενείς δεύτερης και τρίτης γενιάς το ερώτημα είναι αν η μετάβαση στην χώρα καταγωγής αποτελεί αναζήτηση ταυτότητας; Αποτελεί η σχέση ταυτότητας και χώρου αναπόσπαστη οντότητα, ή, μήπως η ταυτότητα δεν σηματοδοτείται από ένα γεωγραφικό χώρο και δεν υπάγεται κάτω από μία οργανική σχέση με μία συγκεκριμένη εδαφική περιοχή;

¹ Το χωροχρονικό πλαίσιο αναφέρεται και στις τρεις χώρες, συγκεκριμένα, ΗΠΑ, Ελλάδα, Δανία.

Αναμένεται ότι οι απαντήσεις στα ερωτήματα 1 και 2 θα οδηγήσουν στο πιθανό συμπέρασμα ότι τόσο ο χώρος ένταξης όσο ο χώρος καταγωγής δεν αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες διαμόρφωσης / ενίσχυσης ταυτότητας και ότι, εν κατακλείδι, οδηγούν στην υπόθεση της υιοθέτησης ενός ατομικού σχεδίου δράσης από την μεριά των μεταναστών-παλιννοστούντων με την έννοια της συνειδητής, ενεργητικής επιλογής ταυτότητας, όπου η διαπλοκή του οικογενειακού, κοινωνικού και ατομικού στοιχείου προσανατολίζει το άτομο στην συνειδητή επιλογή υπέρβασης τοπικών και βιωματικών παραγόντων και άρα στην κατασκευή μίας ταυτότητας που αποτελεί συγκερασμό διάδρασης και διαπραγμάτευσης.

Επίσης πρέπει να τονιστεί ότι το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας βασίζεται συγκεκριμένα σε δύο θεωρητικούς άξονες:

- Ο κεντρικός άξονας συμπεριλαμβάνει τις δύο βασικές αρχικές υποθέσεις εργασίας, και
- Ο δευτερος άξονας εμπεριέχει μία δευτερεύουσα υπόθεση η οποία εξαρτάται από τις δύο βασικές αρχικές υποθέσεις

Η έρευνα είναι συγκριτική και αφορά δύο συγκεκριμένες εθνοπολιτισμικές ομάδες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά όπως: φύλο, ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, επάγγελμα, οικογενειακή κατάσταση. Σημαντικό στοιχείο είναι επίσης εάν τα άτομα από το εμπειρικό δείγμα είναι μετανάστες πρώτης, δεύτερης, ή άλλης γενιάς. Θα ερευνηθούν και επιμέρους ερωτήματα όπως: Πως ορίζονται και ερμηνεύονται οι έννοιες μετανάστευση και παλιννόστηση όσον αφορά στη συγκεκριμένη ομάδα; Πως προσδιορίζονται οι λόγοι και τα κίνητρα επιστροφής στη χώρα καταγωγής; Πως αναλύεται η διαδικασία προσαρμογής στο ελληνικό κοινωνικό περιβάλλον; Πως προσδιορίζεται η δυναμικότητα της προσαρμογής ώστε να καταλήξουμε στον εντοπισμό παραγόντων (εσωτερικών-εξωτερικών, ατομικών-συλλογικών, οικογενειακών-κοινωνικών, εθνικών-πολιτισμικών) που θα υποβοηθούν στη διαδικασία ή πιθανόν να εμποδίζουν; Ποιες επιπτώσεις θα έχει στο άτομο και στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία η έλλειψη προσαρμογής; Υπάρχει κάποια πολιτισμική διαφοροποίηση; Ποια είναι η φύση των κοινωνικών σχέσεων των μελών της ομάδας μεταξύ

τους καθώς και με την ευρύτερη ελληνική κοινωνία ώστε να εντοπιστούν τα όρια, οι κοινωνικοί διαχωρισμοί και η υφή της κοινωνικής υποδοχής (γάμος, επαγγελματική συνεργασία, προσωπικές σχέσεις);

1.2. ΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ: ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ Η ΑΠΟΡΘΗΤΟΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ;

Ο στοχασμός των κοινωνικών επιστημών σχετικά με το φαινόμενο της μετανάστευσης που αφορά τόσο στη κατανόηση όσο στη κριτική αποδόμηση αυτής της διαδρομής ως θεωρητικό και ως πολιτικό πρόγραμμα χαρακτηρίζεται από επικρίσεις, αμφισβητήσεις, ανατροπές και αναθεωρήσεις. Στη μελέτη της μετανάστευσης διαπιστώνουμε παραλείψεις οι οποίες θα συζητηθούν εκτενέστερα. Βασικό παράδειγμα το ίδιο το φαινόμενο της παλιννόστησης. Η παλιννόστηση ως φαινόμενο άρρηκτα συνδεδεμένο με την ίδια την διαδικασία μετανάστευσης και τις διαδικασίες που συντελούν στη προσαρμογή ή στη φυγή, αποχώρηση από την χώρα υποδοχής, αισθήματα και διεργασίες συλλογικού ανήκειν και ατομικής ταυτότητας, ήταν για μεγάλο διάστημα ένα ανύπαρκτο κεφάλαιο στην ιστορία της μετακίνησης πληθυσμών. Εξίσου σημαντικό παράδειγμα και η μέχρι πρόσφατα παντελής έλλειψη των γυναικών ως δρώντα υποκειμένα με ουσιαστική συμβολή και δράση στο μεταναστευτικό φαινόμενο. Μόνο τις τελευταίες δύο δεκαετίες αναθεωρείται η αντίληψη των μεταναστευτικών υποκειμένων αποκλειστικά ως άνδρες που αποφασίζουν, προγραμματίζουν και διεξάγουν το μεταναστευτικό σχέδιο. Για ανεπανόρθωτα μεγάλο διάστημα οι κοινωνικές επιστήμες αντιλαμβάνονταν το άτομο που μεταναστεύει ως άνδρα και κατά συνέπεια η μονομερής παράλειψη των γυναικών και ευρύτερα ενός έμφυλου λόγου δράσης παρήγαγε ένα μονομερές, δυσδιάκριτο στοχασμό, επιφορτισμένο με την απεικόνιση ενός ανδροκεντρικού εργατικού δυναμικού που παραπέμπει σε αντίστοιχες κατασκευές πρακτικών δράσης υποκειμένων. Οι δύο αυτές συνιστώσες αποτελούν χαρακτηριστικά και σημαντικά παραδείγματα. Το να υφίσταται κριτική μια περιορισμένη απεικόνιση του μεταναστευτικού φαινομένου αναμφισβήτητα συντελεί στην πληρέστερη κατανόηση κοινωνιών, συλλογικοτήτων, συμπεριφορών, ατόμων καθώς και το περιεχόμενο της ιστορικότητάς τους. Παράλληλα, η απελευθέρωση των γυναικών ως δρώντα υποκειμένα

στη μεταναστευτική διαδικασία είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα την απόδοση κατάλληλων θεωρητικών αναλυτικών σχημάτων και μεθοδολογικών εργαλείων για την πληρέστερη κατανόηση ενός ολιστικού στοχασμού και κοινωνικής παρατήρησης του φαινομένου. Στα επόμενα κεφάλαια θα παρουσιαστεί αναλυτικά τόσο το θεωρητικό όσο το μεθοδολογικό μέρος αυτής της συζήτησης.

Ένας δεύτερος άξονας κρίσεων που θέτει την ανάγκη για την κατασκευή αιχμηρών θεωρήσεων για την αντιμετώπιση ουσιαστικών ερωτημάτων που συσχετίζονται τόσο με τη χώρα υποδοχής όσο με τη χώρα αποστολής είναι ακριβώς το συγκριτικό σκέλος του μεταναστευτικού στοχασμού. Από τον εμπειρικό μικρόκοσμο της καθημερινής ζωής όπου οι μετανάστες συγκρίνουν πολλαπλά στοιχεία της νέας κατάστασης, το «εδώ» και το «εκεί», στο ερευνητικό πλαίσιο μακρόκοσμων όπου συγκρίσεις στο επίπεδο έθνους-κράτους και μεταναστευτικών πολιτικών αναδεικνύουν εννοιολογικά στοιχεία διαφορετικότητας και διαφορετικών «κόσμων», η συγκριτική συλλογιστική αντανακλά πολυδιάστατες προσλήψεις των εννοιών που αναπτύσσουν πως φαινόμενα και ατομικές δράσεις εξελίσσονται σε συγκεκριμένες χωρο-χρονικές, πολιτικές και ιστορικές συγκυρίες. Αυτές οι συγκυρίες αποτελούν το περιεχόμενο όπου οι δράσεις των υποκειμένων σχηματίζονται, εκφράζονται και υλοποιούνται. Εδώ πρέπει να επισημανθεί και η συμβολή κατηγοριοποιήσεων, όπως το φύλο, η ταξική και η εθνοτική υπόσταση των δρώντων υποκειμένων που πλαισιώνουν και «μεταφράζουν» την δράση τους. Έτσι η μελέτη του φαινομένου δεν περιορίζεται στο μικροκοινωνιολογικό επίπεδο της καθημερινής ζωής καθώς στοιχεία της κοινωνικής δομής διαπλέκονται με μία ολοκληρωμένη ανθρωπογεωγραφία της μετανάστευσης η οποία αναλύει διεξοδικά την εμπλοκή των κοινωνικών πρακτικών με παράγοντες που αναφέρθηκαν ήδη, όπως το φύλο, η κοινωνική τάξη, η εθνότητα αλλά και η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία. Όλες αυτές οι διαντιδράσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες ταυτοποίησης και στις διεργασίες επινόησης και συγκρότησης του συλλογικού ανήκειν, αφού τα υποκείμενα ορίζονται ως δρώντα με συγκεκριμένες πρακτικές επιστητές, με προθέσεις, κίνητρα, σχέδια και αναστοχαστικές δράσεις που επιτελούν κοινωνικούς ρόλους και είναι βαθιά εμπλεκόμενα σε ένα προσωπικό και κοινωνικό πρόγραμμα γίνεσθαι. Τα άτομα, τα δρώντα υποκείμενα, οι μετανάστες και οι παλιννοστούντες, δεν επιτελούν παθητικά ρόλους και προγράμματα ζωής, μπορεί να

συμβιβάζονται, να συναινούν, να υποκύπτουν, αλλά και αυτές οι επιλογές απορρέουν από ένα πεδίο δράσης και αυτό συνιστά έμπρακτη κοινωνική ενεργή συμπεριφορά δράσης. Η επιτελιστική διαδικασία η οποία συντελείται στο πεδίο δράσης, πρέπει να υπογραμμιστεί, καθώς και όλο το σύνολο κατηγοριοποιήσεων των συμπεριφορών και επιλογών με την έννοια μίας ολιστικής ανθρωπογεωγραφίας. Έτσι τα άτομα και οι συλλογικότητες μετέχουν σε ένα πλαίσιο αλληλεπίδρασης. Ερμηνεύοντας τόσο τις επιλογές όσο και το περιεχόμενο της περιβάλλουσας κατάστασης οδηγούμαστε διεξοδικά στην απεικόνιση μίας κριτικής ανθρωπογεωγραφίας της μετανάστευσης.

Ο τρίτος άξονας αποδόμησης του μεταναστευτικού φαινομένου και της επίδρασης που έχει στα άτομα και στις κοινωνίες υποδοχής και αποστολής, αναφέρεται στη σημασία της μνήμης, της λήθης, του φαντασιακού και επινοητικού. Αυτού του είδους οι διεργασίες που οριοθετούν τα υποκείμενα ως κοινωνικές και πολιτισμικές οντότητες λαμβάνουν εξέλιξη σε χώρους *προδιάθεσης* (habitus στον Bourdieu, 1977 • Bourdieu & Wacquant, 1992) και οι εν λόγω διαδικασίες μετασχηματίζουν τις διάφορες μορφές κεφαλαίου (κοινωνικό, πολιτισμικό, ανθρώπινο, οικονομικό: Bourdieu, 1986) σε βασικά συστατικά της ταυτότητας ενώ εμπεριέχουν τις προαναφερθείσες κατηγοριοποιήσεις αφού κατά τη διάρκεια έκβασης της κοινωνικοπολιτισμικής αλληλεπίδρασης τα άτομα υφίστανται περιορισμούς και επιρροές που απορρέουν από τις περιβάλλουσες συνθήκες της καθημερινής ζωής. Η καθημερινή ζωή αποτελεί το περιεχόμενο όπου σύμβολα, αναπαραστάσεις του φαντασιακού και του βιωματικού εκφράζονται μέσω των κοινωνικών πρακτικών των υποκειμένων. Ο τόπος και ο χώρος αποτελούν κοινωνικές κατασκευές όπου το εμπειρικό της μετανάστευσης και το φαντασιακό της μνήμης συναντώνται και η αλληλόδραση αυτή μεταμορφώνει το πολιτισμικό τοπίο σε πολιτισμικό κατασκεύασμα ιστορικότητας. Η μετανάστευση ως βιωματική, εμπειρική διαδικασία πολλές φορές τραυματική κατακερματίζει και τον χρόνο και τον χώρο. Η αναπόληση του «εκεί», δηλαδή της χώρας καταγωγής ως γνώση-εμπειρία ή ως φαντασιακή κατασκευή προκαλεί την μνημονική κατασκευή και η αντιδιαστολή και σύγκριση εμπειριών και πολιτισμικών μορφωμάτων συντελεί στην πληρέστερη κατανόηση αυτής της ιστορικότητας. Έτσι η μνήμη δεν είναι απλά μία αποθηκευτική διαδικασία νοημάτων, εικόνων και εμπειριών, στατική και αμετάβλητη αλλά μια συνεχόμενη διαδικασία επεξεργασίας αυτών των εμπειριών που φιλτράρονται μέσα από πολλαπλές

μεταβλητές αλλά και νέες εμπειρίες και εικόνες από την νέα κατάσταση στον χωροχρόνο της κοινωνίας υποδοχής. Η ίδια η ζωή στη διασπορά και η διασπορική ταυτότητα υπό κατασκευή αντλεί από τις μνημονικές επιρροές της χώρας καταγωγής και έτσι θεσμοθετείται και η φαντασιακή εικόνα του οικείου, της νοσταλγίας του παρελθόντος μέσα από την αμφισημία του παρόντος στη διαδρομή της ιστορικής συνέχειας του έθνους (Christou, 2003c).

Ο τέταρτος άξονας αφορά στο ίδιο το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αλλά συγκεκριμένα στη πολιτική διάσταση του φαινομένου και στις επιπτώσεις στο θέμα της μετανάστευσης. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης που πλέον διανύουμε στο μετανεωτερικό πλαίσιο δριμύτατων αλλαγών και ανακατατάξεων στον οικονομικό, κοινωνικό, πληθυσμιακό και πολιτικό χάρτη του πλανήτη παγκόσμιου χωριού, όπου το τοπικό θεωρείται και παγκόσμιο, το προσωπικό θεωρείται πολιτικό και η θεώρηση κρίσεων στα σύνορα εθνών-κρατών ως ζητήματα διεθνούς σημασίας (τρομοκρατία, επιδημίες, φυσικές καταστροφές κτλ.) τοποθετημένα σε ένα πέπλο μίας νέας κουλτούρας φόβου (culture of fear, Chomsky, 1996) όλα αυτά τα νέα δεδομένα οδηγούν σε μία αναθεωρημένη αντίληψη του χώρου.

Αναμφισβήτητα, οι εξελίξεις της εποχής διαμορφώνουν και δημιουργούν νέες μορφές, δομές και σχέσεις εξουσίας. Και ενώ επικρατεί η ψευδαίσθηση της αδιάλειπτης πληροφόρησης και πρόσβασης στην ενημέρωση πρέπει να στοχαστούμε σε ποιο βαθμό επικρατεί παραπληροφόρηση κατευθυνόμενη από τα ίδια τα κέντρα εξουσίας, δεδομένου ότι διανύουμε εποχές όπου «μεγιστάνες των μέσων μαζικής ενημέρωσης» κατέχουν καίριες πολιτικές θέσεις. Επιπρόσθετα, και σύμφωνα με το θεσμό της ελευθερίας του λόγου, του τύπου και της έκφρασης, διανύουμε εποχές όπου σε ορισμένες «δυτικές» κοινωνίες καταδικάζονται κοινωνικά αλλά και δια του νόμου ενώ σε άλλες υπάρχει και τύπος, δημόσιος λόγος και τηλεοπτικά κανάλια ακόμη που διατυπώνουν ξεκάθαρα ρατσιστικές και ξενοφοβικές θέσεις. Τέτοιου είδους θέσεις σε συνδυασμό με σχέσεις εξουσίας επηρεάζουν βαθύτατα τη λήψη πολιτικών αποφάσεων και παρεμποδίζουν τη συγκρότηση μίας κοινωνίας πολιτών αφού συγκεκριμένες ομαδοποιήσεις συμφερόντων διαμορφώνουν τις συνθήκες για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Στα πλαίσια των διεθνών αλλά και τοπικών εξελίξεων και άρρηκτα συνδεδεμένα με τις ευρύτερες συνθήκες αβεβαιότητας και

ανασφάλειας που επικρατούν, παρατηρείται μία στροφή προς παραδοσιακούς θεσμούς συλλογικής ζωής και άκρατου συντηρητισμού στις λεγόμενες «ηθικές και οικογενειακές αξίες» και τρόπου ζωής που παραπέμπουν σε συγκεκριμένα κοινωνικά μοντέλα. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, μία τέτοιου είδους πρακτική παραπέμπει σε συγκεκριμένη κοινωνική συμπεριφορά, στον Ορθόδοξο βίο υπό την καθοδήγηση της εκκλησίας, στην ετερόφυλη οικογενειακή ζωή κτλ. Η εκκλησία και η οικογένεια ως κοινωνικές δομές με συγκεκριμένο λόγο και ρόλο παρεμβαίνουν και χαράζουν μέσω εκλογικευμένης θέσης συγκεκριμένα μοντέλα συμπεριφοράς, ταυτότητας και τρόπου ζωής. Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ παρατηρούνται μια σειρά από αντιφατικές πρακτικές² και σε συνδυασμό με την τεράστια διεύρυνση κενών εξουσίας καθώς και πολιτικών και κοινωνικών χασμάτων μεταξύ «Ανατολής» και «Δύσης», «Βορρά» και «Νότου» συμβάλλουν στην ενίσχυση των «κρίσεων», την αποδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών και της φωνής της, στην αύξηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την καθημερινή διείσδυση της «πολιτικής φόβου» σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Αυτοί λοιπόν είναι οι βασικοί εννοιολογικοί άξονες που θα πρέπει να πλαισιώνουν οποιαδήποτε συζήτηση περί μετανάστευσης και θα πρέπει να λειτουργούν ως κριτικό πρίσμα ανάλυσης του φαινομένου. Παράλληλα όμως καθοριστική θέση έχουν και μια σειρά από έννοιες που νοηματοδοτούν την θεωρητική ανάπτυξη της συζήτησης και αυτές θα παρουσιαστούν με κριτικό τρόπο στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Οι έννοιες αυτές, όπως έθνος, εθνικισμός, εθνότητα, τόπος, χώρος, πολιτισμικό μόρφωμα, ταυτότητα, κτλ., καθοδηγούν την συζήτηση περί μετανάστευσης και παλιννόστησης και συγκροτούν την δράση των υποκειμένων. Για αυτό τον λόγο θα αποδομηθούν αναλυτικά στο θεωρητικό κεφάλαιο και θα συζητηθούν εκτενέστερα σε σχέση με το πρωτογενές εμπειρικό υλικό, αφού τα δεδομένα αποτελούν και τις «φωνές των υποκειμένων».

Στη συνέχεια θα σκιαγραφήσω και θα τεκμηριώσω την συγκεκριμένη κεφαλοποίηση, την διάρθρωση του αναλυτικού μέρους και την οργανωτική δομή της διδακτορικής διατριβής.

² Αναφέρομαι εδώ στη «κρίση στους κόλπους της εκκλησίας» ειδησιογραφία και πρόσφατη συγκυρία στην Ελλάδα, στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων με πληθώρα οικονομικά και άλλου περιεχομένου σκάνδαλα στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου του 2005. Εκτιμώ ότι μία διεξοδική παρουσίαση των γεγονότων δεν συγκλίνει με το περιεχόμενο του κεφαλαίου και για το λόγο αυτό δεν θα υπεισέλθω σε λεπτομέρειες.

Έτσι, ενώ το εισαγωγικό κεφάλαιο παρουσιάζει το θέμα της διδακτορικής διατριβής, τις υποθέσεις εργασίας και το ευρύτερο συλλογιστικό πλαίσιο του θέματος, το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει αναλυτικά το θεωρητικό πλαίσιο εργασίας, το επιστημολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο καθώς και ερωτήματα που αφορούν στα ηθικά διλήμματα, προβλήματα και περιορισμούς της ποιοτικής έρευνας. Στο τρίτο κεφάλαιο θα καταγραφεί μία πλήρης και κριτική ανάλυση των βασικών όρων που νοηματοδοτούν την συζήτηση για την μετανάστευση και την παλιννόστηση. Το τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει μία συνοπτική ιστορική αναφορά εστιάζοντας στα αίτια της μετανάστευσης και παλιννόστησης, την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη στις χώρες υποδοχής και καταγωγής καθώς και την ψυχολογική και βιωματική διάσταση της εμπειρίας. Το πέμπτο κεφάλαιο διαχειρίζεται το εμπειρικό υλικό για να παρουσιάσει τις παραμέτρους και το περιεχόμενο της συγκρότησης και διαπραγμάτευσης της ταυτότητας των μεταναστών και των παλιννοστούντων της πρώτης και της δεύτερης γενιάς και ευρύτερα την διαντίδραση και αλληλόδραση κοινωνικών δομών και δρώντων υποκειμένων. Στο έκτο κεφάλαιο η ανάλυση του εμπειρικού υλικού αναδεικνύει τους μηχανισμούς αναπαραγωγής και συντήρησης ταυτότητας και εξετάζονται οι δυναμικές συνιστώσες στον κοινωνικό χώρο που πιθανόν ανατρέπουν, εντείνουν ή προκαλούν διεργασίες ταυτοποίησης. Η ίδια η παρουσία του τόπου σε σχέση με τον κοινωνικό χώρο, η εκπαιδευτική διάσταση και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης καθώς και το πρόγραμμα ζωής, αυτό που ονομάζω «ατομικό σχέδιο δράσης» αφού τα δρώντα υποκείμενα με βολανταριστικούς όρους θέτουν αυτό το πρόγραμμα ζωής, είναι μερικά από τα σημεία όπου οι δομές συναντούν τα άτομα τα οποία συνδιαλέγονται και μεταξύ τους και αντιδρούν αφού ανταπαντούν με την ίδια τους την δράση, ένας κύκλος ατέρμονος. Το έβδομο κεφάλαιο καταγράφει τα συμπεράσματα της έρευνας και παραθέτει προτάσεις για μελλοντική έρευνα σε θέματα μετανάστευσης, παλιννόστησης και ταυτότητας. Τέλος το όγδοο κεφάλαιο ολοκληρώνει την αναλυτική πορεία της διδακτορικής διατριβής. Έτσι, στον επίλογο παράλληλα με την λεπτομερή αποτίμηση της ερευνητικής και συγγραφικής διαδρομής καταγράφεται αναλυτικά η θεωρητική συνεισφορά της έρευνας στην αναθεώρηση των εννοιών του «Ανήκειν» και του «Αποκλεισμού». Ακολουθεί η βιβλιογραφία, ελληνική και ξενόγλωσση και επίμετρο με πρόσθετο εμπειρικό υλικό το οποίο καταγράφεται με τη μορφή πινάκων ως παραρτήματα με δημογραφικές λεπτομέρειες

αναφορικά με τα άτομα που συμμετείχαν στην ποιοτική έρευνα, καθώς και εικόνες, χάρτες και οπτικό υλικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ, ΜΕΘΟΔΟΙ

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα αναφερθώ στις επιστημολογικές και μεθοδολογικές συντεταγμένες που πλαισιώνουν τη θεωρητική κατασκευή ανάλυσης και σκιαγραφούν την ερμηνεία του εμπειρικού υλικού. Σύμφωνα με την θεώρηση που υιοθετώ στο ερευνητικό μου έργο, «όλοι οι ερευνητές είναι έμφυλα (gendered) και πολιτισμικά τοποθετημένα (culturally situated) άτομα που προσεγγίζουν μία κοσμοθεωρία (ontology) η οποία διεγείρει ερωτήματα (epistemology) τα οποία απαιτούν διερεύνηση κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες χρησιμοποιώντας συγκεκριμένους μηχανισμούς¹» (methods) (Denzin & Lincoln, 2000: 18).

Οι θεωρητικές κατασκευές ως υποδομή στήριξης και περιχαράκωσης των υποθέσεων εργασίας, καθώς και οι εννοιολογικές αποσαφηνίσεις των κύριων θεματικών έχουν καθοδηγηθεί από τις θεωρίες του κονστρουκτιβισμού (constructionism), την ερμηνευτική θεωρητική παράδοση και φαινομενολογία (hermeneutics, phenomenology) και τις θεωρίες διαντίδρασης και συμβολικής αλληλόδρασης (symbolic interactionism). Στις θεωρίες της κοινωνικής κατασκευής το άτομο αντιλαμβάνεται και κατηγοριοποιεί τον κόσμο με συγκεκριμένο τρόπο που απορρέει από την συμμετοχή του σε διάφορες κοινωνικές πρακτικές και θεσμούς με τη μορφή συμβολικής δράσης (όπως η γλώσσα). Οι συγκεκριμένες μορφές συμβολικής δράσης προσδιορίζουν τις κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις.

Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση επιλέχθηκε με γνώμονα την τοποθέτηση ότι η ατομική δράση αποτελεί αυτοφυή, εκούσια, αυτόβουλη έκφραση που δεν διέπεται από αιτιοκρατικού-ουσιοκρατικού τύπου νομοτέλεια στη φύση και στο κοινωνικό χώρο. Αντιθέτως, η ίδια η κοινωνική αλλαγή απορρέει από τις συνεχώς αναπροσαρμοζόμενες

¹ Εκτός εάν χρησιμοποιείται μεταφρασμένη στα ελληνικά έκδοση βιβλιογραφικών πηγών όπως παρατίθενται και στη βιβλιογραφία, όλες οι μεταφράσεις ξενόγλωσσων αποσπασμάτων στα ελληνικά, άρθρων, βιβλίων καθώς και του ξενόγλωσσου εμπειρικού υλικού έχουν γίνει από την ίδια την ερευνήτρια-συγγραφέα.

κοινωνικές σχέσεις. Αυτού του είδους η ρευστότητα που αντανακλάται στη χρήση περιγραφικών όρων όπως: αφήγηση (narration), κατασκευή (construction), διαπραγμάτευση (negotiation), μετάφραση (translation), δεν σημαίνει αναγκαστικά και μια κατάσταση χαοτικής συνύπαρξης ατόμων και κοινωνικών διεργασιών. Αυτό που επισημαίνει είναι ότι η εκάστοτε κοινωνική ομάδα βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με την περιβάλλουσα κοινωνία και συνεπώς τα όρια της, οι δομές και το περιεχόμενο της επαναπροσδιορίζονται και επανατοποθετούνται. Δεν υπάρχουν «ουσίες» αμετάβλητες, απόλυτες και απόλυτα σταθερές. Η ισορροπία και η σταθερότητα του ατόμου και συνεπώς της ομάδας βρίσκεται στον εντοπισμό αυτής της στρατηγικής, της συνειδητής και ενεργητικής επιλογής δράσης, η οποία αποτελεί συγκερασμό διάδρασης και διαπραγμάτευσης, προϊόν αναζήτησης ταυτότητας και κοινωνικού γίνεσθαι. Συγκεκριμένα όσον αφορά στο μεθοδολογικό πλαίσιο παρατηρείται ότι η «αντί-ουσιοκρατική στροφή» που χαρακτηρίζει τα περισσότερα ρεύματα σκέψης στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία μετατράπηκε από επιστημονική θεωρητική συζήτηση σε εννοιολογικό και μεθοδολογικό εργαλείο με τη μορφή των θεωριών της κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής, γνωστές και ως κονστρουκτιβιστικές θεωρίες. Οι θεωρίες αυτές απορρίπτουν την άποψη ότι τα «πράγματα», οι «ταυτότητες», ή οι «σχέσεις» περιέχουν δεδομένες ιδιότητες από τη φύση ή από τη βιολογία οι οποίες προσδιορίζουν αφ' ενός τη δράση και αφ' ετέρου χαρακτηρίζουν τον τρόπο με τον οποίο γνωρίζουμε τα «πράγματα». Αντιθέτως υποστηρίζουν ότι οι ιδιότητες των πραγμάτων, το περιεχόμενο των σχέσεων και των ταυτοτήτων είναι προϊόντα της ατομικής δράσης και η γνώση αποτελεί μια ενεργητική διαδικασία αποτέλεσμα των διαφορετικών μορφών συμβολικής δράσης, υποστηρίζοντας ταυτοχρόνως ότι τα άτομα κατασκευάζουν κατηγοριοποιήσεις του κοινωνικού κόσμου με συγκεκριμένο τρόπο που απορρέει από την συμμετοχή τους σε κοινωνικές πρακτικές, θεσμούς και διαφορετικές μορφές συμβολικής δράσης οι οποίες περιβάλλουν αυτές τις κατηγοριοποιήσεις.

Η γνώση και η δράση, επισημαίνει ο Καστοριάδης, του ανθρώπου είναι αζεχώριστα ψυχικές και κοινωνικοϊστορικές, δύο πόλοι που δεν μπορούν να υπάρξουν ο ένας χωρίς τον άλλον, ούτε ο ένας να αναχθεί στον άλλον. Ότι το κοινωνικό βρισκουμε σε ένα άτομο, αλλά και η ίδια η ιδέα του ατόμου, κατασκευάζεται ή δημιουργείται κοινωνικά, σε αντιστοιχία με τους θεσμούς της κοινωνίας. Το ερώτημα επομένως: «Πως έχουν τα πράγματα με τον άνθρωπο»,

ερώτημα της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, γίνεται: «Πως έχουν τα πράγματα με την ανθρώπινη ψυχή, και πως έχουν τα πράγματα με την κοινωνία και την ιστορία;» (Καστοριάδης, 1981). Ο προβληματισμός της έρευνας εστιάζεται σε μια αναθεώρηση των καθιερωμένων τρόπων αντίληψης του «εαυτού» και του «άλλου». Η επισήμανση των παραμέτρων αυτών συνιστά βασική προϋπόθεση για μια διεξοδική προσέγγιση της κατασκευής της ταυτότητας.

Ο βασικός στόχος του κεφαλαίου είναι να θίξει τους κρίσιμους προβληματισμούς στα θεωρητικά, φιλοσοφικά και επιστημολογικά ζητήματα που αφορούν στη κατασκευή του θεωρητικού πλαισίου της ανθρωπογεωγραφικής έρευνας που εκπονήθηκε, στη συνέχεια να αναφέρει τις παραμέτρους των βασικότερων μεθόδων συλλογής των ποιοτικών δεδομένων και συγκεκριμένα στις συνεντεύξεις, αφηγήσεις ζωής, ομάδες εστίασης, συμμετοχική παρατήρηση, αλλά και στις διαδικασίες ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων που νοηματοδοτούν την ερμηνεία του πρωτογενούς υλικού. Τέλος θα αναφερθούν τα προβλήματα που προέκυψαν στο πεδίο και σε όλη την διάρκεια της εθνογραφικής διαδικασίας, καθώς και θέματα που αφορούν στην ηθική και στη δεοντολογία της έρευνας.

Ο σχεδιασμός της έρευνας, η επισκόπηση της βιβλιογραφίας και η εκπόνηση της μελέτης ήταν μία μακροχρόνια διαδικασία συστηματικής και ευρείας διεπιστημονικής ενασχόλησης. Η ενασχόληση μου άρχισε πριν από την επιλογή μου ως υποψήφια διδάκτορα και την εγγραφή μου στο τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου καθώς και την μετέπειτα επιλογή μου ως υποτρόφου εσωτερικού Ανθρωπογεωγραφίας από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών. Έτσι η αρχική επισκόπηση του θέματος και της σχετικής βιβλιογραφίας και μεθοδολογίας καθώς και η προετοιμασία της συγγραφής της πρότασης της διδακτορικής διατριβής και του προσωρινού πίνακα περιεχομένων έγινε μεταξύ 1994 και 1997. Μεταξύ 1997 και 1999 έγινε η ιστορική έρευνα και η κατασκευή του μεθοδολογικού υλικού, ενώ μεταξύ 1999 και 2000 έγινε η πρώτη πιλοτική έρευνα στις Ηνωμένες Πολιτείες και μεταξύ 2000 και 2001 έγινε η δεύτερη πιλοτική έρευνα στην Ελλάδα. Η έρευνα συνεχίστηκε μεταξύ 2001 και 2002 στο Ηνωμένο Βασίλειο και εστιάστηκε και στη χρήση ηλεκτρονικής επικοινωνίας με τα κοινωνικά υποκείμενα που συμμετείχαν στην έρευνα. Η κύρια επιτόπια έρευνα διεξήχθη στην Αθήνα μεταξύ 2002 και 2004 και στην Δανία μεταξύ 2004 και 2005

όπου κατά τη διάρκεια αυτού του χρονικού διαστήματος ολοκληρώθηκε η συλλογή όλων των αφηγήσεων ζωής με την βιογραφική μέθοδο προφορικής ιστορίας, η απομαγνητοφώνηση όλων των συνεντεύξεων και η ανάλυση του ποιοτικού υλικού.

Η έρευνα αφορά στη διερεύνηση των φαινομένων μετανάστευσης και παλιννόστησης και στις διαδικασίες ταυτοποίησης στη πρώτη και δεύτερη γενιά μεταναστών και παλιννοστούτων. Η έρευνα είναι συγκριτική (comparative), πολυμεθοδολογική (multimethod), με βάση την ποιοτική μεθοδολογία (qualitative methodology) συμπεριλαμβάνει συγκριτικές εθνογραφικές προσεγγίσεις (comparative multisited ethnography and fieldwork) με στόχο την πολυ-διεπιστημονική ερμηνεία (multi – cross – pluri – interdisciplinary approach). Υλοποιήθηκαν πολλαπλές μεθοδολογίες για την πληρέστερη ερευνητική διασαφήνιση των υποθέσεων εργασίας και η συλλογή των δεδομένων ολοκληρώθηκε με την συλλογή αφηγήσεων ζωής (προφορικές και γραπτές μαρτυρίες), συνεντεύξεις σε βάθος, ομάδες εστίασης και συμμετοχική παρατήρηση πεδίου. Συγκεκριμένα στη συνέχεια θα προχωρήσω στην αναλυτική παρουσίαση των επιμέρους θεμάτων της εθνογραφικής διαδικασίας και της επιτόπιας έρευνας.

2.1. Επιστημολογικά ζητήματα

Σύμφωνα με τον Elster, «η στοιχειώδης μονάδα της κοινωνικής ζωής είναι η ατομική δράση των ανθρώπων», και επισημαίνει ότι για να εξηγήσουμε τον κόσμο που μας περιβάλλει πρέπει να εξηγήσουμε την δράση των ατόμων. Κυρίως όμως, «για να εξηγήσουμε τους κοινωνικούς θεσμούς και την κοινωνική μεταβολή χρειάζεται να δείξουμε πως προκύπτουν, ως αποτέλεσμα της δράσης και της αλληλεπίδρασης ατόμων» (Elster, 1992: 25). Παράλληλα, ερωτήματα όπως: «Πως γίνεται και οι κοινωνίες οργανώνονται στο χρόνο και στο χώρο; Πώς γίνεται και η εμπειρία κάθε ατόμου από την durée του χρόνου εμπλέκεται με τις εμπειρίες άλλων ατόμων, που βρίσκονται απομακρυσμένα είτε από την άποψη του χρόνου είτε από αυτήν του χώρου είτε και από τις δύο;» (Giddens, 1984 • 1991), αποτελούν

θεμελιώδη ζητήματα για την κοινωνική θεωρία και την ανθρωπογεωγραφία². Τέτοιου είδους ζητήματα μας βοηθούν να κατανοήσουμε την ανθρώπινη εμπειρία και τις ιδέες των ανθρώπων για τον κόσμο. Έχει σημασία να επισημανθεί ότι οι εμπειρίες όπως και οι άνθρωποι υπάρχουν μέσα στο χώρο και στο χρόνο και επηρεάζονται από τις καταστάσεις που βιώνουν όπως και επηρεάζουν καταστάσεις. Έτσι αντιλαμβανόμαστε την ανθρώπινη δράση ως εκούσια, τα κοινωνικά υποκείμενα συνιστούν αυτόνομες οντότητες, ποιοτικά διαφορετικές από τις κοινωνίες, οι οποίες δεν αποτελούν παρά δομές κοινωνικών σχέσεων (Craib, 1998α: 41). Η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται στην κατανόηση του κοινωνικού κόσμου μέσα από την οπτική και τη δράση του κοινωνικού υποκειμένου και κατόπιν μέσα από το επιστημολογικό-θεωρητικό-μεθοδολογικό πρίσμα της ερευνήτριας.

Οι μακροχρόνιες διαφωνίες μεταξύ κοινωνικών επιστημόνων και οι διαμάχες σχολών σκέψης και φιλοσοφικών θεωρήσεων της κοινωνικής έρευνας αποτελούν από μόνες τους ένα ανεξάντλητο θέμα που θα μπορούσε να ξεπεράσει κάλλιστα τα όρια μίας διδακτορικής διατριβής. Το θεωρητικό περιεχόμενο και τα επιστημολογικά ρεύματα στην ανθρωπογεωγραφία επίσης έχουν απασχολήσει πληθώρα διανοούμενων στη ανθρωπογεωγραφία (Livingstone, 1985• Dear, 1988• Harvey, 1989• Cloke, Philo, & Sadler, 1991• Pile, 1993• Gregory, 1994• Λεοντίδου, 1995• Demeritt, 1996), αλλά και ειδικότερα στο αντικείμενο της φεμινιστικής ανθρωπογεωγραφίας (Bondi, 1990• McDowell, 1993a• 1993b• Rose, 1993• Nast et al. 1994). Είναι απαραίτητο για την κριτική παρουσίαση του θεωρητικού πλαισίου της έρευνας να εστιάσουμε στις κεντρικές και αλληλένδετες επιστημολογικές θεωρήσεις οι οποίες θεμελίωσαν καίριους στόχους της κοινωνικής έρευνας και της κριτικής ανθρωπογεωγραφίας και ανέπτυξαν καίρια εργαλεία για την αποκάλυψη σχέσεων και δομών κυριαρχίας και εξουσίας, την όξυνση της αυτοαναφορικότητας και της ενδοσκόπησης (reflectivity & reflexivity), την προώθηση της συνειδητοποίησης (consciousness) και την επίτευξη του ήθους αυτοπραγμάτωσης (empowerment) στις κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες καθώς και στο πνεύμα της κριτικής αμφισβήτησης την επικράτηση της ηθικής αποτίμησης για την εξάλειψη της αλλοτρίωσης και της κατάργησης του προσώπου που αποτελεί κατά τον Zygmunt Bauman (1990) βασικό χαρακτηριστικό της

² Αναφέρομαι στην ανθρωπογεωγραφία ως την ευρύτερη γνωστική περιοχή αλλά οι θεματικές της διατριβής και τα ερευνητικά και επιστημολογικά ζητήματα αφορούν και στις προσεγγίσεις της κοινωνικής, πολιτισμικής και φεμινιστικής γεωγραφίας.

νεωτερικότητας και συνοδεύεται από την γραφειοκρατική, ορθολογική οργάνωση της κοινωνίας, την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη της τεχνολογίας και την αυτονόμηση της οικονομικής δραστηριότητας από τις υπόλοιπες σημαντικές πτυχές της ζωής των ανθρώπων.

Στα πλαίσια αυτής της θέσης θα αναφερθώ στα επιστημολογικά ρεύματα της κοινωνικής κατασκευής, της ερμηνευτικής και της φαινομενολογίας. Επειδή οι ομοιότητες σε φιλοσοφικό και θεωρητικό επίπεδο της σχολής της συμβολικής αλληλόδρασης με την σχολή της φιλοσοφικής ερμηνευτικής είναι αρκετές, θα εστιάσω στις τρεις επιστημολογικές παραδόσεις και θα επισημάνω οποιεσδήποτε διαφοροποιήσεις υπάρχουν στη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης³, η οποία εμμένει αποκλειστικά και μόνο στην ανάλυση της κοινωνικής δράσης.

Ξεκινώντας με τη θεωρία της κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής, έχοντας αποδοθεί στα ελληνικά ως «κονστρουκτιβισμός», είναι ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό πρόγραμμα που έχει χρησιμοποιηθεί σε πολλά γνωστικά αντικείμενα στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Αρχικά όμως θα αναφερθούμε στην φαινομενολογία ως επιστημολογική παράδοση αφού υπάρχει ιστορική θεωρητική διασύνδεση με τις κατασκευαστικές μεθοδολογίες.

Το φιλοσοφικό υπόβαθρο της φαινομενολογίας στηρίζεται στη «ριζοσπαστική» θεμελίωση του Edmund Husserl (1936 στο 1965: 154-155) με την ακριβή και κυριολεκτική έννοια του όρου, δηλαδή στο επιχείρημα ότι πρέπει να αναβιώσει μία θεωρία που να φτάνει στις «ρίζες» της ανθρώπινης εμπειρίας, με άλλα λόγια, στην καθημερινή εμπειρία των υποκειμένων και στις δραστηριότητες τους όπου εκδηλώνονται αυτές οι εμπειρίες. Έτσι κυρίαρχη θέση έχουν οι δομές και οι διεργασίες της ανθρώπινης συνείδησης οι οποίες επεξεργάζονται τον εξωτερικό κόσμο καθώς τον αντιλαμβάνονται και τον κατανοούν. Μέσω της φιλοσοφικής κριτικής στο έργο του Max Weber, ο Alfred Schutz μαθητής του

³ Οι βασικές υποθέσεις της πολιτικής της συμβολικής διαντίδρασης όπως διατυπώθηκαν από τον Herber Blumer (1969) αφορούν σε τρεις άξονες της κοινωνικής θεώρησης: 1. Οι πράξεις των κοινωνικών υποκειμένων απέναντι στην πραγματικότητα που τα περιβάλλει εξαρτώνται από τα νοήματα με τα οποία τα υποκείμενα την επενδύουν. 2. Αυτά τα νοήματα αποτελούν προϊόντα της κοινωνικής διαντίδρασης στην ανθρώπινη κοινωνία. 3. Η τροποποίηση και η διαχείριση των εν λόγω υποκειμενικών νοημάτων συντελούνται μέσω μιας ερμηνευτικής διαδικασίας, στην οποία το κάθε άτομο προσφεύγει ανάλογα με τα ερεθίσματα που δέχεται (Craib, 1998α: 161).

Husserl ανέπτυξε την φαινομενολογική κοινωνιολογία που εστίασε τον προβληματισμό σε ένα ευρύτερο φάσμα εμπειριών, όπως τα συναισθήματα, τις παραισθήσεις, το φαντασιακό, κτλ. (Craib, 1998α).

Η προσπάθεια των κοινωνιολόγων Peter Berger & Thomas Luckmann να αναπτύξουν την φαινομενολογική προσέγγιση σε μία ολοκληρωμένη θεωρία της κοινωνίας ανέδειξε ένα συνειδητό συνδυασμό της ολιστικής με την ατομοκεντρική ανάλυση (Craib, 1998α: 192). Το σημαντικότερο και πιο γνωστό έργο τους είναι «Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας» (*The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, 1966), από το οποίο θα επιχειρήσω στη συνέχεια να παρουσιάσω τις κύριες θεωρητικές παραμέτρους. Το βιβλίο είχε μεγάλη επιρροή στην κοινωνιολογία της γνώσης και αργότερα στην γεωγραφία. Η βασική παραδοχή βρίσκεται στο ότι ο κόσμος στον οποίο ζούμε δεν είναι δεδομένος, δεν αποτελεί φυσικό, «αντικειμενικό» φαινόμενο αλλά βασίζεται στις σχέσεις που έχει το άτομο με τον τόπο και με τους ανθρώπους που γνωρίζει εκεί. Σε αυτή τη διάσταση, η «κοινωνική πραγματικότητα» είναι κοινωνικά κατασκευασμένη μέσα από την «διυποκειμενικότητα» των κοινωνικών πρακτικών και των γλωσσολογικών κατηγοριοποιήσεων που ανακαλύπτουν οι ερευνητές μέσω ερμηνευτικών μεθοδολογικών εργαλείων.

Σύμφωνα με το επιστημολογικό παράδειγμα των Berger & Luckmann, η κοινωνιολογία της γνώσης αφορά στην ανάλυση της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας⁴ διότι από αυτή την θεώρηση ανακύπτει ότι όλη η ανθρώπινη «γνώση» αναπτύσσεται, μεταφέρεται και διατηρείται σε κοινωνικές καταστάσεις, συνεπώς η κοινωνιολογία της γνώσης πρέπει να αναζητήσει την κατανόηση των διαδικασιών μέσω των οποίων αυτό πραγματοποιείται με τέτοιο τρόπο ώστε γίνεται αντιληπτό για τον κάθε άνθρωπο (1966/1991: 15). Σαφώς θα πρέπει η κοινωνιολογία της γνώσης πρωτίστως να απασχοληθεί με τι «γνωρίζουν» οι άνθρωποι ως «πραγματικότητα» στην καθημερινή τους ζωή και όχι στην μη ή προ-

⁴ Για μία σύγχρονη διεπιστημονική προσέγγιση και από τη σκοπιά της ψυχολογίας αντιπροσωπευτική είναι η ενασχόληση του Kenneth Gergen (1995b).

<http://www.swarthmore.edu/SocSci/kgergen1/txt8.html>

Gergen, K.J. (1994a) *Realities and relationships: Soundings in social construction*. Cambridge, MA: Harvard University Press. Gergen, K.J. (1994b) *Toward transformation in social knowledge* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

θεωρητική τους ζωή, με άλλα λόγια, η κοινή, συνήθης «γνώση» (common sense) και όχι οι «ιδέες» θα πρέπει να αποτελέσουν το επιστημολογικό επίκεντρο διότι μια τέτοιου είδους «γνώση» αποτελεί τον κοινωνικό ιστό (fabric of society) δηλαδή την ίδια την κοινωνική δομή, το κοινωνικό πλαίσιο χωρίς το οποίο δεν υφίσταται το κοινωνικό σύνολο (1966/1991: 27). Παράλληλα επισημαίνουν ότι αυτός ο κόσμος της καθημερινής ζωής δομείται χωρικά και χρονικά ενώ πάντα νοηματοδοτείται διυποκειμενικά από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα στο πλαίσιο της διαδραστικής καθημερινότητας (1966/1991: 40).

Στο ίδιο επιστημολογικό επίπεδο, η ερμηνευτική θεώρηση του κοινωνικού κόσμου καταθέτει ότι ο προσδιορισμός και η ίδια η πρόσβαση στην κοινωνική πραγματικότητα γίνεται μέσω των ιδίων των κοινωνικών κατασκευών, συμβόλων και εργαλείων διυποκειμενικής σχέσης (intersubjectivity) όπως η γλώσσα, οι αναπαραστάσεις, η συλλογική ή ατομική εννοιολόγηση και συνείδηση, κτλ. Όπως επισημαίνει και ο Ιωσηφίδης, η θεωρητική παράδοση της ερμηνευτικής περιλαμβάνει διαφορετικά ρεύματα σκέψης στο εσωτερικό της, από τα οποία τα βασικότερα είναι η φιλοσοφική ερμηνευτική (hermeneutics) και η φαινομενολογία (phenomenology) (2003: 29). Με πρίσμα τις ίδιες τις κοινωνικές εμπειρίες όπου στο ίδιο το πεδίο περιεχομένου ξετυλίγονται οι δράσεις των υποκειμένων, η ερμηνευτική προσέγγιση προσπαθεί να κατανοήσει τα κοινωνικά φαινόμενα μέσα από τις ίδιες τις διεργασίες και διαδικασίες που συντελούνται στο εσωτερικό της κοινωνίας από τα ίδια τα άτομα. Από την άλλη, η φαινομενολογία δίνει αντίστοιχα κεντρική σημασία στο συνειδησιακό ρόλο της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων στην αναπαραγωγή των κοινωνικών φαινομένων. Έτσι η νοηματοδότηση της πραγματικότητας γίνεται με την πρόσληψη της συνείδησης των υποκειμένων και τον διυποκειμενικό προσδιορισμό όσων αντιλαμβάνονται. Τέλος, η σχολή της συμβολικής αλληλόδρασης ή διαντίδρασης εστιάζει στην ατομική δράση των κοινωνικών υποκειμένων και συγκεκριμένα, όπως εκφράζει και η ίδια η ονομασία της θεώρησης, στη συνεχιζόμενη αλληλεπίδραση των κοινωνικών υποκειμένων μεταξύ τους και το αποτέλεσμα αυτής της αλληλό-επηρεαζόμενης δράσης είναι η (ανα)παραγωγή κοινωνικών φαινομένων. Θεμέλιο της θεωρίας της συμβολικής αλληλόδρασης είναι η ανθρωπολογική αντίληψη περί πολιτισμού με την χαρακτηριστική αντιπροσωπευτική ανάλυση του Clifford Geertz, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ίδιος ο πολιτισμός είναι:

«Ένα ιστορικά μεταδιδόμενο πλαίσιο το οποίο αποτελείται από νοήματα ενσωματωμένα σε σύμβολα, είναι ένα σύστημα από κληρονομημένες αντιλήψεις σε συμβολική μορφή με τις οποίες οι άνθρωποι επικοινωνούν, διατηρούν και αναπτύσσουν τις γνώσεις τους και τις απόψεις τους για τη ζωή» (1973: 81).

Στο επινοητικό και εκφραστικό πλαίσιο της συμβολικής δράσης αντιλαμβανόμαστε ότι ο πολιτισμός είναι δράση και αναπόσπαστα συνδεδεμένος με την καθημερινή ζωή σε διαλεκτική σχέση με την συμβολική του νοηματοδότηση. Όπως διατυπώνει και ο Παπαταξιάρχης:

«Στο βαθμό που ο πολιτισμός είναι ανοικτός και εκτεθειμένος στη δράση, το περιεχόμενό του, το πολιτισμικό νόημα, δεν υπάρχει σε στατική μορφή αλλά σε διαρκή ροή. Η δράση θέτει σε κυκλοφορία το πολιτισμικό νόημα, το ανασυντάσσει με τρόπο που οδηγεί σε αναθεωρήσεις και ανασημάνσεις. Υπ'αυτή την έννοια, ο πολιτισμός χαρακτηρίζεται από μία ορισμένη μεταβλητότητα, δεν είναι «πράγμα» αλλά διαδικασία» (1996: 200).

Η πιο αξιοσημείωτη επίκριση για τη συμβολική διαντίδραση έγκειται στην άγνοια που η συγκεκριμένη θεώρηση έχει όσον αφορά στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής δομής και επομένως εάν δεν αντιλαμβάνεται την ύπαρξη της εξουσίας, της κοινωνικής σύγκρουσης και της κοινωνικής αλλαγής άρα παρέχει και μία ελλιπή σχεδόν αποσπασματική αντίληψη περί των κοινωνικών υποκειμένων (Craig, 1998α: 170). Όμως η κριτική αυτή είναι πλήρως αναστρέψιμη εάν αναλογιστούμε ότι οι ίδιες οι κοινωνικές σχέσεις πέρα από προϊόντα ερμηνείας είναι παράλληλα πολλές φορές και προϊόντα *διαπραγμάτευσης* μεταξύ των ιδίων των κοινωνικών υποκειμένων στα πλαίσια δεδομένων κοινωνικών, ιστορικών, πολιτικών ή πολιτισμικών καταναγκασμών. Το γεγονός ύπαρξης αυτού του είδους της δράσης σε δεδομένα πλαίσια καθιστά και την κατάδειξη δομικά προσδιοριζόμενων σχέσεων εξουσίας που μεταφράζονται και αντανακλώνται σε συμβολικά και απτά στοιχεία της καθημερινής ζωής.

Οι εννοιολογικές κατηγοριοποιήσεις σημαντικών, για την ανθρωπογεωγραφία, όρων, όπως, «πολιτισμός», «χώρος», «τόπος», «κοινωνία», «έθνος», «φύλο», «ταυτότητα», «κοινωνικά δίκτυα», και άλλων, διαμορφώθηκαν από την επιστημολογική κατεύθυνση της Γεωγραφίας, αναδιοργανώθηκαν από τις θεωρητικές μεταβολές στο εσωτερικό της, μεταβλήθηκαν από την ιστορική διαδρομή της και αποκρυσταλλώθηκαν στη σύγχρονη διαμόρφωση του υποβάθρου της σημερινής ανθρωπογεωγραφικής θεωρίας και μεθόδου. Υπήρξε μία επίμονη παραδοχή ότι η ανθρωπογεωγραφία δεν θα έπρεπε να αποτελέσει πειραματική επιστήμη (experimental science) σε αναζήτηση νομοτέλειας αλλά ερμηνευτική επιστήμη σε αναζήτηση νοήματος (Geertz, 1973: 5). Αυτή η θέση και η εμμονή στον ερμηνευτικό ρόλο της ανθρωπογεωγραφίας ονομάστηκε πολιτισμική (διότι η νοηματοδότηση είναι πολιτισμικό φαινόμενο) ή γλωσσολογική (διότι τα νοήματα μεταδίδονται με την χρήση της γλώσσας) στροφή (Hoggart, Lees & Davies, 2002: 22). Μεθοδολογικά η πολιτισμική στροφή έφερε στο προσκήνιο μια σειρά από τεχνικές και μεθόδους συλλογής εμπειρικού υλικού, όπως, τη σημειωτική/σημειολογία (semiotics), την ανάλυση λόγου (discourse analysis), την εις βάθος συνέντευξη (in-depth interviewing) και την εθνογραφία (ethnography). Ενώ σε πολιτικό επίπεδο έχει επιδράσει στην διαμόρφωση των πολιτισμικών (cultural), φεμινιστικών (feminist) και μετα-αποικιακών γεωγραφιών (post-colonial geographies) οι οποίες στοχεύουν στο να δώσουν «φωνή» ('voice') στις απόψεις και κατηγοριοποιήσεις του κοινωνικού κόσμου από περιθωριοποιημένους «άλλους» (marginalized 'others') (Philo, 1992). Σε εννοιολογικό επίπεδο η πολιτισμική στροφή έχει κρυσταλλωθεί από μία οντολογική πρόσληψη του κοινωνικού κόσμου ως περιεχομένου με νόημα όπως ένα κείμενο το οποίο πρέπει να ερμηνευθεί. Έτσι, οι πολιτισμοί και τα πολιτισμικά τοπία καθώς και πληθώρα άλλων αντικειμένων γεωγραφικής γνώσης πρέπει να ερμηνευθούν (Daniels and Cosgrove, 1988 • Demeritt, 1994 • Cook et al. 2000). Μία τέτοια είδους οντολογική απόδοση του κοινωνικού κόσμου απορρέει από την ερμηνευτική θεώρηση η οποία μελετά την ερμηνεία και την νοηματοδότηση του κόσμου (Hoggart, Lees & Davies, 2002: 22).

Η συζήτηση περί χώρου είναι ιδιαίτερη σημαντική και επίκαιρη, όχι μόνο σε επιστημολογικό επίπεδο, καθώς είναι άμεσα συνυφασμένη με την ίδια την θεωρητική υποδομή της επιστήμης της Γεωγραφίας, αλλά επεκτείνεται από το καθημερινό στο

πολιτικό τοπίο, από το φιλοσοφικό στο συγκρουσιακό, αλλά σε κάθε περίπτωση αποτελεί φάσμα διαπραγμάτευσης σε πολλαπλούς τομείς της κοινωνικής ζωής και των κοινωνικών σχέσεων που συντελούνται σε καιρούς ευρείας αμφισβήτησης. Στο πρόσφατο βιβλίο της Doreen Massey, *For Space* (2005), όπως ο τίτλος μαρτυρεί, διαπιστώνουμε ότι η προβληματική για τον *χώρο* δεν έχει ολοκληρωθεί, εάν μη τι άλλο έχει ενταθεί και επεκταθεί και σε μορφές πολιτικής συνειδητότητας. Σύμφωνα με την Massey, στην πολιτική πρόταση του Bruno Latour για «μία (φιλοσοφική) πλατφόρμα για ένα (ευρωπαϊκό) κόμμα», το τρίτο από τα δέκα σημεία του προεκλογικού του προγράμματος ξεκινά ως εξής: «Έχω την αίσθηση ότι σιγά σιγά οδεύουμε από μία εμμονή με τον χρόνο προς μία εμμονή με τον χώρο», και συνεχίζει αναστοχαζόμενος ότι, «εάν, όπως οι φιλόσοφοι τονίζουν, ο χρόνος εννοιολογείται ως μια *σειρά από χρονικές ακολουθίες* και ο χώρος ως μια *σειρά από χρονικές συμπτώσεις*, ή από αυτά που συνυπάρχουν ταυτόχρονα, πιθανόν να αποχωρούμε από το χρονικό του χρόνου – ακολουθίες και επαναστάσεις – και να εισερχόμαστε σε μία διαφορετική διάσταση χωροχρόνου, αυτή της συνύπαρξης» (2005: 147). Η ίδια η Massey εκφράζει ενστάσεις σχετικά με την νέα θεώρηση που προτείνει ο Latour, διότι αντικρούει την ίδια την ταυτοσημία της χωροχρονικής κίνησης σε μία τέτοιου είδους γραμμική επιτάχυνση, παράλληλα, διαψεύδει και την υποτιθέμενη εμμονή που υπάρχει με τον χώρο ενώ δεν απορρίπτει εξ'ολοκλήρου και απλοϊκά προγενέστερες αριστερές πολιτικές πεποιθήσεις. Τονίζει όμως, στην ευρύτερη θεωρητική γραμμή του Latour και του οράματος του για μία πολιτική ή μάλλον για μία οπτική γωνία πάνω στην πολιτική η οποία είναι ανοιχτή στην εκτίμηση του χωρικού και τις προκλήσεις του. Έτσι, μια τέτοιου είδους πολιτική θεώρηση του χωρικού δεν θα κυριαρχείται φαντασιακά από μια γραμμική και ιδιότυπη προέλαση του χωροχρονικού αλλά θα κατευθύνεται από μια διαπραγματευτική τροπή σχέσεων και σχηματισμών όπου η έμφαση υπάρχει στην σχετικότητα, στην μετριοπάθεια της κρίσης στο βήμα της αναπόφευκτης ιδιαιτερότητας (Massey, 2005: 147).

Έτσι οδηγούμαστε σε μία συζήτηση περί της σχετικότητας της πολιτικής του χωρικού (A relational politics of the spatial) η οποία εστιάζει στο γεγονός ότι τόσο οι οντότητες όσο οι ταυτότητες παράγονται συλλογικά μέσω των πρακτικών οι οποίες και διαμορφώνουν σχέσεις και για αυτό το λόγο η πολιτική του χωρικού θα πρέπει να εστιάζει πάνω σε αυτές τις κοινωνικές πρακτικές και κοινωνικές σχέσεις. Ταυτόχρονα μία τέτοιου είδους

εννοιολόγηση του χώρου σημαίνει ότι δεχόμαστε τον χώρο ως μία σφαίρα κοινωνικών σχέσεων με την πολλαπλότητα τους, την αμφισημία τους, δηλαδή σχέσεις πάντα υπό διαρκή κατασκευή και διαπραγμάτευση. Όπως επισημαίνει η Massey (2005), υπάρχει μία αλλαγή στην οπτική γωνία ανάγνωσης του χώρου, μακριά από μία εκδοχή του μοντερνισμού (μία χρονικότητα και καθολική απουσία της έννοιας του χώρου) αλλά όχι προς μία εκδοχή του μεταμοντερνισμού (τα πάντα είναι χώρος με καθολική απουσία του χρόνου), αντιθέτως αφορά στις εμπλοκές και στους σχηματισμούς πολλαπλών διαδρομών και ιστοριών. Κατά συνέπεια αυτού του είδους η οπτική απαιτεί μία πολιτική η οποία προϋποθέτει μία *διαφορετική γεωγραφία*, δηλαδή, μία γεωγραφία που να αντανακλά τις *γεωγραφίες* αυτών των σχέσεων. Σύμφωνα με την Massey (2005) τέτοιου είδους γεωγραφίες αφορούν στις διαπραγματεύσεις εντός του τόπου, στις προκλήσεις διασύνδεσης τοπικών αγώνων και στην πιθανότητα τοπικών πολιτικών που να στρέφουν το πολιτικό τους ενδιαφέρον προς τα έξω και συνεπώς σε μία πολιτική που να φτάνει εκτός του τόπου.

Η στροφή των λίγων και «τολμηρών» γεωγράφων προς το υποκείμενο, αποτελεί την επιστροφή στον ανθρωπισμό μέσω των τοπίων του νου και της ποιητικής του χώρου: «αναστοχάζονται τα τοπία του νου και τους νοητικούς χάρτες, την ανθρωπιστική σκοπιά στην αντίληψη του χώρου. (...) Οι ανθρωπιστές γεωγράφοι αποδέχθηκαν τη χαλάρωση των συνόρων ανάμεσα σε επιστήμες και υποδιαιρέσεις της Γεωγραφίας και υιοθέτησαν αυτό που ονομάζουμε διεπιστημονικότητα και είναι σήμερα πλέον κατακτημένο» (Λεοντίδου, 2005: 147-148).

Και ενώ η διεπιστημονικότητα απορρίφτηκε από τους θετικιστές γεωγράφους, αντιθέτως, για τη νέα κριτική γεωγραφία αποτέλεσε κεντρικό άξονα η αντίληψη ότι η κατανόηση του κοινωνικού κόσμου είναι αλληλένδετη με την ίδια την συγκρότηση του χώρου, ο οποίος και συνεπώς παράγεται και συγκροτείται μέσω του κοινωνικού γίγνεσθαι. Σύμφωνα με την Λεοντίδου, «αντί για την ‘ανάλυση του χώρου’ που κυριαρχούσε κάποτε, αντικείμενο της Ανθρωπογεωγραφίας γίνεται τώρα η ‘ανάλυση φαινομένων με έντονη τη χωρική διάσταση’ ή η ‘ανάλυση φαινομένων στο χώρο’. Αυτό επιφέρει και αλλαγές στη μεθοδολογία» (2005: 149).

Η ίδια η μεθοδολογική πορεία μιας τέτοιας γεωγραφίας αποκτά συνάρτηση με το χώρο και προδιαθέτει τη χρήση σύνθετων προσεγγίσεων που να μπορούν να συνδυάζουν το πολιτικό με το κοινωνικό, το πολιτισμικό με το οικονομικό καθώς και το ιστορικό με το καθημερινό χωρίς να κατακερματίζουν τις αμοιβαία καθοριστικές διαντιδράσεις αυτών των στοιχείων. Είναι σαφές πλέον ότι: «το οικονομικό θεωρείται ‘ενθικευμένο’ (embedded) σε δίκτυα κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών αλληλεξαρτήσεων με έντονη γεωγραφική (τοπική, χωρική) διάσταση, δίκτυα που ρυθμίζονται από τυπικές και άτυπες συμβάσεις μεταξύ των φορέων κοινωνικο-οικονομικής δράσης που λειτουργούν σε κάθε συγκεκριμένο τόπο» (Λεοντίδου, 2005: 150). Ως εκ τούτου, δεν νοείται να μην μελετούμε τον χώρο και την κοινωνία ως δύο πεδία αλληλένδετα, δυναμικά, εξελισσόμενα υπό το πρίσμα μίας δυναμικής, αμφίδρομης και ελαστικής σχέσης, ρευστής και διαπραγματεύσιμης. Μία τέτοια γεωγραφική προσέγγιση της υποκειμενικότητας προϋποθέτει τα ανάλογα μεθοδολογικά εργαλεία, διότι μια τέτοια γεωγραφία, «σημαίνει επίσης ότι ο υποκειμενικός χώρος αναγνωρίζεται ως καθοριστικός παράγοντας της ανθρώπινης δράσης. Οι υποκειμενικές εικόνες και αντιλήψεις για το χώρο ενδέχεται να επηρεάζουν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις, τον ταξικό διαχωρισμό στο χώρο, τα επίπεδα ανάπτυξης διαφόρων περιοχών, τη δομή τους και την εξέλιξή τους» (Λεοντίδου, 2005: 171). Συνεπώς, στην επόμενη ενότητα θα αναφερθούμε αναλυτικά στη μεθοδολογική πορεία της ερευνητικής ενασχόλησης με το θέμα της διατριβής, στις τεχνικές και μεθόδους συλλογής των ποιοτικών δεδομένων καθώς και στα προβλήματα και τις προοπτικές της επιτόπιας έρευνας.

2.2. Μεθοδολογικά θέματα

Η βιογραφική μέθοδος έχει αποτελέσει ένα εναλλακτικό ερευνητικό εργαλείο και τελευταία η χρήση της έχει διεισδύσει όλο και περισσότερο σε πρόσφατες μελέτες και ειδικά στη μεταναστευτική έρευνα. Παράλληλα αποτελεί σημαντικό αναλυτικό εργαλείο για την εξερεύνηση της ταυτοτικής διεργασίας (Leontidou, 2004: 595). Όμως, η βιογραφική μέθοδος και η χρήση αφηγήσεων ζωής και γενικότερα η προφορική ιστορία δεν αποτελεί νέο μεθοδολογικό είδος διερεύνησης του φαινομένου της μετανάστευσης αφού από το 1918 συναντάμε την πρώτη σημαντική, συστηματοποιημένη μελέτη της συγκρότησης κοινωνικών συλλογικοτήτων και κοινωνικών μεταβολών, την εκπόνηση από

κοινωνιολόγους της Σχολής του Σικάγο, τους Thomas & Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America: monograph of an immigrant group – volume one*, η κοινωνιολογική έρευνα αφορούσε στη μελέτη των Πολωνών Αγροτών στην Ευρώπη και στην Αμερική και σηματοδότησε τη χρήση της βιογραφικής μεθόδου στη κοινωνιολογία. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα:

«Θα πρέπει να τοποθετήσουμε τους εαυτούς μας στη θέση του υποκειμένου το οποίο προσπαθεί να βρει το δρόμο του στον κόσμο, και πρέπει να θυμόμαστε, πρώτα απ' όλα, ότι το περιβάλλον από το οποίο δέχτηκε επιδράσεις και αυτό στο οποίο προσαρμόζει τον εαυτό του στον κόσμο, δεν είναι ο αντικειμενικός κόσμος της επιστήμης (...) Το ατομικό υποκείμενο αντιδρά μόνο στην εμπειρία του, και η εμπειρία του δεν είναι όλα όσα θα έβρισκε ίσως ένας εντελώς αντικειμενικός παρατηρητής στο κομμάτι του κόσμου που αναλογεί στο άτομο, αλλά μόνο ότι το ίδιο το υποκείμενο βρίσκει για τον εαυτό του» (Thomas & Znaniecki, στο Παπαϊωάννου, Alheit & Olesen, 1998: 124).

Η έννοια της διυποκειμενικότητας είναι πολύ σημαντική σε όλη τη διάρκεια χρήσης της μεθόδου. Η μέθοδος στηρίζεται στην ίδια την βιογραφικότητα (biographic-biographicity-biographical) και αφηγηματικότητα (narrative-narrativity-narrativization) αφού η διαδικασία αποτελεί ένα πεδίο συνάντησης της ατομικότητας, της προσωπικής εμπειρίας και της δομικότητας, των δομών στο χώρο και στο χρόνο της εκάστοτε κοινωνικής ζωής υπό εξέταση. Με αυτό τον τρόπο αναδεικνύεται και η υποκειμενικότητα και το διαφορούμενο της κοινωνικής ζωής.

Το βιογραφικό παρελθόν και το βιογραφικό παρόν του υποκειμένου αναδεικνύει νέες εμπειρίες στη σχέση της διαλεκτικής έντασης των δύο επιπέδων της κοινωνικής ζωής, της δράσης και των δομών. Δεν αναπαράγει απλά κάποιες κοινωνικές δομικές συνθήκες σε ατομικό επίπεδο αλλά «έχει πάντα τον επιπρόσθετο χαρακτήρα του ανοιχτού σχεδίου» (Kohli, 1985: 21, στο Παπαϊωάννου, Alheit & Olesen, 1998: 127). Η αφηγηματικότητα της καθημερινής ζωής εξελίσσεται σε συγκεκριμένο πλαίσιο αλληλεπίδρασης και διαντίδρασης. Η ίδια η ιστορία ζωής αποτελεί πράξη διάδρασης, καθώς η σχέση αφηγητή και ερευνήτριας

αποτελεί ένα ξεχωριστό πλαίσιο δυναμικών και θα συζητηθεί εκτενέστερα στο τέλος του κεφαλαίου καθώς αφορά και στην ηθική και δεοντολογική διάρθρωση της έρευνας.

Η βιογραφική προσέγγιση στην ποιοτική κοινωνική έρευνα έχει παράγει μελέτες για την μεταναστευτική εμπειρία και την πορεία διάφορων μεταναστευτικών ομάδων μέσα από τις βιογραφίες ή τμήματα βιογραφιών ή τις αφηγήσεις ζωής των ίδιων των μεταναστευτικών υποκειμένων (Ιωσηφίδης, 2003: 64). Συγκεκριμένα στο χώρο της μεταναστευτικής έρευνας και σε θέματα που αφορούν στη κατασκευή και διαπραγμάτευση ταυτοτήτων υπάρχουν πολλές σημαντικές εργασίες και μερικές από αυτές έχουν κατεύθυνση από την φεμινιστική προσέγγιση, όπως: Personal Narratives Group, 1989• Gluck and Patai, 1991• Miles and Crush, 1993• Benmayor and Skotnes, 1994• Chamberlain, 1997• Sangster, 1998• Bromley, 2000• Einhorn, 2000• αλλά και πρόσφατα στην ελληνική βιβλιογραφία, Βεντούρα, 1999• Νιτσιάκος, 2003.

Στην Ελλάδα η προφορική ιστορία έχει διανύσει μια πορεία άνω των δέκα ετών και σύμφωνα με τις Μπουτζουβή και Θανοπούλου⁵ είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι υπάρχουν πολλαπλές αιτίες που έχουν δυσχεράνει την επικοινωνία μεταξύ ερευνητών και αναστείλει τη δυναμική ανάπτυξη της μεθόδου, όπως το γεγονός ότι οι ερευνητές προέρχονται από διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα, βρίσκονται σε διαφορετικές γεωγραφικές τοποθεσίες αλλά κυρίως το γεγονός ότι η προφορική ιστορία δεν είναι θεσμοποιημένη στον ελληνικό ακαδημαϊκό και ερευνητικό χώρο (2002: 3).

Η βιογραφική μέθοδος με την μορφή της συλλογής αφηγήσεων ζωής και την κατασκευή της προφορικής ιστορίας δίνει πρόσβαση στη «φωνή» των κοινωνικών υποκειμένων όπου μέσω προσωπικών και συλλογικών εμπειριών και την προσωπική τους ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας κατασκευάζουν, διαπραγματεύονται, μεταφράζουν, εκφράζουν και επικοινωνούν την «γνώση» του κοινωνικού κόσμου.

⁵ Για μία πλήρη ιστορική αναφορά για τις απαρχές της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα καθώς και τις δραστηριότητες της ομάδας προφορικής ιστορίας στο *Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών*, αλλά και για μία ευρύτερη εισαγωγή στις θεματικές και θεωρητικές διαστάσεις της μεθόδου σε έρευνες που διεξήχθησαν στην Ελλάδα, βλέπε το ειδικό τεύχος της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, 107 Α' 2002. Για μια κοινωνιολογική αναφορά στα πλεονεκτήματα και στα όρια της μεθόδου, βλέπε Σαββάκης, Μ. στο *δοκίμες: Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών*, τ. 11-12, Άνοιξη 2003, ενώ μια ευρύτερη κριτική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας επιχειρείται από την ερευνήτρια στο κεφάλαιο αυτό.

Θα ήταν σαφώς αδύνατο να παρουσιάσω μία εξαντλητική ιστορική βιβλιογραφική επισκόπηση της προφορικής ιστορίας και της βιογραφικής μεθόδου στην διεθνή βιβλιογραφία⁶. Εξάλλου στα κεφάλαια που αναφέρονται στην εμπειρική ανάλυση των αφηγήσεων ζωής θα πλαισιώσω την συζήτηση με τα κύρια ρεύματα σκέψης που αποδομούν την νοηματοδότηση των θεματικών τάσεων. Είναι σκόπιμο όμως εδώ να επισημάνω τα κύρια κομβικά σημεία εννοιολόγησης όπως διατυπώθηκαν στην διεθνή βιβλιογραφία που αναμφισβήτητα επηρέασαν την εξέλιξη της προφορικής ιστορίας στις κοινωνικές επιστήμες και στην κοινωνική έρευνα.

Αναφορικά τα κύρια σημεία εστίασης αφορούν στις εξής θεματικές:

Στην προφορική ιστορία και στη βιογραφική έρευνα, η μνήμη οδηγεί στην κατασκευή της θεωρίας και άρα η μνημονική κατασκευή αποτελεί δημιουργική κατασκευή θεωρίας (Passerini, 1979• Popular Memory Group, 1982• Frisch, 1990• Thomson, 1995) για την διερεύνηση των κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικών φαινομένων (Bertaux and Bertaux-Wiame, 1981).

Η αφηγηματική στροφή στις κοινωνικές επιστήμες συνδέεται με την κατεξοχήν θεμελιώδη αντίληψη του κόσμου: κατανοούμε την ζωή μας μέσα από την αφήγηση (Polkinghorne, 1988: 13• Taylor, 1989: 47). Έτσι η αφηγηματικότητα (narrativization) ανάγεται σε κοινωνική επιστήμη (narratology, Todorov, 1969 στο Plummer, 2001: 186).

Η προφορική ιστορία χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα (Grele, 1990; Chamberlain & Thompson, 1997) από μία συμβιωτική σχέση με τον φεμινισμό (Hill Collins 1990• Gluck & Patai, 1991• Smith & Watson, 1998), από ήθος αυτοπραγμάτωσης και καταξιώνεται ως μία μεθοδολογία συμμετοχική που ανυψώνει «φωνές» υποκειμένων από «κάτω προς τα πάνω»

⁶ Αυτό έχει εξάλλου ολοκληρωθεί επιτυχώς στις εργασίες των, Plummer, K. (2001) *Documents of life: an invitation to a critical humanism*; Thompson, P. (2000) *The Voice of the Past: Oral History*; Perks & Thomson (eds.) (1998) *The Oral History Reader*; Dunaway & Baum (eds.) (1996) *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*.

και άρα κατέχει και ανατρεπτικό αντιεξουσιαστικό ρόλο (Shostak, 1981• Menchú, 1984• Werbner, 1991• Caplan, 1997).

2.3. Τεχνικές και μέθοδοι συλλογής των ποιοτικών δεδομένων

Ως κύριο ερευνητικό εργαλείο για την συλλογή του πρωτογενούς εμπειρικού ποιοτικού υλικού χρησιμοποιήθηκε η προσωπική ημι-κατευθυνόμενη (ημι-δομημένη) συνέντευξη, οι αφηγήσεις ζωής, η ηλεκτρονική και τηλεφωνική επικοινωνία με ελεύθερη συζήτηση, ομάδες εστίασης, συμμετοχική παρατήρηση και παρατήρηση πεδίου, σημειώσεις πεδίου και σημειώσεις παρατήρησης. Προηγουμένως αναφέρθηκα στη βιογραφική μέθοδο και στις αφηγήσεις ζωής, στις οποίες και θα επανέρθω στα εμπειρικά κεφάλαια που ακολουθούν, οπότε σε αυτό το σημείο θα παρουσιάσω τις υπόλοιπες τεχνικές συλλογής του εμπειρικού υλικού.

Σύμφωνα με την Ann Oakley, «η συνέντευξη είναι σαν τον γάμο: όλοι ξέρουν τι είναι, πάρα πολλοί άνθρωποι το κάνουν, και όμως πίσω από κάθε κλειστή πόρτα εισόδου υπάρχει ένας κόσμος με μυστικά» (1981: 31). Φράση που επιβεβαιώθηκε και από τον Silverman (1997), ο οποίος διακήρυξε ότι ζούμε σε μία «κοινωνία συνέντευξης» (interview society) όπου οι συνεντεύξεις είναι «παράθυρα στον κόσμο» (windows on the world). Έτσι, οι συνομιλίες που συντελούνται στο πλαίσιο της καθημερινότητας και εντός του περιεχομένου της ερευνητικής διαδικασίας είναι προϊόντα αλληλόδρασης και κοινωνικής κατασκευής της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας και αποτελούν «παράθυρο» στον κοινωνικό κόσμο, ένα από τα πολλά παράθυρα στον κόσμο με πολλές οπτικές και πολυδιάστατες ματιές σε αυτόν τον κόσμο.

Οι συνεντεύξεις, όπως και κάθε καθημερινή δραστηριότητα άντλησης πληροφοριών, έχουν δομή και επιδίωξη. Η επικοινωνιακή ανταλλαγή που συντελείται κατά τη διάρκεια συνεντεύξεων αποτελεί μία προσωπική, οικεία και ευαίσθητη διαδικασία που συνδέεται με κοινωνικούς θεσμούς και κώδικες καθώς και με κοινωνικές διαντιδράσεις, συνεπώς διέπεται από μία σειρά δυναμικών που μορφοποιούν την επικοινωνία και κυρίως διαμορφώνουν την σχέση ερευνήτριας και υποκειμένου. Η εντατική συνέντευξη (intensive interview) η οποία

ήταν και μία από τις τεχνικές συλλογής δεδομένων και στην έρευνα μου, είναι μία διαδικασία όπου κατά τη διάρκεια της οι ερευνητές και τα υποκείμενα μαζί «δημιουργούν γνώση» (“create knowledge”) (Bryman, 1988). Η διαδικασία συντελείται με την ίδια την γλωσσολογική έκφραση (κατασκευάζοντας, διερωτώντας και απαντώντας ερωτήσεις), με την κατανόηση ή παρανόηση (ερμηνεύοντας και νοηματοδοτώντας), και μέσω της κοινωνικής τοποθέτησης (societal positioning) (η θέση των κοινωνικών υποκειμένων ως «υποκείμενα έρευνας» και την αντίληψη-πρόσληψη της θέσης των «κοινωνικών ερευνητών» από τα ίδια τα υποκείμενα), συνεπώς είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι οι εντατικές συνεντεύξεις δεν έχουν άμεση πρόσβαση στην εμπειρία των άλλων, επειδή πάντα υπάρχει ένα κενό μεταξύ της ζωντανής εμπειρίας και της επικοινωνίας (Hoggart, Lees & Davies, 2002: 210). Αυτό το κενό, ο Giddens (1987) το ονομάζει, «διπλό ερμηνευτικό» (double hermeneutic) της κοινωνικής επιστήμης όπου η κοινωνική έρευνα παρουσιάζεται ως μια ερμηνεία της ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας.

Σχετικά με το θέμα της ζωντανής εμπειρίας και επικοινωνίας καθώς και με την άμεση διαντίδραση μεταξύ υποκειμένων και ερευνητών, η χρήση των ομάδων εστίασης παρέχει τέτοιου είδους δράσεις οι οποίες αναπτύσσονται σε συγκεκριμένο περιβάλλον με την παρουσία και συμβολή μίας ομάδας κοινωνικών υποκειμένων.

Στην ανθρωπογεωγραφία, η μέθοδος των ομάδων εστίασης⁷ (focus groups) έχει αντλήσει στοιχεία από την ψυχοθεραπεία και έχει χρησιμοποιηθεί με επιτυχία στις εργασίες των Burgess και συναδέρφων της (1988a• 1988b) για να ερευνήσουν την σημασία του ανοιχτού χώρου στις αστικές περιοχές που βασίστηκαν στην πρωτότυπη εργασία του Foulkes (1948• 1983), ο οποίος είχε επηρεαστεί από την Σχολή της Φρανκφούρτης. Αντιθέτως, υπάρχουν και μελέτες που έχουν αντλήσει στοιχεία από την μέθοδο της έρευνας αγοράς για να διαμορφώσουν την μεθοδολογία των ομάδων εστίασης στην ανθρωπογεωγραφική έρευνα, με αντιπροσωπευτικές εργασίες για θέματα πολιτισμικών αξιών και τοπίων (Little, 1975), μελέτες που εξετάζουν τα σωματικά, πνευματικά, κοινωνικά και συναισθηματικά πλεονεκτήματα της συμμετοχής σε προγράμματα άγριας φύσης (Mostyn, 1979), καθώς και

⁷ Στον ελλαδικό χώρο έχει αναφερθεί και με την ορολογία «μέθοδος ομάδας επικέντρωσης» (Τσουρβάκας, 1997) και έχει χρησιμοποιηθεί και από Έλληνες ερευνητές (Ιωσηφίδης, 2001).

εργασίες χωροταξίας και ανάπτυξης (Hedges, 1985). Ανάλογα με την μορφή και κατεύθυνση της εργασίας υλοποιείται και η αντίστοιχη προσέγγιση αφού η ψυχοθεραπευτική στοχεύει στην εις βάθους διάδραση ενώ η δεύτερη στην άμεση αλληλόδραση. Σε οποιαδήποτε περίπτωση ο στόχος παραμένει ο ίδιος: η κατασκευή παρόμοιων καταστάσεων και διαντιδράσεων κατά τις οποίες μπορούν να διαδραματιστούν κοινωνικές σχέσεις όπως αυτές στον ευρύτερο «πραγματικό» κοινωνικό κόσμο, και αυτό διότι η επικοινωνιακή σχέση της ομάδας ως κοινωνική συλλογικότητα είναι πολυδιάστατη (multidimensional), ενδοπροσωπική (intra-personal), διαπροσωπική (interpersonal) και υπερπροσωπική (transpersonal) (Hoggart, Lees & Davies, 2002: 213). Η διαλογική σχέση διαντίδρασης μεταξύ των μελών της ομάδας αλλά και ανάμεσα στα μέλη με τους ερευνητές αποτελεί μία νέα κοινωνική δυναμική δράσης, αντίδρασης και διάδρασης.

Η κύρια κριτική των μεθόδων της εις βάθους εντατικής συνέντευξης και των ομάδων εστίασης παραμένει η παροχή υποκειμενικότητας, η οποία κριτική βεβαίως αντικρούεται ευκόλως με τον ίδιο τον ενδογενή στόχο της μεθόδου, δηλαδή, «διότι ακριβώς προσφέρει υποκειμενικότητα με την πλαισίωση στον χρόνο, στον χώρο και στην προσωπική εμπειρία» (Personal Narratives Group, 1989: 263-264).

Στην έρευνα μου το μεγαλύτερο μέρος του εμπειρικού υλικού συλλέχθηκε με την μέθοδο των συνεντεύξεων και αφηγήσεων ζωής και συμπληρωματικά με ηλεκτρονική και τηλεφωνική επικοινωνία, με ομάδες εστίασης, καθώς και συμμετοχική παρατήρηση και παρατήρηση πεδίου όπου συγκεντρώθηκαν σημειώσεις πεδίου και σημειώσεις παρατήρησης. Παράλληλα έγιναν και πολλές συζητήσεις με συμμετέχοντες που δεν μαγνητοφωνήθηκαν, είτε γιατί οι ίδιοι οι συμμετέχοντες δεν ήθελαν να μαγνητοφωνηθεί η συζήτηση διότι μόνο με την συγκατάθεση τους μαγνητοφωνήθηκαν οι συνεντεύξεις και οι αφηγήσεις ζωής, ή επειδή οι συνθήκες δεν το επέτρεπαν. Ενώ επιχείρησα και ολοκλήρωσα πολλές συναντήσεις και με άτομα που δεν είχαν επιλεγθεί ως υποκείμενα της έρευνας αλλά είχαν άμεση σχέση με το ερευνητικό πλαίσιο. Έτσι, για την περίπτωση των Ελληνοαμερικανών και Ελληνοαμερικανίδων παλιννοστώντων, μίλησα και με άτομα στην Αμερική που δεν είχαν παλιννοστήσει και δεν σκόπευαν να παλιννοστήσουν, με άτομα στην Αμερικανική Πρεσβεία και το Ελληνοαμερικάνικο Επιμελητήριο, άτομα που εργάζονται σε

Αμερικανικά σχολεία και κολέγια, άτομα από συλλόγους και ενώσεις, αλλά και με Αμερικανούς και Αμερικανίδες που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα. Αντίστοιχα για την περίπτωση των Ελλήνων που ζουν στην Δανία, με επίκεντρο κυρίως άτομα πρώτης και δεύτερης γενιάς, μίλησα επίσης και με άτομα από την τρίτη και την τέταρτη γενιά, με άτομα που παλιννόστησαν, με άτομα από την Δανέζικη Πρεσβεία αλλά και την Ελληνική Πρεσβεία στην Δανία, με άτομα από το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα αλλά και την Κοινότητα Ελλήνων Δανίας καθώς και με Δανούς που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα. Όσον αφορά στον τελικό αριθμό μαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων⁸, στην περίπτωση των Ελληνοαμερικανών συλλέχθηκαν σαράντα (40) αφηγήσεις ζωής και οι ηλικίες των υποκειμένων κυμαίνονται από είκοσι (20) έως εβδομήντα (70) ετών (Christou, 2007d) ενώ στην περίπτωση των Ελληνοδανών συλλέχθηκαν επίσης σαράντα (40) αφηγήσεις ζωής και οι ηλικίες των υποκειμένων κυμαίνονται από είκοσι-πέντε (25) έως ογδόντα-πέντε (85) ετών.

Η μακροχρόνια ενασχόληση μου με το θέμα και παραμονή στο πεδίο προφανώς και συνέβαλε στη βαθύτερη γνώση του αντικειμένου αλλά ταυτόχρονα συνέβαλε και στην ανάπτυξη και βελτίωση των κριτικών ικανοτήτων μου στις εθνογραφικές διαδικασίες και μετέπειτα στις ερμηνευτικές διαδικασίες ανάλυσης του υλικού. Η παρατήρηση πεδίου και η συμμετοχική παρατήρηση αποτέλεσαν βασικά εργαλεία συλλογής των δεδομένων. Στη διάρκεια της συστηματικής παρατήρησης στο πεδίο εστιάζει η παρατηρήτρια-ερευνήτρια στο περιεχόμενο του πεδίου και με γνώμονα την καταγραφή και κατανόηση της συμπεριφοράς των κοινωνικών υποκειμένων στο περιεχόμενο της κοινωνικής πραγματικότητας όπου μέσω της αλληλόδρασης, της διαντίδρασης και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης ξετυλίγονται οι πολυεπίπεδες αναπαραστάσεις της κοινωνικής δράσης στο

⁸ Η επιλογή των όρων «Ελληνοαμερικανών» και «Ελληνοδανών» αντί του αντιστρόφου δεν έγινε με γνώμονα την ενταξιακή ή ταυτοτική υπόσταση των ομάδων, καθώς όπως θα γίνει σαφές και στο πέμπτο και έκτο κεφάλαιο και ειδικά στη συζήτηση περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας τους, υπάρχει και σε αυτό το σημείο αμφισημία και κατακερματισμός του ανήκειν. Ο λόγος που προηγείται το «ελληνικό στοιχείο» ως προτασόμενος τίτλος προσφώνησης της δεύτερης γενιάς είναι διότι στη συγκεκριμένη μελέτη, η παλιννόστηση και άρα η επιστροφή στην Ελλάδα, αποτελεί το κεντρικό θέμα ανάλυσης. Κατά τα άλλα, σαφώς και μερικοί αισθάνονται «Αμερικανοέλληνες», «Δανοέλληνες» ή ακόμη Αμερικανοί ή Δανοί με γονείς ελληνικής καταγωγής. Κάποιοι βέβαια αισθάνονται πολύ περισσότερο «Έλληνες» και αυτό κυριαρχεί στο λόγο τους, στην υλοποίηση του σχεδίου επιστροφής και στη μορφοποίηση της ταυτότητας τους. Διευκρινίζεται δε ότι σε καμία περίπτωση δεν έγινε από την ερευνήτρια-συγγραφέα κάποια «επιβολή» του ενός εκ των δύο πολιτισμικών «συστατικών» ως κυριαρχούμενο στοιχείο ταυτότητας και εθνοτικού ανήκειν.

πλαίσιο συγκεκριμένων ιστορικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών παραμέτρων. Όχι μόνο η γλωσσική επικοινωνία αλλά και οι κοινωνικές συμπεριφορές και πρακτικές αλλά και η συμβολική δράση των υποκειμένων παρουσιάζονται στο πεδίο το οποίο είναι πεδίο δράσης και αλληλόδρασης.

Μετά την δόμηση ενός οργανωμένου πλαισίου έρευνας με αιχμηρά ερωτήματα έρευνας και υποθέσεις εργασίας, το οποίο βεβαίως τροποποιείται και διαμορφώνεται κατά την διάρκεια της έρευνας, ακολουθεί και η συστηματική παρατήρηση πεδίου η οποία και αναδιαμορφώνει το πλαίσιο έρευνας καθώς η ίδια η παρατήρηση μορφοποιεί και την εργασία φωτίζοντας πτυχές υπό προβληματισμό. Το γεγονός ότι η παρατήρηση του πεδίου γινόταν από μέρος μου συστηματικά και τακτικά, σχεδόν καθημερινά, συνέβαλε στην πληρέστερη κατανόηση των κοινωνικών ομάδων, φαινομένων και διαδικασιών που είχαν άμεση σχέση με το ερευνητικό πλαίσιο. Έτσι, ως παρατηρήτρια-ερευνήτρια ήμουν προέκταση του πεδίου αλλά και αναπόσπαστο κομμάτι του πεδίου έχοντας αφιερωθεί ολοκληρωτικά στην συστηματική παρατήρηση (immersion in the field). Μέσα στην «δίνη» των κοινωνικών φαινομένων καθώς εμπλέκεται το προσωπικό με το ερευνητικό, αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος μου ως παρατηρήτρια-ερευνήτρια δεν αποσπάται από τον ρόλο μου και τη προσωπική μου διάσταση ως κοινωνικό υποκείμενο, ως γυναίκα, ως άτομο συγκεκριμένης ταξικής προέλευσης, επαγγελματικής προϋπηρεσίας, μορφωτικού επιπέδου, κτλ. Με άλλα λόγια, η άντληση του ποιοτικού υλικού γίνεται και εφαρμόζεται από ένα συγκεκριμένο άτομο με πολυδιάστατες κατηγοριοποιήσεις οι οποίες εμφανώς είναι παρούσες και στο ίδιο το πεδίο. Συνεπώς τίθεται και εντέλει το ζήτημα του «εαυτού» και του «άλλου» και ενάγει σε πολλαπλούς και πολυδιάστατους μετασχηματισμούς και τοποθετήσεις στο πεδίο που αναφέρονται στις επεξηγήσεις όρων και ρόλων όπως: «γηγενής» (native), «εντόπιος» (indigenous), «μυημένος-γνώστης ερευνητής που προσεγγίζει το πεδίο από τα έσω» (insider), σε αντιπαράθεση με αυτόν που προσεγγίζει το πεδίο από τα έξω» (outsider), ή σε επίπεδα του «περιθωριακά ή μερικώς ιθαγενή» (insider-outsider within or partial outsider) σε μελέτες «από τα κάτω» (bottom-up approach) ή «από τα πάνω» (top-down approach)⁹. Η πληθώρα των ορολογιών δεν επισημαίνεται για να

⁹ Η προαναφερόμενη ορολογία και η επεξηγηματική τους τοποθέτηση έχει απασχολήσει πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες στην διεθνή βιβλιογραφία, και για ευνόητους λόγους αναφέρω δύο παραδείγματα στην ποιοτική

περιπλέξει περισσότερο την ανάπτυξη αλλά για να αναδείξει την σημασία της τοποθέτησης και των ερευνητών και του πεδίου και την παράθεση διευκρινίσεων που να παραπέμπουν και να αντανakλούν συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες όπου εμφανίζονται ξεκάθαρα και τα όρια και τα περιθώρια της έρευνας. Οι ποικιλομορφία των θέσεων αντανakλά, δεν εξαντλεί αλλά αντικατοπτρίζει μερικώς το πολυδιάστατο της κοινωνικής πραγματικότητας¹⁰.

Κατά την διάρκεια της παρουσίας μου στο χώρο του πεδίου εφάρμοσα συνδυαστικά με άλλες μεθόδους όπως έχω αναφέρει και άμεση πρωτογενή συμμετοχική παρατήρηση χωρίς την απόκρυψη της ιδιότητας μου ως παρατηρήτρια-ερευνήτρια αλλά και με την συμμετοχή μου ως παρατήρηση με την ενεργητική μου συμμετοχή σε δραστηριότητες των συμμετεχόντων σε ομάδες ή αποσπασματικά. Στην εφαρμογή αυτής της μεθοδολογίας με πρίσμα την αυτοθεώρηση και την κριτική αναθεώρηση αποστάσεων και ταυτίσεων με τα κοινωνικά υποκείμενα συλλέχθηκε πλούσιο και εις βάθους ποιοτικό υλικό.

Παράλληλα αυτή η μέθοδος απαιτεί εξαντλητική αφοσίωση χρόνου και προσωπικής ευαισθησίας καθώς και συνεχείς προσπάθειες αποκόμισης αποδοχής και εμπιστοσύνης από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα και την ανάπτυξη καλών σχέσεων και καλής επικοινωνίας. Η πρόσβαση μου σε δραστηριότητες διαφορετικού τύπου (αθλητικού τύπου, πολιτισμικού, θρησκευτικού, διασκέδασης, εργασίας, συνελύσεων συλλόγων, κτλ.) έγινε αρχικά με την βοήθεια, ενθάρρυνση και πρόσκληση από «ανθρώπους-κλειδιά» που αποτέλεσαν και συνδετικό κρίκο με την κοινότητα αλλά και βασικούς πληροφορητές-θυροφύλακες (gatekeepers, key-informants) και στη συνέχεια από άτομα της ίδιας της κοινωνικής ομάδας υπό έρευνα. Η συμμετοχική παρατήρηση έγινε σε ιδιωτικούς χώρους (κύριες κατοικίες,

έρευνα στην ανθρωπογεωγραφία, Limb & Dwyer, 2001• Hoggart, Lees & Davies, 2002. Στην ελληνική εκδοχή για μία διεξοδική παρουσίαση στο χώρο της ανθρωπολογίας και συγγενείς προσεγγίσεις με αυτές της ανθρωπογεωγραφίας στο θέμα της «εντόπιας» έρευνας καθώς και στα διλήμματα και στις αντιπαραθέσεις, βλέπε Γκέφου-Μαδιανού, 1998 αλλά και για τα θεωρητικά ζητήματα που συσχετίζονται με την μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, βλέπε Γκέφου-Μαδιανού, 1999.

¹⁰ Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία υπάρχουν σημαντικές πηγές και εργασίες που παρουσιάζουν διεισδυτικά και διεπιστημονικά όλο το φάσμα των μεθοδολογικών θεμάτων που εδώ προσπαθώ να τοποθετήσω στο πλαίσιο της δικής μου έρευνας και σε περιορισμένη έκταση ανάπτυξης λόγω συγγραφικής συμπίεσης που απαιτείται στην εκπόνηση μίας διδακτορικής διατριβής. Η αναλυτική παρουσίαση του τεράστιου αυτού κεφαλαίου της κοινωνικής έρευνας πραγματοποιήθηκε, κατά την γνώμη μου, επιτυχώς, στο ογκώδες αλλά πολύτιμο για την συμβολή του συλλογικού τόμου επιμέλειας των Denzin & Lincoln, (2000), όπου καλύπτεται όλο το επιστημολογικό και μεθοδολογικό φάσμα της ποιοτικής έρευνας.

εξοχικά, κτλ.), σε δημόσιους χώρους (επαγγελματικούς χώρους, γραφεία, σχολεία, εκκλησίες, κτλ.), σε χώρους δεξιώσεων και διασκέδασης αλλά και θρήνου, καλύπτοντας το φάσμα σε χωροχρονικές διαστάσεις με στιγμές χαράς και λύπης αλλά και τυπικής καθημερινότητας. Η καταγραφή των δεδομένων από την συμμετοχική παρατήρηση έγινε και με γραπτά και με οπτικό-ακουστικά μέσα, με την μορφή γραπτών και προφορικών σημειώσεων πεδίου και παρατήρησης, με την συλλογή υλικών τεκμηρίων, φωτογραφιών, ντοκιμαντέρ, ταινιών και βίντεο. Παράλληλα η εθνογραφία συνεχίστηκε με ηλεκτρονική και τηλεφωνική επικοινωνία για αρκετά μεγάλο διάστημα και με πολυάριθμες συζητήσεις αναφορικά με τα θέματα της έρευνας αλλά και προσωπικά θέματα των συμμετεχόντων.

Αφού ολοκληρώθηκε το στάδιο συλλογής του εμπειρικού υλικού με την μέθοδο των συνεντεύξεων και την υλοποίηση των αφηγήσεων ζωής, ακολούθησε αρχικά η λεπτομερής απομαγνητοφώνηση του υλικού όπου το προφορικό μαγνητοφωνημένο υλικό και ο λόγος των υποκειμένων μετατρέπεται σε γραπτό κείμενο και στη συνέχεια ακολούθησε το στάδιο της ανάλυσης του υλικού. Η απομαγνητοφώνηση ενός τόσο μεγάλου όγκου πληροφοριών αποτελεί χρονοβόρα, κουραστική, σωματικά και πνευματικά επίπονη εργασία παραταύτα ολοκλήρωσα μόνη μου όλο αυτό το στάδιο της ερευνητικής διαδικασίας. Ένα βασικό πλεονέκτημα αυτής της επιλογής ήταν το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της απομαγνητοφώνησης είχα μια επιπρόσθετη «απτή» επαφή με το υλικό και τέτοιου είδους ενεργητικής ενυπόστατης «συναναστροφής» με το υλικό επιτυγχάνει ένα δεύτερο επίπεδο διείσδυσης στο επίπεδο ανάλυσης των θεματικών που αρχίζουν να έρχονται στην επιφάνεια και προετοιμάζει το τελικό στάδιο ανάλυσης.

Παρά την ραγδαία πρόσφατη εξέλιξη προγραμμάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών (CAQDAS – Computer Assisted Qualitative Data Analysis) και πακέτων επεξεργασίας και ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων (NUD*IST, Ethnograph, κτλ) και την εκτεταμένη βιβλιογραφία που παραθέτει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα αυτών των ηλεκτρονικών εργαλείων (Lee and Fielding, 1991• Kelle, 1995• Mangabeira, 1996• Weitzman, 2000) και παρά τον μεγάλο όγκο των δεδομένων που είχα συλλέξει, αποφάσισα συνειδητά να μην χρησιμοποιήσω κάποιο πρόγραμμα ηλεκτρονικών υπολογιστών παρόλο που είχα ολοκληρώσει και εκπαιδευτικά σεμινάρια χρήσης αυτών των προγραμμάτων. Ο

βασικός λόγος που επιβεβαίωσε την απόφαση μου ήταν το γεγονός ότι ήθελα εγώ προσωπικά χωρίς την βοήθεια κάποιου προγράμματος να χειριστώ με προσοχή και αμεσότητα το εμπειρικό υλικό, να το μελετήσω εντατικά αφού είχε προηγηθεί επαναλαμβανόμενη και κριτική ανάγνωση και επισήμανση πρωταρχικών σχολιασμών με πυξίδα το ερευνητικό και θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας με τελικό στόχο την κατάδειξη εννοιολόγησης και ερμηνείας των φαινομένων υπό διερεύνηση. Η κύρια στρατηγική που ακολουθήθηκε κατά την αναλυτική διαδικασία ήταν ένας συνδυασμός συγκριτικής προσέγγισης και προσδιορισμού πολλαπλών παραμέτρων με την εμφάνιση τάσεων (patterns) μέχρι να επιτευχθεί κορεσμός εννοιολογήσεων (methodological saturation).

2.4. Προβλήματα και προοπτικές επιτόπιας έρευνας

Η κριτική προσέγγιση στην εθνογραφία (critical ethnography) και στην ανθρωπογεωγραφική έρευνα (critical human geography) στοχεύει στην διεξαγωγή και εκπόνηση έρευνας η οποία κάνει απολογισμό και αποδίδει τις κοινωνικές ευθύνες των κοινωνικών φαινομένων υπό έρευνα καθώς και τις αντιφάσεις, αντικρούσεις, αντιλογίες, αντιθέσεις και εντάσεις που υφίστανται τα κοινωνικά υποκείμενα κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες που πλαισιώνουν το εκάστοτε φαινόμενο. Τέτοιου είδους έρευνες διέπονται και από μία συγκεκριμένη στάση ζωής και θέσης των ερευνητών οι οποίοι παρέχουν την θεωρητική ερμηνεία και την εμπειρική ανάλυση των φαινομένων. Και σε αυτό το σημείο καταθέτω την δική μου ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση (positionality) με βάση την οποία οριοθετείται η δράση μου ως κοινωνικό και ερευνητικό υποκείμενο με συνειδητοποιημένη δέσμευση συμβολής στον ακτιβισμό (activist), στον αντιρατσισμό (antiracist) και στον φεμινισμό (feminist) με επίκεντρο την επίτευξη ηθικής αυτοπραγμάτωσης (empowerment) για μία κοινωνία πολιτών (civil society) και κοινωνικού δικαίου (social justice)¹¹, στα ύψιστα ανθρωπιστικά ιδεώδη. Παράλληλα η τοποθέτηση των

¹¹ Για μία πληρέστερη αναφορά στο πλαίσιο αυτών των θέσεων, ανάμεσα σε άλλα άρθρα, από τις ελληνικές εκδόσεις παραθέτω δύο χαρακτηριστικά πρόσφατα επιστημονικά άρθρα της ερευνήτριας, το πρώτο στα αγγλικά και το δεύτερο στα ελληνικά: α) Christou, A. (2004) “Human Rights and Migration – Theoretical Reflections and Empirical Considerations on issues of Social Justice, Ethics and Development: Towards a Redefinition of Civil Society”, in Kyriakopoulos, V. (ed.) *Olympia IV: Human Rights in the 21st Century: Migrants and Refugees*, Sakkoulas Publishers: Athens, pp. 217-225. β) Χρήστου, Α. (2005) «Συγκρουσιακές και συγκλίνουσες εννοιολογήσεις ταυτοποίησης στο λόγο, στο χρόνο και στο χώρο: μία πρώτη συγκριτική αναφορά στην ανθρωπογεωγραφία μετανάστευσης-παλιννόστησης σε πεδίο και ποίηση» κεφάλαιο στο

ερευνητών έναντι της έρευνας, των υποκειμένων, της επιστήμης τους και του κοινωνικού συγκροτήματος πρέπει να εμπεριέχει και ένα ξεκάθαρο δεοντολογικό πλαίσιο.

Εκτός από τα υποκείμενα της έρευνας και οι ίδιοι οι ερευνητές είναι «εμπλεκόμενα υποκείμενα» στην ερευνητική διαδικασία. Παράλληλα στο πεδίο της έρευνας αλλά και κατά τη διάρκεια συλλογής αφηγήσεων ζωής και προφορικών μαρτυριών δημιουργούνται πολλαπλές και πολύπλοκες σχέσεις, από το επίπεδο της φιλικής εμπιστοσύνης, αμοιβαίου σεβασμού, συνεργασίας, ακόμη και θεραπευτικής εξάρτησης μέχρι το επίπεδο ανατροπών, αντιγνωμιών και αμφισβητήσεων μέχρι και αυτό των συγκρούσεων και επιβολής εξουσίας. Η επικοινωνία μεταξύ της ερευνήτριας και του υποκειμένου εμπεριέχει και φέρει στο προσκήνιο της συνέντευξης πολλαπλές φωνές και σωρεία ταυτοτήτων και κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων: κοινωνικό φύλο, κοινωνική τάξη, κοινωνικούς ρόλους καθώς και ενεργούς ρόλους κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, όπως αυτή του ερωτώμενου-υποκειμένου και του ερωτώντος-κοινωνικού επιστήμονα, του αφηγητή-κοινωνικού δράστη πληροφορητή και του ακροατή-κοινωνικού παρατηρητή αναλυτή. Αναμφισβήτητα και εγώ, όπως προαναφέρθηκε ήδη, μπαίνω στο ερευνητικό πεδίο με προϋπάρχουσες θέσεις, ιδεολογίες και συγκεκριμένη στάση ζωής, τα οποία σαφώς και δοκιμάζονται. Έτσι, λόγω της ανοιχτής, ολιστικής μεθοδολογίας (open-inclusive-collaborative-holistic research process) που υλοποίησα στην έρευνα μου συμπεριέλαβα και μάλιστα κατέβαλα προσπάθεια να εντοπίσω και να συνεργαστώ με άτομα των δύο φύλων από όλες τις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις, διαφόρων ηλικιών, από όλο το φάσμα πολιτικών τοποθετήσεων και ιδεολογιών, με διαφορετικά μορφωτικά επίπεδα, με διαφορετικές εργασιακές απασχολήσεις αλλά και άνεργους, άτομα διαφορετικών σεξουαλικών προσανατολισμών, με και χωρίς σύντροφο, έγγαμους και διαζευγμένους, με και χωρίς παιδιά, άτομα περιθωριοποιημένα λόγω πρώην χρήσης ουσιών που είχαν ολοκληρώσει προγράμματα απεξάρτησης και έχουν πλέον «ενταχθεί» στην κοινωνία ως «παραγωγικά» άτομα, αλλά και άτομα που έχουν διακριθεί και έχουν δημοσιότητα είτε λόγω επαγγέλματος είτε επειδή κατέχουν μία υψηλή θέση δημόσιας διοίκησης. Είναι προφανές ότι υπήρξαν περιπτώσεις όπου υπέστην

συλλογικό τόμο, Τσοκαλίδου, Ρ. και Παπαρούση, Μ. (επιμ.) *Θέματα ταυτότητας στην ελληνική διασπορά : Γλώσσα και Λογοτεχνία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

συμπεριφορές που δεν ήταν αποδεκτές, δηλαδή ενώ ο λόγος των υποκειμένων δεν στόχευε στην προσωπική μου προσβολή και επίθεση, και παρόλο που δεν χρησιμοποιήθηκε κάποια υβριστική φρασεολογία, το περιεχόμενο του λόγου πολλών υποκειμένων ήταν άκρως ρατσιστικό και ξενοφοβικό, αντιδιαμετρικά αντίθετες απόψεις από τις δικές μου θέσεις οι οποίες και με προβλημάτισαν και βεβαίως με προσέβαλαν. Εδώ ασφαλώς τίθεται το ερώτημα, ποια πρέπει να είναι η αντιμετώπιση τέτοιων φαινομένων; Προτίθεται η εν λόγω ερευνήτρια να υποβληθεί την κατάσταση που υφίσταται; Προτίθεται να αντιμεταθέσει την διαδραματιζόμενη κατάσταση; Προτίθεται να προβεί στην αντιπαράθεση και πολύ πιθανόν στην σύγκρουση; Προτίθεται να εκμεταλλευθεί την δυναμική της εξελισσόμενης συζήτησης και να «κεφαλοποιήσει» στη πιο προκλητική δίοδο των επίμαχων θεμάτων ακόμη και εάν από αμφιλεγόμενα περνάνε στην σφαίρα των επικριτικών σχολίων με εριστικό περιεχόμενο; Δυστυχώς ή ευτυχώς θα έλεγα, δεν μπορώ να καταθέσω απαντήσεις του τύπου εγχειριδίου συμπεριφοράς και αντιμετώπισης δυσάρεστων καταστάσεων κατά την διάρκεια επιτόπιας έρευνας. Μπορώ όμως να καταθέσω με συνέπεια και ευθύτητα λόγου ότι πρωτίστως η υποχρέωση μας ως άτομα, πολίτες, και επιστήμονες είναι στην διαφύλαξη της ανθρώπινης ακεραιότητας και του ήθους συλλογικής, δημοκρατικής και ελεύθερης έκφρασης διαβίωσης καθώς και διαφύλαξης των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και της ανθρώπινης διαφορετικότητας.

Ακόμη και σε μία απέλπιδα προσπάθεια για την άμεση συλλογή δεδομένων, ακόμη και εάν η πρόσβαση είναι επίμοχθη και κοπιώδης είναι αδιανόητο να γίνεται οποιοσδήποτε συμβιβασμός, υπέρβαση ή καταπάτηση του ηθικού και δεοντολογικού πλαισίου του ειδικότερου γνωστικού αντικειμένου¹² αλλά και του συνόλου των θεσμικών κανονισμών

¹² Στο εξωτερικό όπου και η συγγραφέας-ερευνήτρια είναι μέλος επιστημονικών συλλόγων, στην ιστοσελίδα της Αμερικανικής Ένωσης Γεωγράφων αλλά και αυτή της Βασιλικής Ένωσης Βρετανών Γεωγράφων υπάρχουν οι οδηγίες ηθικής και δεοντολογίας στις οποίες πρέπει να αναφέρονται όλοι οι ερευνητές πριν αλλά και κατά την διάρκεια εκπόνησης κάθε εργασίας και έρευνας. Στις Ηνωμένες Πολιτείες: Association of American Geographers, *Statement on Professional Ethics Endorsed by the Council of the Association of American Geographers, October 18, 1998*, με πρόσβαση στο:

<http://www.aag.org/Publications/Other%20Pubs/EthicsStatement.html>.

Και αντίστοιχα στο Ηνωμένο Βασίλειο: Royal Geographical Society with the Institute of British Geographers, *Code of Conduct as recommended to the Society's Council in December 2000, Professional Conduct*, με πρόσβαση στο:

εκπόνησης έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Βεβαίως, όχι μόνο θα πρέπει οι κοινωνικοί επιστήμονες να αντιλαμβάνονται πιθανόν ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα και προβληματισμούς που ανακύπτουν κατά την διάρκεια εκπόνησης της κοινωνικής έρευνας και δη της ποιοτικής έρευνας όπου είναι μείζονος σημασίας τέτοιου είδους ερωτήματα και διότι είναι άμεση η επαφή με τα κοινωνικά υποκείμενα υπό έρευνα αλλά και πολλές φορές αυτή η επικοινωνία γίνεται σε πολύ προσωπικό και ιδιωτικό επίπεδο για μεγάλα χρονικά διαστήματα καθώς και η θεματολογία συζήτησης μπορεί να αφορά σε ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα. Κατά συνέπεια ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας αφορά στο ίδιο το θέμα της εμπιστευτικότητας και της ανωνυμίας. Έτσι στη δική μου έρευνα από την πρώτη κιόλας επαφή και επικοινωνία με τους συμμετέχοντες στην ερευνητική διαδικασία επιβεβαίωσα με απόλυτη συνέπεια και ευθύνη πράξης την ανωνυμία των υποκειμένων και την προστασία της ανωνυμίας τους όχι μόνο στην επιτόπια έρευνα αλλά και στο συγγραφικό πόνημα και μετέπειτα σε οποιαδήποτε μελλοντική δημοσίευση του υλικού. Παράλληλα, ενώ στο συνολικό πίνακα πληροφοριών υπάρχουν γενικά δημογραφικά στοιχεία (ηλικία, επάγγελμα, κτλ.) δεν θα συμπληρωθούν συγκεκριμένα στοιχεία που μπορεί να παραπέμπουν σε συγκεκριμένα άτομα, για παράδειγμα επωνυμία επαγγελματικής έδρας, κτλ.

Μία άλλη παράμετρος στον τομέα της διατήρησης της δεοντολογίας αφορά στη συναίνεση. Αφού ενημερωθούν αναλυτικά οι συμμετέχοντες ως προς το περιεχόμενο, την διαδικασία, τους σκοπούς, τις χρήσεις της έρευνας καθώς και την προσβασιμότητα τους στα πορίσματα και αποτελέσματα της έρευνας είθισται να ζητείται η πλήρης συναίνεση των συμμετεχόντων και η πλήρης συγκατάθεση τους σε όλη την διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας. Επιβάλλεται η διεξοδική παρουσίαση του ερευνητικού προγράμματος στους συμμετέχοντες και μόνο όταν δοθεί η συναίνεση τους τότε μπορεί να ξεκινήσει και η συνεργασία. Έτσι στη δική μου έρευνα αφού πρώτα είχα μία διεξοδική τηλεφωνική συζήτηση με τα άτομα που είχα εντοπίσει κυρίως μέσω της μεθόδου της χιονοστιβάδας¹³ (snowball sample) και του

<http://www.rgs.org/cscodofconduct.pdf>.

¹³ Για την επιλογή των υποκειμένων της έρευνας ακολουθήθηκε η εθνογραφική μέθοδος της χιονοστιβάδας, σύμφωνα με την οποία κάθε άτομο που δίνει συνέντευξη υποδεικνύει ένα-δύο άλλα άτομα που δέχονται να μιλήσουν με την ερευνήτρια. Με τον τρόπο αυτό η βάση της πυραμίδας διευρύνεται ενώ εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη ποικιλία υποκειμένων (Δραγώνα, 1997: 203).

άτυπου δικτύου που είχε δημιουργηθεί κατά την διάρκεια της πιλοτικής έρευνας, κατόπιν κανόνιζα μία προσωπική συνάντηση σε ώρα και τόπο σύμφωνα με το πρόγραμμα του καθενός και επαναλάμβανα την κατατοπιστική ενημέρωση. Κατά την διάρκεια αυτής της πρώτης προσωπικής συνάντησης επίσης απαντούσα και σε οποιαδήποτε ερωτήματα προέκυπταν στη συζήτηση-ενημέρωση σε ότι αφορούσε στην έρευνα αλλά και σε ερωτήματα που αφορούσαν σε εμένα προσωπικά ως ερευνήτρια αλλά και ως αυτόνομο άτομο – μεθοδολογία που συνάδει με την προσέγγιση της βιογραφικής μεθόδου και την φεμινιστική διάσταση της ανάπτυξης εμπιστοσύνης και άνεσης στην ερευνητική σχέση. Παράλληλα εγγυήθηκα και τήρησα την συνεχή πρόσβαση των συμμετεχόντων στο εμπειρικό υλικό και ειδικότερα στο περιεχόμενο της συνέντευξης και της αφήγησης ζωής που μου παρέθεσαν, έτσι όταν ολοκληρώθηκε η απομαγνητοφώνηση του υλικού το επέστρεψα στον εκάστοτε συμμετέχοντα και ζήτησα την παρέμβαση τους εάν υπήρχαν σημεία που ήθελαν να αφαιρέσουν, να διορθώσουν ή να προσθέσουν πληροφορίες. Επίσης διατήρησα μία ανοιχτή γραμμή επικοινωνίας μέσω ηλεκτρονικής ή τηλεφωνικής επικοινωνίας και ταχυδρομείου.

Όσον αφορά στα κίνητρα της συμμετοχής των κοινωνικών υποκειμένων στην έρευνα που διεξήγα, ήμουν απόλυτα σαφής και ξεκάθαρη ως προς το δικό μου ερευνητικό ενδιαφέρον και προσωπική δέσμευση στη μελέτη ενός πρωτότυπου θέματος για την αύξηση της γνώσης, της κατανόησης του φαινομένου της μετανάστευσης και παλιννόστησης και την συμβολή στην διεθνή βιβλιογραφία εκπροσωπώντας τον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Παρούσα όλες τις διαστάσεις του πονήματος και την επιστημονική μου κρίση σύμφωνα με την οποία θεωρώ ότι αποτελεί πρωτεύον ανάγκη της κοινωνικής επιστήμης και δη της ανθρωπογεωγραφίας να φέρει στο προσκήνιο την «φωνή» των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων, των αντιλήψεων, των κατηγοριοποιήσεων και των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα άτομα και οι συλλογικότητες στο επίκεντρο μίας επιστημονικής συζήτησης αλλά και ευρύτερα στο πεδίο λήψης αποφάσεων και πολιτικής. Συνεπώς, η ποιοτική έρευνα και η ανάδειξη μέσω ποιοτικών μεθοδολογιών της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων ανυψώνει και επιτρέπει να καταστεί δημοσίως προσιτό το πολυδιάστατο επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας.

Σε αυτό το σημείο της ενότητας θα αναφερθώ στις αναστοχαστικές διαδικασίες (reflexivity) και στην ενδοσκόπηση (reflectivity) που επιβάλλεται να ακολουθείται καθ' όλη την διάρκεια του ερευνητικού έργου. Στην ελληνική ορολογία έχει αποδοθεί με διάφορους όρους, όπως, «αναστοχασμός», «ενδοσκόπηση», «αυτοαναφορικότητα», «αυτοθεώρηση». Πέρα από την γλωσσολογική απόδοση της έννοιας, η αναστοχαστική διάθεση¹⁴ αναδύεται μέσα από την επιτόπια έρευνα, τον σχεδιασμό και την υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος στο πεδίο αλλά κυρίως κατά την διάρκεια της αναλυτικής διαδικασίας, της συγγραφικής δραστηριότητας και του τελικού προϊόντος, του συγγραφικού πονήματος. Το ερευνητικό έργο είναι και προσωπική διαδρομή. Το αναστοχαστικό βλέμμα δεν διαχέεται αποσπασματικά, αντιθέτως υπεισέρχεται και στα πιο ενδόμυχα σημεία και φωτίζει την ερευνητική διερεύνηση καθώς διασχίζει την απόσταση που πολλές φορές χωρίζει δύο κόσμους, αυτόν της ερευνήτριας και αυτόν των υποκειμένων της έρευνας. Έτσι και οι δύο κόσμοι γεφυρώνονται ποικιλοτρόπως όταν βιώνονται και πραγματεύονται με ευαισθησία όλα τα επίπεδα της αλληλόδρασης που διαδραματίζονται στο πεδίο αλλά και στο κείμενο.

Θεωρώ την ερευνητική μου εργασία ως ένα συλλογικό εγχείρημα όπου η συμμετοχική (participatory) και ομαδική συνεργασία (collaborative) με τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα (participants) σε βάθος και με συνέπεια για μεγάλα χρονικά διαστήματα, η διυποκειμενική διάσταση (intersubjectivity), η αποκάλυψη δομών και σχέσεων εξουσίας συνιστούν και τις καίριες συνισταμένες του σχεδιασμού της έρευνας.

Επίσης, θεωρώ εύστοχη την παρατήρηση σε κείμενα περί αναστοχασμού που έχουν αυτοχαρακτηριστεί από του συγγραφείς ως φιλόδοξα λόγω της δυσκολίας του θέματος στην ιστορία των επιστημών του ανθρώπου (Ιγγλέση, 2001). Αναμφισβήτητα ένα από τα καίρια εργαλεία που εισήγαγε ως ρεύμα σκέψης ο αναστοχασμός στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες είναι η ίδια η κριτική αμφισβήτηση όλων των μορφών εξουσίας αλλά κυρίως στην ιεραρχικότητα των δομών ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα και στους ερευνητές. Οι προτάσεις του αναστοχασμού εμπλουτίζουν τα μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνας και οξύνουν την αυτόνομη εγρήγορση σκέψης σε αντιεξουσιαστικά πλαίσια. Ο

¹⁴ Εφαρμογές της αναστοχαστικής προσέγγισης σε έρευνες που εκπονήθηκαν στην Ελλάδα καθώς και έρευνες που συνδυάζουν φεμινιστικές προσεγγίσεις με την αναστοχαστική οπτική στη βιογραφική μέθοδο διατυπώνονται στα εξής άρθρα και συλλογικούς τόμους: Βαρίκα, 1988• Ιγγλέση, 1997, 2001• Βοσνιάδου, 1997• Πετρονάτη, 1998• Βιδάλη, 1999• Βλαχούτσικου, 2003.

αναστοχασμός ως μεθοδολογία και ως πολιτική θέτει υπό συνεχή κρίση τον κοινωνικό επιστήμονα και την κοινωνική επιστήμη για να συμβάλει στην ουσιαστική εμβάθυνση και κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων. Έτσι, η αντίληψη ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό» θεσμοθετεί την αναστοχαστική πρακτική ως εργαλείο πολιτικής συνειδητοποίησης. Στις αναστοχαστικές εθνογραφίες¹⁵ (reflexive ethnographies) η προσωπική εμπειρία των ερευνητών είναι ιδιαίτερος σημαντική διότι φωτίζει την πολιτισμική διερεύνηση (Ellis & Bochner, 2000: 740).

Αναθεωρώντας τις μεθοδολογικές μου επιλογές στη διάρκεια εκπόνησης της έρευνας θα ήθελα να επισημάνω ότι παρά το γεγονός ότι δεν με απασχόλησαν τα ζητήματα της εγκυρότητας (validity) και της αξιοπιστίας (reliability) που εφαρμόζονται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στις ποσοτικές έρευνες στατιστικού περιεχομένου, υλοποίησα μία πολυμεθοδολογική προσέγγιση (multi-method or mixed approach). Κυρίως επειδή η έρευνα μου είναι μία ποιοτική κοινωνική έρευνα που στοχεύει στην ανάδειξη νοημάτων και την κατανόηση κοινωνικών φαινομένων όπου η ποσοτικοποίηση δεν υφίσταται λόγω του χαρακτήρα και του περιεχομένου των ερωτημάτων υπό διερεύνηση διότι υπάρχει μία ξεκάθαρη ασυμβατότητα ερευνητικών στόχων. Η πολυμεθοδολογική στρατηγική μου έδωσε επιπρόσθετα εργαλεία για να αντιμετωπίσω με αποτελεσματικότητα, συμπληρωματικότητα και εύρος τα ερευνητικά μου ερωτήματα αλλά και για να κατασκευάσω μία άρτια ερευνητική προσέγγιση. Περισσότερο όμως σε αυτού του είδους τις μεθοδολογικές προκλήσεις θα αναφερθώ στην συμπερασματική ενότητα στον επίλογο της διατριβής όπου θα επιχειρηθεί μία συνολική αξιολογική περιγραφή.

¹⁵ Σημαντικές εργασίες για τον αναστοχασμό στις κοινωνικές επιστήμες, συμπεριλαμβάνουν, Bourdieu & Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, (1992) • Rosanna Hertz (ed.) *Reflexivity and Voice* (1997) • Amanda Coffey, *The Ethnographic Self: Fieldwork and the Representation of Identity* (1999), στην ανθρωπογεωγραφία αλλά και σε συνδυασμό με φεμινιστικές μεθόδους, England, K.V.L. (1994) “Getting personal: reflexivity, positionality and feminist research”, *Professional Geographer*, 46 (1), pp. 80-9 • Rose, G. (1997) “Situating knowledges: positionality, reflexivities and other tactics”, *Progress in Human Geography*, 21 (3), pp. 305-20.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΟΡΩΝ: Η ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ

Στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι η καταγραφή αλλά και η κριτική ανασκόπηση των βασικών όρων που νοηματοδοτούν την συζήτηση για την μετανάστευση και την παλιννόστηση. Συγκεκριμένα, τα φαινόμενα της μετανάστευσης και της παλιννόστησης πλαισιώνουν την συζήτηση ως κοινωνικές κατασκευές όπου συντελούνται πολυδιάστατες αναπαραστάσεις κοινωνικών διεργασιών. Έτσι, θα μας απασχολήσει η παραγωγή, διφορούμενη και αλληλοπροσδιορίσιμη, των εννοιών του ανήκειν (belonging) αλλά και της ταυτότητας (identity) στον χώρο (space), στον τόπο (place), στον χρόνο (time) μέσα από το διυποκειμενικό (intersubjective) πρίσμα δράσης των έμφυλων (gendered) μεταναστών-κοινωνικών υποκειμένων και όπως αποδίδεται από τις αφηγήσεις (narratives) τους οι οποίες και παρουσιάζουν την ανθρωπογεωγραφία μιας διασπορικής ομάδας (diasporic group). Πολλαπλές θεωρητικές και εννοιολογικές αποδόσεις των όρων αυτών χαρακτηρίζουν την αντίστοιχη θεωρητική αφετηρία. Εδώ θα απομονωθεί η συγκεκριμένη νοηματική απόδοση των όρων η οποία θα ταυτίζεται και με τη θεωρητική κατεύθυνση της εργασίας.

Οι βασικοί παράμετροι που στοιχειοθετούν με ευκρίνεια το θεωρητικό πλαίσιο και πηγάζουν από μία κριτική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, βασίζονται σε τέσσερις εννοιολογικούς άξονες:

- 1) Η κοινωνική θεώρηση αλλά και η κοινωνική παραγωγή του χώρου καθώς και η πολιτισμική κατασκευή του τόπου συνιστούν το περιεχόμενο δράσης των κοινωνικών υποκειμένων όπου και αντιλαμβάνονται, διαπραγματεύονται και αναπαριστούν την οικειότητα του χώρου (home, homeness, homeplace) εκφραζόμενη ως συλλογικό ανήκειν (group belonging, collective belongingness).

- 2) Η έμφυλη (gendered), εθνοτική (ethnicized) και ταξική (classed) διάσταση του ανήκειν αποτελούν το εθνοπολιτισμικό μόρφωμα όπου αναπτύσσονται σχέσεις διάδρασης αλλά και σχέσεις εξουσίας μέσα από τις οποίες «φιλτράρονται» οι ταυτοτικές διεργασίες.
- 3) Οι ταυτότητες και οι προγενέστερες διαδικασίες ταυτοποίησης κατασκευάζονται και παράγονται μέσα από το σημασιολογικό, γλωσσολογικό, φαντασιακό και συμβολικό κώδικα που δημιουργείται μέσα στον κοινωνικό χρόνο και εκφράζονται δια μέσου της αναστοχαστικής αφηγηματικότητας (reflexive narrativization) .
- 4) Η ανθρωπογεωγραφία της μετανάστευσης και της παλιννόστησης αποτελεί καταγραφή της κοινωνικής πραγματικότητας όπως χαρτογραφείται από συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα σε συγκεκριμένες συνθήκες ιστορικότητας (historicity). Αποτελεί προϊόν μίας κοινωνικο-χωρικής διαλεκτικής (socio-spatial dialectic).

Οι ταυτοτικές διαδικασίες λαμβάνουν χώρο σε μία πολυεπίπεδη κατασκευασμένη πραγματικότητα, μέσα στο χρόνο και με φορείς το συμβολικό-σημειολογικό και το γλωσσολογικό-φαντασιακό σύνολο στοιχείων με συνειδησιακή υποκειμενική προέλευση (έμφυλη, ταξική, εθνοτική, κτλ.) λόγου. Η αναφορά σε πολιτισμικά πλαίσια και συλλογικές μνήμες που απαρτίζουν την συμβολική κληρονομιά της ομάδας (Taylor, 1989) επισημαίνει την επιλογή νοημάτων/σημαινόντων (signifiers) που εμπεριέχουν την διάσταση της υποκειμενικότητας του λόγου των δρώντων υποκειμένων. Το ζητούμενο όμως δεν είναι η σύγκλιση του συμβολικού/γλωσσολογικού με το φαντασιακό/αφηγηματικό της ταυτότητας αλλά η ίδια η συγκρότηση της ταυτότητας σε διαστάσεις ιστορικότητας της μετανεωτερικότητας. Μιας μετανεωτερικής ιστορικότητας της εποχής της παγκοσμιοποίησης όπου η επώδυνη δυσφορία του υπαρξιακού διχασμού, της ολοένα αυξανόμενης ανισότητας και απουσίας ηθικής αυτοπραγμάτωσης έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με άκρως ειρωνικό τρόπο με την ραγδαία αύξηση της τεχνολογικής και επικοινωνιακής ανάπτυξης στη βάση του παγκόσμιου χάρτη ως «παγκόσμιου χωριού» (global village) σε «πλανητοπικές» διαστάσεις (glocal, glocalization). Θα αποτελούσε κοινότυπη και απλοϊκή επανάληψη η διατύπωση περί διαπίστωσης του φαινομένου της

παγκοσμιοποίησης σε πραγματολογικό και ιστορικό πλαίσιο ως διαφορούμενη ιδεολογική στρατηγική συγκάλυψης της κυριαρχικότητας του δυτικόμορφου καπιταλισμού και χειραφέτησης του υπόλοιπου κόσμου. Ήδη η μετάβαση του επιστημονικού διαλόγου που αφορούσε στη μορφοποίηση της ύστερης νεωτερικότητας στη δεκαετία του '80 στη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση έθεσε τα ερωτήματα για τις διεργασίες που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες κοινωνίες, από την διεθνοποίηση των χρηματοπιστωτικών αγορών και τον χωρικό καταμερισμό της εργασίας (Massey, 1984• Λεοντίδου, 1995 • Kourliouros, 2003), την τεχνολογική ευελιξία και διαχείριση του «απο-οργανωμένου καπιταλισμού» (Lash & Urry, 1994), την χρονο-χωρική συμπίεση και αποστασιοποίηση (Harvey, 1989• Giddens, 1991) και την μετανεωτερική παγκόσμια κρίση (Beck, 2000) που κατακερματίζει την ηθική μας υπόσταση (Bauman, 1995).

Πόσο αδόκιμοι είναι όμως οι ισχυρισμοί ότι η εποχή της παγκοσμιοποίησης είναι μία εποχή κρίσης ταυτοτήτων και νοημάτων; Πόσοι αδιευκρίνιστες είναι οι διαπιστώσεις ότι διανύουμε την εποχή της εξατομίκευσης, της αλλοτρίωσης και της ενίσχυσης εθνοκεντρισμών και παραδοσιακών-οπισθοδρομικών αντιλήψεων; Σε ένα σύστημα σκέψης όπου οι αναλυτικές κατηγορίες των κοινωνικών θεωριών επιτελούνται σε ένα πλαίσιο «διπλής ερμηνευτικής» (Giddens, 1984: 374) ενός ήδη «μεταφρασμένου» ερμηνευτικά και βιωμένου κοινωνικά κόσμου από τα δρώντα υποκείμενα, η εννοιολόγηση της συγκρότησης της ταυτότητας αναδύεται ως διακύβευμα της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας. Μιας μετανεωτερικής πραγματικότητας που όχι μόνο τα εθνικά σύνορα, τα όρια και τα περιθώρια των μελών της έχουν αλλάξει αλλά και η ίδια η έννοια της συλλογικότητας αφορά σε μια μετανεωτερική ανθρωπογεωγραφία, αυτή του εικονικού, ψηφιακού και διαδικτυακού *τόπου* (virtual communities, on-line communities, digital communities, virtual diasporas, digital diasporas, κτλ.). Η μεταμοντέρνα συλλογικότητα λοιπόν στο δικό της μετανεωτερικό-ιστορικό χωροχρονικό κλοιό (habitus) συνιστά μια νέα εκδοχή του ανήκειν, αυτό που ο Maffesoli (1996) έχει αποκαλέσει «νεο-φυλετισμό» (neo-tribalism) χαρακτηριστική της αναδιατασσόμενης μεταβατικής αβεβαιότητας.

Στο μέτρο που η οικογένεια, θεωρούμενη ως ο κατεξοχήν υπερασπιστής της σταθερότητας

και ο πυρήνας (nuclear family) ενός συμπαγούς κώδικα αξιών και ηθικής (honor and shame), ανασυντάσσεται, αλλάζει και μεταμορφώνεται (Μαράτου-Αλιπράντη, 1999) ανεπιστρεπτί, ανασυγκροτείται και η σχέση που έχουν τα κοινωνικά υποκείμενα όχι μόνο στον οικείο, ιδιωτικό αλλά και στο δημόσιο χώρο¹. Εδώ ακριβώς, και όσο αναφερόμαστε σε μεταναστευτικά κοινωνικά υποκείμενα, σε χώρες υποδοχής και χώρες αποστολής, σε θέματα παλιννόστησης και ενσωμάτωσης, έγκειται και η πολύπλοκη συζήτηση περί πολυπολιτισμικότητας (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002). Και αυτού του είδους η συζήτηση περί πολυπολιτισμικότητας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον δημόσιο χώρο, οφείλουμε να εκφράσουμε έναν δημόσιο (δια)λόγο και να δώσουμε έμφαση στην αναγκαιότητα της θεώρησης του ζητήματος της πολυπολιτισμικότητας ως ζήτημα προεχόντως δημόσιου (Rawls, 1993• Benhabib, 1996), και κατά συνέπεια αφορά στις πολιτικές αναγνώρισης στη δημόσια σφαίρα (Gutmann, 1997).

3.1. Η Μετανάστευση στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης:

Θεωρίες Μετανάστευσης – Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις

Εάν η βιβλιογραφία της διασποράς (Clogg, 1999) αποτελεί σημαντικό σημείο εκκίνησης για την ανάλυση διαφορετικών εμπειριών παλιννόστησης, σε αντίθεση η βιβλιογραφία της μετανάστευσης εστιάζει λιγότερο στην ιδεολογία της επιστροφής και του ανήκειν στην «πατρίδα» αλλά όμως απεικονίζει διαφορετικά είδη κίνησης στον χώρο στα οποία συμπεριλαμβάνεται και η επιστροφή (Long & Oxfield, 2004: 5). Οι μετανάστες πραγματοποιούν εποχικές, κυκλικές ή επαναλαμβανόμενες μεταναστεύσεις ενώ διατηρούν σχέσεις και δεσμούς και στις χώρες αποστολής αλλά και υποδοχής (Skeldon, 1997). Ενώ το μεταναστευτικό φαινόμενο αφορά κάθε φορά σε διαφορετικές κατηγορίες ανθρώπων, διαφορετικές εθνότητες και διαφορετικά κράτη (Βεντούρα, 1994: 9), έχει αναμφισβήτητα, ως φαινόμενο και ως διαδικασία σφραγίσει την Ελλάδα και την Ευρώπη συμβάλλοντας αποφασιστικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής, δημογραφικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής πραγματικότητας της εποχής μας (Μουσούρου, 1991: 9). Βέβαια, το επόμενο κεφάλαιο το οποίο επικεντρώνεται στην ιστορική και κοινωνιολογική διαμόρφωση του

¹ Από τις πιο αξιοσημείωτες προσεγγίσεις στην ανάλυση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας, οι πιο χαρακτηριστικά διαφωτιστικές για τη συλλογιστική τους παραμένουν, των, Arendt, 1958• Sennett, 1978• Habermas, 1989.

φαινομένου της μετανάστευσης στην Ελλάδα, στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες θα διεισδύσει στην εξέλιξη των επιπτώσεων του φαινομένου στη χωροχρονική του διάσταση. Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε στις θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις που χαρακτηρίζουν την μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου.

Το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών για την μετανάστευση έχει υποστεί, όπως εξάλλου και το ίδιο το φαινόμενο, αυξομειώσεις. Ιστορικά η μετανάστευση διανύει, για παράδειγμα, το τέταρτο μεγάλο «κύμα» στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ενώ πρόσφατα η Νότια Ευρώπη, κατ'εξοχήν περιοχή αποστολής μεταναστών μεταμορφώθηκε σε περιοχή υποδοχής μεταναστών. Ουσιαστικά, το τελευταίο μισό του εικοστού αιώνα έχει χαρακτηριστεί ως «εποχή της μετανάστευσης» (Castles & Miller, 2003). Έτσι ενώ το φάσμα, το περιεχόμενο, ο όγκος και οι δυναμικές της διεθνούς μετανάστευσης και των διεθνοποιημένων κοινωνικών μορφών έχει αλλάξει σημαντικά (Faist, 2000), τα εννοιολογικά και αναλυτικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών διανύουν μια αργή αλλά σταθερή διαδρομή εξέλιξης, όμως, η διεπιστημονική συνεργασία παραμένει ανησυχητικά περιορισμένη (Brettell and Hollifield, 2000), ενώ θα έπρεπε να ανοίξει ένας πολυεπιστημονικός και διεπιστημονικός διάλογος (Hammar et al., 1997• Massey et al., 1998• Suárez-Orozco, 1998). Η δική μου η παρέμβαση και μεθοδολογική τοποθέτηση αλλά και εξ'ολοκλήρου το θεωρητικό πλαίσιο αυτής της εργασίας αποτελεί κατάθεση και ένθερμη υποστήριξη μιας διεπιστημονικής και πολυεπιστημονικής μελέτης του μεταναστευτικού φαινομένου. Ποιες λοιπόν είναι οι θεωρητικές καταβολές της μεταναστευτικής έρευνας; Πως μπορούμε να θεμελιώσουμε αυτά τα θεωρητικά σχήματα; Αυτό είναι ένα μεγάλο ερώτημα αλλά αξίζει να τονίσουμε ότι δεν υπάρχει μία και μοναδική «μεγάλη θεωρία», («μεγαλόστομες αφηγήσεις», Λεοντίδου, 1995) ένα δηλαδή, ολιστικό θεωρητικό σχήμα που να καλύπτει εξ'ολοκλήρου την μεταναστευτική έρευνα. Μια από τις ουσιαστικές διχοτομήσεις (πέρα από αυτή των θεωρητικών και εμπειρικών μελετών) στην έρευνα στο χώρο της μετανάστευσης αφορά από την μια πλευρά στις μελέτες αυτές η εστίαση του ερευνητικού ενδιαφέροντος στους μετανάστες και στις αποφάσεις τους, και από την άλλη πλευρά αυτές που εστιάζουν στις ομάδες, στις συλλογικότητες, δηλαδή, στις μικροαναλυτικές και στις μακροαναλυτικές μελέτες (Jones, 1990). Στην ίδια προσέγγιση

έχουν χαρακτηριστεί ως «αντικειμενικά» επίπεδα ανάλυσης που αφορούν στις «εκτεταμένες μορφές μεταναστευτικών ροών» και στα «κανονιστικά» και «ψυχο-κοινωνικά» επίπεδα ανάλυσης που επικεντρώνονται στις «νόρμες» και στις διαδικασίες αποφάσεων των μεταναστών (Lewis, 1982), ενώ παράλληλα εμφανίζονται και διαφοροποιήσεις μεταξύ «αντικειμενικών» και «γνωστικών» προσεγγίσεων που επικεντρώνονται στην αντίληψη και την γνώση των μεταναστών σχετικά με τον τόπο καταγωγής και αποστολής (White, 1980). Συνοπτικά, είναι εμφανές ότι υπάρχει αρχικά μια διαφοροποίηση ντετερμινιστική-αιτιοκρατικού τύπου (determinist) και ουμανιστική-ανθρωπιστικού τύπου (humanist) στις εννοιολογικές προσεγγίσεις (Boyle et al., 1998: 57). Σε απάντηση αυτών των δύο κατευθύνσεων προτάθηκε και μία τρίτη προσέγγιση η οποία συνδυαστικά ενσωματώνει τις δύο αυτές πλευρές (integrated).

Στο επίπεδο της χωροχρονικής διαδικασίας, ξεκινώντας με θεωρίες του 19ού αιώνα, την βάση δίνουν οι «Νόμοι της Μετανάστευσης» του Ravenstein (1885• 1889) (Laws of Migration) που αποτελούν επαγωγικό παράδειγμα θεώρησης (inductive) ενώ το Gravity Model που βασίζεται σε νόμους της Νευτωνικής Φυσικής αποτελεί παραγωγικό παράδειγμα θεώρησης (deductive). Άλλη μια προσπάθεια για την παραγωγή μιας γενικευμένης θεωρίας ήταν και το μοντέλο του Zelinsky (1971) που αναπτύχθηκε στις δεκαετίες του '70 και του '80 (mobility transition model) και επικεντρώθηκε κυρίως στις δημογραφικές αλλαγές. Από τις πιο κλασσικές και ευρύτερα χρησιμοποιημένες μεθόδους είναι αυτή των δύο τύπων οικονομικών παραγόντων, αυτών που ωθούσαν τα άτομα να εγκαταλείψουν τον τόπο καταγωγής τους και εκείνων που τα παρακινούσαν να μετακινηθούν προς τον τόπο εγκατάστασης τους (push-pull model• Ley, 1966) ενώ τις τελευταίες δεκαετίες αυτό το ερμηνευτικό σχήμα έχει δεχθεί έντονες κριτικές, επειδή: α) προσέγγιζε τη μετανάστευση μονόπλευρα υπό το πρίσμα των ατομικών κινήτρων, αγνοώντας τις κοινωνικές δομές που προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τις επιλογές των ατόμων, υπολάνθανε δηλαδή η αντίληψη ότι ο μελλοντικός μετανάστης είναι σε θέση να ζυγίσει ελεύθερα τα υπέρ και τα κατά των αποφάσεων του ζώντας σε ένα ορθολογικά δομημένο κόσμο, και β) δεν εξέταζε συνολικά και σε συνάρτηση τα δομικά χαρακτηριστικά των χωρών καταγωγής και των χωρών υποδοχής, και δεν λάμβανε υπόψη το ρόλο της κρατικής πολιτικής στην ενθάρρυνση ή την

παρεμπόδιση της μετακίνησης των πληθυσμών (Βεντούρα, 1994: 10-11).

Παράλληλα άλλη μια σημαντική κριτική είναι και η παντελής έλλειψη της έμφυλης οπτικής καθώς και της πολιτισμικής διαφοροποίησης (Phizacklea, 1983) αλλά το θέμα του φύλου θα παρουσιαστεί στην ενότητα που ακολουθεί και αφορά στις προσεγγίσεις περί φύλου. Στην ίδια κλίμακα βρίσκονται και οι θεωρίες για την «υπολογιστική λογική» της απόφασης ή απόρριψης μετακίνησης από την πλευρά των ατόμων (costs and benefits, Sjaastad, 1971• Bogue, 1977). Η αναλυτική σκοπιά του Σουηδού Torsten Hägerstrand (1970; 1975) καταγράφει την έννοια των φαντασιακών συλλογικών σωμάτων στα «μεταναστευτικά πεδία» (migration fields) όπου η κίνηση καταγράφεται μέσα από ιστούς (webs), δρόμους (paths), δέσμες (bundles).

Σε αντιδιαστολή με τις θεωρητικές κατευθύνσεις με επίκεντρο την αύξηση κεφαλαίου των νεο-κλασσικών οικονομικών θεωριών, η κριτική του δομισμού εστιάζει στην ύπαρξη δυνάμεων που ενώ δεν είναι εμφανείς στην καθημερινή ζωή είναι πραγματικές και πρέπει να ανασυρθούν στην επιφάνεια από τον χώρο της διανόησης (Sayer, 1992). Στη Μαρξιστική οπτική στη μελέτη της διεθνούς μετανάστευσης διακρίνονται δύο κατευθύνσεις: μελέτες που βασίζονται στην εννοιολόγηση που δίνεται από τον Piore (1979) στην μεταναστευτική εργασία των οικονομικών μεταναστών στις βιομηχανικές κοινωνίες, και στις θεωρίες για την χωρική ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας του Wallerstein (1974) (world systems theory).

Στην άλλη πλευρά των θεωρήσεων έρχεται να καλύψει με το «ανθρωποκεντρικό» μοντέλο η ουμανιστική-ανθρωπιστικού τύπου κριτική που θεωρεί τα άτομα ως σημεία εστίασης του προβληματισμού με μία στροφή στις ιστορίες ζωής, την βιογραφική σκοπιά και κυρίως τις πολιτισμικές εμπειρίες των ίδιων των μεταναστών (Bottomley, 1992• Fielding, 1992). Ως γέφυρα μεταξύ των «άδειων» από άποψη ανθρώπων θεωριών του θετικισμού και του δομισμού από την μια και των «γεμάτων» από άποψη ανθρώπων θεωριών του ουμανισμού, λειτούργησε η σχολή του συμπεριφορισμού στην μεταναστευτική έρευνα (Cloke et al., 1991). Παράλληλα, οι θεωρίες δομοποίησης λειτούργησαν ως επιπρόσθετο επίπεδο

γεφύρωσης αυτών των διαφορών καθώς συνδυάζονται και συμπεριλαμβάνονται στο θεωρητικό πρίσμα αναπόσπαστα η ανθρώπινη δράση μαζί με τις κοινωνικές δομές (Giddens, 1984).

Τέλος, παρατηρείται και η στροφή προς τη μελέτη των διεθνοποιημένων κοινοτήτων (transnational communities) αλλά και του κοινωνικού κεφαλαίου (social capital) ως αναλυτικό και θεωρητικό υπόβαθρο έρευνας στην μετανάστευση ειδικά από τις αρχές της δεκαετίας του '90 αλλά και μετέπειτα όπως έχει ήδη επισημανθεί σε προηγούμενη ενότητα (Pries, 1999• Faist, 2000). Πιο συγκεκριμένα θα μας απασχολήσει και στα επόμενα κεφάλαια μέσα από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού και αναζητώντας την μορφολογία της συλλογικότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων.

3.2. Η Παλιννόστηση στη Νεωτερικότητα: Θεωρίες Παλιννόστησης – Αναλυτική αποτίμηση της Διασποράς εν κινήσει

3.2.1. Θεωρίες Παλιννόστησης

Πολλές γενιές μεταναστών ποικίλων εθνοτικών, έμφυλων και ταξικών προελεύσεων ζουν με το «όνειρο» ή τον «μύθο της επιστροφής στην πατρίδα» και μέσα στη δίνη της νοσταλγίας, των αναμνήσεων ή των φαντασιακών κατασκευών διανύουν πρωτίστως φαντασιακά το δικό τους ταξίδι στη δική τους «Ιθάκη». Πολλές φορές το φαντασιακό μετατρέπεται σε υλοποιήσιμο σχέδιο επιστροφής, επαναπατρισμού ή μετακίνησης-μετακόμισης στην χώρα αποστολής που στην περίπτωση της δεύτερης γενιάς είναι η χώρα καταγωγής στην οποία μεταφέρονται αφού ποτέ στην πραγματικότητα δεν είχαν φύγει εξ'αρχής. Αυτό το όνειρο που συνοδεύεται αρκετά συχνά από αγωνία (πολιτισμική και υπαρξιακή) και πόνο αφού παρομοιάζεται η ζωή στην «ξενιτιά» και στα «ξένα» ως εξορία, πολλές φορές αγγίζοντας τον θάνατο (πολιτισμικό και ψυχικό) (Seremetakis, 1991) και καταγράφεται ζωντανά και ανεξίτηλα στις μνήμες των γενεών και στις πολλαπλές μορφές τέχνης, όπως στα τραγούδια, στα ποιήματα, στα μυθιστορήματα, στις κινηματογραφικές ταινίες.

Όμως, για μερικούς, η επιστροφή στην πατρίδα αποτελεί πρόβλημα εξαιτίας της υπάρχουσας κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής κατάστασης και λόγω τέτοιων προβληματικών συνθηκών η επιστροφή καθίσταται αδύνατη, είναι μη εφικτή και μη επιθυμητή (Long & Oxfeld, 2004: 1). Παρά το γεγονός ότι η συζήτηση που αφορά στην επιστροφή των προσφύγων και αυτών που βρίσκονται σε κατάσταση πολιτικής εξορίας και την ιστορικότητα της επιστροφής τους ή μάλλον της αδυναμίας επιστροφής τους (όπως καθορίζει και ετυμολογικά το διεθνές δίκαιο την ίδια την έννοια του πρόσφυγα ως άτομα υπό τον κίνδυνο της δίωξης και του κατατρεγμού που μπορούν να υφίστανται με την επιστροφή στη χώρα τους, UNHCR, 1999) δεν θα μας απασχολήσει σε αυτή την ενότητα η κατηγορία των προσφύγων καθώς τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας ανήκουν στην κατηγορία των «μεταναστών» με όλη την σημειολογική και εννοιολογική προβληματική του όρου. Έτσι στην ενότητα αυτή θα παρακαμφθεί η ιστορική και βιβλιογραφική επισκόπηση της παλιννόστησης που αφορά στους πρόσφυγες και που έχει καταγραφεί με εξαιρετική πληρότητα από πολλές πηγές (ενδεικτικά: Voutira, 1991• Black & Robinson, 1992• Allen & Morsink, 1994• Aleinikoff, 1995• Black et al. 1997• Hirschon, 1998• Black & Koser, 1999• Cornish et al. 1999) και θα επικεντρωθεί η ανάπτυξη σε μια εθνογραφία της παλιννόστησης των μεταναστευτικών υποκειμένων.

Ομολογουμένως, σε αντιδιαμετρικά ακραίες θέσεις μας παραπέμπουν οι εξής τοποθετήσεις: «Η μετανάστευση είναι ταξίδι χωρίς επιστροφή (μίας κατεύθυνσης), δεν υπάρχει καμία πατρίδα για να γυρίσει κανείς» (Hall, 1987: 44), «Η παλιννόστηση είναι το μέγα άγραφο κεφάλαιο στην ιστορία της μετανάστευσης» (King, 2000: 7). Αναμφισβήτητα, όσο ελλιπείς και να είναι οι αριθμοί, οι στατιστικές, τα αρχεία και η βιβλιογραφία, η παλιννόστηση αποτελεί γεγονός, ιστορικό και σύγχρονο, μετανεωτερικό και παγκοσμιοποιημένο, αφορά ιστορικές συγκυρίες όπως οι μετα-αποικιακές συνθήκες, αλλά πρωτίστως αφορά στο έθνος, στο έθνος-κράτος, στα άτομα και στις κοινωνίες (υποδοχής και αποστολής) (Christou, 2006d). Η παλιννόστηση αφορά στα όνειρα και στα σχέδια των μεταναστών, στις ταυτότητες τους, στις σχέσεις μεταξύ τους καθώς και με τους άλλους (αυτούς που μένουν, αυτούς που ακολουθούν και αυτούς που βρίσκουν στη «νέα πατρίδα»). Η παλιννόστηση

ανακύπτει πολλές φορές και από την αποτυχία ένταξης και ενσωμάτωσης στην χώρα υποδοχής όμως πολλές φορές προϋπάρχει ως προϋπόθεση του ίδιου του μεταναστευτικού σχεδίου. Πολλές φορές παραλείπει γενιές, έτσι βλέπουμε την πρώτη γενιά να παραμένει στην «ξενιτιά» ενώ η δεύτερη «παλεύει να προσαρμοστεί» στην χώρα καταγωγής. Τα αίτια, τα κίνητρα, και τα σχέδια, διαφέρουν, είναι πολλαπλά και πολύπλευρα, άλλοτε οικονομικά, άλλοτε κοινωνικά, άλλοτε πολιτικά, ή προσωπικά αλλά ενίοτε και όλα αυτά συνάμα. Η αφηγηματικότητα και η βιογραφικότητα της παλιννόστησης είναι και αυτή μια κοινωνική κατασκευή. Παράλληλα είναι μία *ανθρωπογεωγραφία ταυτότητας* αφού παραπέμπει στο *ανήκειν* του *είναι* και του *γίνεσθαι* (Christou, 2006d). Η εθνογραφία της παλιννόστησης είναι και αυτή σύνθετη. Για να κατανοήσουμε πληρέστερα όλες τις πτυχές της θα πρέπει να αποδομήσουμε και το ίδιο το φαινόμενο της παλιννόστησης εννοιολογικά αλλά και να οριοθετήσουμε τις παραμέτρους που διέπουν τις επιδράσεις του στα άτομα και στις κοινωνίες.

Το φαινόμενο της παλιννόστησης που ακόμη στερείται ραγδαίας αυξημένης και συστηματικής αναλυτικής επιστημονικής μελέτης όχι μόνο στον ελλαδικό ή στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και σε διεθνές επίπεδο, ενθαρρυντικά έχει αρχίσει να κεντρίζει το ερευνητικό ενδιαφέρον στο χώρο των κοινωνικών επιστημών ευρύτερα, με μελέτες τόσο ποιοτικής όσο και ποσοτικής μεθοδολογικής κατεύθυνσης. Αργά αλλά αρκετά σταθερά παρατηρείται ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον από το πολύ σποραδικό που εμφανίστηκε για μικρό χρονικό διάστημα λίγο μετά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '80. Προς το τέλος της δεκαετίας του '90 εμφανίζονται μία σειρά από εργασίες με σταθερή ροή η οποία και συνεχίζεται έστω και εάν είναι ισχνής εμβέλειας. Όμως, πιο αναλυτικά θα παρουσιάσω περιληπτικά τον κορμό αυτών των εργασιών, είτε πρόκειται για άρθρα είτε για μονογραφίες. Συγκεκριμένα, για να γίνουν πιο παραστατικά τα προαναφερθέντα, θα παρουσιάσω την χρονολογική προέλαση, την θεματική και θεωρητική ανάπτυξη καθώς και την πρόσφατη ερευνητική συγκυρία. Η περιληπτική αυτή διαδρομή βασίζεται κυρίως στο Christou, 2006d.

Παράλληλα η ενότητα αυτή στοχεύει στο να αποδώσει τον όρο *παλιννόστηση* ως προς το

περιεχόμενο του φαινομένου αλλά και ταυτόχρονα να οριοθετήσει τις παραμέτρους και τους παράγοντες της εμφάνισης του και της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων που επιχειρούν και υλοποιούν στρατηγικές και σχέδια ζωής με βάση την παλιννόστηση και με απώτερο στόχο την ίδια την ταυτοποίηση τους. Έτσι, ζητήματα κινήτρων, λόγων και αιτιών αποτελούν τη μία διάσταση του φαινομένου, στον χωροχρόνο προ αναχώρησης, αυτό που η κλασική αλλά και ξεπερασμένη αντίληψη της κοινωνιολογίας της μετανάστευσης αποκαλεί «πόλους έλξης» (pull factors). Από την άλλη πλευρά, ζητήματα προσαρμογής στο βαθμό της ένταξης και της ενσωμάτωσης αποτελούν την άλλη διάσταση του φαινομένου, στον χωροχρόνο της μετά-αφιξιακής κατάστασης, ενίοτε «πόλους έλξης» και άλλοτε «πόλους απώθησης» (push factors). Κατά τη διάρκεια αυτών των διαδικασιών επιτελούνται και διαδικασίες «εσωτερικοποίησης» όπου το άτομο επεξεργάζεται πληροφορίες, εμπειρίες, μνήμες, αφηγήσεις και κατασκευές και τις αντιπαραθέτει με τις συλλογικές και κοινωνικές βιωματικές δράσεις και κατασκευές έτσι ώστε να καταλήξει στην συμπερασματική απόφαση, «να μείνω» ή «να φύγω» και για ποιους λόγους, με τι όφελος και με τι κόστος (κυρίως ψυχολογικό αλλά και πολιτισμικό²). Καθώς συντελούνται όλες αυτές οι εσωτερικές και εξωτερικές διεργασίες αυτό που απομένει ως αποτέλεσμα και που οδηγεί στον τόπο προορισμού, είναι μία τελική συνειδητή απόφαση, αυτό που ονομάζω «ατομικό σχέδιο δράσης» και που θα αναλυθεί πλήρως ως προς την σύλληψη, επεξεργασία και υλοποίηση του στα εμπειρικά κεφάλαια που ακολουθούν.

«Εμπειρικά» με την έννοια του «αισθαντικού», αυτό που αντιλαμβανόμαστε με την απλή παρατήρηση, η *παλιννόστηση* κατανοείται ως διαδικασία μετακίνησης, μεταφοράς ή επιστροφής σε έναν τόπο, που ανάλογα με την ιδιαιτερότητα της μεταναστευτικής πορείας (πρώτη, δεύτερη κτλ. γενιά μεταναστών) γίνεται προς την πατρίδα, τα πάτρια εδάφη, την γενέτειρα χώρα, τον τόπο καταγωγής, την συμβολική, «φαντασιακή» πατρίδα (country/place of origin, parental/ancestral extraction, “symbolic homeland”). Τέτοιου είδους επιλογές υποδηλώνουν μία εκούσια απόφαση ενώ σαφώς υπάρχει και η περίπτωση ακούσιας μετακίνησης που ονομάζεται συνήθως, «επαναπατρισμός» και βασίζεται σε συνθήκες

² Όπως επισημαίνουν και οι Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, «...οι επιστήμονες πρόσθεσαν στο παλιό παράγωγο «πολιτιστικός» τον νεολογισμό «πολιτισμικός», σε μια προσπάθεια να εισαγάγουν τις εννοιολογικές αποχρώσεις των ξένων ορολογιών και να διακρίνουν τις συμπεριφορές που είναι βγαλμένες από τη λαϊκή παράδοση από εκείνες που μας επιβάλλει η καθημερινότητα» (2002: 21).

περιβαλλοντικής, πολιτικής ή προσωπικής καταστροφής (Bovenkerk, 1974). Ετυμολογικά, η *παλιννόστηση* υπαινίσσεται αυτό που δηλώνει: την επιστροφή στον νόστο, ενώ η λέξη *νοσταλγία*, εκφράζει κυριολεκτικά τον πόνο που νιώθει κανείς που αναζητά με λαχτάρα την επιστροφή στην πατρίδα.

Σχετικά με την ορολογία που χρησιμοποιείται στη διεθνή βιβλιογραφία, συγκεκριμένα στην αγγλόφωνη, υπάρχει πληθώρα όρων αλλά δεν είναι όλοι συνώνυμοι και πολλές φορές δημιουργείται και σύγχυση στη χρήση τους (*remigration, re-emigration, return flow, return movement, reflex migration, retro-migration, back migration, counter migration, counter-current, counterflow, counterstream migration, second time migration, U-turn migration* κτλ.). Η ορολογία που έχει προταθεί σε διεθνές επίπεδο και κυρίως στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία βασίζεται στις διάφορες τυπολογίες που έχουν παρουσιαστεί και που ταξινομούν τους παλιννοστούντες βάσει διαφόρων κατηγοριοποιήσεων, όπως, σκοπούς και προθέσεις των υποκειμένων (King et al. 1983• 2000), την αναπτυξιακή θέση της χώρας υποδοχής (King, 2000) καθώς και τα διάφορα επίπεδα επιπολιτισμού (*acculturation*) των μεταναστών στις χώρες υποδοχής (Cerase, 1974• King, 2000).

Παράλληλα και στην ελληνική περίπτωση υπάρχει μια σχετική σύγχυση ως προς τον ορισμό του Έλληνα παλιννοστούντα. Στις δεκαετίες του '60 και του '70 η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ) προσδιόριζε ως παλιννοστούντα εκείνον που είχε ζήσει στο εξωτερικό για τουλάχιστον ένα έτος και που σκόπευε να μείνει στην Ελλάδα για ένα ή περισσότερα χρόνια (King, 2000). Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών στον πρώτο συλλογικό τόμο με άρθρα για την ελληνική μετανάστευση, “*Essays on Greek Migration*” (1967), αναφέρει τα αποτελέσματα μιας έκθεσης για την παλιννόστηση (οι μετανάστες είχαν κυρίως προέλευση από την Γερμανία) σε συνεργασία με τα τότε Υπουργεία Εργασίας και Συντονισμού αλλά δεν αναφέρει πουθενά καμία τυπολογία για το φαινόμενο. Τυπολογίες³ που έχουν ήδη καθιερωθεί βασίζονται στις εξής διαφοροποιήσεις:

- Οικονομικές διαφορές: βαθμός ανάπτυξης στις χώρες υποδοχής και αποστολής.

³ Η παραπομπή στην συνοπτική αυτή παρουσίαση βασίζεται στην λεπτομερειακή ανάπτυξη που υπάρχει στο King et al. 1983• King, 2000.

- Χρονικές διαφορές: χρονικό όριο παραμονής στην χώρα αποστολής.
- Προθέσεις παλιννόστησης και υλοποίηση αυτών των προθέσεων.
- Κίνητρα παλιννόστησης τα οποία υποδιαιρούνται σε αίτια και λόγους, π.χ. θρησκευτικούς, ιδεολογικούς, πολιτικούς, επαγγελματικούς, προσωπικούς, κτλ. καθώς και εκλογικές επιπολιτισμού, π.χ. αποτυχία, νοσταλγία, συνταξιοδότηση, κτλ.

Αναφορικά με την έρευνα για την παλιννόστηση στην Ελλάδα, χαρακτηριστική είναι η ελλειπτική και αποσπασματική μελέτη του φαινομένου, τόσο που έχει τονιστεί από ιστορικούς και κοινωνικούς επιστήμονες στη διεθνή βιβλιογραφία (Clogg, 1999 • Klinthäll, 1999), αλλά και η έλλειψη βιβλιογραφίας για την περίπτωση των Ελληνοαμερικανών παλιννοστούτων (Κόντης, 1997 • Christou, 2002) με την εξαίρεση μίας μόνο μελέτης, αυτή του Theodore Saloutos, *They Remember America: The Story of the Repatriated Greek-Americans* (1956) που αφορά στην εμπειρία παλιννόστησης της πρώτης γενιάς Ελληνο-Αμερικανών, αλλά ανύπαρκτη και εξίσου χαρακτηριστική είναι και η παντελής έλλειψη έρευνας της μεταναστευτικής πορείας των Ελλήνων στην Δανία⁴. Από τις σποραδικές μελέτες για το φαινόμενο της παλιννόστησης στην Ελλάδα ξεχωρίζουν αυτές για την περίπτωση των Ελλήνων από την Σουηδία (Klinthäll, 1998• 1999• 2003), και αυτή των Ελλήνων από την Γερμανία (Bernard & Ashton-Vouyoucalos, 1976• Robolis et al. 1989• Robolis and Xideas, 1990• Glytsos, 1991) κατά την διάρκεια της μεταπολεμικής οικονομικής μετανάστευσης στην Βόρεια Ευρώπη (King, 1993• Fakiolas & King, 1996), αλλά κυρίως εστίασαν στην οικονομική ανάλυση παραγόντων έλξης και απώθησης ενώ ακολούθησαν προηγούμενες μελέτες (Lianos, 1975• Bernard & Comitas, 1978• Fakiolas, 1980• Papademetriou, 1985• Unger, 1986) με μοναδική εξαίρεση την εργασία των Bernard & Ashton-Vouyoucalos (1976) που βασίστηκε σε δεκαπέντε αφηγήσεις ζωής από μετανάστες και τις οικογένειες τους που είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα από την Γερμανία.

⁴ Με την εξαίρεση μίας μόνο εργασίας για τις απαιτήσεις ενός πανεπιστημιακού μαθήματος που εκπονήθηκε από δύο Erasmus φοιτήτριες, κάνει μια εισαγωγική αναφορά στις μεταναστευτικές κοινότητες της Ολλανδίας και της Ελλάδας στη Κοπεγχάγη. Συγκεκριμένα: Seminar paper in Intercultural Management, “Integration of Foreigners in Danish Society: An ethnographic study to gain insight into the Dutch and the Greeks who live in Copenhagen”, by Mirjam Anna Mulder & Maria Pafioli, Ethnographic Unit, Copenhagen Business School, May 2004.

Σε ευρύτερο γεωγραφικό επίπεδο την πιο διεπισδυτική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας την βρίσκουμε στην συλλογική εργασία του King et al. (1983) “Return Migration: a Review of the Literature” με τους συνεργάτες του αλλά και σε αυτόνομο άρθρο του, “Generalisations from the history of return migration” (King, 2000). Ενώ προγενέστερες βιβλιογραφικές επισκοπήσεις όπως, Bovenkerk, (1974) και Gmelch, (1980) δίνουν η μεν την κοινωνιολογική και η δε την ανθρωπολογική προσέγγιση, ενώ το μοντέλο του Cerase, (1974) εμπεριέχει μία φανταστική μίξη κοινωνικών, ψυχολογικών και οικονομικών πτυχών της τετράπτυχης τυπολογίας που αναπτύσσει στο επίπεδο της αποτυχίας, του συντηρητισμού, της καινοτομίας και της συνταξιοδότησης, πλευρές ενός συμπεριφορικού μοντέλου με οικονομικές επιπτώσεις. Στο φάσμα των πρόσφατων μονογραφιών και άρθρων που αφορούν συγκεκριμένες εθνοπολιτισμικές ομάδες, η αριθμητική ποσότητα είναι εξίσου μικρή: για την περίπτωση των Ιαπωνο-Βραζιλιάνων που παλιννοστούν στην Ιαπωνία, (Yamanaka, 1996) και (Tsuda, 2003), για την περίπτωση των Ρωσοεβραίων που παλιννοστούν στο Ισραήλ, (Beenstock, 1996) και (Lomsky-Feder & Rapoport, 2000), για την περίπτωση των Πορτορικανών, (Lorenzo-Hernandez, 1999), για την περίπτωση των Ιαπωνο-Περουβιανών, (Takenaka, 2003), για την περίπτωση των Εσθονών από την Ρωσία, (Kulu, 1998), για την περίπτωση των Γερμανών από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, (Rock & Wolff, 2002), και τέλος μία πρόσφατη μελέτη για την περίπτωση της δεύτερης γενιάς Βρετανό-Πολωνών που παλιννοστούν στην Πολωνία, (Osipowicz, 2004).

Το πρωτογενές υλικό της δικής μου εργασίας μου συλλέχθει στη Δανία και συμπεριλαμβάνει άτομα τόσο από την πρώτη όσο και από την δεύτερη γενιά, ενώ στη διάρκεια της συμμετοχικής παρατήρησης υπήρξαν σε σποραδικές και μεμονωμένες περιπτώσεις και άτομα από την τρίτη και τέταρτη γενιά που λόγω γλωσσικών, ηλικιακών και άλλων περιορισμών δεν ήταν σε θέση να συμμετάσχουν. Έτσι το συγκριτικό πρίσμα περιορίστηκε στην πρώτη και στην δεύτερη γενιά. Στη διάρκεια της ανάλυσης του εμπειρικού υλικού θα επικεντρωθεί η ανάπτυξη τόσο στα αίτια όσο και στα αποτελέσματα της παλιννόστησης και έτσι θα σκιαγραφηθεί το εθνογραφικό πορτραίτο της επιστροφής, προσαρμογής ή της περιθωριοποίησης με τις εκάστοτε συγκρουσιακές και

διαπραγματεύσιμες δράσεις και αντιδράσεις των κοινωνικών υποκειμένων.

3.2.2. Το διασπορικό τοπίο

Για την πλήρη παρουσίαση και χαρτογράφηση της μετανάστευσης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης πρέπει να λάβουμε υπόψιν και τις πολλαπλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις της έννοιας της «διασποράς». Η καταγραφή της μεταναστευτικής διαδικασίας σηματοδοτεί την ερμηνεία της κινητικότητας κοινωνικών υποκειμένων στην κοινωνική πραγματικότητα υπό συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες. Οι σημερινές μεταναστευτικές ροές ανθρώπων διαφέρουν δραματικά από προηγούμενες εποχές. Διαφέρουν τόσο στην αφετηρία τους όσο στον προορισμό, διαφέρουν στις κατηγοριοποιήσεις των μεταναστών και στις συνθήκες και διαπραγματεύσεις κατά τη διάρκεια εγκατάστασης τους στη χώρα υποδοχής. Ο Papastergiadis (2000: 86) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι η παγκοσμιοποίηση της μετανάστευσης μπορεί να εξηγηθεί με τα παρακάτω χαρακτηριστικά τα οποία συναντάμε σήμερα:

- πολλαπλότητα των μεταναστευτικών κινήσεων
- διαφοροποίηση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής προέλευσης των μεταναστών
- επιτάχυνση των μεταναστευτικών μορφών
- ποσοτική αύξηση των μεταναστών
- αύξηση του αριθμού των γυναικών που μεταναστεύουν
- «διασποροποίηση» (deterritorialization) συλλογικών ομάδων
- πολλαπλότητα του «ανήκειν» (loyalty) αυτών των ομάδων

Οι έννοιες της «αναστάτωσης», της «αναταραχής», «ανατάραξης» και πιθανόν της «χαοτικής κινητικότητας», παρουσιάζονται ως τίτλος στο βιβλίο του Papastergiadis, (2000) *The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity*. Η λέξη «turbulence» δεν αποδίδεται επιτυχώς στην ελληνική μια και η χρήση της δεν περιορίζεται στα «κενά αέρος» που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια πτήσεων ή πιο επιστημονικά στη

φυσική με τη θεωρία των διαταραχών για αέριες ή υγρές μάζες. Στην ελληνική βιβλιογραφία για θέματα μετανάστευσης δεν συναντάμε την υιοθέτηση του όρου. Αντιθέτως συναντάμε μια ιδιαίτερα εκτεταμένη χρήση του όρου «turbulence» σε ξενόγλωσσες μελέτες και πιο συγκεκριμένα την προσαρμογή της έννοιας σε σύγχρονες κοινωνιολογικές θεωρίες της μετανάστευσης (Harvey, 1989• Giddens, 1990• Rosenau, 1990• Robertson, 1992• Hurrell and Woods, 1995).

Εκτός από την σημειολογική και οπτική παραπομπή των μεταναστών να ταλαντεύονται ανάμεσα στο προσωρινό και το μόνιμο, το πολιτισμικό και το οικονομικό περιεχόμενο των αποφάσεων τους, οι αναπαραστάσεις πλαισιώνονται και από άλλου είδους τάσεις, κυρίως αυτών των υγρών δυναμικών κινήσεων, όπως τα κύματα, οι ροές, τα ρεύματα που ανάλογα με το πόσο «φρούριο» είναι η χώρα υποδοχής μπορεί να παρομοιάζουν περισσότερο τσουνάμι παρά μικρά κυματάκια. Στο βιβλίο της Nancy Green (2004) στην πρόσφατη ελληνική του μετάφραση, με τίτλο, *Οι Δρόμοι της Μετανάστευσης: Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, συναντάμε με πολύ παραστατικό και εύστοχο τρόπο την απεικόνιση της μετανάστευσης και της ανθρώπινης κινητικότητας με την χαρακτηριστική ρευστότητα και την ένταση ροής που διέπει την μαζική μετακίνηση πληθυσμών (2004: 15). Ηχηρές και πολύχρωμες συνειρμικές εικόνες ανακύπτουν και από την ανάγνωση λέξεων, όπως, κύματα (waves), ροές (flows), χείμαρροι (streams), ανθρωποθάλασσα (human tide) για την περιγραφή των νεοαφιχθέντων μεταναστών (Green, 2004: 15), που ξεκινάει από τις πρώτες περιγραφές του Ravenstein (1885• 1889) περί των ρευμάτων της μετανάστευσης (currents of migration) όπου συναντώνται δίνες (eddies) αλλά και ρηχά νερά (shallows), που ανάλογα με τον όγκο και την ένταση τους οδηγούν ακόμη και σε υπερχείλιση (spilling over).

Πέρα από την λογοτεχνική χροιά που έχουν οι λέξεις αυτές, αυτό που είναι σημαντικό και αξίζει να επισημανθεί είναι ότι η σημερινή πραγματικότητα της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας έχει επιφέρει ουσιαστικές μεταβολές σε όλες τις κοινωνικές τομές αλλά ενώ επιφανειακά αυτή η εικόνα δείχνει χαοτική, ουσιαστικά υπάρχει μια λογική και τάξη (Papastergiadis, 2000: 4). Ανάμεσα στις διάφορες διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις δυνάμεων δημιουργείται και ένα δομημένο σχέδιο οργάνωσης των σύγχρονων

μεταναστευτικών φαινομένων. Και ενώ φαινομενικά μοιάζει με ένα πολύπλοκο φιλοσοφικο-υπαρξιακό-μεταφυσικό αποτέλεσμα, στην πραγματικότητα πρόκειται καθαρά για μια αιτιακή σχέση, αιτίας και αποτελέσματος. Η εποχή της μετάβασης, τόσο σε οικονομικό όσο σε κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο χαρακτηρίζει και καθορίζει την μορφή της παγκόσμιας γεωπολιτικής (global geopolitics). Αναμφισβήτητη σημαντική είναι και η σχέση της μετανάστευσης με την μεταμοντέρνα κοινωνική διαμόρφωση. Οι περισσότερες μελέτες για την μετανάστευση περιορίζονται στην έννοια του χωροχρόνου και κατά συνέπεια εξετάζουν τα όρια και τις δομές του ανήκειν, συνανήκειν και του αποκλεισμού από ένα έθνος-κράτος καθώς και την ίδια την διαντίδραση μεταξύ ανήκειν, παγκοσμιοποίηση και μετανάστευση (Rapport and Dawson, 1998• Bell, 1999• Skrbis, 1999• Bromley, 2000• Hedetoft & Hjort, 2002). Πολλές μελέτες τεκμηρίωσαν την συνεισφορά των μεταναστών στην δημιουργία «νέων κοινωνιών» αλλά λίγες είναι αυτές που με σθένος υποστήριξαν την άρρηκτη σχέση της μετανάστευσης με την μεταμοντέρνα παγκόσμια πραγματικότητα (Hall, 1992• Bhabha, 1994• Chambers, 1994• Castles & Davidson, 2000• Papastergiadis, 2000• Castles & Miller, 2003).

Η μετανάστευση λοιπόν σήμερα και οι επιπτώσεις της στην παγκόσμια ισορροπία δεν περιορίζεται συνοριακά στα καθορισμένα πλαίσια του έθνους-κράτους. Ανησυχητικά ραγδαία διαπιστώνουμε ότι δεν ζούμε απλώς σε ένα παγκόσμιο χωριό αλλά σε έναν «ασυνοριακό» κόσμο, όπου ο «άλλος», ο δικός μας «ξένος» είναι όχι απλώς ο κατ'εξοχήν εκφραστής αυτής της μεταλλαγής αλλά κυρίως ο δυναμικός κρίκος που συνδέει οικονομικά και πολιτικά μοντέλα με τις κοινωνικές μεταμορφώσεις. Σημαντική διαπίστωση αυτής της πραγματικότητας ιστορικά πλαισιωμένη είναι και η πρόσφατη μεταναστευτική ροή στην Νότια Ευρώπη (King & Black, 1997 • King et al., 2000 • King, 2001) αλλά και οι ευρύτερες εσωτερικές μεταναστευτικές τάσεις στην Ελλάδα και στην Μεσόγειο (Marmaras, 1996 • Leontidou & Marmaras, 2001 • Μαρμαράς, 2001).

Ο προσδιορισμός της έννοιας της διασποράς στην εποχή της διεθνοποίησης απαιτεί και την ανάδειξη της ιδιαιτερότητας της έναντι εκείνης της μετανάστευσης. Στην επιστημονική συζήτηση δεν υπάρχει επαρκής συνείδηση της διαφορετικότητας η οποία υπάρχει ανάμεσα

στην έννοια της μετανάστευσης και εκείνης της διασποράς όπως προκύπτει να υφίσταται στην σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης και διαμόρφωσης «διεθνοποιημένων φυλών». Μια διαφορετικότητα που απορρέει από τις διαφοροποιήσεις που διαμορφώθηκαν κάτω από την επίδραση και σε συνάρτηση με τις μεγάλες αλλαγές στις παραγωγικές δυνάμεις και στο διεθνές πολιτικό σύστημα στον 20ό αιώνα (Leontidou, 1990 • Kourliouros, 2003). Την ίδια εκτίμηση ασπάζεται και ο Κοτζιάς (1998: 20), ο οποίος αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα το βιβλίο του Χασιώτη, (1993) στο οποίο οι έννοιες διασπορά και μετανάστευση δεν χρησιμοποιούνται με επαρκή εσωτερική ή έστω διαχρονική διαφοροποίηση [η μόνη που παίρνει υπόψη του είναι η θεώρηση των ενδοκοινοτικών μετοικήσεων ως μη μετανάστευση (Χασιώτης, 1993: 39-40)]. Έτσι, ορίζει τη διασπορά ως ταυτόσημη με την έννοια του απόδημου ελληνισμού και της μετανάστευσης (1993: 35-37). Την ιστορία της διασποράς την ταυτίζει εννοιολογικά πλήρως με εκείνη της μετανάστευσης, χωρίς καμιά εννοιολογική ή ιστορική διαφοροποίηση (1993: 14-16, 35-38, 180 κτλ.). Παράλληλα, ο Χασιώτης υπογραμμίζει ότι το περιεχόμενο του όρου «Διασπορά» επιδέχεται ποικίλους ορισμούς και διότι υπάρχουν ποικίλες επιστημολογικές αφητηρίες και διότι η δυσκολία ενός γενικά αποδεκτού όρου εντείνεται λόγω των ιδιομορφιών που παρουσιάζουν οι πληθυσμιακές μετακινήσεις των λαών σε διάφορες ιστορικές περιόδους, είτε πρόκειται για τους Εβραίους, τους Παλαιστίνιους, τους Κινέζους ή άλλους λαούς. Αυτό έχει σαφέστατα επισημανθεί αλλά και παρουσιαστεί εκτενώς στην διεθνή βιβλιογραφία, είτε πρόκειται για τις «παραδοσιακές» ή «νέες» διασπορικές ομάδες (Safran, 1991• Cohen, 1997• Van Hear, 1998).

Είναι σημαντικό όμως να τονίσω ότι ακριβώς για αυτούς τους λόγους θα πρέπει να τοποθετηθούμε πλήρως στην εκάστοτε έννοια που αποδίδεται στην «διασπορική κατάσταση», όπως και θα παρουσιάσω αναλυτικά στα επόμενα εμπειρικά κεφάλαια. Επίσης παρατηρείται σημαντική έλλειψη μελετών για την σημασιολογική εξέλιξη των όρων που χρησιμοποιήθηκαν και χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν χαρακτηριστικά και πραγματικότητες της ιστορικής ανέλιξης της ελληνικής διασποράς.

Έτσι ως διασπορά χαρακτηριζόταν παλαιότερα (γλωσσολογικά είναι ελληνική η ετυμολογία

της λέξης και βιβλική η προέλευση της, Δ.Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τομ. 3, σ. 1.940. Πρβλ. Παλαιά Διαθήκη, *Δευτερονόμιον*, 28, 25, και Καινή Διαθήκη, *Ιωάννης* 7,35.) το τμήμα εκείνο του ελληνικού λαού το οποίο «διασκορπιζόταν» ή εκπατρίστηκε για διάφορους λόγους και εγκαταστάθηκε, έστω και με σχετική μόνο μονιμότητα, σε χώρες ή περιοχές εκτός του εθνικού χώρου, σε «αλλότριες» πολιτισμικές-γεωγραφικές περιοχές, και εξακολούθησε να συντηρεί με ποικίλους τρόπους τους υλικούς, πολιτιστικούς ή έστω συναισθηματικούς του δεσμούς με την χώρα της άμεσης ή παλαιότερης καταγωγής του (γεωγραφική-ιστορική και πολιτισμική-εδαφική καταγωγή).

Όμως σε αντιπαράθεση με παγιωμένες αντιλήψεις, ο Κοτζιάς (1998: 19) υποστηρίζει ότι στην εποχή της εντεινόμενης διεθνοποίησης και μετά την κατάρρευση των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, που συνοδεύτηκαν από την αναβίωση εθνικιστικών κινημάτων, παρατηρούμε την αύξηση της σημασίας των χαρακτηριστικών των εθνικών ομάδων και την ακόμη περισσότερο ενισχυμένη διασύνδεση ανάμεσα στις εθνικές ομάδες που έχουν ισχυρή διασπορά και την «πατρίδα-μητέρα»:

Διαμορφώνεται η σύγχρονη, όπως την ονομάζουμε διασπορά, η διασπορά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Στη διασπορά στην εποχή της παγκοσμιοποίησης ανήκουν πλέον εκείνα τα τμήματα των μεταναστευτικών ρευμάτων, που αξιοποιώντας τις καινούργιες δυνατότητες που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες στα πλαίσια της εντεινόμενης διεθνοποίησης επανασυνδέονται στις νέες συνθήκες με τη «μητέρα-πατρίδα» και συνδιαμορφώνουν μαζί της ένα νέο υποκείμενο στην παγκόσμια πολιτική σκηνή, ένα σημαντικό τύπο νέου παίκτη σε αυτήν, που διαθέτει ένα έθνος-κράτος, αλλά ταυτόχρονα και όλα τα πλεονεκτήματα της διασποράς. Τα «μέλη» αυτής της διασποράς δεν διασυνδέονται με τον τόπο προέλευσης μόνο διότι επιβίωσαν εντός τους τα εθνικά-τοπικά-πολιτισμικά στοιχεία, αλλά και γιατί στη σημερινή εποχή τα τελευταία αναβιώνουν όλο και περισσότερο.

Η πολυπλοκότητα του ζητήματος της «διασποράς» αποτελεί σημείο αφετηρίας προβληματισμού και για τον Νούτσο (1998: 44) ο οποίος καταβάλλει μία ερευνητική

απόπειρα κωδικοποίησης και αποσαφήνισης του όρου καθώς επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στους τρόπους προσέγγισης του «έθνους», του «πολιτισμού» και του σχηματισμού των «ταυτοτήτων» για να αποδώσει αφαιρετικά ίσως, το εξηγητικό σχήμα που προτείνει. Όπως αναφέρει ο ίδιος:

Η συναφής υπόθεση εργασίας αποσκοπεί στη διερεύνηση του βαθμού συνέχειας ανάμεσα στην εννοιακή συγκρότηση της «διασποράς» και των ομολόγων κατασκευών του «έθνους», του «πολιτισμού» και της «ταυτότητας», τόσο ως προς τη χώρα προέλευσης όσο και ως προς τις χώρες υποδοχής.

Και ενώ επιχειρεί να αποδώσει κατά κάποιον τρόπο τις έννοιες του «έθνους», «πολιτισμού» και «ταυτότητας» μας παραπέμπει στην έννοια της «παράδοσης» και αναπαράγει θεωρίες του Anderson (1991) (imagined community) για τη δημιουργία κοινοτήτων και ταυτοτήτων. Δεν επιχειρείται μία αναλυτική επισκόπηση του όρου «διασπορά» στις ερμηνευτικές και προβληματικές του παραμέτρους που να ανταποκρίνεται στον τίτλο της εργασίας ως έχει: «Διασπορά»: Μεθοδολογικά και Ερμηνευτικά Προβλήματα».

Ο Καραφύλλης για τον καθορισμό του περιεχομένου του όρου «διασπορά» λαμβάνει υπόψη και τις «αδύναμες αμφισβητήσεις και το σκεπτικισμό που εκφράζεται κυρίως για τη διστορική του οπτική», και εξηγεί, «για το αν, δηλαδή, οι αποικισμοί, οι παροικίες, και οι οικονομικές εγκαταστάσεις μπορούν να θεωρηθούν διασπορά των Ελλήνων και για το αν μιλάμε πάντα για τον ίδιο λαό που διασπάρθηκε» (1998: 145). Λαμβάνει υπόψη την ιστορική γεωγραφία μέσα στην οποία καταγράφονται οι εναλλασσόμενοι ρόλοι του δίπολου Κέντρο-Διασπορά και αναφέρει σχηματικά το σχετικό διάγραμμα:

- α. Κέντρο ο ελλαδικός χώρος και Διασπορά οι αποικίες της Μεσογείου.
- β. Ισχυρότερο Κέντρο η Ιωνία σε ανάδραση με τα Κέντρα του ελλαδικού χώρου.
- γ. Κέντρο η κλασική Ελλάδα και Διασπορά ο υπόλοιπος ελληνικός κόσμος.
- δ. Κέντρο οι ελληνιστικές πρωτεύουσες σε ισοτιμία με τα κέντρα ελλαδικού χώρου.
- ε. Κέντρο η Κωνσταντινούπολη σε ανισοτιμία με τις ευτελισμένες πόλεις του ελλαδικού

χώρου.

στ. Κέντρο και πάλι ο ελλαδικός χώρος, με επικεφαλής την Αθήνα και πραγματική Διασπορά οι μεταναστεύσαντες ανά την οικουμένη Έλληνες.

Επιπρόσθετα όσον αφορά στην ελληνική βιβλιογραφία ο Κιτρομηλίδης παρουσιάζει τις «Πρώιμες Έννοιες της Διασποράς στην Ελληνική Σκέψη» ξεκινώντας από την αναφορά της έννοιας της διασποράς στη γραμματεία του «Χριστιανικού Ελληνισμού» (1998: 216) στη νεοελληνική γραμματεία (Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι Συντεταγμένες της Βαλκανικής Σκέψης το 18^ο αιώνα*, Αθήνα, 1985: 325) και για την ίδια εποχή ο Φατσέας (*Γραμματική Γεωγραφική, Βενετία, 1760, τ. Α., σ. στ'.*) και ο Β. Παπαευθυμίου (*Ιστορία Συνοπτική της Ελλάδος, Βιέννη, 1807*).

Από τη διεθνή βιβλιογραφία συναντάμε ένα σημαντικό αριθμό ερευνητών και ακαδημαϊκών που έχουν παραθέσει τη δική τους ερμηνεία ή και πολλαπλές ερμηνείες του όρου «διασπορά» (Hall, 1990• Safran, 1991• Brah, 1996• Tölölyan, 1996• Clifford, 1997• Cohen, 1997• Anthias, 1998b• Van Hear, 1998). Συγκεκριμένα, πρόσφατες μελέτες επιχειρούν την ταξινόμηση διασπορικών ομάδων σε κατηγορίες και προτείνουν μια σχηματοποιημένη τυπολογία για την καλύτερη κατανόηση του όρου. Έτσι ο Cohen (1997) στο βιβλίο του, *Global Diasporas: An Introduction*, ξεκινάει με τις κλασσικές θεωρίες για την διασπορά κάνοντας ταυτόχρονα μία θεωρητική «υπέρβαση» των παραδοσιακών αναφορών. Στη συνέχεια χωρίζει το βιβλίο σε έξι κεφάλαια όπου σε κάθε κεφάλαιο παρουσιάζει και ένα ξεχωριστό «τύπο» σύγχρονης διασποράς. Καταλήγει με μια τελική συμπερασματική ενότητα όπου γίνεται μία συγκριτική ανάλυση των χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν οι διασπορικές ομάδες και ολοκληρώνει τον αρχικό στοχασμό του με μια σειρά από ερωτήσεις σχετικά με το μέλλον αυτών των ομάδων. Παρουσιάζει τις εξής κατηγορίες: victim (διασπορά θυμάτων), labour (οικονομική διασπορά), trade (εμπορική διασπορά), imperial (αποικιακή διασπορά), cultural (πολιτισμική διασπορά). Για την μεταμοντέρνα θεώρηση του όρου αναφέρει τις σχετικές θεματικές και επίσης παραθέτει τις θεωρίες περί «κοσμοπολιτισμικών», «τοπικιστικών» και «διεθνοποιημένων» μορφών σύγχρονων διασπορών και κοινωνικών ταυτοτήτων (cosmopolitanism, localism,

deterritorialized social identities). Στη συνέχεια θα μας απασχολήσει κυρίως η περίπτωση των «διεθνοποιημένων» και «υπερεθνικών» (transnational) μορφών των σύγχρονων διασπορών διότι σε αυτή την κατηγορία ανάγεται και η περίπτωση των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνας, δηλαδή των Ελληνοαμερικανών παλινοστούτων δεύτερης γενιάς που έχουν εγκατασταθεί στην χώρα καταγωγής (Ελλάδα) (Christou, 2006d) και των Ελλήνων και Ελληνοδανών μεταναστών στη Δανία.

Η διεξόδυση της παγκοσμιοποίησης σε όλες σχεδόν τις πτυχές της κοινωνικής ζωής, η κρίση του έθνους-κράτους καθώς και το μεταμοντέρνο τοπίο κινητικότητας των κοινωνικών υποκειμένων εισήγαγε τις έννοιες του «υπερεθνισμού» (transnationalism, transnational spaces) στις κοινωνικές επιστήμες, αρχικά στο χώρο της ανθρωπολογίας και κατόπιν στην κοινωνιολογία, στην γεωγραφία, στις πολιτικές επιστήμες αλλά και στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 παρατηρήθηκε μία έξαρση ερευνητικών προγραμμάτων αλλά και συγγραφικών δραστηριοτήτων αναφορικά με το θέμα του υπερεθνισμού και της μετανάστευσης (Basch et al. 1994• Faist, 1999• Pries, 1999) ενώ η κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας από τον Kivisto (2001), καθώς και το ειδικό τεύχος του περιοδικού *Journal of Ethnic and Migration Studies*, (2001) «Transnationalism and Identity» συνέβαλαν σημαντικά στην αναλυτική και μεθοδολογική θεώρηση του απολογισμού της χρήσης των σχετικών εννοιών.

Χρησιμοποιήθηκε και ως εναλλακτικό θεωρητικό εργαλείο, ως αντί-ηγεμονικός πολιτικός χώρος (Kearney, 1995), ως αναλυτική μεθοδολογική κατασκευή για την μελέτη «από κάτω προς τα πάνω» όπου αναδεικνύονται οι δυναμικές των σχέσεων εξουσίας (transnationalism from below) αλλά και η εμπλοκή του τοπικού στο κοινωνικό στο να παράγει αντίστοιχα νέο νόημα στις κοινωνικές σχέσεις (Smith & Guarnizo, 1998) (translocalities, translocal social fields). Οι υπερεθνικές πρακτικές και σχέσεις εξελίσσονται μέσα σε συγκεκριμένο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο καταγωγής και μετανάστευσης, καθιστούν δυναμικές και διαλεκτικές διαντιδράσεις και διαμορφώνουν ένα τριαδικό δεσμό που συνδέει τα συγκεκριμένα μεταναστευτικά υποκείμενα (transmigrants) τον τοπικιστικό χώρο στον οποίο μεταναστεύουν (migration localities) και αυτόν από τον οποίο ξεκίνησαν (locality of origin)

(Smith and Guarnizo, 1998: 13). Παράλληλα, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι συνθήκες προέλευσης (τοπικές, ταξικές), η έμφυλη διάσταση και η πρόσβαση ή έλλειψη του κατάλληλου κοινωνικού κεφαλαίου και κοινωνικών δικτύων αποτελούν κρίσιμο στάδιο και διαμορφώνουν αποφάσεις, προορισμούς και καταστάσεις της μεταναστευτικής πορείας των υποκειμένων.

Η έκταση και η έκρηξη της οικονομικής και πολιτικής μετανάστευσης καθώς και τα συνδεδεμένα φαινόμενα της βιαιότητας, της ξеноφοβίας και του ρατσισμού αναζωπύρωσαν το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας να διερευνήσει και να κατανοήσει τις πληθυσμιακές μεταβολές στο παγκόσμιο τοπίο, και τις διαδικασίες ενσωμάτωσης, διαφοροποίησης και αποκλεισμού των διαφοροποιημένων, πολιτισμικά και κοινωνικά πληθυσμών της εποχής μας. Έτσι ο Van Hear (1998) στο βιβλίο του, *New Diasporas: The mass exodus, dispersal and regrouping of migrant communities*, φιλοδοξεί με πρωτογενές υλικό να δώσει φως στο ομιχλώδες τοπίο των σύγχρονων διασπορικών ομάδων, στη κρίση που επικρατεί στο χώρο, στη δημιουργία, σύσταση, σημασία και βιωσιμότητα της έννοιας και του φαινομένου.

Η γεωγραφική κινητικότητα οδηγεί αναπόφευκτα, στον επαναπροσδιορισμό των ορίων των συλλογικών σωμάτων όπου διακριτές συλλογικές εικόνες, γεγονότα και διαπραγματεύσεις διαντιδράσεων γίνονται αντικείμενα επεξεργασίας, κρυσταλλώνονται και κωδικοποιούνται στην οριοθέτηση της κοινωνικής οντότητας. Αυτή τη νέα κλίμακα συγκρότησης προσδιορίζει με καινοτόμο τρόπο και η Brah (1996) στο βιβλίο της, *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*, ενώ έχει προβληματιστεί από τη συμβολή του Clifford στην επανεξέταση της έννοιας της διασποράς και σχεδόν τεμαχίζοντας τους κύριους άξονες της προβληματικής του θεμελιώνει μια νέα επιστημολογική άποψη. Συγκεκριμένα, η πρώτη σημαντική παρατήρηση από την Brah είναι ο ισχυρισμός ότι «η έννοια της διασποράς προσφέρει μία κριτική στις πραγματείες περί σταθερών σημείων καταγωγής ενώ συμπεριλαμβάνει μία επιθυμία, νοσταλγία για τον οικείο τόπο (έννοια του νόστου-homing) το οποίο δεν είναι το ίδιο με την επιθυμία για ένα κράτος, μια εδαφική περιοχή (homeland)». Η Brah δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε αυτόν τον διαχωρισμό γιατί όπως

επισημαίνει και η ίδια δεν διακατέχονται όλες οι διασπορικές ομάδες από μία ιδεολογία «επιστροφής». Η δεύτερη σημαντική παρατήρηση αναφέρεται στη σχέση της έννοιας της διασποράς με την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα. Συμπερασματικά η Brah καταλήγει στο ότι η καθεαυτή έννοια της διασποράς αφορά στις σχέσεις μέσα από και ανάμεσα στη «σχετικότητα» των διασπορικών σχηματισμών. Όπως ενδεικτικά προτείνει πρόκειται για «σχέσεις δύναμης (power relations) οι οποίες και συγκλίνουν και διαφοροποιούν ανάμεσα και διαμέσου «διασπορικών αστερισμών» που αλλάζουν διαρκώς. Καταλήγει στο επιχείρημα ότι ή έννοια της διασποράς επικεντρώνεται στους σχηματισμούς δύναμης οι οποίοι διαφοροποιούν τις διασπορικές ομάδες στο εσωτερικό τους και επίσης τις τοποθετούν σε σχέση μεταξύ τους» (1996: 183).

Στο σύντομο αλλά πλούσιο από άποψη νοημάτων και ανάλυσης άρθρο του, που τιτλοφορείται, «Diasporas» ο Clifford μας προτρέπει να αντιληφθούμε ότι πλέον στον 20ό αιώνα εάν όχι όλες τουλάχιστον οι περισσότερες κοινότητες (communities) έχουν διασπορικές πλευρές (diasporic dimensions) στις τακτικές τους, στις πρακτικές, εκφράσεις και στιγμές τους. Έτσι ο όρος διασπορά είναι ενδεικτικός, όχι απλώς υπερεθνικών εκφράσεων και κίνησης πέρα των συνόρων του έθνους-κράτους, αλλά και πολιτικών και κοινωνικών αγώνων για να αποδοθεί η έννοια του τοπικού ως μία ξεχωριστή κοινότητα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο (1997: 287).

3.3. Το Εθνοπολιτισμικό Μόρφωμα: Η Ταυτοτική, Έμφυλη, Εθνοτική και Ταξική Διάσταση του Ανήκειν

3.3.1. Η σύγχρονη διαλεκτική των ταυτοτήτων

Είναι ιδιαίτερα προκλητικό, ισχυρίζεται ο Hall, να σκεφτόμαστε ότι η ταυτότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης έχει μοιραία δύο καταλήξεις: είτε επιστροφή στις «ρίζες» ή αφανισμό μέσω αφομοίωσης και ομογενοποίησης. Αλλά αυτό, τονίζει ο ίδιος, είναι μάλλον ένα λανθασμένο δίλημμα (1996: 118). Η τρίτη εκδοχή είναι αυτό που ο Robins (1991) ονομάζει (ακολουθώντας την παράδοση του Homi Bhabha) «Μετάφραση» (Translation) όπου η ταυτότητα αναπόφευκτα εμπλέκεται στο παιχνίδι μεταξύ ιστορίας, πολιτικής,

αντιπροσώπευσης και διαφοράς που την καθιστούν ευάλωτη και ευμετάβλητη έτσι ώστε να μην μπορεί να παραμείνει «καθαρή» (αυθεντική-pure). Οι συλλογικότητες εκτός εθνικών συνόρων που διατηρούν δυνατούς δεσμούς με την χώρα καταγωγής και με τις παραδόσεις τους αλλά δεν ζουν με την ψευδαίσθηση της επιστροφής στο παρελθόν, έρχονται αντιμέτωπες με τις νέες πολιτισμικές δομές χωρίς να υποκύπτουν σε αφομοίωση και χωρίς να χάνουν την ταυτότητα τους. Αυτές οι συλλογικότητες σύμφωνα με τον Hall ανήκουν σε υβριδικές πολιτισμικές κοινότητες (cultures of hybridity) και έχουν κατ'ουσίαν «μεταφραστεί» (they are irrevocably translated). Την ίδια χρήση του όρου κάνει και ο Rushdie (1991) ενώ αναφέρεται στους μετανάστες συγγραφείς οι οποίοι ανήκουν σε δύο κόσμους ταυτόχρονα και έχουν «γεννηθεί διαμέσου του κόσμου ως μεταφρασμένοι άνθρωποι». Αυτό το νέο είδος ανθρώπου είναι προϊόν των νέων διασπορικών ομάδων που δημιούργησε το φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης. Ο Hall αναφέρει ότι αυτού του είδους η ταυτότητα ως προϊόν των υβριδικών πολιτισμών στη μεταμοντέρνα εποχή είναι μία από τις ξεχωριστές μορφές ταυτότητας και θα υπάρξουν πολλά περισσότερα παραδείγματα να ανακαλύψουμε (1996: 119).

Η πορεία προς μία «παγκόσμια ομογενοποίηση» συναντά μία δυναμική αναζωπύρωση του φαινομένου του εθνισμού, ίσως μίας πιο «υβριδικής» ή «συμβολικής» φύσης αλλά συχνά ανήκουσα στην κατηγορία των «αποκλειστικών» (exclusive) ή «ουσιαστικών» (essentialist) μορφών (αναφορικά ο Hall επισημαίνει δύο παραδείγματα: την επανεμφάνιση εθνικιστικών φρονημάτων στην Ανατολική Ευρώπη και την έξαρση του ισλαμικού φονταμενταλισμού). Ο Bauman (1990) αναφέρεται σε αυτή την αναζωπύρωση του εθνισμού και τονίζει ότι σήμερα υπάρχουν λιγότερες κεντρόφυγες δυνάμεις οι οποίες κάποτε εξασθενούσαν την εθνική αξία (ethnic integrity). Σε αντιδιαστολή υπάρχει μια δυνατή ζήτηση για εθνική διαφοροποίηση, περισσότερο συμβολικά από ότι θεσμικά (Bauman, 1990). Σε αυτό το σημείο απαντά ο Taylor (1997) στο έξοχο βιβλίο του, *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, επισημαίνοντας ότι μία δημοκρατική κοινωνία οφείλει να αντιμετωπίζει όλα τα μέλη ως ίσα μεταξύ τους, να αναγνωρίζει την πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα, να αποδέχεται τη διαφορετικότητά τους για να επιτρέψει την ελεύθερη και πλήρη ανάπτυξη της ταυτότητας (1997: 87). Την ίδια άποψη εκφράζει και ο K. Anthony Appiah (2000).

Ο Πρυνεντύ (1997) στο άρθρο του «Πολιτισμική Ταυτότητα: Μεταξύ Μύθου και Πραγματικότητας» στα συμπεράσματα του καθώς ολοκληρώνει την κρίση και επίκριση του πολιτισμικού μορφώματος και ενώ εξετάζει τις ταυτότητες που πραγματικά βιώνουν τα άτομα, διαπιστώνει ότι: «οι πολιτισμικές ταυτότητες του καθενός χαρακτηρίζονται από μία μεγάλη ποικιλία, ότι οι ταυτίσεις αναφέρονται σε πολλαπλά επίπεδα και πολλαπλές σφαίρες, ενώ αφορούν στοιχεία που είναι τόσο διεθνικά και υπερεθνικά όσο και εθνικά, και τέλος, οι ταυτίσεις είναι σχετικά ασταθείς, με την έννοια ότι μπορούν τα άτομα να απορρίπτουν μερικές από αυτές και να υιοθετούν καινούργιες ανάλογα με συνειδητές ή ασυνειδήτες επιλογές» (1997: 57). Ο Πρυνεντύ εξηγεί ότι «αυτό σημαίνει ότι θα αποτελούσε μεγάλο λάθος να συγχέει κανείς την πολιτισμική ταυτότητα με την εθνική (αφού η τελευταία δεν αποτελεί παρά ένα από τα διάφορα συστατικά της πρώτης) και ότι κάθε προσαρμογή σε μία κουλτούρα (acculturation) δεν δρα αναγκαστικά εναντίον των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Αντίθετα, αφού επιτρέπει στα άτομα να απαλλάσσονται κατά κάποιο τρόπο από ένα είδος «πολιτισμικού δεδομένου», αυτή η acculturation μπορεί να δράσει και υπέρ της αναδόμησης και ανάπτυξης των ατομικών πολιτισμικών ταυτοτήτων, θα μπορούσε κανείς τότε να χρησιμοποιεί τον όρο «ανθρώπινη ταυτότητα» (1997: 58).

Με την εξαιρετικά διαφωτιστική του επισκόπηση ο Νορβηγός ανθρωπολόγος, Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity & Nationalism: Anthropological Perspectives* (2002) διατυπώνει τη θέση ότι, τα άτομα έχουν πολλές ιεραρχίες (statuses) και πολλές πιθανές ταυτότητες, και είναι ένα εμπειρικό ερώτημα το πότε και πως η εθνική ταυτότητα γίνεται η πιο σχετική (relevant). Δέχεται επίσης ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι εθνικές ταυτότητες επιβάλλονται έξω από την ομάδα από άλλες κυρίαρχες ομάδες, σε αυτούς που πιθανόν δεν θέλουν να είναι μέλη σε αυτή την ομάδα. Από τη σκοπιά του ανθρωπολόγου ο Eriksen εκφράζει την πρόσφατη ενασχόληση της ανθρωπολογίας με την δημιουργία εθνικών ταυτοτήτων σε σχέση με την ιστορία και τα πολιτισμικά σύμβολα. Σε αυτό το σημείο διατυπώνει την άποψη ότι η ταυτότητα στο μεγαλύτερο μέρος της κατασκευάζεται και παρουσιάζει παραδείγματα για να υποστηρίξει αυτή τη θέση από άλλες έρευνες (the Huron Indians of Quebec-Roosens) αλλά και από την δική του ερευνητική εργασία (the Muslims in Mauritius, Eriksen, 1988• 1990). Συμπερασματικά ο Eriksen από το εμπειρικό υλικό της εθνογραφικής του μελέτης καταλήγει στις εξής τοποθετήσεις: οι ταυτότητες εμφανίζονται να είναι

ρευστές, διαπραγματεύσιμες, αναλογικές, αποσπασματικές, και περιστασιακές. Οι κατηγοριοποιήσεις των ομάδων πρέπει να έχουν όρια και εξαρτώνται από άλλους για την νοηματική τους απόδοση.

Και από την ελληνική βιβλιογραφία όμως, σε αυτή τη κατεύθυνση προσδιορισμού της ταυτότητας ως πραγματικότητα αμφιλεγόμενη, μετέωρη, υπό διαρκή αναίρεση και διαπραγμάτευση, κινείται και ο στοχασμός του Ψημίτη (1997): «Σήμερα, στην εποχή του τέλους των ιδεολογιών, μιλώντας για την ταυτότητα αναφερόμαστε κατά βάση πάντα στον ίδιο μηχανισμό συμβολικής ταύτισης και διαφοροποίησης που καθιστά αναγνωρίσιμα στο άτομο τα αποτελέσματα της δράσης του. Αυτή η αναφορά εντούτοις περιέχει ένα θεμελιωδώς νέο στοιχείο: η κατάρρευση των συνθηκών συλλογικής δράσης που απέρρεαν από την κυριαρχία καθολικών ιδεών και ολιστικών πνευματικών δημιουργημάτων οδήγησε στην εμφάνιση μιας σχετικιστικής νοοτροπίας. Όπου, δηλαδή, η προσωπική αναζήτηση της ταυτότητας γίνεται περισσότερο με όρους εξασφαλιστικών συλλογικών δεσμών και εξωτερικών εγγυήσεων. Τη στιγμή που υποχωρούν όλες αυτές οι συλλογικές εγγυήσεις, το άτομο για να προσδώσει νόημα στη ζωή του, για να ιδιοποιηθεί τα αποτελέσματα της δράσης του οδηγείται να κινητοποιεί όλο και περισσότερο τα προσωπικά του αποθέματα δράσης, τις δικές του εννοηματικές ικανότητες» (1997: 87-88). Πιο συγκεκριμένα ο Ψημίτης ορίζει ως «πολιτισμική» την ταυτότητα αυτής της προέλευσης, που διαμορφώνεται με αυτής της πολιτισμικής υφής αυτοστοχαστικές και αυτοποιητικές δραστηριότητες του ανθρώπου, και εξηγεί ότι η ταυτότητα γίνεται «πολιτισμική» όταν οι συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώνεται καθίστανται αβέβαιες στα μάτια του ανθρώπου. Στο θεωρητικό πεδίο, στις υποθέσεις που κάνει η Βεντούρα (1994) *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, για την ανασυγκρότηση των συλλογικών σωμάτων και την αλλαγή των κοινωνικών θέσεων διατυπώνει τη θέση της σε παρόμοια πλαίσια αναφοράς, συγκεκριμένα ότι: «Η ταυτότητα δεν είναι ένα αμετάβλητο δεδομένο, το αίσθημα του ατόμου ότι μοιράζεται κοινά χαρακτηριστικά με άλλους αφενός τροφοδοτείται από πολλές και ανόμοιες πηγές και, αφετέρου, διαμορφώνεται και μεταβάλλεται μέσα από τις διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο υποκείμενο και το κοινωνικό περιβάλλον, ανάλογα με τις περιστάσεις και τις κοινωνικές σχέσεις» (1994: 69).

«Ο εθνικός προβληματισμός είναι ένας προβληματισμός ταυτότητας», δηλώνει ο Λίποβατς (1994) στο άρθρο του *Η Διχασμένη Ελληνική Ταυτότητα και το Πρόβλημα του Εθνικισμού*, και επιχειρεί να συνθέσει μία διαφορετική κατανόηση της ταυτότητας μέσα από μια ψυχαναλυτική σκοπιά και πιο συγκεκριμένα μέσα από τον διάλογο της ψυχολογίας με την πολιτική επιστήμη. Εξηγεί ότι: «είναι εύκολο να διαπιστωθεί ότι η συλλογική (εθνική) ταυτότητα δεν μπορεί να κατανοηθεί συλλογικά και ουσιοκρατικά, η εκάστοτε εθνική ταυτότητα δεν αποτελεί μία «ουσία», αιώνια και αναλλοίωτη, δεν υπάρχει μία τελεολογία της εθνικής ταυτότητας ούτε μία συνέχεια και ομοιογένεια ενός «πεπρωμένου της φυλής» που την «οδηγεί» μέσα από τις περιπέτειες της ιστορίας, δεν υπάρχει στην εθνική ταυτότητα ούτε η αποκλειστικότητα μίας γης, ούτε μία αναλλοίωτη (καθαρή) γλώσσα. Αντίθετα, τα πάντα είναι ρευστά και συν-τίθενται και αποσυντίθενται μέσα από την *τυχαιότητα* και τις συγκυρίες της ιστορίας (τους αγώνες εξουσίας, συμφερόντων αλλά και ιδεών και ενδιαφερόντων)».

Από τις πρόσφατες εργασίες στη διεθνή βιβλιογραφία το βιβλίο *Social Identity* (1996) του Jenkins χρησιμοποιεί ως θεωρητική αφετηρία τη δουλειά των George Herbert Mead (1934) *Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, Erving Goffman (1959) *The Presentation of Self in Everyday Life*, και του Fredrik Barth (1969) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference* για να επεξεργαστεί τη δική του υπόθεση εργασίας την οποία αναπτύσσει στη συνέχεια. Ο ίδιος ο Jenkins δηλώνει ότι έχει επηρεαστεί και από άλλους συγγραφείς (Gilbert Ryle, Howard Becker, Peter Berger and Thomas Luckman, Anthony Cohen, Pierre Bourdieu, Anthony Giddens) αλλά πηγή έμπνευσης για αυτόν αποτελούν οι Mead, Goffman και Barth. Η βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η ατομική και η συλλογική ταυτότητα μπορούν και οι δύο να κατανοηθούν χρησιμοποιώντας το ίδιο μοντέλο, ως «εσωτερικές» (internal) και «εξωτερικές» (external) διαδικασίες. Οι κύριες έννοιες που αναλύονται είναι: η έννοια της «σωματοποίησης» με την οπτική της κοινωνικής ενσωμάτωσης (embodiment), κοινωνικές ομάδες και κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις (social groups and social categories), διαφορετικότητα και κοινότητα (difference and community), κατηγοριοποίηση και αντίσταση (categorisation and resistance). Το μοντέλο που πραγματεύεται ο Jenkins έχει να κάνει με το θέμα της κατασκευής της ταυτότητας και διατυπώνει τη θέση της εσωτερικής-εξωτερικής

διαλεκτικής ταυτοποίησης (internal-external dialectic of identification) ως την διαδικασία με την οποία όλες οι ταυτότητες, ατομικές και συλλογικές διαμορφώνονται (1996: 20).

Μια τολμηρά διεξοδική κριτική των θεωρητικών κατευθύνσεων και θεωριών περί ταυτότητας αναλαμβάνει ο Craib στο βιβλίο του *Experiencing Identity* (1998b) το οποίο αποτελεί ένα μακροχρόνιο προβληματισμό και μια διεισδυτική ενασχόληση με το θέμα, μια πορεία που διανύει το τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Ο ίδιος δηλώνει ότι κατά τη διάρκεια αυτού του εικοσιπεντάχρονου ταξιδιού ενώ ξεκίνησε από μια ριζοσπαστική Μαρξιστική αφηρητή κατέληξε κάπου αλλού για το οποίο δεν έχει βρει κάποια ονομασία. Η έμφαση που δίνει είναι στην έννοια της «εμπειρίας» (experience) την οποία προσπαθεί όχι απλώς να κατανοήσει ως ατομική και κοινωνική δράση αλλά ως αξία (value), ερμηνεία την οποία θέλει θεωρητικά στο εσωτερικό της να προστατέψει από «κοινωνιολογίστικες εξηγήσεις» και στον έξω κόσμο να την προστατέψει από τους χειρισμούς των «αφηρημένων συστημάτων» και του κράτους. Η μελέτη του Craib αποτελείται από τρεις θεματικούς άξονες: Ο πρώτος εξετάζει τις έννοιες ταυτότητα, εμπειρία και πολιτική. Εδώ εστιάζεται κυρίως στις θεωρίες του Lukacs (1971) *History and Class Consciousness*. Το δεύτερο μέρος ασχολείται με την σχέση ταυτότητας, εμπειρίας και κοινωνιολογίας. Εδώ χρησιμοποιεί την προσπάθεια του Giddens να αρθρώσει μια γενική κοινωνική θεωρία και την μικρο-κοινωνική θεωρία του Goffman για να αποδείξει ότι και οι δύο θεωρίες αγνοούν την εμπειρία του δράστη, δηλαδή του ατόμου. Το τρίτο και τελευταίο μέρος εξετάζει την ταυτότητα μέσα από τη σχέση της εμπειρίας με την ψυχανάλυση. Συμπερασματικά ο Craib ασκεί έντονη κριτική τόσο στην επιστήμη της κοινωνιολογίας όσο στην ψυχανάλυση. Τονίζει ότι ούτε ο εαυτός ούτε η ταυτότητα είναι απλώς κοινωνικά προϊόντα αλλά περιοχές ατομικής και συλλογικής ελευθερίας οι οποίες συνεχώς απειλούνται από τις δομές και τις ιδεολογίες της κοινωνίας. Η πιο ουσιαστική μορφή αναγνώρισης ταυτότητας διευκρινίζει, είναι η αναγνώριση της προσωπικής ελευθερίας η οποία είναι το αποτέλεσμα μίας επίπονης προσπάθειας και αγωνίας. Η ποιότητα αυτής της αγωνίας σχηματοποιεί και εν τέλει δίνει νόημα στην έννοια της ταυτότητας (1998b: 177).

3.3.2. Θεωρητικά και Εμπειρικά μοντέλα μελέτης ταυτοτήτων

Η προηγούμενη ενότητα κάνει αντιληπτό το γεγονός ότι η σύγχρονη διαλεκτική περί

ταυτοτήτων συγκλίνει προς μία κοινή συνιστώσα, την ρευστότητα που διέπει την έννοια της ταυτότητας. Η επιστημονική κοινότητα στο μεγαλύτερο μέρος της καταλήγει στο ότι οι ταυτότητες εν δυνάμει κατασκευάζονται, κατανέμονται, εντάσσονται, απεντάσσονται, μετατοπίζονται (ενδεικτικά: Derrida, 1981• Alba, 1990• Waters, 1990• Laclau, 1990• Brah, 1991• Butler, 1993• Eriksen, 1993• Gilroy, 1993• Hall, 1993• Bhabha, 1994• Calhoun, 1994• Jenkins, 1996• Hall & du Gay, 1996• Craib, 1998b• Campbell & Rew, 1999• Leontidou, 2004). Ποια όμως είναι τα κυρίαρχα μοντέλα, θεωρητικά και εμπειρικά σε διεπιστημονικό επίπεδο, τα οποία εξετάζουν αυτές τις ταυτοτικές διεργασίες και που συναντάμε στη σύγχρονη βιβλιογραφία.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί διεξοδικά, στις παραδοσιακές προσεγγίσεις το κοινωνικό περιβάλλον τοποθετείται έξω από το άτομο και έτσι η ερευνητική αποσαφήνιση περιορίζεται στη μελέτη των προσανατολισμών, των αναπαραστάσεων και των στάσεων του ατόμου σε αντιπαράθεση με αυτό το «αντικειμενικό» κοινωνικό περιβάλλον. Αντίθετα από αυτό, το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας παρακάμπει προσωρινά το «αντικειμενικό» κοινωνικό περιβάλλον προκειμένου να επικεντρωθεί στη δομή και την συνειδητή οργάνωση του εσωτερικού περιβάλλοντος και της βιοματικής δυποκειμενικής πρόσληψης του κοινωνικού κόσμου ως τόπου επεξεργασίας, αντιπαραβολής και, ταυτόχρονα, ως αντικατοπτρισμού συγκεκριμένης δυναμικής και στρατηγικής του ατόμου. Αυτή η εξερεύνηση των αναπαραστατικών διαμεσολαβήσεων η οποία έχει προταθεί ότι αναπτύσσεται αυτόνομα στο άτομο, αλλά ταυτόχρονα βιώνεται μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό χωροχρονικό γίνεσθαι, θα επιτρέψει ενδεχομένως να έρθει στο φως ο τρόπος με τον οποίο αυτός ο μηχανισμός οδηγεί στη δημιουργία, στην υιοθέτηση ή στην απόρριψη ιδεολογιών από το άτομο και την ομάδα.

Η Marisa Zavalloni και η Christiane Louis-Guerin (1996) στο έργο τους *Κοινωνική Ταυτότητα και Συνείδηση: Εισαγωγή στην εγω-οικολογία*, αναλύουν το εγω-οικολογικό μοντέλο της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας το οποίο αναπτύχθηκε για να δώσει απαντήσεις και να λύσει θεωρητικά και ερευνητικά ερωτήματα κατά τη μελέτη της αμφίδρομης αλληλεπίδρασης μεταξύ ατομικού και συλλογικού βιώματος. Κατά τις Zavalloni και Louis-

Guerin, το κύριο αντικείμενο της εγω-οικολογικής έρευνας για την ψυχοκοινωνική ταυτότητα είναι η ανάλυση της δομής του εσωτερικού λειτουργικού περιβάλλοντος του ατόμου ως συστήματος συνάρθρωσης του ατομικού και του κοινωνικού, της προσωπικότητας και του πολιτισμού. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο σκέψης η «εγω-οικολογική θεώρηση» προτείνει ένα μοντέλο για την συγκρότηση της κοινωνικής ταυτότητας σε διαστάσεις υποκειμενικότητας. Οι δύο ερευνήτριες υποστηρίζουν ότι το άτομο αντιμετωπίζει και αλληλεπιδρά με το κοινωνικό του περιβάλλον διαμέσου του μικρόκοσμου του εσωτερικού του λειτουργικού περιβάλλοντος, όπου ο *Εαυτός*, ο *Άλλος* και η *Κοινωνία* είναι ταυτόχρονα *δράστες* και *στόχοι δράσης*. Αρχή της εγω-οικολογικής θεωρίας είναι η μελέτη του ατόμου ως κοινωνικού δράστη διαμέσου της ανάλυσης αφενός των διαφορετικών ομάδων, όπου το άτομο ανήκει πραγματικά ως μέλος μιας κοινωνίας και ενός δεδομένου πολιτισμού και, αφετέρου, των ομάδων, και των πολύ σημαντικών ατόμων-μελών, με τα οποία το άτομο διατηρεί συμβολικές ή πραγματικές σχέσεις. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν τα κύρια συστατικά τμήματα μιας «στοιχειώδους κοινωνικής μήτρας», που κατά ένα μεγάλο μέρος συνθέτουν την περιβαλλοντική πραγματικότητα. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αυτής της κοινωνικής μήτρας που βιώνει το άτομο αποτελούν την υποκειμενική γνώμη, της οποίας τα δεδομένα, εναποθηκευμένα στη μακροπρόθεσμη μνήμη, ενεργοποιούνται και τίθενται σε λειτουργία κατά τη διάρκεια της καθημερινής ζωής με τη μορφή πεποιθήσεων, γνώσεων, επιθυμιών, σχεδίων και άλλων μορφών δράσης. Οι Zavalloni και Louis-Guerin ονομάζουν αυτά τα δεδομένα «γνωστικά και συναισθηματικά δίκτυα». Τα δίκτυα αυτά δεν είναι άμεσα παρόντα στη συνείδηση, αλλά ακολουθούν υποσυνείδητα το περιεχόμενο του λόγου που αφορά τον εαυτό ή τον κόσμο. Αυτό το υποσυνείδητο περιεχόμενο είναι που αποτελεί τη σκέψη βάθους. Με την αποκάλυψη της σκέψης βάθους και της δυναμικής οργάνωσης της σκέψης στην περιοχή του Εαυτού, του Άλλου και της Κοινωνίας αναδύεται το εσωτερικό λειτουργικό περιβάλλον (Umwelt), που αντανακλά το ορατό περιεχόμενο του συστήματος ταυτότητας. Αυτό το εσωτερικό λειτουργικό περιβάλλον είναι η επιλογή και η αναδόμηση των γνωρισμάτων του κοινωνικο-πολιτισμικού περιβάλλοντος που εκφράζουν τα σχέδια ζωής και τα κίνητρα ενός ατόμου, καθώς και τα συναισθήματα του ανήκειν ή του αποκλεισμού στις σχέσεις με την κοινωνία.

Το αντικείμενο της έρευνας των Zavalloni και Louis-Guerin είναι συγγενές και ταυτόχρονα πολύ διαφορετικό από εκείνο που συναντάται στη βιβλιογραφία της ατομικής, κοινωνικής ή ψυχοκοινωνικής ταυτότητας. Οι επικρατέστεροι σύγχρονοι ορισμοί της ταυτότητας, όσον αφορά στην ατομική της πλευρά (self-identity, personal identity) παραπέμπουν στην έννοια του *Εαυτού* (συνολικά ατομικά χαρακτηριστικά), ενώ, όσον αφορά στην κοινωνική πλευρά της (social identity, ethnic identity, cultural identity, gender identity) προσομοιάζουν στην έννοια του ρόλου (κανονιστικές προδιαγραφές μιας δεδομένης ταυτότητας: κοινωνική, έμφυλη, εθνική, πολιτισμική). Από την πλευρά του ο Erikson (1968) προσδιορίζει την ψυχοκοινωνική ταυτότητα ως κάτι που εκφράζει «μη απτά χαρακτηριστικά, ταυτοχρόνως υποκειμενικά και αντικειμενικά, ατομικά και κοινωνικά». Η εγω-οικολογία στοχεύει ακριβώς στη διερεύνηση αυτών των εμφανώς μη απτών διαστάσεων.

Από τα εμπειρικά μοντέλα ξεχωρίζει η συστηματική δουλειά του Weinreich με εκδόσεις από το 1980 έως και την τελευταία δεκαετία (Weinreich 1997), ο οποίος χρησιμοποιεί το *Identity Structure Analysis* (ISA). Ένα δεύτερο είναι του Phinney, *Multigroup Ethnic Identity Measure* (1992). Ο Caetano (1988) ανέπτυξε ένα μοντέλο με τέσσερις θεματικές οι οποίες εξετάζουν την εθνοτική υπόσταση της οικογενειακής καταγωγής, της καταγωγής του ατόμου, την χώρα καταγωγής της οικογένειας και τη χώρα γέννησης του ατόμου. Οι Oetting and Beauvais (1991) χρησιμοποιούν το «orthogonal identification theory» για να προσεγγίσουν μία αυτόνομη έκφραση ταυτότητας ή έλλειψης ταυτότητας διαφόρων εθνοτικών ομάδων. Η Waters (1990) δημιούργησε ένα μοντέλο συνεντεύξεων τύπου ερωτηματολογίων με πάνω από 100 ερωτήσεις σχεδιασμένες για να ανιχνεύσουν την φύση και την ουσία της εθνοτικής υπόστασης και ταυτότητας. Τέλος στο χώρο της συμβολικής διαντίδρασης διακρίνονται οι Stryker & Burke με εκδόσεις από το 1980 μέχρι και πρόσφατα από τη θεωρητική Σχολή *Indiana School Identity Theory* (Burke, 1997• Stryker, 2000).

3.3.3. Η κοινωνιολογική και η ανθρωπογεωγραφική θεώρηση της ταυτότητας

Στόχος αυτής της ενότητας είναι μία ειδικότερη επισκόπηση των σύγχρονων κοινωνιολογικών και ανθρωπογεωγραφικών προβληματισμών γύρω από τα θέματα της ταυτότητας (περιεχόμενο, κατασκευή, συγκρότηση και κρίση ταυτοτήτων) καθώς και μια

αναφορά στα ερμηνευτικά μοντέλα αυτών των θεωρητικών αναζητήσεων.

Η σημερινή πραγματικότητα βιώνεται ως μια εποχή μεγάλων πληθυσμιακών αλλαγών αλλά ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται από κρίση νοημάτων και από έλλειψη σταθερότητας. Η αβεβαιότητα και η σύγχυση που δημιουργείται από αυτό το κενό οδηγεί στην συστηματική αναζήτηση μιας πηγής σταθερότητας όπως θεωρείται να επιτυγχάνει η ίδια η ταυτότητα. Θεωρούμενη ως φορέας και ο κατ'έξοχην εκφραστής σταθερότητας αποτελεί μια από τις πλέον σημαντικές αναζητήσεις της εποχής μας και ταυτόχρονα μια από τις πλέον συζητήσιμες και προβληματικές έννοιες. Και ενώ η ύπαρξη μας, η θέση μας στον κόσμο και η επαφή μας με τους άλλους ανθρώπους φαντάζει ως αυτονόητο, ταυτόχρονα κατανοούμε την πολυπλοκότητα του θέματος. Αντικείμενο διεπιστημονικών μελετών και ερευνών, (Alba, 1990• Phinney, 1990• Waters, 1990• Smith, 1991• Romanucci-Ross & DeVos, 1995• Jenkins, 1996• Hall & du Gay, 1996• Craib, 1998b• Holland et al. 1998• Campbell & Rew, 1999), και ως ελαστική έννοια έχει επεξεργαστεί κάτω από το συγκεκριμένο επιστημολογικό πρίσμα του ερευνητή (Erikson, 1968• Epstein, 1978• Tajfel, 1982• Zavalloni & Louis-Guerin, 1984• Trimble, 1995• Breakwell & Lyons, 1996• Burke, 1997• Weinreich, 1997• Stryker, 2000) ενώ σημαντική είναι και ενασχόληση της διαλεκτικής ταυτότητας και μετανάστευσης (Gilroy, 1993• Benmayor & Skotnes, 1994• Chambers, 1994• Brah, 1996• Clifford, 1997• Papastergiadis, 1998• Rapport & Dawson, 1998• Fortier, 2000), και έτσι γίνεται αντιληπτό ότι η ταυτότητα αποτελεί ζήτημα μείζονος σημασίας αλλά και αμφισημίας, ενώ απασχολεί τα άτομα και τις ομάδες, τα κοινωνικά σύνολα. Αναμφισβήτητα, αντιλαμβανόμαστε πλέον ότι η ιδιαιτερότητα του θέματος αυξάνει την πολυπλοκότητα της διάστασης του αλλά ταυτοχρόνως εντείνει την γοητεία και την πρόκληση της επιστημονικής ασχολίας και εμβάθυνσης του φαινομένου.

Τα όρια της ταυτότητας μας βρίσκονται πράγματι μέσα μας, σε σχέση με το ποιοι είμαστε, γιατί είμαστε έτσι και κατά πόσο έχουμε συμμετάσχει και συμμετέχουμε ακόμα στη δημιουργία του εαυτού μας. Τα όρια όμως αυτά τοποθετούνται συγχρόνως και έξω από εμάς, εκεί όπου συναντάμε τους άλλους, τις αναπαραστάσεις τους ή την πραγματικότητα τους, εκεί όπου η υποκειμενικότητα μας είναι αντικειμενικότητα κάποιων άλλων αλλά και που το φαντασιακό φιλτράρεται μέσα από το διωκειμενικό και μεταφράζει τον *εαυτό* και

τον *άλλο*. Το ζήτημα της ταυτότητας, κατ'εξοχήν ζήτημα ορίων, εξωτερικών αλλά και εσωτερικών, ανάμεσα στο όμοιο και το διαφορετικό, το οικείο και το ξένο (δηλαδή το άγνωστο και για το λόγο αυτό πολλές φορές απειλητικό) ανάμεσα στον εαυτό και στους άλλους, τίθεται με ιδιαίτερη οξύτητα τα τελευταία χρόνια στο διεθνές σκηνικό αλλά και στο εσωτερικό της Ελλάδας. Αφορμή κυρίως ήταν και είναι βαθιές πολιτικές, κοινωνικές, δημογραφικές και ιδεολογικές αλλαγές, που σήμερα καταργούν ή ορθώνουν, θέτουν σε αμφισβήτηση ή μετατοπίζουν συνοριακές γραμμές (νοητές-φαντασιακές ή ορατές-χωρικές) μεταβάλλοντας αισθητά το σχεσιακό και το κοινωνικό τοπίο στο οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα βιώνουν και καταστούν την ταυτότητα τους, υπό διαπραγμάτευση και διαρκώς υπό κατασκευή.

Εάν για τον Φουκώ (1991) «η ταυτότητα είναι μία διαδρομή», τότε ο *προορισμός* αποτελεί και τον κεντρικό πυρήνα των αναζητήσεων μιας έρευνας για την ταυτότητα. Ο προσανατολισμός μιας ταυτοτικής διαδικασίας είναι η εμβάθυνση στα διυποκειμενικά κομβικά σημεία στα οποία συναντώνται, συγκρούονται, επικοινωνούν, συναλλάσσονται και διαπραγματεύονται ο «εαυτός» με τον «άλλο» κατά της διάρκειας της οποίας δημιουργούνται πολυδιάστατες και συνεχώς αναπροσαρμοζόμενες σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, η επιλεκτική και επινοητική δόμηση της πραγματικότητας ως συμβολική κατασκευή και παράλληλα ως οριοθετημένη αντίληψη του κοινωνικού γίνεσθαι, υλοποιείται δια μέσου της μεταβαλλόμενης και επαναδιαπραγματεύσιμης συγκρότησης της κοινωνικής μνήμης (συλλογική και ατομική / ιστορική και επιλεκτική) και λήθης, καθώς κάποια στοιχεία διατηρούνται, άλλα απορρίπτονται, ενώ σε κάποια αλλάζει η σημασία ή τα όρια τους. Τα όρια αυτά εμφανίζονται ως συνεχώς διαφορούμενα και διαπραγματεύσιμα. Τα όρια που χωρίζουν τον «εαυτό» από τον «άλλο» αποκτούν νέες αναπαραστάσεις και ερμηνείες. Ο προβληματισμός εστιάζεται σε μία αναθεώρηση των καθιερωμένων τρόπων αντίληψης του «εαυτού» και του «άλλου». Η επισήμανση των παραμέτρων αυτών συνιστά βασική προϋπόθεση για μία διεξοδική προσέγγιση της κατασκευής της ταυτότητας.

Οι παράμετροι αυτού του προβληματισμού απασχολούν και τον Καστοριάδη (1981: 218), ο οποίος στο έργο του, *Η Φαντασιακή Θέσμιση Της Κοινωνίας*, γράφει:

Κάθε κοινωνία μέχρι σήμερα προσπάθησε να δώσει μία απάντηση σε ορισμένα θεμελιώδη ερωτήματα: Ποιοι είμαστε σαν σύνολο; Τι είμαστε οι μεν για τους δε; Που και μέσα σε τι βρισκόμαστε; Τι θέλουμε, τι επιθυμούμε, τι μας λείπει; Η κοινωνία πρέπει να ορίσει την «ταυτότητα» της, την διάρθρωση της, τον κόσμο, τις σχέσεις της με αυτόν και με τα αντικείμενα που περιέχει ο κόσμος, τις ανάγκες και τις επιθυμίες της. Χωρίς την «απάντηση» σε αυτά τα «ερωτήματα», χωρίς αυτούς τους «ορισμούς», δεν υπάρχει ανθρώπινος κόσμος, δεν υπάρχει κοινωνία, ούτε πολιτισμός-διότι τα πάντα θα παρέμεναν χάος ακατασκευάστο. Ο ρόλος των φαντασιακών σημασιών είναι να δώσουν μία απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα, απάντηση που, προφανώς, ούτε η «πραγματικότητα», ούτε η «ορθολογικότητα» δεν μπορούν να παράσχουν.

«Μετανάστες Ταυτότητας» (Migrants of Identity) ήταν η φράση την οποία χρησιμοποίησε ο Schwartz στα μέσα της δεκαετίας του '70 για να περιγράψει την συνεχή αναζήτηση από νέους Αμερικανούς, μίας «αποδεκτής και αυθεντικής ταυτότητας» (στο Rapport & Dawson, 1998/1975: 130). Η ταυτότητα ήταν πάντα και παντού δυναμική, προτείνει ο Schwartz, πάντα κάτι προβληματικό, κάτι που αποζητούσε μία λύση (resolution) η οποία ποτέ δεν αποδόθηκε πλήρως, διότι διαμέσου της αναζήτησης το άτομο το ίδιο λάμβανε και μια ερμηνεία. Το στοιχείο το οποίο εντοπίζει ως αξιοσημείωτο ο Schwartz είναι αυτό του «χρόνου» εκτός από αυτό του «χώρου». Χρησιμοποιεί τον χρόνο ως μία άγκυρα (anchor) για την ταυτότητα όπου εκεί ορίζονται τα όρια και η έκφραση του ανήκειν σε συγκεκριμένες ομάδες. Αντίθετα σε δομές σταθερότητας οι οποίες μας παρεμποδίζουν την ορατότητα στα θέματα αυτά, τίθενται οι βασικοί θεματικοί άξονες στο συλλογικό έργο των Nigel Rapport & Andrew Dawson (1998), *Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement*, όπου η κίνηση τοποθετείται σε σχέση με την ταυτότητα και την οικειότητα του δικού μας χώρου (home). Επηρεασμένοι και από τον Bateson (1958), *Language and Psychotherapy*, τονίζουν την ουσιαστικής σημασίας σχέση μεταξύ ταυτότητας (ως γνώση και αντίληψη-knowledge, perception) και της κίνησης (movement) και εξηγούν ότι «μέσα από και διαμέσου της συνεχούς κίνησης τα ανθρώπινα όντα συνεχίζουν να νιώθουν οικεία με το περιβάλλον τους, βλέποντας τον εαυτό τους συνεχώς σε ιστορίες και συνεχώς διηγώντας αυτές τις ιστορίες της ζωής τους, οι άνθρωποι κάνουν ένα

απολογισμό της ζωής τους ως κίνηση, στον εαυτό τους και στους άλλους (1998: 142).

Αυτή την κινητοποιήσιμη δύναμη που χαρακτηρίζει τα θέματα ταυτότητας αναφέρει ενδεικτικά ο Bourdieu (1980) στο άρθρο του «Η Ταυτότητα και η Αναπαράσταση: Στοιχεία για έναν κριτικό διαλογισμό πάνω στην ιδέα της περιφέρειας», και επισημαίνει ότι: «η αναζήτηση των «αντικειμενικών» κριτηρίων της «περιφερειακής» ή «εθνικής» (ethnique) ταυτότητας δεν πρέπει να κάνει να ξεχνιέται πως, μέσα στην κοινωνική πρακτική, αυτά τα κριτήρια (για παράδειγμα, η γλώσσα, η διάλεκτος ή η προφορά [accent]) είναι το αντικείμενο νοητικών αναπαραστάσεων, δηλαδή ενεργημάτων αντίληψης και εκτίμησης, γνώσης και αναγνώρισης, όπου οι φορείς επενδύουν τα συμφέροντα τους και σε προαπαιτούμενα τους, και αντικειμενικών (objectales) αναπαραστάσεων, πάνω σε πράγματα (εμβλήματα, σημαίες, σύμβολα κτλ.) ή σε ενεργήματα, ιδιοτελείς στρατηγικές συμβολικού χειρισμού που σκοπεύουν να καθορίσουν τη (νοητική) αναπαράσταση την οποία οι άλλοι μπορούν να σχηματίσουν από αυτές τις ιδιότητες και από τους κομιστές τους» (Bourdieu, 1999: 112). Η θέση αυτή του Bourdieu φαίνεται να αντανάκλα την σκέψη ότι οι εθνοτικές ομάδες αποτελούν «ομάδες συμφερόντων» (interest groups, Glazer & Moynihan, 1975) και εδώ κατανοούμε τις σχέσεις εξουσίας που συμπεριλαμβάνει αυτή η εννοιολόγηση (όπως επισημαίνει και ο Μπαλιμπάρ, «η ίδια η ταυτότητα των πρωταγωνιστών εξαρτάται από τη διαδικασία σχηματισμού και διατήρησης της ηγεμονίας», στο *Φυλή, Έθνος, Τάξη: Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ε. Μπαλιμπάρ και Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, 1991).

Αναφορικά με τις σχέσεις που διαμορφώνονται σήμερα ανάμεσα στις εθνοτικές ομάδες και την κυρίαρχη ομάδα (mainstream population) οι Castles και Davidson (2000: 139) στο *Citizenship and Migration: Globalization and the politics of belonging*, αναγνωρίζουν τέσσερις περιπτώσεις εθνικής συνείδησης (ethnic consciousness):

- 1) την αφομοίωση (assimilation) κατά την οποία οι εθνοτικές ομάδες «απορροφούνται» από την κυρίαρχη πολιτισμική δομή και ταυτότητα
- 2) την «διαχωριστική» ή «αποσχιστική» (separatist) συνείδηση κατά την οποία οι εθνοτικές ομάδες νιώθουν ότι είναι μόνιμα περιθωριοποιημένες από την κυρίαρχη κουλτούρα και ταυτότητα

- 3) την «διασπορική» (diasporic) συνείδηση κατά την οποία οι μεταναστευτικές ομάδες ταυτίζονται κυρίως με την χώρα καταγωγής και με ανθρώπους της ίδιας εθνικής προέλευσης, και στην χώρα τους αλλά και σε άλλες χώρες
- 4) την «διαπολιτισμική» (intercultural) συνείδηση κατά την οποία οι εθνοτικές ομάδες διαντιδρούν με συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού της χώρας υποδοχής με τις οποίες μαζί δημιουργούν νέες μορφές κουλτούρας και ταυτότητας.

Η κίνηση ως ιδέα και ως πράξη, η κινητικότητα που αναφέρθηκε πρωτύτερα, αποτελεί στοιχείο καθοριστικό της σύγχρονης πραγματικότητας, στοιχείο που περιγράφει και επιβεβαιώνει την *ασυνοριακή ρευστότητα* που χαρακτηρίζει τα άτομα, τις ομάδες, τα έθνη. Η νέα παγκόσμια πραγματικότητα περιγράφεται από τον Appadurai (1991) μέσα από την έννοια του τοπίου και ειδικότερα χρησιμοποιεί τον όρο εθνικό τοπίο⁵ (ethnoscape). Έτσι ορίζει ως εθνικό το τοπίο εκείνο το οποίο αποτελείται από άτομα που σκιαγραφούν τον μεταβαλλόμενο διαρκώς κινούμενο κόσμο στον οποίο ζούμε: τουρίστες, μετανάστες, πρόσφυγες, πολιτικοί πρόσφυγες, οικονομικοί μετανάστες και άλλες μετακινούμενες ομαδώσεις οι οποίες επηρεάζουν την πολιτική των κρατών στο εσωτερικό τους αλλά και μεταξύ τους, σε αξιοσημείωτο βαθμό. Και τονίζει ο συγγραφέας ότι αυτή η πραγματικότητα της κίνησης καθώς και η φαντασίωση των ατόμων και των ομάδων να μετακινηθούν, λειτουργεί πλέον σε υπερθετικό βαθμό, μία λειτουργία που δεν θα ησυχάσει ποτέ.

Αυτή η εξερεύνηση των αναπαραστατικών διαμεσολαβήσεων η οποία έχει προταθεί ότι αναπτύσσεται αυτόνομα στο άτομο, θα επιτρέψει ενδεχομένως να έρθει στο φως ο τρόπος με τον οποίο αυτός ο μηχανισμός οδηγεί στη δημιουργία, στην υιοθέτηση ή στην απόρριψη ιδεολογιών από το άτομο και την ομάδα. Τα κοινωνικά υποκείμενα συνθέτουν μια συλλογικότητα η οποία και εκφράζει πολυδιάστατες αντιλήψεις. Σε αυτό προστίθεται και η ύπαρξη πολλαπλών οπτικών, το οποίο αντιτίθεται με την ερμηνεία της κοινωνικής ταυτότητας ως απόρροια συνολικής σύνδεσης, όπως αφήνεται να εννοηθεί από τους

⁵ Παράλληλα για την οριοθέτηση της «μεταμοντέρνας επικράτειας» (postmodern territory) και της υποκειμενικής πρόσληψης του τοπίου, ο Appadurai (1991) διαμορφώνει μία σχηματική θεώρηση με πέντε συνολικά επίπεδα τοπίων διασκορπισμένα διεθνώς: ethnoscapes, mediascapes, technoscapes, finanscapes, ideoscapes.

ισχυρισμούς του Goffmann ότι, «μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την κοινωνική ζωή είναι να έχουν όλοι οι συμμετέχοντες ένα μοναδικό σύνολο κανονιστικών προσδοκιών» (1968a• 1968b).

Έτσι διαμορφώνονται οι βασικές ανθρωπογεωγραφικές παραμέτρους της ταυτότητας, ενώ είναι σημαντικό να αναφερθούμε στις μετανεωτερικές προσεγγίσεις των θεωριών ταυτοποίησης και τις μεταβολές τόσο στο θεωρητικό όσο και στο εμπειρικό τοπίο.

3.3.4. Μεταμοντέρνες θεωρίες ταυτοποίησης

Στις παραδοσιακές προσεγγίσεις το κοινωνικό περιβάλλον, ο κοινωνικός κόσμος, η κοινωνική πραγματικότητα, όπως και να έχει η οριοθέτηση της κοινωνίας, τα όρια αυτά τοποθετούνται έξω από το άτομο και τις συλλογικότητες και έτσι η ερευνητική αποσαφήνιση περιορίζεται στη μελέτη των προσανατολισμών, των αναπαραστάσεων και των στάσεων του ατόμου σε αντιπαράθεση με αυτό το υποτιθέμενο «αντικειμενικό περιβάλλον». Αντίθετα από τέτοιου είδους θεωρήσεις, η προτεινόμενη κατεύθυνση της παρούσας εργασίας, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, παρακάμπτει προσωρινά το «αντικειμενικό περιβάλλον» προκειμένου να επικεντρωθεί στη δομή και την συνειδητή οργάνωση του εσωτερικού περιβάλλοντος ως τόπου ελέγχου, αντιπαραβολής και, ταυτόχρονα, ως αντικατοπτρισμού συγκεκριμένης δυναμικής και στρατηγικής του ατόμου και της δράσης του. Παράλληλα, η υποκειμενική και διυποκειμενική πρόσληψη και κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας καθώς και η αναπαράσταση, διαπραγμάτευση και αναπαραγωγή αυτών των προσλήψεων αποτελεί κύριο συστατικό διαφοροποίησης μεταξύ προγενέστερων προσεγγίσεων και των μεταμοντέρνων θεωρήσεων.

Ο Harvey (1989) παρουσιάζει τον μεταμοντερνισμό ως «καθρέφτη των καθρεφτών» και ο Jameson (1991) ως την «πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού», ενώ αρκετή συζήτηση και αντιπαράθεση έχει επιφέρει η εξερεύνηση στα άδυτα της μεταμοντέρνας κατάστασης και αναμφισβήτητα αρκετό μελάνι και χαρτί έχουν εναποθέσει γενιές διανοητών από ποικίλες θεωρητικές σχολές και γνωστικά αντικείμενα στην θεωρητική

σύγχυση που έχει επιφέρει, με αποκορύφωμα και την εμφάνιση της περίπτωσης της «υπόθεσης Sokal⁶». Σαφώς και είναι αδύνατο και ούτε σκόπιμο να εξαντλήσουμε την θεωρητική συζήτηση περί μεταμοντερνισμού (για μια διεισδυτική ματιά στο χώρο της γεωγραφίας, βλέπε: Λεοντίδου, 1995• 2005• Leontidou, 1993• 1997) αλλά θα παραθέσουμε τις βασικές κατευθύνσεις που διανύει η ταυτοτική διερεύνηση στο πλαίσιο αυτό.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της μεταμοντέρνας θεώρησης είναι η πολλαπλότητα που εκφράζει η έννοια και για τον λόγο αυτό χρησιμοποιείται και ο πληθυντικός, *ταυτότητες* αντί ταυτότητα. Εμφανής είναι η διαφοροποίηση από τον τίτλο συλλογικών έργων αλλά και την θεωρητική τους κατεύθυνση, είτε πρόκειται για την σχέση ταυτότητας με το φύλο, το έθνος και την μετανάστευση, (Brinker-Gabler & Smith, *Writing New Identities: Gender, Nation, and Immigration in Contemporary Europe*, 1997), την ταυτότητα στη Ευρωπαϊκή της διάσταση, (Macdonald, *Inside European Identities: Ethnography in Western Europe*, 1997), την ταυτότητα σε σχέση με τον χρόνο, την διαφορά και τα όρια/περιθώρια, (Friese,

⁶ Θα ήταν χρήσιμο να παρουσιαστεί μία συνοπτική περιγραφή της υπόθεσης Sokal και τα γεγονότα σχετικά με την δημοσίευση ενός «απατηλού» άρθρου. Παραθέτω λοιπόν ένα διαφωτιστικό εισαγωγικό απόσπασμα από το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, (τεύχος 62, Ιανουάριος-Μάρτιος 1997: 11): «Τον Απρίλιο του 1996 το περιοδικό *Social Text* δημοσίευσε το άρθρο του θεωρητικού φυσικού Alan Sokal, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, με τίτλο «Διασχίζοντας τα σύνορα: Προς μια μετασχηματιστική ερμηνευτική της κβαντικής βαρύτητας». Το περιοδικό αποτελεί βήμα έκφρασης του νεοσύστατου χώρου των λεγόμενων «πολιτισμικών σπουδών» (*Cultural Studies*), που συγκροτείται ως πεδίο σύνθετης φιλοσοφικής θεώρησης των πιο πρόσφατων πορισμάτων των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών εσχάτως και υπό το πρίσμα «μεταμοντέρνων» αντιλήψεων. Το άρθρο του Sokal φαινόταν να υποστηρίζει πως οι σύγχρονες εξελίξεις στη θεωρητική φυσική δικαιώνουν και ενισχύουν αυτές τις μεταμοντέρνες φιλοσοφικές και πολιτικές αντιλήψεις για την ανάγκη παραβίασης των συνόρων μεταξύ των διαφόρων επιστημών και κυρίως για την σχετικοποίηση ή και κατάργηση παραδοσιακών κριτηρίων ορθότητας, αντικειμενικότητας, αλήθειας και ορθολογικότητας, στο όνομα μιας ριζικής απελευθέρωσης και «δημοκρατικοποίησης της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής». Δύο μήνες αργότερα με νέο άρθρο του στο περιοδικό *Lingua Franca*, ο Sokal αποκάλυπτε ότι το δημοσιευμένο κείμενο δεν ήταν παρά μια παρωδία επιστημονικής εργασίας, γεμάτη από αοριστίες, παραλογισμούς ή και συρραφή ανακριβών ερμηνειών στοιχείων, που σκοπό είχε να ελέγξει την κριτική εγρήγορση του *Social Text*. Το γεγονός είναι πως οι εκδότες του πρωτοποριακού περιοδικού έσπευσαν να δημοσιεύσουν το δοκίμιο του, θεωρώντας ότι συμβάλλει στην προαγωγή των στόχων του. Ακολούθησαν έντονες διαμαρτυρίες των υπευθύνων του *Social Text*, άρθρα και επιστολές σε εφημερίδες και περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας (*New York Times*, *Times Literary Supplement*, *New York Review of Books*), παρεμβάσεις διασήμων επιστημόνων (Steven Weinberg) και η έντονη συζήτηση της «υπόθεσης Sokal» συνεχίζεται μέχρι σήμερα, ενώ έχουν οργανωθεί και σχετικές συναντήσεις σε πανεπιστημιακά και εξωπανεπιστημιακά fora. Από τη μια πλευρά, αρκετοί, κυρίως όσοι βλέπουν με συμπάθεια το γενικό φιλοσοφικό προσανατολισμό των «πολιτισμικών σπουδών», καταγγέλλουν την απάτη του Sokal, τον εγκαλούν για ανεντιμότητα και διαβλέπουν στην ενέργεια του την υπεροψία του επιστημονισμού που απειλεί το νέο απελευθερωτικό πνεύμα το οποίο ισχυρίζονται ότι εκπροσωπούν. Από την άλλη, πολλοί επιστήμονες και φιλόσοφοι, κυρίως από την αναλυτική παράδοση, επαινούν τον Sokal για την χρήσιμη φάρσα του, επειδή κατά τη γνώμη τους ξεσκεπάσε την προχειρότητα και την ιδεολογική ελαφρότητα των εκφραστών του σύγχρονου σχετικιστικού ή και μηδενιστικού μεταμοντερνισμού, που κάθε άλλο παρά προοδευτικός και απελευθερωτικός μπορεί να θεωρηθεί».

Identities: Time, Difference and Boundaries, 2002), την ταυτότητα που αφορά σε προσδιορισμένο γεωγραφικό χώρο, (Todorova, *Balkan Identities: Nation and Memory*, 2004) ή την ταυτότητα στην πολυπολιτισμική της διάσταση (Werbner & Modood, *Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism*, 2000). Η ταυτότητα όμως είναι βαθιά εμπλεκόμενη με θέματα εξουσίας (Mageo & Knauff, 2002: 3) και η ταυτότητα δρα ως κινητήρια ισχύς της ιστορίας (Macdonald, 1997: 7). Σε οποιαδήποτε περίπτωση οι διαδικασίες ταυτοποίησης είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την υποκειμενικότητα, την χωροχρονική διάσταση αλλά και την δράση των υποκειμένων και των συλλογικών σωμάτων. Η δυποκειμενικότητα αφορά και στις σχέσεις ερευνητών με τα υποκείμενα που μελετούν. Έτσι και οι ταυτότητες των ερευνητών «εισχωρούν» στο ερευνητικό πεδίο και βλέμμα.

Ιδιαίτερα στο χώρο της μεταναστευτικής έρευνας, η εμφάνιση της έννοιας της «διασπορικής ταυτότητας» έχει επιτρέψει να ξεπεράσουμε τις στερεότυπες διατυπώσεις του πολιτισμικού ιμπεριαλισμού (πρωταρχικά φίλτρα του εξουσιαστικού λόγου) και να επιλαμβάνεται, για παράδειγμα, στη χρήση των μέσων μαζικής ενημέρωσης από διασπορικές κοινότητες ως ταυτόχρονα τοπικές αλλά και μετα-εθνικιστικές πρακτικές (Bromley, 2000: 9). Με το να ξεπερνιούνται οι αναλύσεις που βασίζονται στις έννοιες των ορίων είναι δυνατό να κατανοήσουμε τις «νέες υβριδικές πολιτισμικές ταυτότητες» οι οποίες αφορούν τόσο στις διασπορικές ομάδες όσο και στις κοινωνίες υποδοχής σε σημείο όπου με το χρόνο οι έννοιες αυτές μπορεί να αποδίδονται ως υπαρξιακά και αναλυτικά περιττές (Bromley, 2000: 9).

Τέλος, εκτός από πολλαπλότητα, οι μεταμοντέρνες ταυτότητες αποδίδονται και ως κατακερματισμένες και θρυμματισμένες, ως πρόβλημα αλλά και ως πρόγραμμα (Kidd, 2002: 93), ενώ το υποκείμενο έχει πλέον αποκεντρωθεί (Mercer, 1990). Έτσι, στη χωροχρονική διάσταση τους τα ίδια τα όρια και τα περιθώρια έχουν αποδομηθεί αφηγηματικά και εννοιολογικά (Leontidou, 2004). Όμως, τα μετέπειτα αναλυτικά κεφάλαια του εμπειρικού υλικού αποτελούν και το κεντρικό ερέθισμα της παρουσίασης του μετασχηματισμού και της μεταστροφής της ταυτοτικής διαδικασίας στην μεταμοντέρνα εποχή της παγκοσμιοποίησης.

3.4. Εθνοτικές ομάδες και το φαινόμενο του εθνισμού: τα όρια, η δράση και η εξέλιξη τους

Η προβληματική που αναπτύχθηκε στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία από τα τέλη της δεκαετίας του '70 μέχρι τις μέρες μας διαμόρφωσε μία ερευνητική παράδοση γύρω από το φαινόμενο του έθνους, τις σχέσεις του εθνικού πληθυσμού με τις μειονότητες και προώθησε τη μελέτη των θεμάτων αυτών πέρα από τις καθιερωμένες οπτικές διατυπώνοντας έτσι ορισμένες από τις πιο κριτικές και γόνιμες θεωρίες στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Σχετικά με τη διαμόρφωση των εθνών και των εθνικών κρατών αξιοσημείωτες είναι οι μελέτες των Gellner, 1983• Smith, 1986• Anderson, 1991.

Η επιστημονική μετατόπιση που παρατηρείται τη δεκαετία του '80 δίνει προβάδισμα στη μελέτη των στρατηγικών των ομάδων και των ατόμων πέρα από τις κοινωνικές δομές για την πληρέστερη κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής. Οι μετανάστες αντιμετωπίζονται πλέον ως κοινωνικά υποκείμενα με ενεργή δράση και συμμετοχή στη διαμόρφωση των νέων κοινωνικών δεδομένων (Miller, 1981).

Οι έννοιες του εθνισμού (ethnicity) και της εθνοτικής ομάδας (ethnic group) παρά την πρόσφατη ευρεία χρήση τους εισήχθησαν μόλις την τελευταία δεκαετία στο ελληνικό λεξιλόγιο, ενώ εμφανίζονται ουσιαστικά στα μέσα της δεκαετίας του '50 στην αμερικανική ορολογία των κοινωνικών επιστημών. Στα γαλλικά καθώς και στις υπόλοιπες γλώσσες ο όρος εμφανίζεται αργότερα. Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και μετά ο όρος καθιερώνεται στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα στον χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Οι αναλύσεις του Νορβηγού κοινωνιολόγου και ανθρωπολόγου Barth (1969) *Ethnic groups and boundaries: the social organisation of culture difference*, αποτέλεσαν τομή στη μελέτη των εθνοπολιτισμικών ομάδων. Η συμβολή του Barth ήταν μοναδική διότι έθεσε τις βασικές θεωρητικές δομές για τη διαμόρφωση υποθέσεων ανάλυσης των διαδικασιών του εθνοτικού

προσδιορισμού των συλλογικών υποκειμένων καθώς και των κοινωνικών διεργασιών συγκρότησης τους. Έτσι ενώ προηγούμενες εργασίες εστιάζουν την μελέτη των εθνοτικών ομάδων στα ξεχωριστά πολιτισμικά στοιχεία κάθε ομάδας, το ανθρωπολογικό μοντέλο του Barth εστιάζεται στις αντιλήψεις και διαντιδράσεις των μελών της κοινωνικής ομάδας, η οποία δεν χαρακτηρίζεται μέσα από ένα περίβλημα μιας αμετάβλητης πολιτισμικής ουσίας αλλά από τα δικά της αυτό-αντιλαμβανόμενα σύνορα καθώς και την κοινωνική κατασκευή αυτών των ορίων (self-perceived boundaries). Τα πολιτισμικά συστήματα αυτών των ομάδων δεν παραμένουν όμοια και σταθερά με το πέρασμα του χρόνου, δεν είναι ποτέ απόλυτα ενιαία και απόλυτα συνεκτικά δηλαδή δεν είναι αμετάβλητα, δεν είναι απόλυτα σταθερά (fixed) στον κοινωνικό χωροχρόνο. Μέσα από διαδικασίες, κριτήρια και διαπραγματεύσεις, τα άτομα και οι συλλογικότητες αντιλαμβάνονται, ερμηνεύουν και κατασκευάζουν τα κοινωνικά και πολιτισμικά τους συστήματα.

Η μελέτη του Άγγλου δομολειτουργιστή κοινωνιολόγου Smith (1986) *The Ethnic Origins of Nations*, αποτελεί μία αξιοσημείωτη προσπάθεια απόρριψης των υποθέσεων του Barth και μία διαφορετική οπτική εννοιολόγησης των όρων εθνισμός και εθνοτική ομάδα. Αλλά όπως παρατηρεί και ο Αγγελόπουλος (1997) ο Smith «αδυνατεί στην ουσία να παρέχει μια, έστω μερική, εξήγηση του λόγου ύπαρξης της εθνοτικής διαφοροποίησης. Παρόλο που αναλύει τις παραμέτρους βάσει των οποίων συντελείται η εθνοτική διαφοροποίηση (νοσταλγία, θρησκεία, πόλεμος) και ο ίδιος καταλήγει να παραδεχτεί πως η «καταγωγή της εθνοτικής διαφοροποίησης παραμένει αδιευκρίνιστη» (1997: 21-41). Παράλληλα σε πρόσφατη συλλογή εργασιών και αντιπαραθέσεων με μία σημαντική παρέμβαση αναλογισμού, απολογισμού και κριτικού προβληματισμού του έργου του και από τον ίδιο τον Smith αλλά και από μία σειρά διακεκριμένων διανοητών στη μελέτη των εθνοτικών φαινομένων, είναι ορατή πλέον και η επίδραση της έννοιας της παγκοσμιοποίησης στην εμφάνιση των «νέων εθνικισμών» (Eriksen, 2004• Guibernau, 2004• Kaldor, 2004• Smith, 2004).

Πριν από τον Barth, ο Weber από την παράδοση των κλασικών θεωρητικών της κοινωνιολογίας, αναφέρεται στην έννοια της εθνοτικής ομάδας και παρά τους περιορισμούς της θεωρητικής του σκέψης προσπάθησε να αναπτύξει την έννοια σε αντιπαράθεση με τις

κατηγοριοποιήσεις: τάξη (class), κοινωνική βαθμίδα/ιεραρχία εξουσίας (status), και κόμμα (party). Συγκεκριμένα εξηγεί ότι οι εθνοτικές ομάδες είναι «εκείνες οι ανθρώπινες ομάδες οι οποίες διατηρούν μία υποκειμενική πίστη στην κοινή τους καταγωγή επειδή μοιράζονται ομοιότητες φυσικών χαρακτηριστικών ή παραδόσεις ή και τα δύο ή λόγω αναμνήσεων από εμπειρίες αποιοκρατίας ή μετανάστευσης» (Weber [1922] 1968). Στη θεωρητική κατεύθυνση του Weber διακρίνονται τέσσερα χαρακτηριστικά σημεία: Πρώτον συναντάμε την διάκριση μεταξύ εθνοτικής ομάδας (ethnic group) και φυλής (race). Η εθνοτική ομάδα ενσαρκώνεται όχι μόνο μέσω βιολογικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών αλλά κυρίως μέσω μιας υποκειμενικής αντίληψης (subjective perception) αυτών των χαρακτηριστικών από αυτούς που τα μοιράζονται και από αυτούς που αντιδρούν σε αυτά. Δεύτερο κεντρικό σημείο είναι η ενσωμάτωση της εθνοτικής ομάδας μέσα από μια κοινή πολιτική δράση. Η εθνοτική ομάδα κατά τον Weber λαμβάνει υπόσταση όταν συγκροτείται ως πολιτική κοινότητα. Έτσι ακόμη και αν η πολιτική κοινότητα καταρρεύσει η εθνοτική συγκρότηση παραμένει σταθερή. Τρίτος κεντρικός άξονας της θεωρίας του Weber είναι ο δυναμικός ρόλος της ιστορίας στην μορφοποίηση των εθνοτικών ομάδων, όπου οι κοινές αναμνήσεις του παρελθόντος, οι παραδόσεις και η σύνδεση με μία κοινή γεωγραφική περιοχή επιβιώνουν στη συλλογική συνείδηση της ομάδας ακόμη κι αν διασκορπιστούν εκούσια ή μη. Τέλος αναφέρει την συμβολική διάσταση της εθνοτικότητας (ethnie).

Στην παράδοση του Weber ακολούθησαν και κάποιοι άλλοι δίνοντας σαν επίκεντρο της έννοιας του εθνισμού την έμφαση στην κοινή καταγωγή (common descent), (ενδεικτικά αναφέρουμε τους: Shibusani & Kwan, 1965• Schermerhorn, 1970• Connor, 1978• 1993• Horowitz, 1985• Alba, 1990). Η κοινωνιολογική εξέλιξη όμως έφερε και μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος στην συζήτηση γύρω από θέματα ταυτότητας, αλληλεπιδράσεων και διαντιδράσεων με άλλους ή και όμοιους πληθυσμούς. Έτσι μελετήθηκε ο συγκερασμός των ιστορικών γεγονότων, κοινωνικών / εθνοπολιτισμικών σχέσεων και της ανθρώπινης δράσης ως εργαλεία σύνθεσης, διατήρησης, διαφοροποίησης, κατασκευής και διαπραγμάτευσης ταυτότητας. Ο Stuart Hall (1993), ο οποίος έχει προσφέρει αρκετές ενδιαφέρουσες επιστημονικές αναλύσεις στα θέματα αυτά υπογραμμίζει ότι «η συλλογική ταυτότητα και εμπειρία δεν είναι δεδομένα αλλά ιστορικά, πολιτισμικά και πολιτικά κατασκευασμένα και

η έννοια η οποία τα προσδιορίζει είναι ο εθνισμός (ethnicity). Η έννοια του εθνισμού βεβαιώνει τη θέση της ιστορίας, γλώσσας και του πολιτισμού στην κατασκευή της υποκειμενικότητας και της ταυτότητας» (Hall, 1993). Παράλληλα, οι τοποθετήσεις του Hall (2000) αναπτύχθηκαν αναφορικά με θέματα πολυπολιτισμού και με αφετηρία έναν αντιρατσιστικό λόγο και η προσφορά του, όχι μόνο στην κοινωνιολογία και τις πολιτισμικές σπουδές αλλά σε όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών που εστιάζουν τον προβληματισμό τους σε αυτά τα ζητήματα, είναι αξιολογική.

Από τις πρόσφατες μελέτες ξεχωρίζει αυτή του Rex (1996), *The nature of ethnicity in the project of migration* όπου το επίκεντρο του προβληματισμού είναι μία εμπειρική καθώς και θεωρητική μελέτη της «φύσης» (nature) των εθνοτικών ομάδων βασισμένη όχι στην κατηγοριοποίηση ή ταξινόμηση που κάνει το εκάστοτε έθνος-κράτος αλλά βασισμένη στο πως οι ίδιες οι εθνοτικές ομάδες βλέπουν τον εαυτό τους. Έτσι προσεγγίζει το θέμα του από τρεις οπτικές: πρώτον παρουσιάζοντας μία θεωρητική επισκόπηση της έννοιας του εθνισμού (ethnicity), δεύτερον κάνοντας μία συσχέτιση του εθνισμού με το φαινόμενο του εθνικισμού (nationalism) και τρίτον εξετάζοντας λεπτομερειακά την δομή των εθνοτικών ομάδων και τη σχέση τους με τα σημερινά έθνη-κράτη (modern nation states).

Μια σοβαρή προσπάθεια κατανόησης και επεξεργασίας των θεμάτων αυτών επιχειρούν και οι Cornell & Hartmann (1998), στο βιβλίο τους *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World*, συνδυάζοντας την θεωρητική ανάλυση (κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών πηγών) με την εξέταση περιπτώσεων (case studies), όπου εισάγεται πρισματικά και η έννοια της «φυλετικής» κατασκευής ταυτοτήτων. Υιοθετούν τέσσερις προσεγγίσεις:

1. Παρατηρούν το φαινόμενο του εθνισμού με μία διεθνή προσέγγιση (global approach)
2. Διεσδύουν στο βάθος της σχέσης μεταξύ εθνισμού και φυλής (ethnicity and race) και τονίζουν ότι το ένα δεν προϋποθέτει απαραίτητα να συμπεριληφθεί και το άλλο στη σχέση αυτή ή αντίστροφα
3. Εστιάζουν την μελέτη τους στις διεργασίες των εθνοτικών και φυλετικών ταυτοτήτων

(ethnic and racial identities)

4. Μεθοδολογικά χρησιμοποιούν μία κονστρουκτιβιστική προσέγγιση (constructionist approach) και στοχεύουν να δείξουν ότι τα εθνοτικά και φυλετικά θέματα δεν είναι μόνο αποτελέσματα συγκεκριμένης δράσης αλλά εν δυνάμει γίνονται και αυτοί δράστες.

Η εθνοπολιτισμική διαφοροποίηση και οι σχέσεις που δημιουργούνται αλλά και η ίδια η πρόσληψη του «εαυτού» και του «άλλου» αποτελεί και ένα είδους αντανάκλασης της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο εντοπισμός των ορίων και των περιθωρίων των ταυτοτήτων και της δράσης των κοινωνικών υποκειμένων αναδεικνύει τον αντικατοπτρισμό του βιωματικού χαρακτήρα αυτών των σχέσεων και της ευρύτερης κοινωνικής πραγματικότητας.

3.5. Φεμινιστική και έμφυλη προσέγγιση

Ένας κεντρικός άξονας ανάλυσης του μεταναστευτικού φαινομένου, παραλειπόμενος μέχρι προσφάτως είναι και το πρίσμα της έμφυλης ανάλυσης των κοινωνικών σχέσεων. Σε αυτή τη διάσταση αναδεικνύονται οι βασικές συγκρούσεις και συγκροτήσεις ταυτοποίησης των υποκειμένων, σκιαγραφώντας ένα πολυεπίπεδο σχήμα ατομικής και συλλογικής έκφρασης βιωματικών εμπειριών συνάντησης και αντίκρουσης εθνοτικών διεργασιών προσαρμογής στη χώρα καταγωγής και αποστολής μέσα από το φίλτρο διαμόρφωσης ταυτότητας όπως εκλαμβάνεται ο ρόλος της γυναίκας μετανάστριας σε σχέση με την κατασκευή του κοινωνικού φύλου (gender).

Έτσι είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η ενασχόληση των κοινωνικών επιστημόνων με την γυναικεία μετανάστευση διανύει μόλις δύο δεκαετίες μελέτης αφού μέχρι πρόσφατα δεν αποτέλεσε ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας και κατά συνέπεια ήταν άγνωστη η αντίληψη της γυναίκας ως άτομο και αυτόνομο υποκείμενο δράσης (Christou, 2003b). Εννοιολογικά δεν τίθεται καμία συζήτηση περί γυναίκας μετανάστριας μέχρι το 1983 όταν η Phizacklea εκδίδει τον συλλογικό τόμο, *One Way Ticket*, και ένα χρόνο έπειτα η Morokvasic (1984) επανέρχεται με το άρθρο της, «Birds of Passage are also Women», στο *International Labour*

Review, πρωτίτερα δεν ερευνάται η δράση της γυναίκας μετανάστριας πέρα από πιστή ακόλουθος των στρατηγικών της οικογένειας της. Δηλαδή η μετανάστρια ακολουθεί τον σύζυγο, πατέρα, ή αδερφό που αποφασίζει να μετακινηθεί. Η παγιωμένη αυτή εικόνα που παρουσιάζει την γυναίκα να ανταποκρίνεται πλήρως και να συμμορφώνεται με τις αποφάσεις των ανδρών του στενότερου οικογενειακού περιβάλλοντος αποτέλεσε την κυρίαρχη τάση στα κύρια μεταναστευτικά ρεύματα ευρωπαϊκής και υπερπόντιας μετανάστευσης προ αλλά και μεταπολεμικά μέχρι και την δεκαετία του 1970. Οι γυναίκες ήταν αόρατες στην έρευνα του μεταναστευτικού φαινομένου και ακόμη όταν εμφανίζονταν ήταν στην κατηγορία των εξαρτημένων από τους άνδρες (Buijs, 1993: 1• DeLeat, 1999: 1). Σύμφωνα με την Κασιμάτη, «σπανιότερα στο παρελθόν η ίδια τολμούσε να ξεπεράσει τους κοινωνικούς φραγμούς και να βιώσει τις αντίξοες συνθήκες που συνεπάγεται η εγκατάσταση σε έναν τόπο άγνωστο, χωρίς τους κοινωνικούς δεσμούς που έχει κάθε άτομο στον τόπο γέννησης του και τα συγγενικά και φιλικά δίκτυα επικοινωνίας που συντελούν ώστε να κοινωνικοποιηθεί κατάλληλα και να αισθανθεί την εσωτερική εκείνη ασφάλεια που το οπλίζει με χαρακτηριστικά στοιχεία τέτοια ώστε το καθιστούν ικανό να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες της ζωής (2003: 158)». Συγκεκριμένα στην έρευνα μου διακρίνεται η δράση των γυναικών αλλά παράλληλα καταγράφεται και η διάδραση μέσα από πλέγματα δομών και σχέσεων εξουσίας. Χαρακτηριστικά, για παράδειγμα, στην περίπτωση της δεύτερης γενιάς παρατηρείται μέσα από την επιτόπια έρευνα και την εθνογραφία της παλιννόστησης που ολοκλήρωσα, από την μια η απόφαση παλιννόστησης ως μία πράξη συνειδητής φυγής από τον συντηρητικό οικογενειακό κλοιό δείγμα μιας τάσης χειραφετημένης απελευθέρωσης από το καταπιεστικό περιβάλλον παράδοσης και ασφυκτικής διατήρησης ελληνικότητας, εθνικού, πολιτισμικού και θρησκευτικού τύπου, αλλά από την άλλη, η υλοποίηση αυτής της πράξης ως δράση αυτονομίας περιβάλλεται ταυτόχρονα από ενοχικού τύπου αυτοκαταπίεση και αυτοπειθαρχία στους παραδοσιακούς ρόλους που χαρακτηρίζουν την Ελληνίδα σύζυγο και μητέρα ενώ ταυτόχρονα αναζητείται διέξοδος μέσα από την εκπαιδευτική κατάρτιση και την επαγγελματική καταξίωση. Στο σταυροδρόμι του παραδοσιακού, μοντέρνου και μεταμοντέρνου συναντώνται και διαπραγματεύονται η ατομικότητα, το συλλογικό, η γυναικεία υπόσταση, ο κατακερματισμός (ας μου επιτραπεί η έκφραση) του «Ελληνίζειν», του «Αμερικανίζειν»

αλλά και του «Δανίζειν» με την ίδια την εθνοτοπικότητα και το χωροχρονικό γίνεσθαι της περιβάλλουσας κοινωνίας (Χρήστου, 2005).

Παράλληλα παρατηρούμε έναν λόγο γύρω από τα δρώντα υποκείμενα και την δράση τους που εκφράζεται ως επιτελεστική και όχι κατεξοχήν συναισθηματικού τύπου συλλογή ενεργειών. Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης σημαντική είναι η θεώρηση της πολιτικής ταυτότητας από την Βιδάλη ως «διαδικασία μέσω της οποίας το υποκείμενο της ιστορίας αποκτά συνείδηση του εαυτού του, αναγνωρίζει τα μηνύματα της πολιτισμικής μνήμης και δρα για την πραγμάτωση της «αλήθειας» στον κόσμο (1999: 89)». Σε αυτή την εργασία επιχειρώ να διερευνήσω τις παραμέτρους μιας συνειδητής και επιτελεστικής διαδικασίας ταυτοποίησης κατά την διάρκεια προσαρμογής στο κοινωνικοπολιτισμικό χώρο του εθνικού τόπου κατά την παλιννόστηση στη χώρα καταγωγής μίας ομάδας Ελληνοαμερικανίδων και Ελληνοαμερικανών μεταναστών αλλά και συγκριτικά με την μεταναστευτική πορεία μίας ομάδας Ελληνοδανέζων γυναικών και Ελληνοδανών ανδρών. Όπως έχει προαναφερθεί, ονομάζω αυτές τις ενέργειες και τις διαντιδράσεις ως «ατομικό σχέδιο δράσης» και θεωρώ την δράση αυτή των υποκειμένων ως πρωτίστως πράξη πολιτικής και ενσωμάτωσης η οποία διαπραγματεύεται μία αναθεώρηση του κοινωνικού φύλου και μεταφράζει εμπειρίες παλιννόστησης στη χώρα καταγωγής των γονέων (ancestral homeland ethnic return migration) ως εμπειρίες αποκλεισμού και περιθωριοποίησης στην κατασκευή ταυτότητας. Αυτού του είδους οι αναλυτικοί παράμετροι θα παρουσιαστούν στα επόμενα εμπειρικά κεφάλαια. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να επαναφέρω στο θεωρητικό προσκήνιο τον έμφυλο λόγο και την συζήτηση περί φεμινιστικών προσεγγίσεων στην μεταναστευτική έρευνα και βιβλιογραφία.

Η σημασία του φύλου (αλλά και η φεμινιστική θεώρηση) στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες έχει εντοπιστεί μόλις προσφάτως και στην ελληνική βιβλιογραφία, με συλλογικές εργασίες όπως στις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις (Παπαταξιάρχης και Παραδέλλης, 1992), στην ιστορική αφήγηση (Αβδελά και Ψαρρά, 1997), στη γλωσσολογία, (Παυλίδου, 2002), σε διεπιστημονικό επίπεδο διαλόγου (Βλαχούτσικου, 2003), ακόμη και στη μεταναστευτική έρευνα (Tastsoglou & Maratou-Alipranti, 2003), αλλά και αυτόνομα

άρθρα και μονογραφίες που διανύουν το φάσμα των κοινωνικών επιστημών, από το δίκαιο, τα οικονομικά και τις πολιτικές επιστήμες, την εκπαίδευση, τη γλωσσολογία κτλ., (ενδεικτικά και συνοπτικά αναφέρουμε, Κραβαρίτου, 1996• Βαρίκα, 2000• Ιγγλέση, 2001• Παντελίδου-Μαλούτα, 2002) καθώς και διδακτορικές διατριβές (Κανταράκη, 2001• Αστρινάκη, 2003• Νάζου, 2003) αλλά και με την υλοποίηση προπτυχιακών και διατμηματικών προγραμμάτων σπουδών φύλου και ισότητας στα Ελληνικά Τριτοβάθμια Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (ενδεικτικά, www.isotita.uoa.gr, www.genderpanteion.gr, www.soc.uoc.gr/gender, www.auth.gr/genderstudies, www.auth.gr/edlit, www.fylo.theol.uoa.gr, www.arch.ntua.gr/genderandspace, www.uth.gr, www.rhodes.aegean.gr/gender-studies, www.aegean.gr/genderpostgraduate).

Το φύλο εκλαμβάνεται ως αναλυτικό και εννοιολογικό εργαλείο και κεντρική οργανωτική αρχή κοινωνικών σχέσεων (Anthias, 1998a• 2000). Όμως, όπως επισημαίνει η Anthias (2000) το κοινωνικό φύλο σε πολλές έρευνες για τις γυναίκες και την μετανάστευση παρατηρούνται προσεγγίσεις του φύλου που αναφέρεται ως προσθετική έννοια που την περιορίζει στην επιφανειακή μελέτη των γυναικών ως μετανάστριες, ενώ υπερέχει η έρευνα που θα φωτίσει το ρόλο του φύλου, τον έμφυλο λόγο, τις ταυτότητες και τις έμφυλες διαδικασίες στην μετανάστευση και τις διαδικασίες προσαρμογής.

Το φύλο είναι αναπόσπαστο κομμάτι των εθνοτικών και πολιτισμικών τοπίων, μαζί με το ταξικό και βιολογικό φύλο. Οι περισσότερες έρευνες που αφορούν στην Ευρώπη έχουν αγνοήσει τον απαραίτητο συνδυασμό του φύλου με την εθνότητα (Andall, 2003) ή εμμένουν σε κλειστές αποδόσεις του «θηλυκού» (femininity) και του «αρσενικού» (masculinity) (Cowan, 1990: 9). Πολιτισμικές και εθνοτικές συλλογικότητες αφορούν στην έμφυλη συζήτηση καθώς και τα έθνη αναπαριστούν φαντασιακές κατασκευές γυναικών αφού οι γυναίκες είναι οι κατεξοχήν εκφραστές τους διότι βιολογικά παράγουν τις συλλογικότητες και το έθνος και γίνονται αντικείμενα εθνικιστικών και εθνοτικών μορφών εθνικών και πολιτισμικών συμβόλων (Yuval Davis & Anthias, 1989). Επιπρόσθετα, οι γυναίκες είναι ενεργοί συμμετέχοντες στις οικονομικές διαδικασίες αλλά λειτουργούν και ως πολιτικοί δράστες σε διαφορετικούς ρόλους στο έθνος (Yuval-Davis, 1997• Anthias,

2000: 25). Έτσι, γίνεται πλέον αντιληπτό ότι οι γυναίκες είναι ενεργοί δράστες, συμμετέχουν, επηρεάζουν και καθορίζουν πολλές φορές την μεταναστευτική διαδικασία. Ως κοινωνικά υποκείμενα εν δράσει, οι γυναίκες μετανάστριες βρίσκονται στο σταυροδρόμι μεταξύ των χωρών αποστολής και των χωρών υποδοχής. Οι γυναίκες δεν είναι απλά παθητικοί δέκτες των κοινωνικών διεργασιών (Anderson & Phizacklea, 1997). Σε αυτό το χωροχρονικό δυναμικό πλαίσιο αναφοράς πρέπει να αναγνωριστεί και η συμβολή του κοινωνικού φύλου ως κάτοπτρο προσέγγισης των διαδικασιών ταυτοποίησης και άλλων δράσεων. Ανάλογης σημασίας είναι και η διασαφήνιση της έμφυλης ταυτότητας ως έμπρακτη έκφραση του εαυτού (Butler, 1990). Καθίσταται λοιπόν απαραίτητη η έμφυλη προσέγγιση στη διασαφήνιση προοπτικών και προσκομμάτων που συναντώνται στην μελέτη των φαινομένων μετανάστευσης και παλιννόστησης.

Η ερώτηση που έθεσε η φεμινίστρια φιλόσοφος Sandra Harding (1986), δηλαδή, εάν, «υπάρχει μία ξεχωριστή φεμινιστική μέθοδος έρευνας», θέτει τους επιστημολογικούς, θεωρητικούς και μεθοδολογικούς παραμέτρους της φεμινιστικής έρευνας, ενώ το βιβλίο της Shulamit Reinharz, (1992) *Feminist Methods in Social Research*, παρουσιάζει τη φεμινιστική μεθοδολογία με σημείο εστίασης στο να «στοχεύσει στην κοινωνική αλλαγή, την αντιπροσώπευση της ανθρώπινης διαφορετικότητας και την ανάπτυξη ειδικών σχέσεων με τους ανθρώπους που μελετά σε ένα διαδραστικό ερευνητικό πλαίσιο» (1992: 240). Ουσιαστικό πλαίσιο δράσης σε ερευνητικό επίπεδο αποτελεί η ανατροπή πολυεπίπεδων διχοτομήσεων και η μετάλλαξη τους σε κοινωνική δράση, πιο συγκεκριμένα: «τις διχοτομήσεις μεταξύ «θεωρίας» και «πράξης», ερευνητών και συμμετεχόντων, αντικειμένων και υποκειμένων» (Richardson, 1994: 55). Το μεθοδολογικό πλαίσιο και οι αρχές δεοντολογίας που ακολούθησα καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μου εκφράζει τις ευαισθησίες και τα ηθικά πρότυπα του φεμινισμού ως προς την προσωπική, πολιτική και ακαδημαϊκή τους αξία και συνειδητότητα. Ταυτόχρονα δεν νοείται φεμινιστική μεθοδολογία που να μην εμπεριέχει συνειδητοποιημένη πρακτική αναστοχασμού και αυτοαναφορικότητας στην εθνογραφική πρακτική αλλά και την τοποθέτηση (positionality) των ερευνητών στην αναλυτική διαδικασία (Abu-Lughod, 1991• Naples, 2003).

3.6. Η ταξική διάσταση του ανήκειν

Όπως εξηγεί ο Raymond Williams, «η ουσιαστική ιστορία της εισαγωγής της έννοιας της τάξης...σχετίζεται με την αυξανόμενη επίγνωση ότι η κοινωνική θέση είναι κάτι που γίνεται περισσότερο από το να κληρονομείται. (...) Αυτό που έγινε αισθητό ήταν μία καινούργια κατανόηση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος που στην πραγματικότητα δημιουργούσε κοινωνικούς διαχωρισμούς, συμπεριλαμβανομένων και νέων ειδών διαχωρισμών» (1976: 52). Η έννοια της ταξικής συνείδησης αποτέλεσε κεντρικό σημείο συζήτησης και αντιπαράθεσης ως προς το κοινωνικό νόημα του ταξικού, μια αντιπαράθεση που κυριάρχησε σε τρεις βασικούς χώρους διανόησης: στο Μαρξισμό, στη Κοινωνιολογία και πρόσφατα στις Πολιτισμικές Σπουδές. Στο πολιτικό χώρο του υπαρκτού και θεωρητικού σοσιαλισμού και της ευρύτερης αριστεράς αποτέλεσε κίνημα ιδεολογικό για την επίτευξη μιας πραγματικά αταξικής κοινωνίας (classless society), μέσα από το όραμα, το επαναστατικό, ενάντια ενός αδυσώπητου ταξικού χάσματος όπου η αναληγσία της εξουσίας και η καταπίεση της εργατικής μάζας θα έβρισκε διέξοδο στη κοινωνική δικαιοσύνη της απόλυτης ισότητας. Και ενώ ο Μαρξισμός⁷ προτείνει την συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης στο επίπεδο της θεωρητικής συνειδητοποίησης αυτών των αρχών, για την κοινωνιολογία η ταξική συνειδητοποίηση (class consciousness) δεν αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης και ούτε το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο «αυτοταξινομείται» σε ένα τέτοιο επίπεδο συνειδητοποίησης (Milner, 1999: 2). Αντιθέτως, οι Πολιτισμικές Σπουδές (Cultural Studies) ξεκίνησαν με θεωρητική βάση και θεμελίωσαν την επιστημολογική τους διαδρομή άρρηκτα συνδεδεμένες με την έννοια της ταξικής συνειδητοποίησης (Milner, 1999: 3). Στο χώρο της κοινωνιολογίας, ο Giddens κατηγοριοποιεί την «κοινωνική συνείδηση» σε τέσσερα επίπεδα: την ταξική επίγνωση (class awareness), η οποία δεν είναι καθαρή μορφή συνειδητοποίησης, την ταξική ταυτότητα (class identity), την συγκρουσιακή επίγνωση (conflict consciousness), και την επαναστατική κοινωνική συνείδηση (revolutionary class consciousness) που αγγίζει την πληρέστερη μορφή της Μαρξιστικής έννοιας (Giddens, 1981: 111-113).

⁷ Βέβαια, οι νεο-Μαρξιστικές θέσεις, συχνά αποκαλούμενες ως ύστερος, μετανεωτερικός ή μεταμοντέρνος Μαρξισμός, συχνά διατυπώθηκαν ως μια μορφή εναλλακτικής, «κριτικής» κοινωνιολογίας (Jameson, 1990• 1991).

Με την εδραίωση των Πολιτισμικών Σπουδών ως ακαδημαϊκή ειδικότητα και γνωστικό αντικείμενο έρευνας έγινε άμεσα αισθητό το ταξικό φαινόμενο ως σημείο εστίασης και προβληματισμού. Κάτω από την διεύθυνση του Stuart Hall στο ερευνητικό κέντρο για την σύγχρονη μελέτη των πολιτισμικών σπουδών, *Centre for Contemporary Cultural Studies* στο Πανεπιστήμιο του Birmingham, αποτέλεσε κεντρικό ερευνητικό ερώτημα το θέμα των κοινωνικών τάξεων. Σταδιακά όμως το ενδιαφέρον για τη πολιτισμική πολιτική διάσταση των τάξεων αποκεντρώθηκε και επικράτησε ένα διαφορετικό ενδιαφέρον, αυτό για τις πολιτισμικές διαστάσεις και τα αποτελέσματα άλλων ειδών πολιτισμικής διαφοράς, όπως, το φύλο, η φυλή, η εθνότητα, το βιολογικό φύλο, και η επιρροή του μεταδομισμού και του μεταμοντερνισμού για τα «νέα κοινωνικά κινήματα» (Touraine, 1981: 9-10) έγινε όλο και πιο έντονη, ιδίως με την συνδιαλλαγή του ταξικού με την φεμινιστική θεώρηση (*Women's Study Group*, 1978) και το Μαρξιστικό φεμινισμό (Barrett, 1988).

Χρήσιμο όμως είναι να επαναφέρουμε το παγκόσμιο τοπίο στην ταξική συζήτηση. Ο Poulantzas επισημαίνει ότι οι κοινωνικές τάξεις είναι αποτέλεσμα αλληλόδρασης μεταξύ κοινωνικών δομών και των κοινωνικών σχέσεων πρώτα σε οικονομικό επίπεδο, δεύτερο σε πολιτικό επίπεδο και τρίτο σε ιδεολογικό επίπεδο, όμως σημαντικό είναι, συνεχίζει ο Poulantzas, να κατανοήσουμε ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν εκδηλώνονται μέσα στις ίδιες τις δομές αλλά εξ'ολοκλήρου ως παγκόσμιο αποτέλεσμα των δομών στο χώρο των κοινωνικών σχέσεων (1978: 63-64). Έτσι η κοινωνική τάξη ως έννοια εκφράζει ένα πλέγμα της παραγωγής των κοινωνικών μορφωμάτων όπου τα δρώντα υποκείμενα εμπλέκονται αλλά και δρουν δια μέσου δομών και σχέσεων. Κατά συνέπεια οι σχέσεις εξουσίας συνιστούν απόρροια των κοινωνικών πρακτικών. Δηλαδή, οι ταξικές σχέσεις είναι σχέσεις εξουσίας (Poulantzas, 1978: 99). Οι έννοιες του ταξικού και του εξουσιαστικού γίνεσθαι είναι έννοιες ταυτόσημες διότι διεξάγονται, παράγονται και αναπαράγονται στο χώρο των κοινωνικών σχέσεων. Στην ίδια θέση, ο γεωγράφος της μαρξιστικής σχολής, Harvey διατυπώνει ότι το αποτέλεσμα είναι οι μηχανισμοί κοινωνικής διαφοροποίησης που πηγάζουν από το κεφάλαιο και τις στρατηγικές ελέγχου και διαίρεσης να οδηγεί στην εμφύσηση όλων των μορφών ταξικών και έμφυλων κοινωνικών διαφοροποιήσεων στο γεωγραφικό τοπίο του καπιταλισμού (2000: 40). Αυτό αποτελεί κύριο κομβικό σημείο

ανάλυσης του εμπειρικού υλικού μια και στην ίδια την συγκριτική προσέγγιση που διέπει την ερευνητική εργασία διακρίνονται συγκρουσιακές και συγκλίνουσες αντιλήψεις του κοινωνικού και πολιτικού χώρου που αφορούν στις χώρες υποδοχής (ΗΠΑ, Δανία) καθώς και στη χώρα αποστολής και επιστροφής (Ελλάδα). Παράλληλα η ίδια η ταξική διάσταση, ενσωμάτωση ή και αντίσταση των ίδιων των συμμετεχόντων ως αυτόνομα κοινωνικά υποκείμενα δράσης αλλά και της ίδιας της ερευνήτριας η ταξική προέλευση, διαδρομή και τοποθέτηση μεθοδολογικά κατατίθεται και μέσα από το πρίσμα της αυτοαναφορικότητας.

Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητο να αναφερθεί και η έννοια της «ηγεμονικότητας» μια και αφορά στη δράση και στο περιορισμό αυτής και άρα στη πρόσβαση ή στην αποτροπή αυτόνομης δράσης ή στη προσπελασιμότητα της καταπίεσης των κοινωνικών υποκειμένων. Σημαντική είναι η επισήμανση της διαφοράς μεταξύ «πολιτικής κοινωνίας» (political society) από τη μία πλευρά και της «κοινωνίας πολιτών» (civil society) από την άλλη. Σε αυτή την επισήμανση, ο Gramsci υποστηρίζει τον παρακάτω σχηματισμό: «Κράτος = πολιτική κοινωνία + κοινωνία πολιτών», με άλλα λόγια, τονίζει, η ηγεμονία προστατεύεται και θωρακίζεται από το απροσπέλαστο του καταναγκασμού (1971: 263). Η ηγεμονικότητα εκφράζει τις διαδικασίες που αντανάκλουν και νομιμοποιούν τις εκάστοτε αξίες και τους θεσμούς της υπάρχουσας κυρίαρχης τάξης και διαπερνούν όλο το σύνολο της κοινωνίας, κατασκευάζονται για να υπερασπίσουν τα ενδιαφέροντα της κυρίαρχης τάξης και αποτελούν, πάλι σύμφωνα με τον Gramsci «μηχανισμό συντήρησης και εξάπλωσης της πολιτικής και πολιτισμικής ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων» (1971: 258). Σε αυτό το επίπεδο όπου η πολιτική και η πολιτισμική ηγεμονία εκφράζεται και αναπαράγεται από την εκάστοτε κυρίαρχη τάξη, συναντάμε και σημεία ανατροπών, διαπραγματεύσεων αλλά και αντιστάσεων από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα. Για το λόγο αυτό, το ταξικό θέμα είναι άμεσα συνυφασμένο με την κοινωνική πραγματικότητα και επίμονα συνδεδεμένο με την μεταναστευτική πορεία των υποκειμένων καθώς συναντούν δομές και εξουσίες στις χώρες υποδοχής αλλά παράλληλα και ίσως πιο αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μεταφέρουν μέσα στην πορεία της φυσικής και κοινωνικής τους κινητικότητας συμπεριφορές απορρέουσες των δομών και των θεσμών της χώρας αποστολής ή καταγωγής. Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι και η διερεύνηση αυτών των κατασκευών, φαντασιακών και ιστορικών

στις μετέπειτα γενιές μεταναστών αλλά και παλιννοστούντων.

Στο χώρο των μετα-μαρξιστικών θέσεων, εάν και σε γενικές γραμμές υπάρχει μια απήχηση εννοιολογική, που ίσως όπως διευκρινίζει και ο Wright είναι κυρίως «μόδα της εποχής» (“being post-Marxist is fashionable these days”) (1994: 8), η δική μου κριτική παρέμβαση σε θέσεις όπως εκείνες των Laclau και Mouffe στις οποίες διακρίνεται μία καθαρή αποσύνδεση της κοινωνικής θέσης και της πολιτισμικής ταυτότητας, και υπάρχει μια τέτοιου είδους σύνδεση, τότε είναι μόνο αποτέλεσμα λόγου και αποτέλεσμα του αγώνα ηγεμονικότητας (1985: 84-85), και αφορά στη δική μου θέση περί διαλεκτικής της ταυτοτικής διεργασίας με τη περιβάλλουσα ιστορική, πολιτική, οικονομική, κοινωνική πραγματικότητα, όπου το κοινωνικό γίνεσθαι φιλτράρεται μέσα από το ταξικό γίνεσθαι το οποίο οικοδομείται σε βάσεις διάδρασης. Αυτού του είδους τη συνειδητότητα ως απόρροια αυτών των διαντιδράσεων, θεωρώ, σημαντική για το πως, από ποιον και κάτω από ποιες συνθήκες κατασκευάζονται οι ταυτότητες. Διότι, όπως ισχυρίζεται και ο Bourdieu, «οι κοινωνικοί δράστες είναι ταυτόχρονοι ταξινομημένοι αλλά και ταξινομούν σύμφωνα με την θέση τους σε τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις» (1987: 2), κατά συνέπεια η κοινωνική τάξη υπάρχει στο βαθμό που τα «ιστορικά δρώντα υποκείμενα» είναι ικανά να μεταμορφωθούν σε ταξικά υποκείμενα «με την μαγεία της κοινωνικής πεποίθησης» (1987: 9). Άρα, συμπεραίνει ο Bourdieu (και εδώ μας βρίσκει σε πλήρη συμφωνία) «με την ατέλειωτη αναπαραγωγή αναπαραστάσεων τα κοινωνικά δρώντα υποκείμενα προσπαθούν να επιβάλλουν την εικόνα που έχουν για τον κόσμο και έτσι να προσδιορίσουν και να ερμηνεύσουν την κοινωνική τους ταυτότητα» (1987: 10-11). Αναμφισβήτητα λοιπόν, οι ταυτότητες είναι προϊόντα αλληλόδρασης και διαντίδρασης στο χωροχρόνο του ταξικού και του έμφυλου προσδιορισμού τους και καθιστούν αναπαραστάσεις του κοινωνικού τους περιεχομένου. Στην επόμενη ενότητα θα διαχειριστώ μέσα από μηχανισμούς μνήμης και αφήγησης την ανθρωπογεωγραφία των μεταναστευτικών υποκειμένων, απόρροια του ταξικού και του έμφυλου προσδιορισμού τους στη χωροχρονική κοινωνική πραγματικότητα.

3.7. Η Ανθρωπογεωγραφία των Μεταναστευτικών Υποκειμένων:

Χώρος, Τόπος, Χρόνος και η Δωποκειμενική Αναπαράσταση Κοινωνικών Κατασκευών Μνήμης και Αφήγησης

Η σύγχρονη κοινωνική θεωρία για να κατανοήσει την κοινωνική πραγματικότητα και πως η ανθρώπινη συμπεριφορά εξελίσσεται μέσα σε αυτή ή την επηρεάζει, έχει αντλήσει την ανάλυση της από δύο τομείς: τις δομές (structure) και τα δρώντα υποκείμενα (agency) (Giddens, 1984). Η σύγχρονη ανθρωπογεωγραφία εισάγει και την έννοια του χώρου (space) και εξηγεί επιπλέον ότι οι διαντιδράσεις σε οικονομικό, πολιτικό και κοινωνιοπολιτισμικό ιστορικό επίπεδο έχουν ιδιάζουσα σχέση και με τον τόπο (place-specific) και με τον χρόνο (time-specific) (Dear & Flusty, 2002: 2). Έτσι, το σημείο εστίασης της ανθρωπογεωγραφίας είναι να κατανοήσει την συγχρονιστική επιρροή του χρονικού και του χωρικού παράγοντα στην δόμηση των κοινωνικών συμπεριφορών. Η ανθρωπογεωγραφία είναι η μελέτη της συγχρονικότητας των κοινωνικών διαδικασιών και της κοινωνικής κατασκευής του χώρου σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο (Dear & Flusty, 2002: 3).

Η ανθρωπογεωγραφία των μεταναστευτικών υποκειμένων είναι ταυτόχρονα και μια ανθρωπογεωγραφία της κοινωνικής αλλαγής, μάλλον περισσότερο της «κοινωνιστικής ή κοινωνιοποιητικής» ή όπως έχει αποδοθεί στα ελληνικά, το κοινωνιώδες, της κοινωνιακής αλλαγής (societal or socio-cultural change). Σύμφωνα με τον Dodgshon, η κοινωνιακή ορολογία (σε αντίθεση με τους όρους «κοινωνικός» ή «κοινωνιολογικός») αναφέρεται στη πλήρη έννοια της κοινωνίας που απαρτίζεται από όλες τις πολιτισμικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μορφές της έννοιας (1998: 1). Η ίδια η κοινωνία λοιπόν αποτελεί ένα μωσαϊκό από δομές, δράσεις, δράστες και φραγμούς που πηγάζουν από σχέσεις εξουσίας. Οι κοινωνιακές αλλαγές συντελούνται στο πλαίσιο αυτών των παραγόντων και χαρτογραφούν την ανθρωπογεωγραφία των κοινωνικών υποκειμένων.

Ο χώρος και ο χρόνος, εξηγεί ο Νιτσιάκος (2003β) αποτελούν βασικές συντεταγμένες της κοινωνικής συγκρότησης. Θεωρώ ότι το αναλυτικό και εννοιολογικό πλαίσιο της εργασίας έχει αναδείξει μέχρι στιγμής τη θέση ότι η δραστηριότητα των ανθρώπων η οποία παράγεται κοινωνικά και ιστορικά και άρα σε συγκεκριμένες συνθήκες και συγκυρίες από τις οποίες, ο

χώρος και ο χρόνος είναι ταυτοχρόνως μετασχηματιστές και μετασχηματιζόμενες έννοιες από τα άτομα. Παράλληλα, ερωτήματα ταυτότητας τίθενται πάντοτε σε σχέση με τον χώρο (Keith & Pile, 1993• Christou, 2002• 2003α). Ο χώρος δεν αποτελεί φυσική εστία μέσα στην οποία εκτυλίσσεται η κοινωνική ζωή, αλλά, είναι πεδίο δυναμικό το οποίο διαντιδρά με τα άτομα αλλά και στο οποίο συντελούνται διαντιδράσεις (Papastergiadis, 2000: 52). Το κοινωνικό είναι αδιάσπαστα συνυφασμένο με το χωρικό καθώς οι χωρικές διευθετήσεις είναι κοινωνικές κατασκευές και συντελούνται δια μέσου κοινωνικών διαφοροποιήσεων ταξικής και έμφυλης προέλευσης (Christou, 2006d). Πέρα από διχοτομήσεις περιοριστικού τύπου, όπως «παραδοσιακός» και «μοντέρνος», «αστικός» και «περιφερειακός» κτλ. που αφορούν σε χωροχρονικές διαφοροποιήσεις, είναι σημαντικό για την κατανόηση των πολυπαραγοντικών δυναμικών της μετανάστευσης και τις σύγχρονες κοινωνικές σχέσεις να κατανοήσουμε την έμφυλη διάσταση του χώρου (Papastergiadis, 2000: 53).

Η εισαγωγή του χώρου στην κοινωνική θεωρία (Foucault, 1986• Soja, 1989) δημιούργησε μια νέα πολιτισμική γεωγραφία, όπου, το πολιτισμικό τοπίο και ο κοινωνικός χώρος είναι ένα «κείμενο» το οποίο αποδομείται ως προς το περιεχόμενο και τις παραμέτρους του (Lefebvre, 1991: 160), στις οποίες διαπραγματεύεται και «εκτελείται» και η ταυτότητα (Rose, 1996). Εδώ εμφανίζεται και η διαλεκτική του «τρίτου χώρου» (Bhabha, 1990: 211• Soja & Hooper, 1993: 198-199) στη διαμόρφωση υβριδικών και μεταμοντέρνων μορφών ταυτοτήτων (Bhabha, 1995: 5• Hall, 1996: 502), που αποτελεί αξιοσημείωτη κοινωνιακή αλλαγή.

Οι κοινωνιακές αλλαγές αποτελούν ερεθίσματα είτε για την μνημονική ανάσυρση συνειρμικών γεγονότων και αισθημάτων ή για την καταχώρηση και λήθη αυτών. Αποτελούν αφετηρία σκέψης και προβληματισμού αλλά και προορισμό συναισθηματικά εμπλεκόμενης πράξης, ατομικής και συλλογικής. Η ατομική μνήμη ως ικανότητα αποθήκευσης και ανάκλασης πληροφοριών καταγραμμένων είναι ταυτοχρόνως βιολογική και ψυχολογική λειτουργία καθώς η επεξεργασία αυτή της μνήμης και της λήθης είναι κοινωνική διεργασία (Christou, 2006d). Σύμφωνα με την Evanthia Lyons, η κοινωνική φύση της μνήμης είναι μία τριαδική έκφραση: Πρώτον, η ανάμνηση δεν αποτελεί παθητική ανάκλαση μίας εικόνας

αλλά μια ενεργητική διαδικασία ανακατασκευής. Δεύτερον, η θύμηση μπορεί να διαδραματιστεί και συλλογικά, είτε με τη συζήτηση ή κατά τη διάρκεια δημόσιων τελετουργιών και επετείων. Τρίτον, οι λειτουργίες αυτών των διαδικασιών είναι κοινωνικές και συντελούν στη κατασκευή ταυτότητας (1996: 32). Έτσι, η κοινωνική κατασκευή της μνήμης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη κοινωνική κατασκευή της ταυτότητας και συντελείται συμβολικά με τη γλώσσα και επιτελεστικά με την αφήγηση. Η μνήμη κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας με αποκορύφωμα το ατομικό σχέδιο δράσης και την υλοποίηση του με την πράξη της παλιννόστησης είναι ένα περιεχόμενο κοινωνικών δυναμικών και πολιτισμικών στοιχείων. Αποτελεί κεντρικό πυρήνα της όλης φαντασιακής διαδικασίας όπου η επεξεργασία του παρελθόντος σφραγίζει με πράξεις το παρόν και με ταυτοποιητικές αλλαγές το μέλλον. Η μνημονική και αφηγηματική κατασκευή του παρόντος στη φαντασιακή απεικόνιση του μέλλοντος εμπεριέχει πολλαπλά χωροχρονικά στοιχεία που διαμορφώνουν και το ταξίδι της παλιννόστησης αλλά και αυτό της κατασκευής ταυτότητας. Τα χωροχρονικά στοιχεία και οι διεργασίες που συντελούνται δημιουργούν εστίες ένταξης και ανήκειν καθώς και εστίες αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Οι εστίες ένταξης και ανήκειν νοηματοδοτούν όταν εμπεριέχουν «ζωντανές μνήμες» (Fortier, 2000: 173) και οι εστίες αποκλεισμού και περιθωριοποίησης συντελούνται σε ένα συγκρουσιακό περιβάλλον όταν οι μνήμες και το φαντασιακό αντιτίθενται των ζωντανών βιωμάτων. Στις διαδικασίες του ανήκειν σηματοδοτείται και η έννοια του χώρου, του τόπου, του χρόνου και η ιστορικότητα του πολιτισμικού βάθους της μνήμης. Όλα αυτά τα στοιχεία είναι καίρια για την αναπαραγωγή ταυτοποίησης διότι, όπως εξηγεί η Fortier: «η μνήμη γίνεται η βάση για τον σχηματισμό ταυτότητας στη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας όπου η «εδαφική επικράτεια» αποκεντρώνεται και απεικονίζεται σε πολλαπλές χωροχρονικές τοποθετήσεις» (2000: 157). Η διαλεκτική σχέση μνήμης και ταυτότητας στη μεταναστευτική πορεία εκφράζεται άρδην στις αφηγήσεις ζωής των κοινωνικών υποκειμένων (Thomson, 1999: 35). Έτσι ο εαυτός και η ταυτότητα δεν είναι προϊόντα ενός εξωτερικού συμβολικού συστήματος, ούτε μία σταθερή οντότητα μονιμότητας αλλά ένα συμβολικό σχεδιαζόμενο πόνημα το οποίο το άτομο έμπρακτα κατασκευάζει (Thompson, 2000: 210) και υφαίνει με τα «υλικά» που έχει διαθέσιμα και παράγει σε απολογισμό ως αφηγηματική απεικόνιση του εαυτού. Όπως επισημαίνει και ο Thompson, «μια τέτοιου είδους αφηγηματική απεικόνιση

θα αλλάξει για τους περισσότερους ανθρώπους στη ροή του χρόνου καθώς θα αντλούν από νέες πηγές συμβολικών υλικών, θα αντιμετωπίζουν νέες εμπειρίες και σταδιακά θα επαναπροσδιορίζουν την ταυτότητα τους στη διάρκεια της ζωής τους» (2000: 210). Αυτός ο επαναπροσδιορισμός ταυτότητας που αναπλάθεται καθώς η ίδια η αφηγηματικότητα ανακατασκευάζει μνήμες και εμπειρίες, εκφράζει τον δημιουργικό, ρευστό και μεταλλασσόμενο χαρακτήρα των ταυτοτήτων στη τροχιά του χωροχρονικού γίνεσθαι. Πριν εξεταστεί το περιεχόμενο αυτής της δράσης και της αφήγησης, στο επόμενο κεφάλαιο είναι χρήσιμο να παρουσιαστεί η χωροχρονική ιστορική ανασκόπηση των φαινομένων μετανάστευσης και παλιννόστησης, δηλαδή, μια πορεία από το *Αμερικανικό Όνειρο και το Σκανδιναβικό Κοινωνικό Κράτος στην Ελληνική Πραγματικότητα* (ως χώρα που γοητεύει αλλά και απογοητεύει) για να αντιληφθούμε μέσα από τις συναθροίσεις μνήμης, τις «συγκρούσεις πολιτισμών⁸» και τις συνειδήσεις υποκειμένων όπου κατά τη διάρκεια της διυποκειμενικής αναρρίχησης των προσωπικών βιωμάτων στις αφηγήσεις ζωής συντελείται και εν κατακλείδι η αποδόμηση του εαυτού, του άλλου και του έθνους.

⁸ Χρησιμοποιώ μία επιφορτισμένη φράση από το αμφιλεγόμενο βιβλίο του Samuel Huntington (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, το οποίο, προκάλεσε, ως γνωστόν, πολλαπλές αντιδράσεις. Η απήχηση του, μία δεκαετία αργότερα παραμένει εκρηκτική. Ανήκουσα στους επικριτές των βασικών αρχών του Huntington, χρησιμοποιώ την φράση κλειδί και καταπέλτης για να υπογραμμίσω την αρνητική χροιά ενός ουσιοκρατικού τύπου επιφανειακού αλλά αναμφισβήτητα επικίνδυνου λόγου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. ΑΠΟ ΤΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΟΝΕΙΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ & ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ ΣΤΙΣ ΗΠΑ¹, ΣΤΗ ΔΑΝΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ Η ΥΠΟΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Πολυδιάστατο, περίπλοκο, διεπιστημονικό και επίκαιρο, το θέμα της μετανάστευσης έχει απασχολήσει και απασχολεί ερευνητές ενός ευρύτατου φάσματος διαφορετικών επιστημονικών και θεωρητικών προσεγγίσεων τόσο σε διεθνές όσο και σε τοπικό επίπεδο πλέον². Η μελέτη και η επιστημονική προβληματική των ζητημάτων αυτών εντάσσεται σε μια εκτεταμένη ενασχόληση και διασύνδεση των φαινομένων και των εννοιών γύρω από την μετανάστευση, την ταυτότητα, τον πολιτισμό, την ενσωμάτωση και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς στην σύγχρονη εποχή (ενδεικτικά αναφέρω πρόσφατους συλλογικούς τόμους εργασιών στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία, Hammar et al. 1997 • Jacobson, 1998 • Pandit & Withers, 1999 • Brettell & Hollifield, 2000 • Foner et al. 2000 • Cordero-Guzmán, 2001 • Αμίτσης και Λαζαρίδη, 2001 • Μαρβάκης, κ.ά., 2001 • Ναξάκης και Χλέτσος, 2002 • Κασιμάτη, 2003 • Παύλου και Χριστόπουλος, 2004).

¹ Για την συνοπτική ιστορική αναφορά στις ΗΠΑ βλέπε Παράρτημα 2.

² Ενώ έχουν καταβληθεί προσπάθειες για μία διεπιστημονική προσέγγιση του φαινομένου της μετανάστευσης απόρροια περιρρέουσας προσοχής από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών για μία πιο ολιστική μελέτη με τα κατάλληλα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία, όπως και αναφέρω στην κριτική επισκόπηση του προηγούμενου κεφαλαίου, δεν παρατηρείται ανάλογη αντιμετώπιση του φαινομένου και της έννοιας της «νεοελληνικής διασποράς», παρά την αναζωπύρωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Έτσι, υπάρχει μία θεματική ταξινόμηση αλλά λείπει η θεωρητική σύνδεση των διαφόρων κεφαλαίων σε συλλογικούς τόμους, όπως, *Η Ελληνική Διασπορά στη Δυτική Ευρώπη*, επιμ. Πετρόχειλος, 1985 • *Ο Ελληνισμός της Διασποράς: Προβλήματα και Προοπτικές*, 1998 • Clogg, (ed.) (1999) *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Δαμανάκης, κ.ά, (2004) *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς: Έρευνα και Διδασκαλία*, τόμος, Α' και Β'.

Ως μετανάστευση ορίζεται κάθε μετακίνηση πληθυσμού από μία περιοχή σε μία άλλη ή από μία χώρα σε μία άλλη (Schnapper, 1991). Το μεταναστευτικό φαινόμενο αναφέρεται και αφορά ξεχωριστά διαφορετικές κατηγορίες ανθρώπων, διαφορετικές εθνότητες, και διαφορετικά κράτη. Επιπρόσθετα, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις αλλά και το πληθυσμιακό περιεχόμενο των χωρών υποδοχής δεν διακρίνεται απαραίτητα από ομοιογένεια μια και το σύνηθες φαινόμενο είναι η ύπαρξη διαφορών και ιδιαιτεροτήτων, οικονομικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, πολιτικών, γλωσσικών, πολιτισμικών και άλλων. Ο όρος μετανάστευση καλύπτει πολυεπίπεδες διαδικασίες και καταστάσεις. Πιο συγκεκριμένα με τον όρο «σύγχρονη μετανάστευση» αναφερόμαστε σε εκείνη την «μεταβολή του τύπου εγκατάστασης ενός ατόμου ή ενός κοινωνικού συνόλου» (Τσαούσης, 1983) που παρατηρείται στα πλαίσια της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής. Με τον όρο «νεωτερική μετανάστευση» αναφερόμαστε στην σύγχρονη μετανάστευση που συνδέεται απολύτως με την εκβιομηχάνιση. Η σύγχρονη νεωτερική μετανάστευση είναι συνάρτηση της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης που η εκβιομηχάνιση συνεπάγεται και ταυτίζεται με την μεταβολή τύπου εγκατάστασης του εργατικού δυναμικού. Έτσι, νεωτερική είναι εκείνη η μετανάστευση που όχι μόνο συμβαίνει κατά την σύγχρονη βιομηχανική εποχή αλλά: γίνεται για οικονομικούς λόγους, είναι εκούσια, συνδέεται με την βιομηχανική ανάπτυξη και εντάσσει τους μετακινούμενους στον συγκεκριμένο τρόπο ζωής των βιομηχανικά αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών (Μουσούρου, 1991).

Η πλήρης κατανόηση του μεταναστευτικού φαινομένου απαιτεί την ερμηνευτική διεύρυνση στις αιτίες και στις επιπτώσεις της στις χώρες αποστολής και υποδοχής. Το μεταναστευτικό φαινόμενο δεν μπορεί να αποσπαστεί από την κοινωνία μέσα στην οποία εξελίσσεται (Leontidou, 2001). Δεν νοείται η απομόνωση της μεταναστευτικής διαδικασίας από το κοινωνικό πλαίσιο ερμηνείας «είτε οριστεί ως οργανικό σύνολο ατόμων είτε ως κυριαρχούμενο σύνολο ατόμων» (Μουσούρου, 1991). Η ανάλυση του συσχετίζεται με διαδικασίες μετασχηματισμού της συγκρότησης του μετανάστη ως «νέου κοινωνικού υποκειμένου» (Λαλιώτου, 2000) στο πλαίσιο διαπολιτισμικών σχέσεων που διαπερνούν αλλά και αναπαράγουν τα όρια του έθνους-κράτους σε φαντασιακό και πραγματικό επίπεδο.

4.1.1. Το παραμύθι της δικής τους ζωής στη χώρα του παραμυθά Hans Christian Andersen: η Σκανδιναβική μεταναστευτική διάσταση (Απόδοση της αφηγηματικής καταγραφής)

Η Δανία αποτελεί έναν από τους τρεις τόπους όπου διεξήχθη η εθνογραφική έρευνα και η συλλογή του εμπειρικού υλικού. Στο δανέζικο³ κοινωνικό χώρο κατέγραφα αλλά και ήμουν μέρος των κοινωνικών διεργασιών. Βρέθηκα στο πεδίο αλλά ταυτόχρονα ήμουν και εγώ ενεργό μέλος του πεδίου. Κατά την διάρκεια της επιτόπιας έρευνας θεώρησα ότι οι ελληνικές επίσημες αρχές στην Δανία θα είχαν κάποιο στατιστικό και αρχειακό υλικό. Στο ελληνικό προξενείο του Aalborg όπου ξεκίνησα αρχικά την επιτόπια έρευνα δεν υπήρχε κάτι τέτοιο και με παρέπεμψαν στην ελληνική πρεσβεία στην Κοπεγχάγη. Η ελληνική πρεσβεία στην Κοπεγχάγη δεν είχε επίσημα στοιχεία. Είχα συνομιλίες και επαφές με το προσωπικό και μερικά άτομα ανώνυμα και χωρίς να αντιπροσωπεύουν την Πρεσβεία συμμετείχαν στην έρευνα. Μου έδωσαν τις προσωπικές τους εμπειρίες και αφηγήσεις ζωής ως μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς. Κατά τη διάρκεια των συνομιλιών υπήρχε μία αοριστία αναφορικά με τον αριθμό των Ελλήνων στην Δανία. Η Κοινότητα Ελλήνων της Δανίας (ΚΕΔ) επίσης μου έδινε ένα γενικό αριθμό μεταξύ 700-1000 άτομα, πλησιέστερα στους περίπου 800 Έλληνες διασκορπισμένους στην Δανία. Οι ανεπίσημες πηγές υπολόγιζαν ότι γύρω στους 300-500 ζουν στην πρωτεύουσα της Δανίας, την Κοπεγχάγη. Σε όλη αυτή την γενική υπολογιστική δόθηκε μία ηλεκτρονική λύση μέσω της ιστοσελίδας της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Δανίας η οποία είχε τα εξής πρόσφατα στατιστικά στοιχεία: για το έτος 2004, ο συνολικός αριθμός Ελλήνων που ζουν στη Δανία είναι 954 άτομα. Από αυτούς, οι 567 έχουν αλλοδαπή υπηκοότητα ενώ οι 307 είναι Δανοί πολίτες. Από τον συνολικό αριθμό των 954 ατόμων, οι 694 είναι άνδρες και οι 260 είναι γυναίκες (Danmarks Statistik, www.dst.dk-uk, www.statbank.dk).

Στην προσπάθεια μου να εντοπίσω μία καταγεγραμμένη ιστορική ανασκόπηση της μεταναστευτικής πορείας των Ελλήνων στη Δανία και παρά τις εντατικές, σχολαστικές και χρονοβόρες προσπάθειες, απογοητεύθηκα καθώς δεν υπήρχε κάποια σχετική δημοσίευση (ούτε στη δανική, ούτε στην ελληνική γλώσσα αλλά ούτε και σε καμία άλλη γλώσσα).

³ Εξίσου εύχρηστες είναι και οι δύο επιθετικές μορφές, δανέζικος και δανικός.

Παράλληλα αφού είχε προηγηθεί ηλεκτρονική και τηλεφωνική επικοινωνία, κατόπιν ήρθα σε προσωπική επαφή με αρκετούς πανεπιστημιακούς και ερευνητές σχετικούς με το ευρύτερο θέμα της έρευνας που εκπονούσα και οι ίδιοι με διαβεβαίωσαν ότι όντως δεν υπάρχει καμία δημοσίευση σχετική με την ελληνική μεταναστευτική εμπειρία στη Δανία. Οι περισσότεροι από τους ειδικούς αυτούς ήταν και οι ίδιοι Έλληνες μετανάστες και Ελληνίδες μετανάστριες αλλά και μερικοί ήταν Δανοί που είτε είχαν παντρευτεί Έλληνα ή Ελληνίδα είτε είχαν ζήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα και γνώριζαν άπταιστα την ελληνική γλώσσα. Έτσι κατά συνέπεια, με σημείο αναφοράς όχι την γραπτή ιστορία, τις ιστορικές πηγές και τα αρχεία, αλλά την «προφορική ιστορία» και τα επαναλαμβανόμενα αφηγηματικά δεδομένα που συνέλεξα από τους πληροφορητές μου έχω συνθέσει μία απόδοση αυτής της διαδρομής. Συνεπώς έχω να παραθέσω σε αυτό το σημείο την εξής τυπολογική διάρθρωση της ελληνικής μετανάστευσης στη Δανία:

Οικονομική μετανάστευση, επιστημονική μετανάστευση (brain drain), μετανάστευση για πολιτικούς λόγους, μετανάστευση για προσωπικούς λόγους και με συναισθηματικού τύπου κίνητρα, και τέλος, μία κατηγορία όπου οι λόγοι είτε ποικίλουν, συνδυάζουν περισσότερο από μία από τις προαναφερθείσες κατηγορίες ή γίνονται κάτω από συνθήκες τυχαιότητας ενώ οι ίδιοι οι συμμετέχοντες της έρευνας αυτοαποκαλούνται «τυχοδιώκτες μετανάστες».

Βασική τυπολογική διάρθρωση της Ελληνικής μετανάστευσης στην Δανία

- Οικονομικοί μετανάστες
- Επιστήμονες μετανάστες
- Πολιτικοί μετανάστες
- Μετανάστες «νύφες» και «γαμπροί»
- Μετανάστες «τυχοδιώκτες»

Στην κατηγορία των οικονομικών μεταναστών συγκαταλέγονται κυρίως οι πρώτοι Έλληνες που έφτασαν στην Δανία κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του '60. Η φτώχεια, η ανέχεια, η ανεργία και γενικά η παντελής έλλειψη επιλογών και προοπτικών οδήγησε έναν αριθμό Ελλήνων είτε απευθείας στη Δανία μέσω κοινωνικών και συγγενικών δικτύων είτε δια

μέσου Γερμανίας και Σουηδίας. Είναι κυρίως ανειδίκευτοι εργάτες που απασχολούνται σε εργοστάσια όπως αυτών κατασκευής πορσελάνης και στην σοκαλατοποιία, τεχνίτες που απασχολήθηκαν ως ξυλουργοί ή στην κατασκευή επίπλων, οδηγοί ταξί και λεωφορείων, εργαζόμενοι σε γουναράδικα αλλά και αρκετοί αργότερα ιδιοκτήτες καταστημάτων γουναρικών οι ίδιοι, σαν σερβιτόροι και μάγειρες σε εστιατόρια αλλά και αρκετοί αργότερα ιδιοκτήτες ελληνικών, ιταλικών και γαλλικών εστιατορίων. Στο τέλος της δεκαετίας του '80 και ιδιαίτερα στις αρχές του '90 παρατηρήθηκε μία ραγδαία πτώση στις επιχειρήσεις γούνας και πολλές από αυτές έκλεισαν. Η κρίση ερμηνεύτηκε ως απόρροια πολλών παραγόντων, όπως η οικολογική ευαισθησία και η εμφάνιση συνθετικών γουνών αλλά και οι μεγάλες προσφορές σε γούνες με ελκυστικές και χαμηλότερες τιμές με πολλές ευκολίες αγοράς από πολυκαταστήματα. Έτσι πολλοί από τους γουναράδες στράφηκαν σε άλλου είδους επιχειρήσεις, κυρίως στα εστιατόρια. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των μεταναστών ήταν άνδρες νεαρής ηλικίας και οι περισσότεροι παντρεύτηκαν Δανέζες αλλά επίσης παρατηρήθηκε και ένας μεγάλος αριθμός διαζυγίων. Μερικοί ήρθαν με τις συζύγους τους και ελάχιστοι επιστρέφουν στην Ελλάδα για να παντρευτούν Ελληνίδες και κατόπιν να γυρίσουν στην Δανία με τις συζύγους τους.

Η επιστημονική μετανάστευση παρατηρείται σποραδικά από την δεκαετία του '60 αλλά αυξάνεται κατά την δεκαετία του '80 μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1981)⁴ και ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του '90 όπου θεσμοθετήθηκαν, εδραιώθηκαν και υλοποιήθηκαν αρκετά προγράμματα ανταλλαγών φοιτητών και κινητικότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Erasmus, Marie Curie, Jean Monnet), υποτροφίες για μεταπτυχιακές σπουδές, μετεκπαίδευση και εξειδίκευση για Έλληνες στο εξωτερικό. Παράλληλα, πολλές Ελληνίδες και Έλληνες επέλεξαν την Δανία ως προορισμό σπουδών επειδή προϋπήρχαν συγγενικά και κοινωνικά δίκτυα αρχικής υποστήριξης αφού με την εισαγωγή των φοιτητών στα Δανέζικα Πανεπιστήμια, όλοι ανεξαιρέτως, λαμβάνουν τροφεία από το κράτος μέχρι την ολοκλήρωση των σπουδών τους, σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο. Εκτός από σπουδαστές αρκετοί Έλληνες και Ελληνίδες προσελήφθησαν για να

⁴ Η Δανία ήταν ήδη μέλος της τότε ΕΟΚ από το 1972 έπειτα από δημοψήφισμα. Αρκετοί νέοι Έλληνες και Ελληνίδες έχοντας εντυφλήσει σε ευρωπαϊκές προοπτικές πέρα των συνόρων της Ελλάδας αποφάσισαν να ολοκληρώσουν μεταπτυχιακές σπουδές στην Δανία ή αυτοί οι οποίοι δεν είχαν εισαχθεί σε Ελληνικά Τριτοβάθμια Ιδρύματα έφυγαν για να ξεκινήσουν εξ αρχής τις προπτυχιακές τους σπουδές εκεί.

διδάξουν σε Δανέζικα Πανεπιστήμια, τεχνικές σχολές αλλά και ως ερευνητές σε ερευνητικά κέντρα και ινστιτούτα. Μερικοί ακολούθησαν σπουδές ψυχολογίας αλλά και ιατρικές σπουδές και παρέμειναν μόνιμα στην Δανία εργαζόμενοι σε νοσοκομεία ή ανοίγοντας δικό τους γραφείο. Επίσης κάποιοι ασχολήθηκαν με την διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας (αλλά και ελληνικών παραδοσιακών χορών) για Δανούς αλλά και για την ελληνική διασπορά (για τα παιδιά και εγγόνια των Ελλήνων μεταναστών).

Η πολιτική μετανάστευση συντελείται κατά την διάρκεια της χούντας, αυτή τη μαύρη περίοδο της επταετίας 1967-1974 με την στρατιωτική δικτατορία, τις συνεχείς συλλήψεις, τον περιορισμό της ατομικής ελευθερίας, την πλήρη καταπάτηση βασικών ανθρωπίνων και πολιτικών δικαιωμάτων καθώς και την βία, τα βασανιστήρια, την εξορία και τα πολλαπλά δεινά που επέφερε αυτή η περίοδος κατοχής των πολιτών της νεώτερης Ελλάδος. Το δημοκρατικό πολίτευμα αλλά και το έμπρακτα υποστηρικτικό αντιδικτατορικό κλίμα στην Δανία κατά τη διάρκεια του αντιδικτατορικού αγώνα προσέφερε μία επιλογή ζωής με κατοχυρωμένη την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Οι Ελληνίδες και οι Έλληνες που βρήκαν καταφύγιο στη Δανία δεν ζήτησαν επίσημα πολιτικό άσυλο με την εξαίρεση μίας περίπτωσης ενός πλοίου του ελληνικού ναυτικού που είχε αρνηθεί κατά τη διάρκεια της επταετίας να κάνει μία στρατιωτική άσκηση, ζήτησε αρχικά άσυλο στην Ιταλία και μετά στη Δανία. Από προσωπικές μαρτυρίες και συζητήσεις με Δανούς και Δανέζες κατά την διάρκεια της επιτόπιας έρευνας μου, πληροφορήθηκα από τους ίδιους οι οποίοι είχαν ενεργή συμμετοχή σε αντιδικτατορικές εκδηλώσεις, θυμήθηκαν την δράση τους και των δανέζικων οργανώσεων που είχαν υποστηρίξει το κίνημα, καθώς και την διοργάνωση πολιτικών συγκεντρώσεων και συναυλιών μέχρι και την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα το 1974.

Στην κατηγορία όπου τα κίνητρα κατευθύνει η καρδιά και το συναίσθημα αλλά και που μετέπειτα ίσως ακολουθεί και η λογική, συγκαταλέγονται πολλοί Έλληνες κυρίως σε μεγαλύτερο βαθμό και σποραδικά και Ελληνίδες. Είναι η ομάδα με τους μετανάστες «γαμπρούς» και τις μετανάστριες «νύφες». Σημείο συνάντησης με την Δανέζα ή τον Δανό «της ζωής τους» αποτελούν πρωτίστως τα ελληνικά νησιά σε κατάσταση διακοπών και βεβαίως πιο συχνά κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Στις περισσότερες περιπτώσεις

επακολουθεί μία επικοινωνία μερικών μηνών και πολύ σύντομα κανονίζεται και το ταξίδι με προορισμό κάποια γεωγραφική περιοχή της Δανίας. Πέρα από την συναισθηματική σύνδεση ουσιαστικά ή ορθολογικά κίνητρα μόνιμης παραμονής για τους Έλληνες είναι η έλλειψη επιλογών στην Ελλάδα όσον αφορά στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία καθώς οι περισσότεροι είχαν μία περιορισμένη εποχική απασχόληση στον τουριστικό τομέα. Παράλληλα, συχνή είναι και η παραδοχή μιας απροσδόκητης εγκυμοσύνης και της «ανάληψης ευθυνών» από μέρους των Ελλήνων ανδρών αλλά συχνά οι γάμοι αυτοί καταλήγουν σε διαζύγιο. Πολλοί από αυτούς τους Έλληνες επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά την έκβαση του διαζυγίου τους αλλά κάποιοι από αυτούς παρέμειναν και έκαναν καινούργιες οικογένειες.

Η τελευταία ομαδοποίηση μεταναστών συμπεριλαμβάνει τρεις υποκατηγοριοποιήσεις. Η μία αντιπροσωπεύει άτομα που ανήκουν παράλληλα σε δύο ή περισσότερες από τις προαναφερθείσες κατηγορίες ή που τα κίνητρα μετανάστευσης ήταν πολλαπλά. Η δεύτερη αντιπροσωπεύει άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως «τυχοδιώκτες» και εάν δεν ήταν η Δανία που τους έτυχε ως προορισμός, θα μπορούσε να ήταν οποιαδήποτε άλλη χώρα. Η τρίτη αντιπροσωπεύει άτομα που είτε ακούσια ή εκούσια μετατέθηκαν σε θέσεις εργασίας στην Δανία, όπως στις Ολυμπιακές Αερογραμμές (ΟΑ), στον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού (ΕΟΤ), στην Ελληνική Πρεσβεία της Δανίας αλλά και σε δανέζικες εταιρείες όπου αρχικά προσελήφθησαν σε παράρτημα στην Ελλάδα.

Κάπως έτσι σκιαγραφείται η ιστορική εξέλιξη, οι αιτιάσεις και τα κίνητρα της ελληνικής μεταναστευτικής πορείας στην Δανία. Σε καμία περίπτωση δεν προσεγγίζεται η ενότητα αυτή ως μια πλήρης ιστορική καταγραφή αλλά ως μια ενδεικτική απόδοση της βιογραφικής απεικόνισης του φαινομένου από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα και τους συμμετέχοντες στην έρευνα αλλά και ευρύτερα από παρατηρήσεις προερχόμενες από την ίδια την δανική κοινωνία. Έτσι η τυπολογία αυτή χρήζει περισσότερο της εισαγωγικής τοποθέτησης της αφηγηματικής απεικόνισης αυτής της πορείας που ακολουθεί στα επόμενα κεφάλαια.

4.2. ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΙΣΩ: ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ

4.2.1. Πίσω στο «λίκνο του πολιτισμού» και στο όνειρο επιστροφής στη πατρίδα: η ελληνική διάσταση της σύγχρονης μετανάστευσης και παλιννόστησης

Ερευνητές και επιστήμονες στις υπερπόντιες χώρες υποδοχής ασχολήθηκαν και συνεχίζουν να ασχολούνται με τις διαδικασίες «προσαρμογής» μεταναστών στις χώρες αυτές καθώς και με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν άτομα και οικογένειες κατά τη διάρκεια παραμονής ή και ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής (Foner, et al. 2000). Οι Έλληνες μετανάστες σε μεγάλο βαθμό έφεραν μαζί τους ένα πολιτισμικό σύστημα κυρίως αγροτικής προέλευσης και τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της παραμονής τους στη νέα τους πατρίδα δεν ήταν εύκολη η αντιμετώπιση νέων τοπικών, πολιτισμικών και κοινωνικών κανόνων και μοντέλων διαβίωσης που πολλές φορές αυξανόταν και λόγω της έλλειψης ανοχής, επιείκειας και ανεκτικότητας από τους τοπικούς κατοίκους σε σημείο έσχατου ρατσισμού, μισαλλοδοξίας και ξενοφοβίας (Ο Ιός της Κυριακής, *Ρατσισμός και Κοινωνικός Έλεγχος στις ΗΠΑ*, 2.7.2000 • Ο Ιός της Κυριακής, *Το Άγνωστο Πογκρόμ κατά των Ελλήνων*, 14.6.1998). Έτσι οι μετανάστες καταβάλλουν υπερβολικές και έντονες προσπάθειες για να διατηρήσουν την «ελληνικότητα» τους, δηλαδή τον ελληνικό τρόπο ζωής όπως τον έχουν εσωτερικεύσει, αλλά και για να τον προωθήσουν στα παιδιά τους έτσι ώστε να γίνει και δικό τους βίωμα και τρόπος ζωής (Christou, 2003a • Panagakos, 2003). Αναμφισβήτητα τέτοιου είδους συνεχόμενες και έντονες εσωτερικές αλλά και υλοποιήσιμες διεργασίες μπορούν να οδηγήσουν σε πολλαπλή κρίση και σύγχυση αλλά και να δημιουργήσουν επιπλοκές στην προσαρμογή τους και στις διαπροσωπικές σχέσεις τους αλλά κυρίως προβλήματα κρίσης ταυτοτήτων και στους ίδιους και στις επόμενες γενιές αναστέλλοντας έτσι και την ενσωμάτωση τους στην χώρα.

Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο Τσουκαλάς (1994: 28), ο εξωελλαδικός ελληνισμός, δεν είναι απλώς μία *διασπορά*, αλλά συγκροτεί την εστία μίας μόνιμης κίνησης πληθυσμού προς τη μητροπολιτική Ελλάδα, επηρεάζοντας από κάθε άποψη την εξέλιξη της. Αναφέρει

συγκεκριμένα ότι η παλιννόστηση δεν είναι φαινόμενο που συνδέεται δομικά με την «αποτυχία» της αποδημίας, αλλά αντίθετα εγγράφεται, εκ προοιμίου, στο φαντασιακό και ιδεολογικό πλέγμα που διακατέχει όλους σχεδόν τους μετανάστες. Ο επαναπατρισμός, ως όνειρο και προγραμματική προβολή, είναι πάγιο και αμετακίνητο αίτημα. Τα σχόλια αυτά επιβεβαιώνονται από τα ποσοστά επιστροφής μεταναστών. Το πλέγμα *μετανάστευση-παλιννόστηση* επηρεάζει αποφασιστικά την ελληνική κοινωνία και τον ίδιο τον μετανάστη. Συγκεκριμένα στην περίπτωση της παλιννόστησης η διαδικασία αναπροσαρμογής πολλές φορές είναι πιο οδυνηρή από την αντίστοιχη της προσαρμογής στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον της ξένης χώρας. Οι παλιννοστούντες μετανάστες πολλές φορές δεν έχουν προετοιμαστεί για να αντιμετωπίσουν τη νέα πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας για δύο βασικούς λόγους: πρώτον, διότι οι όποιες επαφές που είχαν με την χώρα καταγωγής ήταν ως επισκέπτες και για περιορισμένο χρονικό διάστημα το οποίο δεν αρκεί για να παρακολουθήσουν και να ενταχθούν πλήρως στη νέα κατάσταση και δεύτερον, διότι δεν υπάρχει ένα πλήρως οργανωμένο σύστημα παροχής πληροφοριών-συμβούλων και ψυχολογικής υποστήριξης. Άμεση συνέπεια μιας τέτοιου είδους κατάστασης είναι η εμπειρία ενός πολιτισμικού κλονισμού με την επιστροφή στη χώρα καταγωγής. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Γκιζέλι, «ο κλονισμός δεν προκαλείται από τις μεγάλες πολιτισμικές διαφορές που ο παλιννοστών μετανάστης συναντάει σε σχέση με τον τρόπο ζωής που είχε συνηθίσει στην χώρα υποδοχής. Ο κλονισμός προξενείται από το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζει το πολιτισμικό πρότυπο που είχε γνωρίσει στην Ελλάδα, και που το είχε διατηρήσει στο νου του στη νέα του πατρίδα, και το οποίο νόμιζε ότι θα βρει αναλλοίωτο, ανέπαφο» (1994: 40). Έτσι παρουσιάζονται πηγές απογοήτευσης και δυσκολίες αναπροσαρμογής αφού για τους περισσότερους Έλληνες η παλιννόστηση στην Ελλάδα είναι άλλη μια μεταναστευτική διαδικασία, όχι επιστροφή στην πατρίδα. Αναφορικά, τα πλέον αναμενόμενα προβλήματα σχετίζονται με την μεταλλαγή της χώρας στο κοινωνικό-πολιτικό αλλά και πολιτισμικό της τοπίο, οι δυσκολίες που παρουσιάζονται στην εύρεση εργασίας είτε λόγω ευρύτερης ανεργίας είτε λόγω έλλειψης ικανοτήτων, οι εκπαιδευτικές δυσκολίες για άτομα μετέπειτα γενεών ή δυσκολίες αναγνώρισης των τίτλων σπουδών τους, κτλ. Αλλά πέρα από την ψυχολογική διάσταση, υπάρχουν σημαντικές πτυχές της παλιννόστησης (κοινωνιολογικές, ανθρωπολογικές, οικονομικές και άλλες) που θα πρέπει να φωτιστούν για την πλήρη κατανόηση του θέματος. Σε αυτό συντελούν και τα εμπειρικά

κεφάλαια που ακολουθούν και μέσα από το αναλυτικό πλαίσιο του πρωτογενούς υλικού αναδεικνύεται η *ανθρωπογεωγραφική διαδρομή* των παλιννοστούντων Ελλήνων και Ελληνίδων.

Αναμφισβήτητα σε αυτό το σημείο πρέπει να παρουσιαστεί η διάσταση του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα. Ακούγεται πλέον κοινότυπα επαναλαμβανόμενη η φράση ότι, *η Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του '90 μετατρέπεται από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών*, κάπως έτσι ξεκινήσαμε όλοι δειλά τις πρώτες παρατηρήσεις γύρω από το φαινόμενο σε άρθρα και εργασίες. Φαντάζει όμως αισθητά ο «ηλεκτρισμένος κραδασμός» του «αιφνιδιαστικού πλήγματος» αυτού του νέου φαινομένου για μια χώρα σαν την Ελλάδα. Έτσι, εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες από χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης αλλά και της Ασίας και της Αφρικής, διασχίζουν τα σύνορα αναζητώντας εργασία και μία γενικότερα καλύτερη τύχη (Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2001: 71). Χωρίς να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, σημαντικό ρόλο στην ευρύτερη μετατροπή των κρατών της Νότιας Ευρώπης σε χώρες υποδοχής, έχουν, η αλλαγή της θέσης των κρατών αυτών στον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, η αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας και η άμεση σύνδεση της μετανάστευσης με την παγκοσμιοποίηση (Lazaridis & Romaniszyn, 1998 • King, 2000 • Castles & Miller, 2003), η γεωγραφική θέση αυτών των χωρών (Baldwin-Edwards, 2004), ο δημογραφικός παράγοντας (King & Rybaszuk, 1993) αλλά και οι πολιτικές συγκυρίες με την κατάρρευση των καθεστώτων του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού και κυρίως του αλβανικού (Νιτσιάκος, 2003α). Υπό το πρίσμα της ελληνικής εμπειρίας το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτελεί σύνθετο αντικείμενο διερεύνησης και αφορά τόσο στις κοινωνικοπολιτικές του πτυχές όσο στις νομικές και θεσμικές του διαστάσεις ή αποκλείσεις (Lazaridis, 1996 • Αμίτσης και Λαζαρίδη, 2001 • Μαρβάκης, κ.ά., 2001 • Ναξάκης και Χλέτσος, 2002 • Κασιμάτη, 2003). Παράλληλα, παρατηρούνται αυξημένα αισθήματα ανασφάλειας της ελληνικής κοινωνίας καθώς και εκδηλώσεις ρατσισμού και ξενοφοβίας (Ψημμένος, 1995 • Triandafyllidou, 2000 • Αμίτσης και Λαζαρίδη, 2001 • Hatziprokopiou, 2003• 2004).

Μόλις δεκαπέντε χρόνια μετά, το 2005, το νέο νομοθετικό πλαίσιο για την μετανάστευση ενώ δεν κάνει ριζικές θεσμικές τομές, έχει κάποια σχετικά θετικά σημεία αλλά πολλά περισσότερα αρνητικά⁵ σημεία. Κυρίως όμως, το 2005, μια δεκαπενταετία μετά την μαζική διέλευση οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα, αρχίζει δειλά η ελληνική κοινωνία να συνειδητοποιεί και σε ένα βαθμό να αποδέχεται την ύπαρξη και την μόνιμη εγκατάσταση τους στην Ελλάδα καθώς και αυτών των παιδιών των μεταναστών, της δεύτερης γενιάς. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αφιερώνουν άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες καθώς και τηλεοπτικές εκπομπές και συζητήσεις όπου ενίοτε προσκαλούνται και εκπρόσωποι μεταναστευτικών ομάδων και σωματείων. Γεγονός όμως παραμένει η ολική έλλειψη και η επιτακτική ανάγκη να αρχίσει η συζήτηση και ο σχεδιασμός προγραμμάτων ενσωμάτωσης των μεταναστών τόσο στον οικονομικό όσο και στον κοινωνικό και εκπαιδευτικό τομέα. Σε αυτό το πλαίσιο διαρκούς «αιφνιδιασμού» και μετάλλαξης της ελληνικής κοινωνικής διάστασης διαδραματίζεται και η διαδρομή παλιννόστησης και η πορεία ένταξης, ενσωμάτωσης, ή περιθωριοποίησης της δεύτερης γενιάς της ελληνικής διασποράς και που θα απεικονίσει η συζήτηση που ακολουθεί.

⁵ Για μία εποικοδομητική κριτική του νομοσχεδίου για την μετανάστευση όπου αναλυτικά αναπτύσσονται τα βασικά θετικά και αρνητικά σημεία με βάση τις ανάγκες για νομοθετικές ρυθμίσεις όπως εκφράστηκαν στο διάλογο ανάμεσα στους κοινωνικούς φορείς, από τα συμπεράσματα της 1^{ης} συνάντησης *Εθνικού Διαλόγου για τη Μετανάστευση*, τον Ιανουάριο, 2005, βλέπε την ιστοσελίδα της Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου σε συνεργασία με το Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων www.hlhr.gr/emd/emd.htm

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΝΗΚΕΙΝ

Το κεφάλαιο αυτό διερευνά τη διαλεκτική σχέση της μεταναστευτικής πορείας με τις διεργασίες ταυτοποίησης. Τα άτομα, μετανάστες και παλιννοστούντες, ως δρώντα υποκείμενα αφηγούνται μέσα από τις ιστορίες ζωής την πορεία τους στο χώρο και στο χρόνο και τις διαδικασίες μορφοποίησης της ταυτότητας τους σε αντιδιαστολή με τον τόπο. Από την μια αυτή η διαλεκτική της κίνησης (mobility) σε αναζήτηση του οικείου (home) αντανακλά το σχέδιο δράσης για την υλοποίηση του ανήκειν (belongingness), και από την άλλη, η εμπειρική διάσταση αυτής της πορείας εκφράζει και βιώματα αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, τα οποία θα μας απασχολήσουν εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο. Το κεφάλαιο αυτό επιδιώκει να παρουσιάσει μέσα από το πρωτογενές υλικό¹ και από πτυχές της επιτόπιας έρευνας τις κύριες θεματικές που παρουσιάζονται στη διάρκεια της αφηγηματικότητας του ανήκειν ως αφηγήσεις του «εαυτού» αλλά που αναμφισβήτητα αποτελούν κατακερματισμένα πορτραίτα του «άλλου». Έτσι, οι ταυτότητες στη διαδικασία του ομοίου μετασχηματίζονται σε είδωλα του διαφορετικού. Οι ιστορίες ζωής ως κείμενα ταυτοποιητικών διαδικασιών αναγιγνώσκονται μέσα από εναλλασσόμενες οπτικές. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Λεοντίδου: «Η πολιτισμική ταυτότητα συγκροτείται σε διαστάσεις διαφορετικές από εκείνες της κοινωνικής τάξης: εθνότητα, φυλή, θρησκεία, κοινωνικό φύλο. Αυτές οι κοινωνιολογίες δημιουργούν το καλειδοσκόπιο, για το οποίο κάνει λόγο η μετανεωτερικότητα. Αναδύονται από διάφορες κατευθύνσεις για να διεκδικήσουν πολιτισμική έκφραση της διαφορετικότητας και να καταλύσουν τα δυαδικά σχήματα εισάγοντας την έννοια του μωσαϊκού, της πολυπολιτισμικότητας, του τόπου και του τοπικού» (2005: 256-257).

¹ Ενώ δεν έχουν αλλοιωθεί δημογραφικά και άλλα στοιχεία από την κάθε ιστορία ζωής και τα αποσπάσματα παρατίθενται αυτούσια με την τελική έγκριση των συμμετεχόντων αφού διάβασαν διεξοδικά τις απομαγνητοφωνήσεις των συνεντεύξεων τους στο πλαίσιο της συμμετοχικής εθνογραφίας που διεξήχθη, έχουν όμως χρησιμοποιηθεί ψευδώνυμα σε όλα τα αποσπάσματα. Επίσης στο Παράρτημα υπάρχει Πίνακας με επιπρόσθετες δημογραφικές και άλλες πληροφορίες για όλους τους συμμετέχοντες.

Αφετηρία σε αυτό το κεφάλαιο για αυτή την ανάλυση αποτελούν όχι μόνο οι έμφυλες και εθνοτικές αλλά και οι ταξικές αναπαραστάσεις των πολλαπλών διαδρομών των κοινωνικών υποκειμένων προς αναζήτηση ταυτότητας στην Ελλάδα της μετανεωτερικότητας και της πολυπολιτισμικότητας. Στις επόμενες ενότητες θα τεκμηριωθεί γιατί το ταξικό, το έμφυλο και το εθνοτικό στοιχείο αποτελούν συστατικά ταυτοποίησης. Αξιοσημείωτη επίσης είναι και εμφάνιση πολλαπλών δυναμικών τόσο στο «δημόσιο» (public) περιεχόμενο της διαπραγμάτευσης της ταυτότητας (επαγγελματική αναζήτηση, εκπαίδευση, καθημερινή ζωή κτλ.) όσο και στον «ιδιωτικό» χώρο (private) (οικογένεια, διαπροσωπικές σχέσεις, θρησκευτικότητα κτλ.).

5.1. Έμφυλες και ταξικές αναπαραστάσεις πολλαπλών διαδρομών

Έχει χαρακτηριστικά αναφερθεί ότι, «ο όρος «ηγεμονία» προσφέρει μεγάλη αναλυτική αξία (σε αντίθεση με τον όρο «πατριαρχία» που δεν είναι τόσο δόκιμος όρος), διότι προϋποθέτει μια όχι και τόσο πρόθυμη συμφωνία υποταγής της κατώτερης ομάδας, κάτω – φυσικά – από συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Σύμφωνα με την θέση αυτή, οι γυναίκες, τουλάχιστον στην ελληνική περίπτωση, είχαν κατανοήσει καλά μερικές αυθαίρετες συνθήκες, που τους είχαν επιβληθεί. Η ηγεμονία καλύπτει την κατάσταση εκείνη όπου υπάρχει εμφανής εκμετάλλευση, όπου παρατηρούνται οιονεί συμβιβασμοί και οιονεί διευθετήσεις (Παπαγεωργίου, 2004: 84). Αυτή η αναλυτική ευελιξία του όρου, ως διαλεκτικό εργαλείο και διαλογικό εννοιολογικό περιεχόμενο βοηθά στο να επιχειρηθεί μια σειρά από οπτικές καθώς και στρατηγικές για να εξηγήσει όχι μόνο τις αιτίες και τα αποτελέσματα της μεταναστευτικής διαδικασίας αλλά και την πορεία των διαδρομών ταυτοποίησης και τις αλληλοσυγκρουόμενες εμπειρίες ένταξης στην χώρα καταγωγής κατά την παλιννόστηση. Με επίκεντρο το φύλο και την τάξη η αναλυτική αφηγηματική διαδρομή αυτού του κεφαλαίου θα εστιάσει στις ταυτοτικές διεργασίες για την ανάδειξη του ανήκειν (αλλά και του αποκλεισμού). Αφετηρία αυτής της εννοιολόγησης είναι η πολιτιστική έννοια που έδωσε στην ηγεμονία ο Antonio Gramsci (Παπαγεωργίου, 2004: 65). Αυτή η έννοια της ηγεμονίας αναφέρεται στην δύναμη και την πειθώ και συνεπώς στην πίεση στην οποία έγκειται και η βασική γραμμή νομιμοποίησης της εξουσίας (Gramsci, 1971). Αποτελεί κύρια έννοια για την ανάδειξη της σχέσης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ομάδων,

ενώ είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για την εξέταση τέτοιων σχέσεων αναφορικά με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, την οικογένεια, την θρησκεία, την εκπαίδευση, τις έμφυλες σχέσεις, τις εργασιακές σχέσεις, τις σχέσεις του κράτους με άλλα κέντρα δύναμης καθώς και με τους πολίτες αλλά και πως αυτές οι σχέσεις συμβάλλουν στον έλεγχο θεσμών, οργανισμών και πρακτικών.

Παράλληλα, το ταξικό ως στοιχείο ώθησης κοινωνικής δράσης ή περιορισμού αυτής, είναι άμεσα συνυφασμένο με τον ατομικό σχεδιασμό επιλογών ζωής και την υλοποίηση αυτών. Πέρα από τις οικονομικές προεκτάσεις του ταξικού, ως αφετηρία δράσης και προέλευσης του ατόμου, εμπεριέχει και τις δυναμικές εκείνες που επηρεάζουν και μορφοποιούν, όχι πάντα προβλέψιμα, την πορεία κοινωνικοποίησης και ανεξαρτητοποίησης.

Έτσι, βασικά συστατικά για την κατανόηση των αναπαραστάσεων του ανήκειν και της διαδικασίας κατασκευής ταυτότητας σε σχέση πάντα με τον χώρο και τον τόπο, είναι οι έμφυλες και ταξικές παράμετροι που οριοθετούν την διαδρομή (φαντασιακά και πρακτικά) και μορφοποιούν την εμπειρία. Συγκεκριμένα, από την επιτόπια έρευνα προκύπτει ότι η αφηγηματικότητα των κοινωνικών υποκειμένων (στην επιτόπια έρευνα μου συμπεριλαμβάνονται Ελληνοαμερικανοί και Ελληνοαμερικανίδες δεύτερης γενιάς που ζουν στην Ελλάδα καθώς και Έλληνες και Ελληνίδες πρώτης και δεύτερης γενιάς που ζουν στη Δανία) για το ταξικό και το έμφυλο αποτελεί κύρια συνιστώσα για την συγκρότηση της ταυτότητας τους. Οι αφηγήσεις ζωής αποτελούν πλούσιες μαρτυρίες επ' αυτού. Αλλά πριν καταθέσουμε τις φωνές των υποκειμένων, άλλοτε «κραυγές» και άλλοτε «ψίθυροι» που μετουσιώνουν την αφήγηση σε πράξη, θα αναφερθούμε στους κύριους άξονες αυτής της ανάλυσης.

- Πρώτος άξονας είναι το συγκρουσιακό πεδίο της διαδικασίας ταυτοποίησης (conflicting identification)
- Δεύτερος άξονας είναι το συμβιβαστικό πεδίο της διαδικασίας ταυτοποίησης (conciliatory identification)
- Τρίτος άξονας είναι το συγκλίνων πεδίο της διαδικασίας ταυτοποίησης (convergence identification)

- Τέταρτος άξονας είναι το απορριπτέο πεδίο της διαδικασίας ταυτοποίησης (dismissive identification)

Ξεκινώντας με το συγκρουσιακό στοιχείο της ταυτοποιητικής διαδικασίας (conflicting identification), αντιλαμβανόμαστε ότι εδώ συγκαταλέγονται απόψεις που δίστανται, σημεία αντιπαράθεσης όταν το (μετα)μοντέρνο προσκρούει στο παραδοσιακό, όταν το νέο αντιπαρατίθεται με το παλιό, αλλά κυρίως όταν το «διαφορετικό» και άρα «ξένο» και «απειλητικό» εμφανίζεται στο καθημερινό και κάθε άλλο ανταποκρίνεται στο φαντασιακό. Όσον αφορά στο κοινωνικό φύλο και ειδικά στη σχέση μητέρας και κόρης, σημαντική είναι η ερευνητική διασαφήνιση που δίνει η Βοσνιάδου (1997• 2002) στα πεδία σύγκρουσης που αντιμετωπίζουν οι Ελληνίδες καθώς απομακρύνονται σταδιακά από «βαθιά ριζωμένες παραδοσιακές αναπαραστάσεις που αφορούν στη θηλυκή τους υπόσταση και προσπαθούν να σχηματίσουν νέες εικόνες μιας αυτόνομης υποκειμενικότητας». Η Βοσνιάδου, είτε στο πλαίσιο της εμπειρίας της ως ψυχοθεραπεύτριας κατά την διάρκεια θεραπείας, είτε στο πλαίσιο της κλινικής της έρευνας, επισημαίνει ότι, η κεντρική αφήγηση πάντα έχει να κάνει άμεσα ή έμμεσα με τις αντιξοότητες της σχέσης τους με την μητρική μορφή, η οποία καθορίζεται από αμφιθυμία ως μία συγκρουσιακή συναισθηματική βασανιστική κατάσταση (2002: 162).

Αλλά και μέσα από αυτές τις συγκρουσιακές σχέσεις διαπιστώνουμε ότι και οι ταυτότητες επηρεάζονται, διαντιδρούν και μεταφράζονται μέσα από τις εμπειρίες που έχουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Σε αυτό το σημείο για να παρακολουθήσουμε αυτού του είδους τις (δια)αντιδράσεις, παραθέτουμε αποσπάσματα από τις αφηγήσεις γυναικών αναφορικά με τις συγκρούσεις αλλά και τους ρόλους που επωμίζονται, που διαπραγματεύονται και που κατακτούν.

Η Φαίδρα αναφέρεται σε σχέσεις σύγκρουσης με γυναίκες στην Ελλάδα ενώ η Μυρτώ παρουσιάζει σχέσεις γυναικών στη Δανία:

Ίσως στην Ελλάδα να είμαι πιο πολύ Δανέζα από εδώ, στην Ελλάδα είμαι ξένη πάντως, δεν με έχουν δεχτεί τελείως γιατί έχω την ενέργεια να παλέψω όλα αυτά και να τα συζητήσω και πολλές φορές γίνομαι ξένη γιατί λεω τι βλακεία είναι αυτή που λετε ... κατάλαβες, και απομακρύνομαι από το

ελληνικό καθεστώς με αυτή την πράξη, και για αυτό βάζω στάμπα στον εαυτό μου ότι είμαι ξένη χωρίς να το θέλω με αυτά που έχω μάθει εδώ, και θα μπορούσα φυσικά να το αποφύγω αυτό βουλώνοντας το διότι καταλαβαίνω, εγώ ξέρω να φέρομαι στην Ελλάδα και να το αποφύγω αυτό αλλά αρνούμαι, το θεωρώ βλακεία, το θεωρώ ότι προδίδω την νοημοσύνη μου, εάν κάνω έτσι όπως είναι το καθεστώς αλλά το γνωρίζω το καθεστώς τουλάχιστον, δεν είναι όπως οι ξένοι που δεν το γνωρίζουν και το κάνουν ως άγνοια, και έτσι μπορώ να σου πω ένα παράδειγμα, δεν είχα ποτέ μία φιλενάδα Ελληνίδα, ποτέ, δεν μπόρεσα έτσι να κάνω φίλιες, πάντα έλειπε κάτι και αυτό ήταν και το γεγονός ότι είμαι και ξένη, πως να στο πω, και είχα φίλιες πολλές δεν μπορώ να πω δεν έχω παράπονο αλλά έτσι, αυτό που λένε κολλητή σου, πολύ κοντινός άνθρωπος. Ναι, δεν υπήρχε στην Ελλάδα, σαν γυναίκα τουλάχιστον και δεν ξέρω γιατί είτε με βλέπανε, σαν τρέλα ρε παιδάκι μου, γιατί πάω κόντρα σε αυτά τα πράγματα, δεν μπορώ να τα ακούω, νομίζω για αυτό, αλλά δεν είχα πρόβλημα μέσα μου να είμαι μισή, δεν είχα πρόβλημα, πολλοί άνθρωποι που είναι από δύο χώρες, μου ανέφεραν ότι δεν αισθάνθηκαν ούτε σαν Ελληνίδα ούτε σαν κάτι άλλο, εγώ αυτό το πρόβλημα δεν το είχα, είμαι πάρα πολύ ολοκληρωμένος άνθρωπος, δεν έχω κάποιο σχίσμα μέσα μου και δεν έχω ανάγκη να είμαι ή το ένα ή το άλλο, είμαι και τα δύο και είναι πακέτο μέσα μου, και είμαι ο εαυτός μου δεν κοιτάω όπως σου είπα να το βουλώσω μερικές φορές, προσπαθώ αλλά δεν μπορώ, όταν ακούω τόσες πολλές βλακείες, δεν μπορώ να τις ακούσω, δηλαδή προσπαθώ να το βουλώσω και δεν μπορώ, εξακολουθούν να έρχονται, εξαρτάται και από τα στρώματα βέβαια από τα κοινωνικά στρώματα που κινείσαι, υπάρχουν και Έλληνες που είναι πολύ προχωρημένοι. (Φαίδρα, Ελληνοδανέζα δεύτερης γενιάς, 37 ετών)

Τέλος πάντων, όπως και να έχει το θέμα, τα θετικά της Δανίας είναι κυρίως αυτά, τα επαγγελματικά, τα εργασιακά και επίσης όταν γνωρίσεις κάποιους ανθρώπους και έχει περάσει όλος αυτός ο χρόνος που χρειάζεται για να ξεπαγώσει ο άλλος, μπορείς και δημιουργείς φιλιες και έχεις ανθρώπους κοντά σου, αυτό μπορείς να το κάνεις. Αλλά θέλει πάρα πολύ προσπάθεια και αυτό εμένα με καταπιέζει, δεν μπορώ, ε, είναι πάρα πολύ ψυχοφθόρο, είναι πάρα πολύ καταπιεστικό αυτό το πράγμα. Κάνεις υπεράνθρωπη προσπάθεια για να γνωρίσεις έναν άνθρωπο για να πεις δύο κουβέντες, ε, για όνομα. Τέλος πάντων. Γιατί ο άλλος τρομάζει πάρα πολύ εδώ, τρομάζει όταν πας για, προχθές μίλαγα σε μια γκόμενα στην δουλειά, ήταν αναποκοκκινισμένη, είχε βγει έξω, είχε τρέξει, είχε πάρει δώρα, είχε τρέξει, είχε κάνει, είχε ράνει, και τις λεω, εντάξει, σε ποιους πήρες δώρα, εκεί εγώ είχα ήδη ξεπεράσει την προσωπική της σφαίρα, όρος τον οποίο είναι τελείως γελοίος, τι πάει να πει προσωπική σφαίρα, όταν πρωτοήρθα και το άκουσα έβαλα τα γέλια, δεν ήξερα ότι είχες προσωπική σφαίρα ότι έχεις ενάμισι μέτρο που πρέπει να το διατηρήσεις για να μην πάθει ο άλλος έμφραγμα γιατί νομίζει ότι πας να τον βιάσεις ας πούμε, το θέμα όμως είναι, υπάρχει και όρος στα Δανέζικα, ναι, προσωπική σφαίρα, είναι η ακριβής μετάφραση. Εγώ εκεί που ρώτησα σε ποιους πήρες δώρα είχα προσπεράσει την προσωπική της σφαίρα και είχα μπει στα εχέμυθα μυστικά της δηλαδή σε ποιους θα έπαιρνε Χριστουγεννιάτικο δώρα. Και μετά την ρωτάω, α έτσι μου είσαι, τώρα να δεις τι έχεις να πάθεις, και

πόσο χρονών είναι ο άντρας σου και τα παιδιά σου πόσο χρονών είναι λες και την ρώταγα κάτι τρελό, και έκανε βήματα προς τα πίσω ρε παιδί μου, έκανε βήματα προς τα πίσω, κόντεψε να πάθει έμφραγμα, λες και την ρώταγα κάτι, τέλος πάντων, αυτά είναι επίσης τα κακά της Δανίας. (Μυρτώ, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, ετών)

5.2 Απεικονίσεις, φαντασιώσεις και βιώματα του «εδώ» και του «εκεί»

Έχει επισημανθεί ότι, «οι υπερσύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται σήμερα από μια βαθιά κρίση του συμβολικού, μια κρίση του νοήματος. Και αυτό τόσο στο επίπεδο της κοινής λογικής, εκείνης δηλαδή που αποτυπώνεται στις σκέψεις, τα συναισθήματα, τις πράξεις και τις επικοινωνίες των καθημερινών ανθρώπων, όσο και στο επίπεδο του επιστημονικού λόγου που αποπειράται να τις περιγράψει ή να τις «ερμηνεύσει». Στο επίπεδο του επίσημου, δημόσιου λόγου του κράτους, των πολιτικών, των κομμάτων, των μέσων μαζικής ενημέρωσης, αλλά και στο επίπεδο της πιο μύχιας και ιδιωτικής επικοινωνίας που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος με τον εαυτό του και με κοντινά του πρόσωπα, στην ατέρμονα προσπάθειά του να καταλάβει αυτό που τον καταλαμβάνει, να συλλάβει δια της λογικής και του συναισθήματος το ακατάληπτο. Διότι μόνον έτσι το νόημα έχει νόημα. Όταν αναπνέει, είναι ζωντανό και κατορθώνει να συναντήσει και να συνενωθεί με το συναίσθημα, όταν ανακουφίζει, όταν οδηγεί στην αλλαγή» (Ναυρίδης και Χρηστάκης, 2005: 9). Έτσι στο υπερμοντέρνο παγκοσμιοποιημένο άκρατα ορθολογικό και εκρηκτικά καταναλωτικό μας κόσμο, παρατηρούμε ότι συμβαίνουν κρίσεις, σε ανθρώπινο, κοινωνικό και ομαδικό επίπεδο. Είναι γενικευμένες πρακτικά και ιδεολογικά, διεξάγονται σε συγκεκριμένο χωροχρόνο, δημιουργούν σύγχυση και απορύθμιση, συγκρούσεις και οδύνη. Σύμφωνα με την πλέον ευρεία και γενική αντίληψη, στο ατομικό, στο ομαδικό ή και στο κοινωνικό επίπεδο, «κρίση» ονομάζουμε μια αιφνίδια, απρόβλεπτη και οδυνηρή ανατροπή της συνέχειας, όπου αυτό που κυρίως προσβάλλεται και αχρηστεύεται είναι ένας τρέχων μηχανισμός διατήρησης της ισορροπίας στη βάση της οποίας τα «μερη» απαρτιώνονται και λειτουργούν ικανοποιητικά ως «όλον», συνήθως τα πρώτα είναι τα άτομα και το δεύτερο οι ομάδες, οι θεσμοί, οι κοινωνίες (Ναυρίδης και Χρηστάκης, 2005: 12).

Μέσα σε αυτό το πλέγμα ανατροπής, συγκρούσεων και σύγχυσης όπου όλα φαντάζουν να αλλάζουν ταχύτατα, οι θεσμοί, τα συμβολικά συστήματα και οι κοινωνικές μονάδες, τα

άτομα είναι αδύνατον να προσαρμοστούν και έτσι τα υποκείμενα δεν μπορούν εύκολα να αντλήσουν ταυτότητα, νόημα και αναγνώριση. Χωρίς κανένα σταθερό σημείο αναφοράς και συναισθηματικής επένδυσης, τα άτομα και οι συλλογικότητες αντιμετωπίζουν βαθιά συναισθήματα κρίσης, ταυτότητας, απώλειας και άγχους, καθώς βιώνουν μία παντελή έλλειψη συμβολικών εγγυήσεων, μία πλήρη αταξία και συνεπώς μία ανεξέλεγκτη ευθραυστότητα ταυτότητας. Τα άτομα στην απλή καθημερινή τους ζωή αδυνατούν να κατανοήσουν τα περισσότερα από αυτά που συμβαίνουν γύρω τους. Αδυνατούν να κατανοήσουν και ακόμη περισσότερο να διαχειριστούν το τυραννικό και αποπροσανατολιστικό καθεστώς των μέσων μαζικής ενημέρωσης, αδυνατούν να κατανοήσουν τις ακραίες κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις ακόμη και στο εσωτερικό κρατών που ευημερούν, πάσχουν να εξηγήσουν γιατί χιλιάδες πτυχιούχοι σήμερα είναι και άνεργοι αλλά και γιατί διαρκώς εμφανίζονται διατροφικά και οικονομικά σκάνδαλα σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ το ίδιο το παγκόσμιο σύστημα παράγει ολοένα και περισσότερη φτώχεια, ανεργία, προσφυγιά και κοινωνικό αποκλεισμό. Μέσα σε αυτή τη δίνη νοημάτων εντοπίζεται και το χωροχρονικό πλαίσιο της έρευνας. Μέσα σε αυτό το νεφελώδες τοπίο, σε ένα διαβρωμένο τόπο, στη χώρα καταγωγής, την Ελλάδα του εικοστού πρώτου αιώνα, την «πολυπολιτισμική» και «μοντέρνα» Ελλάδα του «εκσυγχρονισμού» και της «κατανάλωσης» αλλά και της «κρίσης» και της «κατακραυγής», τοποθετούνται και οι διαδρομές και οι αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα. Οι απεικονίσεις, οι φαντασιώσεις, οι προσδοκίες αλλά κυρίως τα βιώματα σκιαγραφούν την ταυτοτική τους διαδρομή, μία διαδρομή κρίσης, πόνου, συμβιβασμού και ενίοτε λύτρωσης. Κυρίως όμως, συναντάμε πολλαπλές διαδρομές, απεικονίσεις αμφιθυμίας και κατασκευές μνήμης τις οποίες τα υποκείμενα διαπραγματεύονται για να επεξεργαστούν και να στοιχειοθετήσουν το δικό τους «ανήκειν». Σημειώνονται αφηγήσεις και βιογραφίες ζωής αντιφατικές, αντικρουόμενες σε επίπεδο σχεδόν «σχιζοφρένειας», διότι οι εικόνες της Ελλάδας του φαντασιακού από τις αφηγήσεις προγενέστερων γενεών (γονείς, γιαγιάδες, παππούδες κτλ.) διαφέρουν ολικά από τα βιώματα της Ελλάδας της παλιννόστησης που απορρέει από τις προσωπικές τους εμπειρίες μέσα από τις ιστορίες ζωής. Εδώ παρατηρούνται όμως, εκτός από τις ρήξεις και οι αντιστάσεις, που όμως δεν παραπέμπουν στη ρύθμιση και την σταθεροποίηση νοημάτων και σχέσεων έτσι ώστε να επέλθει μια ισορροπία ζωής και σταθερότητας όπου τα δρώντα υποκείμενα διαχειρίζονται πλέον με επιτυχία και αναστοχαστικότητα το λειτουργικό της

ζωής τους. Εδώ συνδέεται και η νοσταλγία με το παρελθόν και η συγκριτική απεικόνιση του «εδώ» με το «εκεί» αλλά και του «αυτό ήθελα, αυτό νόμιζα ότι θα βρω» με το «αυτό βρήκα, με αυτό έχω να ζήσω», ως κοινωνική πραγματικότητα. Αυτή η κοινωνική πραγματικότητα αναπαριστά και την ίδια την κοινωνική ρήξη: κρίση ανθρώπινων σχέσεων (οικογένεια, εκπαίδευση, κοινότητα) ριζικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές (βία, μετανάστευση, ανεργία, επαγγελματική υποβάθμιση) καθώς και τρόπου ζωής (άγχος, καταναλωτισμός, αποξένωση). Όλες αυτές οι θεματικές προσεγγίζονται μέσα από τα βιωματικά στοιχεία από την σκοπιά των υποκειμένων.

Όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Βιδάλη, η έκθεση στη βία διαμεσολαβείται από την τηλεοπτική οθόνη: «η οθόνη αυτή αποκτά συμβολική σημασία καθώς γίνεται ολόενα και περισσότερο ο τρόπος που ερχόμαστε αντιμέτωποι με τα ηθικά διλήμματα. Ταυτόχρονα, μέσα από την ίδια αυτή οθόνη αποκηρύσσουμε ή αρνιόμαστε την ανθρώπινη εμπλοκή μας στις ηθικές αποφάσεις. Ακόμη περισσότερο, μέσα από την αποστασιοποίηση από τη δύναμη των εικόνων μιας παγωμένης και απόμακρης καταστροφής μαθαίνουμε να ελέγχουμε τη σχέση μας με τον πόνο και τα βάσανα» (2005: 143-144). Στον «πολιτισμό της εικόνας» που ζούμε, σε έναν πολιτισμό όπου η ποσότητα και η ποικιλία της πληροφόρησης αλλά και η προτεραιότητα του «οπτικού» απέναντι στο «λεκτικό» εισάγουν νέους τρόπους αντίληψης, καταγραφής της πραγματικότητας αλλά και σκέψης (Σέμογλου, 2005), συντελείται και η σύγχυση του εικονικού με το πραγματικό, δηλαδή των εικόνων και φαντασιώσεων των μεταναστών με την βιωματική εμπειρία, την πραγματικότητα της παλιννόστησης.

Οι εμπειρίες του «εδώ» και του «εκεί» αναβιώνουν τη διαλεκτική της εθνικής ιδεολογίας με τον χώρο στην αναζήτηση του ανήκειν. Αυτή είναι μια διαρκής αναζήτηση σταθερότητας σε μια κατάσταση αβεβαιότητας μεταξύ δύο πολιτισμικών συστημάτων. Είναι σημαντικό να θέσουμε ως παραμέτρους τα κοινωνικά υποκείμενα και τη διυποκειμενικότητα των σχέσεων τους με το «εδώ και το «εκεί». Πιο συγκεκριμένα, στη διαδρομή αυτή είναι, «αποκλειόμενοι από το εδώ, το τόπο που διαμένουν, οδηγούνται στην αναβίωση ή την ανακάλυψη του εκεί, το οποίο δεν είναι πλέον μακρινό αλλά ενσωματώνεται στο εδώ μέσα από τον πολιτισμό των διασπορών και τη συρρίκνωση των γεωγραφικών αποστάσεων με την τεχνολογική εξέλιξη στις επικοινωνίες και τις μετακινήσεις. Συγχρόνως για τις διασπορές είναι το εδώ, η

ηγεμονική εθνική ιδεολογία και η πραγματικότητά της, που γίνεται το μακριά αφού ακριβώς οι ταυτοποιήσεις και οι πρακτικές των διασπορών αμφισβητούν την εθνική ιδεολογία ως ενοποιητικό στοιχείο» (Πετράκου, 2006).

Ο Ερρίκος εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα το 1991, που ήταν και η δεύτερη φορά που ο ίδιος και η οικογένεια του υλοποίησαν ένα σχέδιο επαναπατρισμού. Ο ίδιος περιγράφει τις πρώτες εντυπώσεις που είναι και συναισθηματικά φορτισμένες αλλά δεν ανταποκρίνονται στις μαγικές εικόνες της «πατρίδας» που οι περισσότεροι μετανάστες έχουν φανταστικά κατασκευάσει μέσα από τις αφηγήσεις και τις ευχάριστες στιγμές των διακοπών και της ξεγνοιασιάς.

Την δεύτερη φορά που ήρθαμε και ήταν κοινή απόφαση και συμμετείχα και εγώ, τώρα κατά πόσο θα με δικαιώσει αυτό θα το δείξει το μέλλον. Προς το παρόν δεν μπορώ να πω ότι με έχει δικαιώσει τόσο πολύ σε ένα βαθμό που θα το ήθελα, χωρίς να σημαίνει ότι σε κάποια στιγμή δεν θα μπορούσα να το μετανιώσω. Συμμετείχα όμως ενεργά στην απόφαση αυτή και η προσαρμογή μου ήταν δυσκολότερη, λίγο πιο δύσκολη από ότι περίμενα. Με ποια έννοια, ότι σε αυτά τα χρόνια που έλειπα από την Ελλάδα άλλαξαν πάρα πολλά και πολύ γρήγορα. Μπορεί να μην ήταν τόσο γρήγορη η αλλαγή σε αυτούς που έμειναν εδώ αλλά για μένα ήταν πολύ μεγάλη, ήταν μία αλλαγή 360 μοιρών. Εγώ δεν ήρθα αλλαγμένος, εγώ ήρθα όπως έφυγα από την Ελλάδα, ήρθα για να ζήσω στην Ελλάδα, είδα τους άλλους αλλαγμένους και διαφορετικούς, τον τρόπο ζωής, την κοινωνία γενικά, τον πολιτισμό, την οικονομία, τις συνήθειες των Ελλήνων. Μπορώ να πω ότι ήταν μία αλλαγή ένα πέρασμα προς τον ευρωπαϊσμό, κάπως έτσι το είδα εγώ, το οποίο ήρθε είτε μέσω ακόμα της τεχνολογίας, του τρόπου ντυσίματος, του τρόπου διασκέδασης, μου έκανε μεγάλη εντύπωση, τα είχα γνωρίσει σε μεγαλύτερο βαθμό και έκταση στην Αμερική αλλά ήταν κάτι το οποίο δεν περίμενα ότι θα γίνει τόσο γρήγορα στην Ελλάδα και εν την απουσία μου. Δεν μπορώ να πω ότι ήταν τόσο δύσκολη η προσαρμογή μου, απλώς ξαφνιάστηκα, ξαφνιάστηκα αλλά ήταν μία χαρούμενη νότα αυτή η αλλαγή σε κάποιους τομείς, όχι σε όλους γιατί σε κάποιους τομείς στεναχωρήθηκα βλέποντας την Ελλάδα αλλαγμένη. Αρνητικές αλλαγές είδα σε θεσμούς συγκεκριμένα, στον θεσμό της οικογένειας, στον θεσμό, το πάω λίγο, θα κάνω και μία ίσως παρακινδυνευμένη προσέγγιση, στο θεσμό της πατρίδας, πριν φύγω αυτή η κλειστή κοινωνία, η συγκροτημένη, η δυνατή που πίστευε σε κάποια ιδανικά, δεν το είδα αυτό σε τόσο μεγάλο βαθμό, το είδα αυτό να σπάει, συγκεκριμένα στον θεσμό της οικογένειας όπως ανέφερα και πριν, στον θεσμό της θρησκείας, της πατρίδας, δεν υπήρχε αυτή η συνοχή που υπήρχε πριν, αυτό το δέσιμο, αυτό ίσως οφείλετε στο ότι πλέον υπήρξε μία μεγάλη αλλαγή, υπήρξε μία μεγάλη στροφή στη χώρα που ενδεχομένως ίσως επηρέασε και αυτό, τα ιδανικά. (Ερρίκος, Ελληνοαμερικανός, δεύτερης γενιάς, 31 ετών)

Όπως αναφέρει και η Ψαρρού, «οι ξένοι είναι «διαφορετικοί» και, συνεπώς, η παρουσία τους είναι απειλητική για τη συνοχή της ταυτότητας ενός έθνους, η οποία δομείται πάνω στην (εκλαμβανόμενη) ομοιότητα των μελών του. Αν οι μειονότητες ή οι ξένοι αξιώσουν ίση αγάπη (που σημαίνει ίση μεταχείριση χωρίς διακρίσεις) ενόσω είναι διαφορετικοί, τότε το έθνος θεωρείται ότι απειλείται με διάλυση, τουλάχιστον από ορισμένα μέλη του που αντιλαμβάνονται ότι ορισμένοι «παρείσακτοι» εισχωρούν στην οικογένειά τους (έθνος-«μητέρα-πατρίδα») και τη διαβρώνουν. Άλλωστε, δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία του γεγονότος ότι οι «ξένοι» εκλαμβάνονται ως διαφορετικοί εξ ορισμού, χωρίς να τίθεται το ερώτημα αν είναι πραγματικά τόσο διαφορετικοί όσο εμφανίζονται. Αυτό οφείλεται στο ότι, αν ετίθετο αυτό το ερώτημα θα έπρεπε πραγματικά κανείς είτε να αποδεχτεί ότι οι «ξένοι» δεν και τόσο διαφορετικοί, είτε ότι οι «ομοεθνείς» δεν είναι και τόσο όμοιοι σε τελευταία ανάλυση. Τέτοιες παραδοχές, όμως, ενδέχεται να έχουν συνέπειες στην ίδια συνοχή και ταυτότητα του έθνους» (2005: 71). Τα άτομα λοιπόν συνειδητοποιούν μέσα από διαδικασίες και πρακτικές ότι το έθνος αποτελεί ενοποιητικό κρίκο για τον δεσμό των μελών της ομάδας για την εξασφάλιση των αισθημάτων σιγουριάς, ανακούφισης και ικανοποίησης που η ταύτιση, η αποδοχή και η ένταξη στην ομάδα κατοχυρώνει.

Εδώ τίθενται βασικά ερωτήματα:

Πως εξηγούνται οι συγκρούσεις, οι ανισότητες, οι ιεραρχίες και απορρίψεις μελών στο εσωτερικό των εθνοτικών ομάδων; Με ποιό τρόπο εξηγούν, δικαιολογούν και κάνουν ανεκτές ή απορριπτέες ταξικές, έμφυλες και άλλες διαφορές εντός της συλλογικότητας; Εν τέλει πως υποστηρίζεται και πως εκφράζεται το αίσθημα του ανήκειν; Δια φωτίζεται καθαρά από συναισθηματικές φορτίσεις ή υπάρχει μια λογική επεξεργασία των συστατικών που στοιχειοθετούν την αίσθηση του ανήκειν; Τι συμβαίνει στην περίπτωση των οργανώσεων που αφορούν στις ομάδες της έρευνας, δηλαδή τι συγκρούσεις ή αποκλεισμοί υπάρχουν στο εσωτερικό των κοινοτήτων του εξωτερικού, όπως η Κοινότητα Ελλήνων Δανίας στη Κοπεγχάγη ή στις κοινότητες απόδημου ελληνισμού που βρίσκονται στην Ελλάδα και απαρτίζονται από μέλη παλιννοστούντες όπως η ΑΧΕΠΑ; Οι σχέσεις εξουσίας και το συγκρουσιακό πεδίο στις κοινότητες μεταναστών και τους συλλόγους θα μας απασχολήσει

στο επόμενο κεφάλαιο. Η επόμενη ενότητα διαφωτίζει την πολλαπλότητα των εθνοτικών προσδιορισμών στο πως τα άτομα προσανατολίζονται προς τη συνοχή ή τη σύγκρουση με την ομάδα.

5.3 Εθνοτικοί προσδιορισμοί και προσανατολισμοί του ανήκειν

Ως όραμα, προοπτική και πρακτική, το έθνος συνιστά μια συγκεκριμένη ιδεολογία και μια αντίληψη που έχουν τα κοινωνικά υποκείμενα ότι ανήκουν σε μια κοινότητα. Αυτό το αίσθημα ανήκειν τα καθιστά και δρώντα υποκείμενα στην επίτευξη αυτής της αντίληψης ως στρατηγική ένταξης σε μια κοινότητα κοινών συμφερόντων του παρόντος και κοινής παρελθοντικής ιστορίας με απώτερο στόχο την εξασφάλιση μελλοντικής προοπτικής για την ομάδα. Επομένως, τα εθνικά συμφέροντα αποτελούν τα κύρια συστατικά αυτής της ιδεολογικής, πολιτιστικής αντίληψης του ανήκειν σε μια κοινότητα και μάλιστα στην κοινότητα που αποτελεί την πλειοψηφία του πληθυσμού μιας χώρας αλλά και των μελών έξω από τα σύνορα του έθνους-κράτους στην περίπτωση της μετανάστευσης και της διασποράς. Το έθνος όμως, εκτός από φαντασιακή προοπτική, ως οντότητα συμπεριλαμβάνει ταξικά και έμφυλα υποκείμενα καθώς απεικονίζει, αναπαριστά, συμπυκνώνει και παράγει μια δράση ενότητας των ανταγωνιστικών δυναμικών που υπάρχουν σε μια κοινωνία. Για να «λειτουργήσει» το έθνος πρέπει να προχωρήσει πέρα από την ιδεολογική κατασκευή και την πεποίθηση του ανήκειν στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους σε μηχανισμό συντήρησης των βασικών πολιτικών αρχών της κοινότητας. Αναμφισβήτητα λοιπόν, το έθνος διαπλέκεται με το κράτος, και εκφράζει με ένα συγκεκριμένο τρόπο την κυριαρχία μιας άρχουσας τάξης η οποία υλοποιείται και με άλλους μεθόδους εκτός από την καταστολή (αστυνομία – στρατός) με τη μορφή μιας πολιτιστικής και ιδεολογικής κυριαρχίας. Ανεξάρτητα λοιπόν εάν ασκείται με την δύναμη, η ιδεολογία του έθνους εκφράζεται και ως μια θεσμοθέτηση ηγεμονίας που αποσπά συναινέσεις για την διατήρηση του. Ως ιδεολογικό περιεχόμενο, το εθνοτικό ανήκειν εμπεριέχει και μια ρατσιστική διάκριση, ακριβώς επειδή το αμόλυντο του φυλετικού στοιχείου αποτελεί πυρήνα έκφρασης του ανήκειν. Η πολιτιστική και ιδεολογική ηγεμονία του έθνους παράγει πεποιθήσεις που στη μεν ελληνική περίπτωση για παράδειγμα, συνοψίζονται στο πρόσφατο σύνθημα «Αλβανέ, Αλβανέ δε θα γίνεις Έλληνας πότε!», και συμπεριφορές που υλοποιούν

τη βία όπως το άγριο ρατσιστικό έγκλημα που έγινε τα ξημερώματα της Πρωτοχρονιάς 2006 στο Ρέθυμνο της Κρήτης με θύμα έναν 17χρονο οικονομικό μετανάστη από την Αλβανία και δράστη της δολοφονίας Έλληνα που με 17 μαχαιριές δολοφόνησε τον Έντισον Γιαχάι. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο πρόσφατα, τέτοιου είδους πεποιθήσεις αποτέλεσαν το έναυσμα για την «εξέγερση των προαστίων» της Γαλλίας τον Οκτώβρη του 2005.

Ο Zygmunt Bauman (2005) στο βιβλίο του «Σπαταλημένες Ζωές: Οι Απόβλητοι της Νεωτερικότητας» εύστοχα παρατηρεί: «Ας σημειωθεί εδώ ότι οι μετανάστες εξυπηρετούν καλύτερα έναν τέτοιο σκοπό σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη κατηγορία γνήσιων ή υποτιθέμενων εγκληματιών. Υπάρχει ένα είδος «εκλεκτικής συγγένειας» μεταξύ των μεταναστών (αυτών των ανθρώπινων απορριμάτων απομακρυσμένων περιοχών του κόσμου που αδειάζονται στην «αυλή μας») και των πιο αβάσταχτων δικών μας, οικείων φόβων. Όταν όλες οι θέσεις και όλα τα μέρη μοιάζουν ασταθή και θεωρούνται αναξιόπιστα, η παρουσία των μεταναστών γυρίζει το μαχαίρι στην πληγή. Οι μετανάστες, ιδιαίτερα οι νεοαφιχθέντες, αποπνέουν την ελαφρά οσμή του κάδου των απορριμάτων, ο οποίος στοιχειώνει με πλήθος φαντάσματα τις νύχτες εκείνων που αποτελούν υπονήφιεσ απώλειες της αυξανόμενης τρωτότητας. Για όσους τους μισούν και τους δυσφημούν, οι μετανάστες αποτελούν την προσωποποίηση (ορατή, απτή και ενσάρκωμένη) ενός άναρθρου προαισθήματος της δικής τους απόρριψης – ενός προαισθήματος, που, αν και δεν μπορεί να διατυπωθεί με λέξεις, προξενεί παρ'όλα αυτά πόνο. Υποκύπτει κανείς σχεδόν στον πειρασμό να σχολιάσει ότι κι αν ακόμα δεν υπήρχαν μετανάστες προ των πυλών, θα έπρεπε να είχαν εφευρεθεί...» (2005: 94).

Εδώ συναντάμε την διπλή άρνηση της οικειότητας: ενώ τα ίδια τα υποκείμενα έχουν μια μεταναστευτική (ως οικονομικοί μετανάστες) ή προσφυγική (ως πολιτικοί πρόσφυγες) διαδρομή, και αφού έχουν βιώσει δυσκολίες προσαρμογής, ακόμη και εμπειρίες ξενοφοβίας και ρατσισμού, αλλά και αποδοχής, ένταξης και εξέλιξης στις χώρες υποδοχής (ΗΠΑ, Δανία), αυτό θα μας προσανατόλιζε στο εύλογο συμπέρασμα ότι η πορεία τους θα τους οδηγούσε σε ένα επίπεδο ανεκτικότητας, κατανόησης και εάν όχι «κοσμοπολιτισμού», έστω ανοχής τόσο στη χώρα υποδοχής όσο και στη χώρα καταγωγής (Ελλάδα). Στη πλειονότητα τους όμως οι φωνές των υποκειμένων δεν είναι εκφράσεις αποδοχής των μεταναστών αλλά

κραυγές απόρριψής τους. Είναι ελάχιστες οι εξαιρέσεις που συμπορεύονται προς μια πολιτική συμφιλίωσης με το «διαφορετικό» και μια πρακτική αποδοχής του «άλλου» στο πλαίσιο οικειότητας τους με τον τόπο καταγωγής. Έτσι, ενώ θεωρούμε ότι, «η ανάπτυξη της πολυπολιτισμικότητας οδηγεί σε μια πολλαπλότητα συμπεριφορών, που αντιστοιχούν στις νέες κοινωνικές-πολιτισμικές καταταμήσεις που παρατηρούμε γύρω μας» (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου 2002: 31), αυτό δεν επιβεβαιώνει και μια αντίστοιχη αποδοχή διαφορετικών πολιτισμικών εκφράσεων. Τα άτομα στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες ως κοινωνικά δρώντα υποκείμενα επιλέγουν σε ποια συλλογικότητα θέλουν να ενταχθούν. Η επιλογή αυτή γίνεται με γνώμονα το ανήκειν αλλά εξαρτάται και από τον βαθμό πρόσβασης και αποδοχής από την ομάδα. Όπως επισημαίνεται όμως, «όταν επιλέγουν, πρέπει να γνωρίζουν τους κώδικες ένταξης και η διαγωγή τους να αντικατοπτρίζει τον «πολιτισμικό εθισμό» (habitus, Bourdieu 1980) της ομάδας» (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002: 36).

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί και ένα πρόσφατο γεγονός το οποίο πλαισιώνει τη χωροχρονική συγκυρία και αφορά στο θέμα της πολιτισμικής διαφορετικότητας. Τον Φεβρουάριο του 2006 ξέσπασε ένα γεγονός² που συντάραξε όχι μόνο την «φιλήσυχη» Δανία αλλά και τον υπόλοιπο «δυτικό» κόσμο. Άμεσα κλιμακώθηκαν οι αλυσιδωτές αντιδράσεις για τα σκίτσα των Δανών σκιτσογράφων της εφημερίδας «Jyllands-Posten» που απεικονίζουν τον προφήτη Μωάμεθ. Ανεξέλεγκτες διαστάσεις έλαβαν οι αντιδράσεις των μουσουλμάνων για την «προσβολή» του Μωάμεθ και της θρησκείας τους από τα σατιρικά «σατανικά» σκίτσα του Μωάμεθ, που αναδημοσιεύτηκαν από έξι ευρωπαϊκά έντυπα, μετά την αρχική δημοσίευσή τους από τη δανική εφημερίδα «Jyllands-Posten». Στις 30 Σεπτεμβρίου του 2005 εφημερίδα στη Δανία δημοσίευσε 12 σκίτσα του Μωάμεθ με τίτλο «τα πρόσωπα του Μωάμεθ» που όλα θεωρήθηκαν ασεβή γιατί η οποιαδήποτε αναπαράσταση του Μωάμεθ απαγορεύεται από την μουσουλμανική θρησκεία. Τα σκίτσα αναδημοσιεύτηκαν στις 10 Ιανουαρίου σε νορβηγικό περιοδικό. Τον περασμένο

² Η παρουσίαση αυτής της ενότητας βασίζεται στη συνολική αποδελτίωση άρθρων ελληνικών και ευρωπαϊκών εφημερίδων κατά τη διάρκεια της κρίσης που επικράτησε και που συνεχίζεται ενώ γράφεται αυτό το κεφάλαιο. Δεν σκοπεύω στη δημοσιογραφική απογραφή των γεγονότων αλλά ούτε και στη κριτική τοποθέτηση τους. Η ενότητα σκοπεύει στο να θέσει ένα περιεχόμενο συζήτησης, αυτό που επαναλαμβάνω συστηματικά σε ολόκληρη τη διατριβή και που συνάδει με τη θεωρητική, μεθοδολογική και επιστημολογική κατεύθυνση της έρευνας, συγκεκριμένα, τη τοποθέτηση της ανάλυσης σε ένα ιστορικό-κοινωνικό-οικονομικό-πολιτισμικό πλαίσιο.

Σεπτέμβριο, η πρώτη σε πωλήσεις εφημερίδα της Δανίας είχε αναφερθεί σε τοπικό συγγραφέα, ο οποίος αδυνατούσε να βρει καλλιτέχνες που θα αναλάμβαναν την εικονογράφηση βιβλίου με θέμα τη ζωή του Μωάμεθ. Η εφημερίδα αποφάσισε να δημοσιεύσει σειρά σκίτσων στα οποία ο προφήτης αναπαρίσταται σε διάφορες εκδοχές μαζί με άρθρο για «την αυτολογοκρισία που κάνει θραύση σε πολλές χώρες της Δύσης». Η αναφορά έγινε για τη δημοσίευση 12 σατιρικών σκίτσων του προφήτη Μωάμεθ το Σεπτέμβριο του 2005 στην εφημερίδα της Δανίας Jyllands Posten και την αναδημοσίευση τους σε νορβηγικό περιοδικό λίγο καιρό αργότερα, γεγονός που προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια και την καταδίκη της πράξης αυτής από το Ισλάμ. Οι Μουσουλμάνοι θεώρησαν άκρως προσβλητική την κίνηση αυτή, όχι μόνο επειδή ο προφήτης τους εμφανίζεται σε διάφορες «άσεμνες» και άλλες «προκλητικές» μορφές, (π.χ. να φορά ένα τουρμπάνι που μοιάζει με βόμβα) αλλά και επειδή η μουσουλμανική θρησκεία απαγορεύει την απεικόνιση του Μωάμεθ.

Ως αποτέλεσμα της έντασης, θεωρείται και η απόλυση του εκδότη της γαλλικής εφημερίδας «France Soir», Ζακ Λε Φρανκ, που είχε δώσει εντολή να δημοσιευτούν τα επίμαχα σκίτσα, σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους Δανούς εκδότες αλλά και για λόγους ελευθεροτυπίας.

Η δανική εφημερίδα ζήτησε συγγνώμη από τον ισλαμικό κόσμο με επιστολή της που δημοσιεύτηκε στο δικτυακό της τόπο. Η Δανία αρνήθηκε, μέσω του Πρωθυπουργού Ρασμούσεν, επισήμως να απολογηθεί και υπερασπίστηκε το δικαίωμα της εφημερίδας «Jyllands-Postens» να δημοσιεύσει τα σατιρικά σκίτσα που κρίθηκαν βλάσφημα από τον αραβικό κόσμο.

Τον περασμένο Αύγουστο, ραδιοφωνικός σταθμός της Κοπεγχάγης απώλεσε την άδεια λειτουργίας του διότι παραγωγός του έκανε λόγο για «εξάρθρωση των μουσουλμάνων μεταναστών». Τον Νοέμβριο του 2004, ο Ολλανδός σκηνοθέτης, Τέο Βαν Γκογκ, έπεσε νεκρός από τις σφαίρες εξτρεμιστή μετανάστη για τις απόψεις του κατά των φανατικών μουσουλμάνων που είχε εκφράσει και αποτυπώσει σε πρόσφατη ταινία του.

Σχετικά με τις πολιτικές εξελίξεις στο θέμα των σκίτσων, η Λιβύη έκλεισε την πρεσβεία της στην Κοπεγχάγη, η Σαουδική Αραβία ανακάλεσε τον απεσταλμένο της στη Δανία,

αναμένεται να προβεί και η Αίγυπτος στην ίδια κίνηση, ενώ ένοπλοι Παλαιστίνιοι προειδοποιούν με επιθέσεις Δανούς και Νορβηγούς που βρίσκονται στη Λωρίδα της Γάζας. Παράλληλα στο Αφγανιστάν, στο Ιράν και σε άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής έχουν ξεσπάσει βίαιες διαδηλώσεις.

Η ένταση μεταξύ των αραβικών και σκανδιναβικών χωρών επεκτείνεται και στον εμπορικό τομέα. Πολυκαταστήματα σε χώρες του Κόλπου απέσυραν ήδη σκανδιναβικά προϊόντα από τα ράφια τους, ενώ στη Σαουδική Αραβία καταναλωτές μποϊκοτάρουν τα προϊόντα που προέρχονται από Δανία και Νορβηγία. Όπως ανακοίνωσε η δανική εταιρεία Arla Foods (η μεγαλύτερη εταιρεία γαλακτοκομικών στην Ευρώπη), τα προϊόντα της έχουν αποσυρθεί από καταστήματα στη Σαουδική Αραβία, το Κουβέιτ, το Μπαχρέιν και τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα.

Η διαμάχη αναδεικνύει το συγκρουσιακό τοπίο μεταξύ της κατοχύρωσης του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση για μεν τις «δυτικές-φιλελεύθερες» κοινωνίες και τις θρησκευτικές «ευαισθησίες-απαιτήσεις» για τις οποιαδήποτε θρησκόληπτες ομάδες, είτε πρόσκεινται στο μουσουλμανισμό, στο χριστιανισμό, στον ιουδαϊσμό ή άλλες θρησκευτικές ομάδες. Παράλληλα, ενδιαφέρουσα είναι και η εξέλιξη του θέματος από το κοινωνικό στον εμπορικό και ευρύτερο οικονομικό τομέα. Όμως εδώ, δεν θα μας απασχολήσει η αποδόμηση του γεγονότος, αλλά το ευρύτερο συγκρουσιακό πλαίσιο αναφοράς στο οποίο τοποθετούνται και τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας.

Με τους Έλληνες έχω τις φιλίες, φίλοι μου είναι οι Έλληνες, με τους Δανούς δουλεύω. Φίλοι μου είναι οι Έλληνες της Δανίας και από την Ελλάδα οι φίλοι μου είναι πάλι της Δανίας. Δεν έχω επαφή με τους Δανούς έχω με Έλληνες που είχαν επαφή με την Δανία. Ίσως σκεφτόμαστε διαφορετικά. Νομίζω ότι έχουμε μάθει να σκεφτόμαστε έτσι ίσως γιατί ζούμε εδώ και βλέπουμε τη διαφορά της μειονότητας και νομίζω ότι οι Έλληνες είναι ρατσιστές. Υπάρχει μία έξαρση ρατσισμού και ξενοφοβίας στην Ελλάδα. Αυτό το έχω παρατηρήσει στα ταξίδια επιστροφής που κάνω. Ναι, ακόμα και από αριστερούς που δεν το περίμενα ποτέ γιατί πάντα έλεγα οι Έλληνες αποκλείεται να φερθούν έτσι γιατί πάντα ήμασταν καταπιεσμένοι, καταπιεσμένος λαός και αποκλείεται να γίνουμε σαν τους άλλους Ευρωπαίους και όμως γίναμε χειρότεροι. Νομίζω ότι φταιει ότι το κράτος δεν κάνει τίποτα για τους ανθρώπους, δεν ξέρει τι προβλήματα έχουνε, δεν υπάρχει κοινωνική πολιτική ούτε για τους Έλληνες ούτε για τους ξένους στην Ελλάδα. ... οι Δανοί μου αρέσουν στο ότι αποδέχονται τους ξένους, πως να στο πω, αποδέχονται ότι οι ξένοι έχουν δικαιώματα στη Δανία. Δεν ξέρω εάν τους

αποδέχονται, αλλά αποδέχονται ότι έχουν δικαιώματα, οι Έλληνες δεν το κάνουν αυτό. Νομίζω ότι είναι αρνητικό, παρόλο που είναι συναισθηματίες, είναι φιλότιμοι, είναι, όταν φτάσουν εκεί πιστεύουν ότι οι ξένοι που ήρθαν στην Ελλάδα δεν θα τους αποδεχτούν, τα ελληνικά δεδομένα, δεν θα ζήσουν στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα ακούω για τους ξένους ότι είναι κλέφτες, ότι είναι απατεώνες, ότι είναι το ένα ότι είναι το άλλο, ότι, όταν μιλάνε για κανένα απατεώνα λενε, κανέναν Αλβανός θα είναι, όχι μόνο αυτοί αλλά και οι εφημερίδες το γράφουν, ληστεία, πιθανόν Αλβανοί, πιθανόν Αλβανοί, στη Σουηδία παραδείγματος χάριν απαγορεύεται να γράψουν τέτοιο πράγμα, η Δανία δεν είναι τόσο προχωρημένη, αλλά η Σουηδία το έχει απαγορέψει, δεν μπορούν να το γράψουν ότι οι Έλληνες ή οι Τούρκοι έκαναν κάτι παράνομο. Διάφορα. Αυτά στην Ελλάδα είναι μικρά γράμματα. (Ελισάβετ, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 55 ετών)

Ειδικά στην Αθήνα το παρατήρησα αυτό. Ειδικά στην Αθήνα, ειδικά στην Αθήνα το παρακολούθησα. Κοίταξε να δεις, εδώ υπάρχει μία ειρωνεία, γιατί η Αθήνα ήταν πάντα κοσμοπολίτικη πόλη, μοντέρνα σε παρενθετικά, το θέμα τώρα είναι ότι το παρατήρησα σε μικρές πόλεις, σε νησιά, ότι εκεί γίνεται η μεγάλη αλλαγή και ότι στην Αθήνα από ότι βλέπω κιάλας κρατάει ακόμη, πάνε προς τα πίσω, πάνε προς τα πίσω σε θέμα οικογενείας, σε θέμα έθιμα, κτλ. ας πούμε. Αυτό που γίνεται, έτσι, μία άποψη γιατί από την Αθήνα μία φορά το χρόνο για διακοπές δεν μπορείς να έχεις διαμορφώσει άποψη, δεν μπορώ να πω και πολλά πράγματα, αλλά αυτό που παρατήρησα είναι ότι ο κόσμος έχει μεγάλη ταλάντευση, ο κόσμος φοβάται πολύ, δεν ξέρει που να σταθεί, δεν ξέρει που να σταθεί. Φοβάται τους μετανάστες. Φοβάται και τους μετανάστες πολύ, έχουν έρθει και πολλοί, είναι αυτό που γινόταν δηλαδή στις αρχές του '80 στη Δανία, κάτι τέτοιο πάει να γίνει και στην Ελλάδα, ήρθε ένα κύμα μεταναστών πολλοί στην Ελλάδα, έτσι, και το είδα με τους Αλβανούς, έτσι, ήρθε ένα μεγάλο κύμα τότε στις αρχές του '90, στις αρχές του '90, στα μέσα του '90 και μαζί με αυτούς ήρθαν και οι κακοποιοί. Οι κακοποιοί, οι ανήσυχοι ας πούμε, έτσι, ε και αυτό που έγινε, έγινε όπως έγινε εδώ στην Δανία, το focus (εστίασαν) έπεσε πάνω στα αρνητικά που κάνανε και όχι στα θετικά που γινότουσαν, έτσι και ήρθε η στιγμή που ξύλο παίζανε, τους κυνηγάνε, δηλαδή μου θύμισε την Δανία στις αρχές του '80. Κάποτε, μία φορά μου είχε πει ένας Έλληνας ότι η Ελλάδα είναι δέκα χρόνια πίσω από την Δανία. Τότε δεν το είχα καταλάβει τι σημαίνει, νόμιζα πολιτιστικά ή αναπτυχτικά, ή δεν ξέρω, τώρα που καταλαβαίνω τι σημαίνει, πραγματικά ότι γίνεται τώρα στη Δανία, μετά από δέκα χρόνια θα γίνει στην Ελλάδα, έχω πολλά παραδείγματα, και σε θέματα τεχνολογίας, και σε θέματα τεχνολογίας, μην ξεχνάμε η τηλεόραση στην Ελλάδα δέκα χρόνια μετά αφού ήρθε στη Δανία, μετά το παράδειγμα που σου είπα εδώ για τους ξένους, στη Δανία είχε αρχίσει αυτό το κίνημα πριν από δέκα χρόνια και μετά ήρθε στην Ελλάδα, και όπως πάνε τα πράγματα προβλέπω ότι θα γίνει μία κοινωνία όπως είναι εδώ, πιο κλειστή, πιο κλειστή και πιο ατομικιστική, ο κόσμος, λόγω ακρίβειας, λόγω ανοιχτών συνόρων κοιτάει πολύ πως θα επιζήσει, ενώ παλιά κοιτάγαμε πως θα επιζήσουμε, συλλογικά, συλλογικά, ναι, τώρα που θα καταλήξει, θα δούμε. (Αλέξανδρος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 45 ετών)

Οι εθνοτικές ταυτότητες αυτο-κατηγοριοποιούν τα άτομα βάσει ιδίων εθνικών/εθνοτικών κριτηρίων και ορίων που άλλοτε διατηρούνται και άλλοτε τα άτομα τα υπερβαίνουν (Barth, 1969). Προκύπτει ότι έχουν διαμορφωθεί σταθερά κριτήρια που επιτρέπουν τον ορισμό της εθνότητας. Τα κριτήρια αυτά είναι η γλώσσα, ο χώρος, τα έθιμα, οι κοινές αξίες, η συλλογική αποδοχή και ίσως και η συναίσθηση μιας κοινής καταγωγής, ένα κοινό όνομα, καθώς και η συναίσθηση που έχουν τα μέλη της κοινωνίας ότι ανήκουν στην ίδια ομάδα. Η ύπαρξη μιας εθνότητας προκύπτει, λοιπόν, από τη σύγκλιση αυτών των διαφορετικών κριτηρίων (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002: 109). Στην περίπτωση της δεύτερης γενιάς παλιννοστούντων τα κριτήρια αυτά ενώ είναι σταθερά, η ίδια η ένταξη τους είναι μάλλον ελαστική και καθοριζόμενη από την ευρύτερη ομάδα. Το σύνδρομο της διαφορετικότητας υπάρχει και μέσα στην ίδια την εθνότητα. Χαρακτηριστικά για την ελαστικότητα αυτών των ορίων αλλά και την απογοήτευση που προκαλεί το ασταθές της ένταξης τους, οι αφηγήσεις ζωής μαρτυρούν:

Ο Ερρίκος εκφράζει μία φωνή οργής, θυμού, αγανάκτησης και πλήρους απογοήτευσης. Χαρακτηριστικό αυτής της απόγνωσης είναι και το αίσθημα της αποξένωσης, αφού νιώθει «ξένος στην ίδια του την πατρίδα». Έτσι το ανήκειν στην ελληνικότητα είναι πιο εύκολο, πιο οικείο και πιο γνώσιμο στην κλειστή και ασφυκτικά προστατευτική ελληνική κοινότητα του εξωτερικού που συνεχίζει με απaráμιλλο ζήλο τις παραδόσεις. Ο τόπος λοιπόν τελικά αποτελεί καταλυτικό στοιχείο ενίσχυσης ή αποδυνάμωσης της ταυτότητας.

Θέλω να νιώθω και να αισθάνομαι Έλληνας. Το να είσαι Έλληνας όμως μπορείς να είσαι παντού, δεν χρειάζεται να είσαι στην Ελλάδα για να είσαι Έλληνας. Και στην Αμερική που ήμουν ένιωθα Έλληνας και ήμουν Έλληνας. Δυστυχώς και αυτό το λω με μεγάλη απογοήτευση και πικρία, αυτή τη στιγμή, αυτή τη χρονική στιγμή στην Ελλάδα δεν νιώθω Έλληνας. Νιώθω ξένος στην ίδια μου την χώρα. Ίσως φταιει η μεταναστευτική πολιτική που υπάρχει αυτή την στιγμή στη χώρα. Έχουν έρθει πολλοί ξένοι μετανάστες στην Ελλάδα, κυρίως λαθρομετανάστες, θα μου πεις εντάξει αυτό το συνάντησα και στην Αμερική αλλά εκεί το θεωρείς δεδομένο, είναι αυτό που σου είπα με την αλλαγή πριν. Αυτή η μεγάλη αλλαγή επέφερε και μία σειρά από αρνητικές επιπτώσεις, αυτή είναι μία από αυτές. Δεν είχαμε μάθει έτσι εμείς οι Έλληνες ούτε σαν κράτος ούτε σαν κοινωνία, εμένα μου έκανε μεγάλη εντύπωση, εμένα μου φάνηκε λίγο περίεργο, λίγο δύσκολο, δεν μου άρεσε, δεν το έχω δεχτεί, δεν το έχω αποδεχτεί τελείως και είναι περίεργο, στην Αμερική ήμουν ανάμεσα σε όλες τις φυλές, σε όλες τις εθνικότητες του κόσμου και δεν ένιωθα περίεργα και εδώ που υποτίθεται ότι είναι η καθεαυτού χώρα μου με την έννοια ότι έχω ζήσει τα περισσότερα χρόνια και έχω εξοικειωθεί

καλύτερα, νιώθω σαν ξένος, νιώθω σαν ξένος. Δηλαδή η παγκοσμιοποίηση και η μετατροπή της Ελλάδας από χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής μεταναστών με έχει σοκάρει. Με έχει στεναχωρήσει, με έχει πικράνει και με έχει τσαντίσει μπορώ να πω, με έχει τσαντίσει ναι, δεν με έχει σοκάρει γιατί το περίμενα ότι κάποια στιγμή θα είχε συμβεί, είναι δεδομένο και δεν θα μπορούσαμε να το αποφύγουμε, θέλοντας ή όχι θα είχε συμβεί, ξέρεις αυτά είναι και πράγματα που στα επιβάλλουν και κάποιοι άλλοι που είναι ισχυροί, δεν με έχει σοκάρει, με έχει θλίψει μπορώ να πω. Είναι θυμός, ίσως είναι ο φόβος που μετατρέπεται σε θυμό και σε αγανάκτηση. Δεν νιώθω τον φόβο τόσο έντονα, νιώθω μέσα μου τον θυμό και την αγανάκτηση, αυτά είναι τα συναισθήματα μου. Συσχετίζεται με θέματα συμπεριφοράς των λαών που έχουν έρθει εδώ γιατί και εγώ ήμουν μετανάστης αλλά σεβάστηκα την χώρα που πήγα, σεβάστηκα τους κανόνες, τους θεσμούς, τους κανόνες επιβίωσης και διαβίωσης. Αυτοί οι οποίοι έχουν έρθει εδώ στην Ελλάδα δεν έχουν σεβαστεί απολύτως τίποτα, το οποίο συνεπάγεται με εγκληματικότητα, συνεπάγεται με μία κατάσταση ανοχής, με μία κατάσταση αλλοφροσύνης η οποία έχει ως πούμε επίπτωση και με την οικονομία της χώρας. Παραδείγματος χάριν ανεργία, συμπληρώνονται οι θέσεις εργασίας από τους ξένους που έρχονται εδώ οι οποίοι έχουν λιγότερα αιτήματα οικονομικά, εντάξει και αυτό σημαίνει ότι έχουν λιγότερες οικονομικές υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος και αυτά όλα μαζί. (Ερρίκος, Ελληνοαμερικανός, δεύτερης γενιάς, 31 ετών)

Κοίταξε, εμείς όλοι οι περισσότεροι που φύγαμε, μεγαλώσαμε και γαλουχηθήκαμε με την ελληνική νοοτροπία, με τα ελληνικά γράμματα ως το πούμε έτσι, όσο και να αφομοιωθήκαμε εδώ πέρα παραμένουμε Έλληνες, και δεν ζήτησα να πάρω την δανέζικη υπηκοότητα που θα μπορούσα να την πάρω πριν τριάντα χρόνια, είναι ως το πούμε έτσι μεγαλώσαμε, δεν αλλάζουμε. Τα παιδιά μου έχουν άλλη νοοτροπία, τους αρέσει η Ελλάδα να πάνε, για διακοπές όλα αυτά αλλά μόλις οι δυσκολίες που συναντάνε για εργασία, για την περίθαλψη, όλα αυτά τους κάνει να κάνουν ένα κράτημα. Έχουμε μία ανασφάλεια αισθάνονται στην Ελλάδα ενώ εδώ το θεωρούνε, και από μία άποψη έχουν δίκιο αλλά χειροτερεύει η κατάσταση, κάθε χρόνο και χειρότερα γίνεται, αλλά σου λένε έχουν τα νοσοκομεία και όλα αυτά και τα εκτιμάνε και οι Δανοί είναι οι πιο εθνικιστές με την καλή έννοια, αγαπάνε πολύ την πατρίδα τους. Ενώ εμάς μας αρέσει αλλά δεν την αγαπάμε. Γιατί μας πονάει. Μας πονάει γιατί δεν ανταποκρίνεται αυτή στις υποχρεώσεις της, γιατί έχει τις απαιτήσεις, να πάμε στρατιώτες, να θυσιαστούμε, τον πολιτισμό μας και όλα αυτά αλλά σου λει βγάλε τα μάτια σου, ζήσε μόνος σου, βρες τους γιατρούς σου, βέβαια οι συνθήκες καλύτερεύουν, δεν αμφιβάλλω, αλλά έχει παραμείνει αυτό το σκεπτικό ως πούμε, ψωροκώσταινα, δεν είναι ψωροκώσταινα πια, έχει μεταμορφωθεί. Οι Έλληνες αγαπάνε την Ελλάδα περισσότερο αλλά αυτή δεν αγαπάει τους Έλληνες, έτσι είναι. Και έτσι το βλέπω όταν κατεβαίνω κάτω τώρα επιτρέπεται όταν κατεβαίνω κάτω και βλέπουν το αυτοκίνητο με ξένο νούμερο να βάζουν πρόστιμο, δηλαδή η διάκριση είναι μεγάλη. Εγώ κάνω προπαγάνδα, εντάξει, μου λει η παράβαση δεν θα πάει στον προορισμό της, εντάξει, διαγράφεται. Ναι, πρώτα από όλα μας κάνουν τουλάχιστον εμάς την εργατική τάξη να αισθανόμαστε περιθωριοποιημένοι, έτσι

δεν είναι, το ζω κιάλας αυτό, παω ας πούμε στο νοσοκομείο και δεν υπάρχει αυτό που βλέπω εδώ, περιμένεις, ξανά πάς, έλα αύριο, όλη αυτή η αρνητική εικόνα. (Ανδρέας, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 66 ετών)

Η παλιννόστηση ως ατομικό σχέδιο δράσης αποτελεί δίοδο ταυτοποίησης για την αναζήτηση της σιγουριάς και ασφάλειας του ανήκειν. Αυτό ενισχύεται ακόμη περισσότερο σε συνθήκες παγκόσμιας ανασφάλειας, αβεβαιότητας και κρίσης, όπου η συναισθηματική πληρότητα που σε ένα επίπεδο εγγυάται η συμμετοχή σε ένα πλαίσιο συλλογικής ταύτισης με προεξέχουσα σταθερά το έθνος στο χώρο και στον χρόνο αφού τα σύμβολα του έθνους ικανοποιούν συναισθηματικές και ψυχολογικές ανάγκες. Το ευρύτερο διεθνές τοπίο στην «εποχή της παγκοσμιοποίησης» με τις ραγδαίες μεταβολές στους θεσμούς, στη ποιότητα ζωής, στη παγκόσμια οικονομία και κοινωνική σταθερότητα και την εξουθένωση σταθερών σημείων αναφοράς και νοήματος σε πολλά επίπεδα κοινωνικής ζωής ορίζουν και το πλέγμα ανησυχίας και ανασφάλειας. Η οικονομική ύφεση και η κρίση της κοινωνίας πολιτών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την επιθετική αντίδραση, εχθρότητα και ανησυχία για τον αυξανόμενο αριθμό μεταναστών που εισέρχονται στην «Ευρώπη φρούριο» που διαρκώς υλοποιεί όλο και αυστηρότερη νομοθεσία για τον περιορισμό της μετανάστευσης και του ασύλου. Παράλληλα, σε μία Ευρώπη όπου υπάρχουν και έντονες αντιδράσεις ενάντια στη παγκοσμιοποίηση, ο ξενοφοβικός και ρατσιστικός λόγος και η πολιτική ρητορική του κλίματος φόβου και «τρομοκρατίας-τρομολαγνείας» φωτίζει το ομιχλώδες τοπίο της εμφάνισης τέτοιων κομμάτων και κυβερνήσεων ακόμη και στη Δανία, αφού οι «ξένοι» μεταφράζονται ως οι υπαίτιοι της ανεργίας, της κρίσης, της απειλής.

Υπάρχει γενικά στον κόσμο μία Ισλαμοφοβία, φοβούνται τους μουσουλμάνους και λόγω της τρομοκρατίας σε όλο τον κόσμο υπάρχει αυτός ο φόβος, έχει αγγίξει όλους. Ναι, ναι. Νομίζω ότι η Δανία είναι κάπως χωρισμένη στα δύο, αυτοί που ασχολούνται πάρα πολύ και δεν τους θέλουν καθόλου εδώ και οι άλλοι που βλέπουν ότι οι ξένοι δεν είναι όλοι ίδιοι και δεν είναι όλοι οι μουσουλμάνοι κακοί. Είναι δύσκολο να το πεις αλλά πιστεύω ότι είναι χωρισμένοι. Υπάρχει όμως και βία και εγκληματικότητα στη Δανία. Υπάρχει, ναι. Όταν γύρισα πάντως φοβόμουν να περπατήσω μόνη μου τη νύχτα, πιο πολύ εδώ παρά στην Ελλάδα. Κυρίως μετά τις 10, 11 το βράδυ. Ενώ στην Ελλάδα δεν φοβόμουν ποτέ αλλά τώρα έχει αλλάξει και αυτό. Ναι φοβόμαστε τώρα και εκεί. Αυτό είναι με τους ξένους ότι είναι ομάδες που μαζεύονται και για αυτό φοβόμαστε, είναι ομάδες παιδιά σε ορισμένες περιοχές της πόλης. (Νεφέλη, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 32 ετών)

Κοίτα τώρα με την κυβέρνηση που έχουμε είναι πολύ right side (δεξιάς παράταξης) οπότε δεν δέχονται έχει κλείσει για, δεν παίρνουν τόσο, δεν είναι σαν πριν που είχαμε socialist democracy (σοσιαλδημοκρατική παράταξη), έχει κλείσει πολύ η Δανία γιατί η Δανία είναι πολύ μικρή χώρα και νομίζουν ότι θα χάσουν τη δανέζικη γλώσσα και θα γίνει multiethnic (πολυεθνοτική), οι Δανοί θέλουν να είναι για τους Δανούς και σε αυτό έχει γίνει πολύ κλειστή. (Δάφνη, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 32 ετών)

Ναι ούτε και οι Δανοί συμπαθούνε τους πας μη Δανούς, έτσι δεν είναι, είναι ανθρώπινο αυτό μπορεί να είναι κατακριτέο αλλά είναι διεθνές, δεν είναι ούτε δανέζικο, ούτε ελληνικό, ούτε γερμανικό, αυτό ισχύει για όλους, το ξένο στοιχείο σου δημιουργεί άγχος, και ανησυχία και τουλάχιστον έχεις και έναν αποδιοπομπαίο τράγο να απαλλάσσεσαι από τις δικές σου αμαρτίες. (Μυρτώ, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 27 ετών)

Όμως, δεν εκλείπουν και οι κριτικές θέσεις και αντιδράσεις για την ξеноφοβία και τον ρατσισμό στην Ελλάδα, πάντα όμως με κάποια επιφύλαξη που παραπέμπει στην ποινικοποίηση των μεταναστών, την «εγκληματοποίηση» τους:

Όταν λέμε μετανάστευση, τι εννοούμε, ότι έχουν έρθει Αλβανοί στην χώρα μας και την έχουν καταστρέψει! (αναφώνηση για έμφαση) Κοίτα Αλβανοί υπήρχαν στην Ελλάδα και όταν εγώ πήγαινα στο Λύκειο και δεν είναι θέμα αυτό, εμένα με ενοχλούνε όλο το θέμα με τους Αλβανούς μου τι δίνουνε γιατί υπάρχει φοβερός ρατσισμός στην Ελλάδα. Ναι, υπάρχει φοβερός ρατσισμός και δεν το βλέπει κανένας και το θεωρούν δεδομένο ότι αυτοί οι Αλβανοί μας έχουν καταστρέψει την χώρα αυτό είναι τελείως γελοίο, κοίταξε, ότι έχουν μπει κάποιοι πεινασμένοι άνθρωποι στην χώρα και μπήκανε και περπατήσανε και έπεσε ο Χότζας και μπήκανε οι Αλβανοί στην χώρα μας και ότι κάνανε και ράνανε και ότι είναι εγκληματίες και αυτά, αυτά όλα είναι γενικεύσεις και είναι όπως βλέπουν οι Δανοί τους Έλληνες εδώ, το ίδιο ακριβώς πράγμα είναι, το θέμα είναι ότι ίσως οι Αλβανοί να είναι λίγο πιο πεινασμένοι και όταν είσαι λίγο πιο πεινασμένος λογικό είναι άμα θα σε βάλει κάποιος να μαζεύεις ελιές όλη την ημέρα για τρία χιλιάρικά μετά θα τον πυροβολήσεις άμα σου δοθεί η ευκαιρία, εγώ το καταλαβαίνω αυτό, εσύ δεν το καταλαβαίνεις; Δηλαδή όταν τους μαζεύουνε τους Αλβανούς από την γωνία και κάνουνε μαύρη εργασία και είτε φτιάχνουνε παράθυρα είτε βάζουνε πατώματα και κάνουνε δεν ξέρω τι κάνει ο καθένας που δουλεύουν από το πρωί μέχρι το βράδυ και δεν παίρνουν τίποτα και μετά τον μειώνεις κιόλας και τον λες Αλβανό λογικό είναι ο άνθρωπος να δυσανασχετήσει σε κάποια φάση, ναι, το ότι δεν είναι ωραίο δεν ξέρω και εγώ μπαίνουν σε σπίτια και κλέβουνε και ρέβουνε και κάνουνε το καταλαβαίνω αλλά αυτά τα πράγματα συμβαίνουνε, άμα τόσο πολύ σε ενοχλεί μην ανοίγεις τα σύνορα στην τελική τελική οι άνθρωποι έχουν περάσει τα σύνορα και έχουν έρθει με τα γαϊδούρια, πεινασμένοι είναι, δεν ξέρω. Τώρα θα μου πεις άμα και εσύ είσαι κάτω και κάποιος Αλβανός πυροβολήσει την γιαγιά σου στο κεφάλι και κάτι τέτοιο, ε, μπορεί και εγώ να πω κάτι για

αυτόν τον συγκεκριμένο τον Αλβανό που έχει κάνει αυτή την συγκεκριμένη την χειρονομία, αλλά είναι αυτό με τον ρατσισμό δεν είναι κάτι καινούργια, κάποια καινούργια κοινωνική εξέλιξη ποτέ δεν τους συμπαθούσανε τους ξένους, κανείς δεν συμπαθεί τους ξένους. (Μυρτώ, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 27 ετών)

Παράλληλα, η Μυρτώ έχοντας ζήσει και στην Ελλάδα και στη Δανία, κάνει μία τοποθέτηση όσον αφορά στη διαφορά εκδήλωσης της ξеноφοβίας και του ρατσισμού στις δύο αυτές χώρες:

Εδώ υπάρχει φοβερός ρατσισμός απλά οι Δανοί είναι πιο διακριτικοί, είναι η μόνη διαφορά, ότι οι Έλληνες θα το πουν χύμα και θα το βροντοφωνάξουνε και δεν βρίσκουν τίποτα κακό στο να βρίζουν έναν Αλβανό δεν πάει να πει ότι αυτό είναι καθώς πρέπει, δηλαδή, το να είσαι πολιτικά ορθός στην Ελλάδα δεν είναι και προσόν, ενώ εδώ είναι, είναι απαραίτητο να είσαι πολιτικά ορθός, δεν θα κάνεις ποτέ δήλωση ότι εγώ δεν γουστάρω τους Πακιστανούς και έτσι αλλά οι Δανοί είναι το ίδιο ρατσιστές όπως είναι ο υπόλοιπος κόσμος και ας είναι τόσο πολιτισμένοι όπως ισχυρίζονται οι ίδιοι, το ίδιο ακριβώς καμία απολύτως διαφορά και επίσης υπάρχει πολύς κοινωνικός ρατσισμός και όσοι δεν έχουν τις δουλειές τους και τα ωραία τους και τα αυτοκινητάκια τους και τις μεσοαστικές τους τις βίλες και όλα αυτά τα καταπιεστικά είναι σαν ανθρωπάκια, σαν κατακάθια, υπάρχει φοβερός κοινωνικός ρατσισμός, έτσι δεν τον λένε, κοινωνικός ρατσισμός; (Μυρτώ, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 27 ετών)

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επιστρέψουμε στην απόφαση της παλιννόστησης και να τονιστεί το αυτόνομο του ατομικού σχεδίου δράσης. Τα δρώντα υποκείμενα, η δεύτερη γενιά, παίρνει την συνειδητή απόφαση να μετακομίσει στη χώρα καταγωγής των γονέων και να ζήσει εκεί. Τις περισσότερες φορές αναχωρούν μόνοι τους ενώ οι γονείς, τα αδέρφια και οι υπόλοιποι συγγενείς στις ΗΠΑ ή στη Δανία παραμένουν εκεί. Χαρακτηριστικά αποσπάσματα, όπως της Εριέττας μαρτυρούν:

Κάποιες στιγμές ζούσανε εκεί πέρα και δεν ήθελαν να φύγουν (οι γονείς), κάποιες στιγμές θέλανε να γυρίσουν στην πατρίδα. Την δεύτερη φορά γιατί πήγανε μία φορά γυρίσανε, ξαναπήγανε και η μητέρα μου έλεγε μάλλον δεν θα ξαναγυρίσει, και έλεγε πλέον να αγοράσει ένα σπίτι εκεί και να μείνει μόνιμα εκεί, γιατί εγώ πέρναγα την εφηβεία μου και ανακάλυπτα κάθε χρόνο ότι ήθελα να έρθω στην Ελλάδα, η απόφαση ήταν περισσότερο δικιά μου. Ξεκίνησα πρώτη και ήρθα μαζί με την γιαγιά μου εδώ και μετά από δύο τρία χρόνια δεν μπορούσαν να αφήσουν το παιδί και ειδικά μόνο του το κορίτσι στην Ελλάδα και εκεί πέρα αποφασίσανε ότι και αυτοί θα πρέπει να ακολουθήσουνε και με σκοπό ότι θα ακολουθήσει και ο γιος τους αλλά όντως έκανε μία μικρή απόπειρα δεν τα κατάφερε και

γύρισε πίσω...μετά όταν έφυγα εγώ σταματήσανε και οι δύο να δουλεύουν με σκοπό να με συναντήσουνε.

Ενώ για την απόφαση μετακόμισης στην Ελλάδα περιγράφει τα εξής:

Δεν ήταν οικογενειακή απόφαση, εντάξει πιστεύω ότι όλες οι οικογένειες που ζουν στην Αμερική ζουν με το σκοπό να γυρίσουν στην πατρίδα, δεν πιστεύω ότι ζει κανένας εκεί να μείνει εκεί για πάντα. Η απόφαση ήτανε καθώς ήμουνα εγώ στις σπουδές μου αναποφάσιστη στο τι θα επιλέξω και στο τι θα κάνω, κάτι δεν με εκφράζει, κάτι δεν με ικανοποιούσε ενώ όλα πηγαίνανε πολύ καλά και επαγγελματικά και είχα διάφορες ευκαιρίες που παρουσιαζόντουσαν μπροστά μου και για τις σπουδές μου και για την δουλειά μουκαι μετά πλέον ανεξάρτητη και με δικιά μου πρωτοβουλία να έρθω και να φτιάξω την ζωή μου στην Ελλάδα και όλα αυτά σε ηλικία 20 ετών, και έτσι αποφάσισα, γύρισα πίσω, πήγαινα στις σχολές περισσότερες ώρες από όσες θα πήγαινε κάποιος άλλος μαθητής για να τελειώσω πιο γρήγορα, δούλευα όλες τις μέρες, δεν έκανα κανένα ρεπό για 2 χρόνια, δεν ήξερα τι σήμαινε Κυριακή δεν ήξερα τι σήμαινε Δευτέρα, δεν ήξερα τι ήταν 12 ώρα το βράδυ και στις 1.00 ώρα κούρευα (γέλια), 2 χρόνια έκανα αυτό το πράγμα και μόλις ένωσα έτοιμη εμπειρικός, τεχνικός σαν κομμώτρια τα μάζεψα και έφυγα πήρα την βαλιτσούλα μου, τα λίγα λεφτάκια που είχα μαζέψει και γύρισα. Εντάξει υπήρχαν και οι προδιαγραφές, υπήρχαν τα σπίτια, υπήρχαν οι χώροι που μπορούσα να κάνω κάποια πράγματα γιατί εάν ερχόμουνα και δεν υπήρχανε θα ήταν πιο δύσκολα. Ήταν η πρώτη ευκολία, το πρώτο ξεκίνημα υπήρχε δεν έπρεπε να το χτίσω εγώ, απλά έπρεπε να το βελτιώσω από εκεί και πέρα. (Εριέττα, Ελληνοαμερικανίδα³, δεύτερης γενιάς, 36 ετών)

Η Εριέττα έχει γίνει μία πολύ επιτυχημένη επαγγελματίας στο χώρο της και στη συνέχεια παντρεύτηκε και έκανε και μία κόρη. Παρά τις όποιες δυσκολίες της αρχικής προσαρμογής δεν έχει μετανιώσει για την απόφαση της, η οποία παρουσιάζεται ως συνειδητή συναισθηματική επιλογή με ερεθίσματα και κίνητρα επαγγελματικά. Αναφέρει ότι:

³ Υπενθυμίζω αυτό που έχει ήδη αναφερθεί στο δεύτερο κεφάλαιο, ότι δηλαδή η επιλογή των όρων «Ελληνοαμερικανών» και «Ελληνοδανών» αντί του αντιστρόφου δεν έγινε με γνώμονα την ενταξιακή ή ταυτοτική υπόσταση των ομάδων, καθώς όπως θα γίνει σαφές και σε αυτό το κεφάλαιο αλλά και στο επόμενο κεφάλαιο και ειδικά στη συζήτηση περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας τους, υπάρχει και σε αυτό το σημείο αμφισβημία και κατακερματισμός του ανήκειν. Ο λόγος που προηγείται το «ελληνικό στοιχείο» ως προτασόμενος τίτλος προσφώνησης της δεύτερης γενιάς είναι διότι στη συγκεκριμένη μελέτη, η παλιννόστηση και άρα η επιστροφή στην Ελλάδα, αποτελεί το κεντρικό θέμα ανάλυσης. Κατά τα άλλα, σαφώς και μερικοί αισθάνονται «Αμερικανοέλληνες», «Δανοέλληνες» ή ακόμη Αμερικανοί ή Δανοί με γονείς ελληνικής καταγωγής. Κάποιοι βέβαια αισθάνονται πολύ περισσότερο «Έλληνες» και αυτό κυριαρχεί στο λόγο τους, στην υλοποίηση του σχεδίου επιστροφής και στη μορφοποίηση της ταυτότητας τους. Διευκρινίζεται δε ότι σε καμία περίπτωση δεν έγινε από την ερευνήτρια-συγγραφέα κάποια «επιβολή» του ενός εκ των δύο πολιτισμικών «συστατικών» ως κυριαρχούμενο στοιχείο ταυτότητας και εθνοτικού ανήκειν.

...στην Αμερική είχαν βαρεθεί να βάζουν στοίχημα ότι θα γυρίσω σε τρεις μήνες, τους απέδειξα ότι περάσανε 15 χρόνια και πάω μόνο βόλτες πίσω. Όχι ότι το έχω απορρίψει όμως και δεν σκέφτομαι ότι κάποτε μπορεί να πάω στην Αμερική, υπάρχει στο μυαλό μου η σκέψη αυτή. Με πιάνανε λίγο συναισθηματικές μελαγχολίες στην Αμερική, με πιάνανε στιγμές που ήθελα να είμαι πάνω στο τηλέφωνο και να μιλάω με τους ανθρώπους, ή να είμαι πάνω από μία κόλλα χαρτί και να αλληλογραφώ με τους ανθρώπους στην Ελλάδα. Αυτά τα ψυχολογικά μου δημιουργούσαν μία στεναχώρια κάποιες στιγμές και από τότε που ήρθα τις απέβαλα από πάνω μου και απέκτησα καινούργια άγχη, καινούργιες στεναχώριες διαφορετικές δηλαδή καμία σχέση με αυτά.

Όμως, η συνειδητή επιλογή μετακόμισης στην Ελλάδα, και η κατασκευή ενός «ατομικού σχεδίου δράσης» δεν αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνο της δεύτερης γενιάς που γεννήθηκε, μεγάλωσε, σπούδασε και έζησε μέχρι τα πρώτα χρόνια ενηλικίωσης τους στις ΗΠΑ. Η δεύτερη γενιά της Δανίας, επίσης υλοποίησε το ίδιο σχέδιο. Αναφορικά με το πως είχαν σκεφτεί και υλοποιήσει την παλιννόστηση τους η δεύτερη γενιά στην περίπτωση της Δανίας, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στις περισσότερες περιπτώσεις είχε συνδυαστεί πρακτικά και χρονικά με τις σπουδές τους ενώ ο απώτερος στόχος ήταν μια πιλοτική εξερεύνηση της Ελλάδας και των συνθηκών ζωής για την απόφαση μελλοντικής μόνιμης εγκατάστασης. Η εξερεύνηση αυτή συμπεριλαμβάνει και την εκάστοτε ευρύτερη οικογένεια, τις ρίζες, τον τόπο προέλευσης των γονιών που μετανάστευσαν. Έτσι συγκεκριμένα, η Δάφνη, η Δανάη, η Νεφέλη, η Φαίδρα, η Μυρτώ και η Χάρις, εξηγούν τους λόγους που σχεδίασαν ή που σχεδιάζουν μια παραμονή στην Ελλάδα:

...εγώ σπούδαζα σαν Ιστορία της Τέχνης αλλά έκανα και ένα χρόνο Νέα Ελληνικά. Και γιατί το έκανα αυτό, το έκανα γιατί ήθελα να έχω χαρτιά ότι έχω μάθει τα Ελληνικά και μήπως μάθω κάτι άλλο για την πατρίδα τη δεύτερη. Και στο Πανεπιστήμιο εκεί γνώρισα άλλους Έλληνες που ήρθανε και Ελληνίδες σαν εμένα, μισή μισή, και πήγα και σπούδασα ένα χρόνο στην Αθήνα στη Φιλοσοφική Σχολή και το έκανα όχι για τις σπουδές περισσότερο γιατί ήξερα ότι τα Πανεπιστήμια δεν είναι και τόσο καλά αλλά το έκανα σαν εμπειρία της ζωής μου για να δω πως είναι η Ελλάδα εάν μπορώ να ζήσω εκεί. (Δάφνη, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 28 ετών)

Σε μια ομάδα εστίασης που έγινε με την Δανάη και την Νεφέλη, αναφέρονται τόσο στην εμπειρία παλιννόστησης όσο και στην επιθυμία μελλοντικής επιστροφής στην Ελλάδα:

Πήγα για ένα χρόνο μετά το Λύκειο και έμεινα στην Θεσσαλονίκη. Αυτό ήταν κάτι που αποφάσισα εγώ. Ναι, δεν ήθελα να σπουδάσω αμέσως στο Πανεπιστήμιο εδώ και αποφάσισα να δω την

Ελλάδα κάπως έτσι στην καθημερινή ζωή όχι στο χωριό για ένα μήνα με τα ξαδέρφια, άλλη εικόνα. Και αποφάσισα να πάω σχολείο εκεί στη Θεσσαλονίκη και πήγα σχολείο εκεί στο Πανεπιστήμιο. ... Ήθελα να δω πως ήταν η Ελλάδα, δεν ήξερα, το καλοκαίρι τώρα ένα μήνα δεν καταλαβαίνεις και πάρα πολλά. Ήθελα να μείνω και μόνη μου. Αυτό ήταν όλο, εάν μπορώ να μείνω και στην Ελλάδα, όχι μόνο για καλοκαίρι και έμαθα και πολλά, και ελληνικά, και γνώρισα και ανθρώπους, πέρασα πολύ καλά. ... Μου άρεσε πάρα πολύ, γνώρισα και τους δικούς μου κάτω γιατί Σαββατοκύριακα ήμουν στο χωριό και γνώρισα όλο το συγγενολόι, ήταν κάπως έτσι πιο κοντά. Ήταν σαν να είχα ξαναζήσει εκεί, δεν ήταν κάτι τόσο καινούργιο, την νοοτροπία την ήξερα δεν ήταν έτσι νέα πράγματα για αυτό νομίζω μου άρεσε και εδώ και εκεί. Ήταν κάτι γνώριμο δηλαδή που το ένιωθα σαν δικό μου. Ναι, ναι. Και ότι γνώρισα ξαδέρφια μου, θείους μου καλύτερα, αυτό ήταν ωραίο. Γνώρισα του πατέρα μου το σόι πολύ καλά. (Δανάη, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 32 ετών)

Εγώ θέλω να προσθέσω κάτι. Όταν ήμουνα παιδί και δεν είχα πάει Ελλάδα ακόμη, παρόλο αυτά μου έλειπε κάτι, χωρίς να ξέρω την γλώσσα, χωρίς να έχω πάει ποτέ, έχω δει μόνο τρεις-τέσσερις φωτογραφίες αλλά νιώθω και πάλι σαν κάτι να μου έλειπε. Αυτό ήταν. Πολλοί νομίζουν ότι εάν έχεις μεγαλώσει σε μια χώρα δεν μπορεί να σου λείπει κάτι γιατί εκεί έχεις μεγαλώσει, εκεί είναι η οικογένεια σου αλλά και πάλι δεν ξέρω τι είναι, τι το κάνει αλλά κάτι λείπει. (Νεφέλη, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 32 ετών)

Εγώ έχω σχέδια να επιστρέψω στην Ελλάδα, απλά πρέπει να το οργανώσω και αυτό το πράγμα είναι λίγο κουραστικό, δηλαδή τώρα που τελείωσα τις σπουδές μου το καλοκαίρι και μετά έπαθα ένα, έπεσα σε ένα φοβερό υπαρξιακό τέλμα γιατί εδω ήρθα να κάνω σπουδές και τώρα τι θα κάνω και που βρίσκομαι, και έχω σχέση με Δανό τώρα και τι θα κάνω και θα μπορέσει αυτός ποτέ να ζήσει στην Ελλάδα και που δεν έχει ζήσει όλη τη ζωή του στην Ελλάδα και ήταν όλα αυτά τα μεγάλα υπαρξιακά ερωτήματα. Είχα πάθει μεγάλο ταράκουλο και είχα μιλήσει και με αυτές τις Ελληνίδες δηλαδή στο ενδιαμέσο που ήρθα κάτω τους δύο αυτούς μήνες και με όποιον είχε σχέση με ψυχολόγο να με φέρει σε επαφή μπας και όλους αυτούς που γνωρίζω έχουν σχέση με κάποιον που σπουδάζει ψυχολογία και με αυτούς μίλησα επίσης και δεν μου τα παρουσίασαν και πάρα πολύ θετικά και αυτό είναι που δημιούργησε όλη αυτή την κατάσταση που έπεσα σε υπαρξιακό τέλμα. Τώρα σαν δεδομένο θα πάρω ότι θέλω κάποια στιγμή να κατέβω κάτω, τώρα πως και πότε μου είναι παντελώς άγνωστο αυτή την στιγμή δεν μπορώ να κρίνω αυτή την στιγμή πως και πότε αλλά ότι έχω σχέδια, έχω σχέδια, τουλάχιστον όταν κάνω παιδιά θα θέλω να κατέβω κάτω, θα θέλω να ζήσω τουλάχιστον κάποιες δεκαετίες κάτω όταν θα κάνω παιδιά και άμα θα κάνω παιδιά έτσι. (Μυρτώ, Ελληνοδανέζα δεύτερης γενιάς, 27 ετών)

Αφού μεγάλωσα, έγινα 18-19 χρονών πήγα πάλι στην Ελλάδα. Ναι, μέχρι τα 26 μου νομίζω, όχι 25, δεν θυμάμαι κιόλας, 6-7 χρόνια, εξίμισι χρόνια. ... κοίταξε εμένα μου άρεσε πολύ η Ελλάδα, γιατί είχα

όλες τις εικόνες από διακοπές από καλοκαίρια και ήθελα σαν τρελή να πάω να ζήσω στην Ελλάδα, ήταν σαν όνειρο για μένα και πήγα αφού πραγματικά μεγάλωσα και πήγα μόνη μου, δεν έζησα με την οικογένεια μου, πήγα μόνη μου με μία φίλη μου. ... Ναι είναι ένας μαγνήτης για μένα η Ελλάδα. Ίσως είναι η Ελλάδα, είναι αυτό το όνειρο το παιδικό. Βλέπω και την Ελλάδα αλλιώς από ότι είναι. Αυτό είναι το πρόβλημα, όπως έχω μάθει, αλλά σε απογοητεύει όταν πας να δεις τις δυσκολίες ξέρεις τις παλιομοδίτικες ιδέες. Αλλά πάλι όταν είσαι εδώ στη Δανία τα βλέπεις όλα ιδανικά στην Ελλάδα. (Φαίδρα, Ελληνοδανέζα δεύτερης γενιάς, 37 ετών)

Όταν τελείωσα το Λύκειο δεν ήξερα τι ήθελα να κάνω και πήγα Ελλάδα, ναι, πήγα στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Ναι πάρα πολύ θα ήθελα να ζήσω στην Ελλάδα. γιατί μου λείπει η Ελλάδα, μου λείπει ο ήλιος, τα βουνά, η θάλασσα, η ζέστη, η νοοτροπία, μου λείπει, πάρα πολύ Όπως σου είπα μου αρέσει η θάλασσα, μου αρέσει ο ήλιος, μου αρέσουν τα βουνά, γενικά μου αρέσει η φύση της Ελλάδας. Μου αρέσει η νοοτροπία του Έλληνα που βγαίνει έξω και όταν έρχεσαι από έξω τουλάχιστον φαίνεται σαν να ζούνε και όλοι ζούνε και δεν έχει σημασία εάν έχεις λίγα λεφτά ή πολλά λεφτά, όλοι βρίσκουν γιατί θέλουν να ζούνε την ζωή τους τώρα. Έτσι φαίνεται τουλάχιστον από έξω και έτσι πιστεύω ότι είναι από το λίγο που έχω ζήσει έτσι πιστεύω ότι είναι, αυτά είναι τα θετικά. (Χάρις, Ελληνοδανέζα δεύτερης γενιάς, 35 ετών)

Όμως, το σχέδιο μόνιμης εγκατάστασης, ενώ μπορεί να ξαφνιάζει και να μας φαίνεται αξιοπερίεργη ως υπαρξιακή ανάγκη για την δεύτερη γενιά, θα θεωρούσαμε αυτονόητο πρόγραμμα ζωής την επιστροφή της πρώτης γενιάς στη χώρα προέλευσης ή ακόμη στο συγκεκριμένο μέρος προέλευσης, στην επαρχία ή σε κάποιο νησί. Εν μέρει, αποτελεί γεγονός ο «μύθος της επιστροφής», η νοσταλγία και η ανάγκη «επαναπατρισμού» των μεταναστών πρώτης γενιάς, διότι, υπάρχουν και εκείνες οι κριτικές φωνές που έχουν σφραγίσει αυτό το κεφάλαιο της ζωής τους «ανεπιστρεπτί»!.

Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και ο Ισίδωρος ο οποίος μετανάστευσε στη Δανία πριν από σχεδόν τέσσερις δεκαετίες και ενώ τα παιδιά του έχουν μετακομίσει στην Ελλάδα, ο ίδιος δεν θέλει να επιστρέψει στη χώρα καταγωγής του. Κάνει συχνά ταξίδια στην Ελλάδα αλλά κάθε φορά που επισκέπτεται τη χώρα του οι εμπειρίες του και η ζωή εκεί επιβεβαιώνουν την απόφαση του να μην γυρίσει ποτέ. Συγκεκριμένα εκφράζει την απογοήτευση του αυτή λέγοντας:

Το είπα εγώ ότι όταν ζεις εδώ πέρα, τώρα επαναλαμβάνω τον εαυτό μου αλλά τέλος πάντων, όταν ζεις εδώ σε πιάνει μία πικρία, γιατί τι είναι η Δανία, είναι ένα κομμάτι γης, πως το λενε άμμος που βγήκε μέσα από την θάλασσα και κατορθώσανε αυτοί μετά από τόσα χρόνια που περάσανε να γίνει μια χώρα αυτή εδώ πέρα ιδίως τα τελευταία 150 χρόνια να γίνει κάτι, ενώ εμείς, είχαμε, είμαστε, μας έχει απομείνει αυτό το γονίδιο μέσα μας ότι είμαστε κάτι και δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι, και δεν το εκμεταλλευόμαστε, έχουμε μια χώρα που έχει όλες τις πιθανότητες να γίνει πρώτη! ... Εδώ πέρα φτιάχνεις ένα σπίτι και κάθεσαι σαν άνθρωπος με τα έπιπλα σου και για αυτό επειδή δεν υπάρχουν τα πλούτη αναγκάζεσαι να πας και έχει φροντίσει το κράτος μπορεί να μην έχεις λεφτά αλλά δεν ζεις σαν γουρούνι, ζεις σαν άνθρωπος. Γιατί αυτή η χώρα είναι φτωχή χώρα και τα μοιράζονται όλοι τα χρήματα. Για αυτό υπάρχουν νοσοκομεία, σχολεία. Εδώ δεν το σκέφτεσαι να λες με κλέβουμε γιατί εδώ δεν θα βρεις Πρωθυπουργό να έχει μία ερωμένη και να την κάνει βασίλισσα, δεν θα βρεθεί, όχι, δεν θα βρεθεί ένας Πρωθυπουργός που να φύγει από το διαμέρισμα του, ξέρω εγώ στην οδό Καρακατσάνη στα Πετράλωνα για να φτιάξει μία βίλα. Μόλις τελειώσει το Πρωθυπουργικό του πάλι εκεί θα επιστρέψει, με το ποδήλατο θα πηγαίνει πάλι. Και Πρωθυπουργός που είναι πάλι κυκλοφορεί με το ποδήλατο. Ο Άντερσεν που ήταν Πρωθυπουργός για δέκα χρόνια, ζούσε σε εργατικές πολυκατοικίες. Λοιπόν αυτός που ήταν Πρωθυπουργός της χώρας ζούσε σε τέτοια πολυκατοικία και ακόμη εκεί ζει στο ίδιο και ήταν πολλά χρόνια, δεκαπέντε χρόνια, και όλα τα χρόνια, εκεί έμενε και όλα τα χρόνια εκεί έμενε που ήταν Πρωθυπουργός και εκεί ξαναγύρισε. Εκεί έμενε. Στην οδό Αθηνάς. Ναι εκεί. Παρακαλώ, διότι ήταν σοσιαλιστής και σου λει πως εγώ σαν σοσιαλιστής δεν θα μείνω, τι παράδειγμα είμαι για την κοινωνία. Είναι πολλά, πολλά, πολλά. Ειδικά αυτή η χώρα εδώ πέρα είναι κάτι το φανταστικό, δηλαδή πως να στο πω διαφορετικά. (Ισίδωρος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 67 ετών)

Οπότε από το '85 μέχρι το '88 πηγαينوερχόμασταν, εγώ και η σύντροφος μου, εκείνη ερχόταν Ελλάδα, εγώ συνέχισα και έκανα Διδακτορικό στην Αγγλία, οπότε εκείνη ερχόταν Ελλάδα, εγώ ερχόμουν και την έβρισκα στην Ελλάδα, εκείνη ερχόταν Αγγλία, εγώ ερχόμουν Δανία, πηγαينوερχόμασταν μεταξύ αυτές τις τρεις χώρες και σε κάποια φάση, κανονίσαμε δηλαδή το '87 είπαμε ότι θέλουμε να μείνουμε μαζί τα πηγαίναμε πάρα πολύ καλά και δεν ξέραμε σε ποια χώρα να μείνουμε, Αγγλία, Ελλάδα ή Δανία αλλά ξέραμε ότι δεν θέλαμε να μείνουμε Αγγλία δεν μας άρεσε εκεί για, και λέγαμε ή Ελλάδα ή Δανία, οπότε η σύντροφος μου, η γυναίκα μου έλεγε αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να πάμε ο καθένας να πάει να μείνει στη χώρα του αλλοιού οπότε πήγε μόνη της και έμεινε στην Ελλάδα και έμεινε στο σπίτι της μάνας μου και του πατέρα μου εφτά μήνες που έμαθε τη γλώσσα την ελληνική και εγώ ήμουν στην Αγγλία οπότε πήγα το καλοκαίρι και την είδα στην Ελλάδα οπότε όταν πήγαμίλαγε ελληνικά η γυναίκα μου, της άρεσε στην Ελλάδα πάρα πολύ αλλά δεν της άρεσε, της φάνηκε ο τρόπος ζωής πολύ αγχωτικός και πολύ όχι αντροκεντρικός, πως λέγεται, male chauvinist, και δεν της πολυάρεσε ας πούμε, πολλά πράγματα της φαινονταν ανάποδα, και η αλήθεια είναι όταν ήρθα εγώ το '88 εδώ στη Δανία για να δω πως είναι τα πράγματα παρόλο που

εγώ δεν είχα καθόλου πρόβλημα ας πούμε, εντάξει αισθάνεσαι πολύ καλά και στην Δανία ιδίως εγώ. Αλλά όχι, όχι, δεν πρόκειται να γυρίσω ποτέ πίσω στην Ελλάδα μόνιμα. Μόνο για διακοπές. (Ευγένιος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 45 ετών)

Ενδιαφέρουσα είναι και άποψη της δεύτερη γενιάς που μιλάει για την πρώτη γενιά και την αποφυγή τους να δημιουργήσουν σχέσεις με άλλους Έλληνες στη Δανία αλλά και για τις πολλαπλές υποκειμενικές περιπτώσεις στη δεύτερη γενιά το οποίο κατατίθεται μέσα από το πρίσμα της οικογενειακής εμπειρίας:

Να σου πω επειδή νομίζω ότι επειδή στην Δανία δεν υπάρχουν πολλοί Έλληνες και βλέπω και τη μητέρα μου που έχει αποφύγει τους Έλληνες, οι Έλληνες που ήρθαν εδώ δεν ήρθαν για να βρουν τον κύκλο των Ελλήνων στη Δανία αλλά για να βρουν κάτι άλλο, θέλανε ένα άλλο τρόπο ζωής οπότε καμιά φορά βλέπω ότι εγώ έχω πιο πολύ επαφή, δηλαδή έχω πιο πολλούς φίλους Έλληνες παρά η μαμά μου. Βλέπω ότι η αδερφή μου δεν έχει καθόλου επαφή με Έλληνες ενώ εγώ έχω. Οπότε είναι πολύ διαφορετικό, δηλαδή και με το Greek Youth Club (το κέντρο νεότητας Ελλήνων) επειδή είχα και την παρέα με αυτά τα άτομα δεν έχω κρατήσει κάποια άλλη παρέα αλλά όταν βγαίνω με παρέα με Έλληνες μιλάμε στα ελληνικά, αυτό. Ξέρουμε και τις δύο γλώσσες αλλά τα μιλάμε περισσότερο τα ελληνικά γιατί δεν τα μιλάμε κάθε μέρα και οπότε όταν έχουμε ευκαιρία είναι καλά, αυτά. (Δάφνη, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 28 ετών)

Επομένως, τα αποσπάσματα που προηγήθηκαν από τις αφηγήσεις ζωής της δεύτερης γενιάς απορρίπτουν την θέση ότι η ταυτότητα διακρίνεται από προδιαγεγραμμένες συνθήκες που καθορίζουν τον προσδιορισμό της. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις τοποθετήσεις της Ψαρρού: «η κυριότερη ιδιαιτερότητα της είναι ότι *δεν είναι εθελοντική* (έμφαση στο πρωτότυπο): ουσιαστικά προκύπτει μέσα από την κοινωνικοποίηση, και δεν επιλέγεται από τα άτομα αλλά προσδίδεται σε αυτά. Το έθνος δεν είναι μια ομάδα στην οποία επιλέγει κανείς να συμμετάσχει, για κοινωνικούς, πολιτιστικούς ή άλλους λόγους, αλλά μια ομάδα στην οποία βρίσκεται και λειτουργεί αναπόφευκτα, είναι δηλαδή η κοινωνία στην οποία ζει. ... Ακόμη και όσοι μεταναστεύουν, προσωρινά ή μόνιμα και για οποιαδήποτε λόγο (για να εργαστούν, για να σπουδάσουν, για να γνωρίσουν τον κόσμο κ.λ.π.) η εθνική τους ταυτότητα τους ακολουθεί ως στοιχείο τόσο εξωτερικής κατηγοριοποίησης, όσο και εσωτερικής διαφοροποίησης. Άλλωστε, συνήθως η μετανάστευση δεν αποτελεί επιλογή ενός άλλου έθνους, αλλά ενός άλλου κράτους, και συνοδεύεται από συναισθήματα και

εκδηλώσεις νοσταλγίας» (2005: 110). Γεγονός όμως, όπως αναδεικνύεται και μέσα από την εμπειρική έρευνα, ότι το έθνος και η ταυτότητα δεν αποτελούν σταθερά και αμετάβλητα στοιχεία, καθώς τα άτομα, κατασκευάζουν, δημιουργούν σημαντικούς ή χαλαρούς δεσμούς με το εκάστοτε έθνος και άρα και σημαντικές ή χαλαρές ταυτίσεις εκεί που νιώθουν, επεξεργάζονται και βιώνουν την κατηγοριοποίησή τους. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στη Δανία για παράδειγμα, στη περίπτωση των Ελλήνων μεταναστών πρώτης γενιάς, αρκετοί επιδιώκουν και το πράττουν άλλωστε, να πάρουν το επίθετο της Δανέζας γυναίκας τους. Για λόγους προστασίας της ανωνυμίας των συμμετεχόντων δεν θα αναφερθώ σε συγκεκριμένα παραδείγματα τα οποία είναι αρκετά. Επίσης, πολλοί, γυναίκες και άνδρες, αλλάζουν ή «δανοποιούν» το επίθετο τους ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση. Έτσι, κάλλιστα, η γράφουσα εάν επέλεγε μόνιμη εγκατάσταση στη Δανία θα μπορούσε να μετατρέψει το επίθετο της από «Χρήστου» σε «Christensen» ή σε «Chris» εάν ο προορισμός ήταν οι ΗΠΑ και εάν το επιχείρημα ήταν η διευκόλυνση της ένταξης στην εκάστοτε κοινωνία υποδοχής.

Αναφορικά με την εκάστοτε κοινωνία υποδοχής, είναι ενδεικτική η αυτόνομη προσπάθεια συμμετοχής και ένταξης του ατόμου, η οποία βεβαίως πέρα από τη δράση των υποκειμένων εξαρτάται και από τις συνθήκες που συνηγορούν και συνεισφέρουν στην ενδυνάμωση ή αποδυνάμωση των μηχανισμών που θα αποτελέσουν τα κριτήρια για το εάν ή όχι θα γίνουν μέλη της ομάδας. Τι συμβαίνει όμως στην περίπτωση ατόμων που έχουν γεννηθεί στη χώρα υποδοχής, τα παιδιά δηλαδή των μεταναστών, τη δεύτερη και λοιπές γενιές; Και σε αυτό το σημείο υπάρχει διαφωνία με ότι παραθέτει η Ψαρρού (2005), όπως πάλι αναδεικνύεται από την εμπειρική έρευνα και τις αφηγήσεις ζωής. Σύμφωνα με την Ψαρρού, «αναφέραμε ότι η εθνική ταυτότητα προκύπτει από την ταύτιση με το έθνος στο οποίο γεννιέται και μεγαλώνει κανείς. Υπάρχουν όμως άτομα με δύο ταυτότητες, ή που μεγαλώνουν μακριά από το μέρος που γεννήθηκαν κλπ. Εκεί παρατηρούμε ότι οι ταυτότητες που αποκτούν τα άτομα είναι αυτές του έθνους προέλευσης των γονιών τους, ή και του έθνους στο οποίο ζουν, αν είναι διαφορετικό από αυτό των γονέων. Ουσιαστικά, λοιπόν, η εθνική ταυτότητα είναι κληρονομική (έμφαση στο πρωτότυπο): είναι, αφενός, η ταυτότητα των γονιών και, αφετέρου, του τόπου στον οποίο μεγαλώνουμε. Αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στο παράδειγμα των ατόμων που έχουν δύο ταυτότητες. Πρόκειται συνήθως για περιπτώσεις παιδιών που

προέρχονται από μικτούς γάμους ή παιδιά μεταναστών, που η ταύτιση έχει γίνει και με το έθνος καταγωγής των γονιών τους και με το έθνος όπου έχουν μεγαλώσει και ζήσει. Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που καθορίζουν ποια από αυτές τις ταυτότητες θα γίνει πιο σημαντική για το κάθε άτομο, όπως το μέρος μόνιμης κατοικίας, η σχέση και ταύτιση με τους γονείς, οι φίλοι, οι ερωτικοί σύντροφοι κλπ. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, δεν ακυρώνουν τον κληρονομικό και, συνεπώς, μη εθελοντικό χαρακτήρα της εθνικής ταυτότητας» (2005: 111). Η εθνότητα ως μη ανατρέψιμο, μη αναστρέψιμο μόνιμο χαρακτηριστικό κληρονομικότητας δεν καθίσταται απόλυτο γεγονός, επαναλαμβανόμενο σε όλες τις περιπτώσεις μεταναστών. Το «ατομικό σχέδιο δράσης» αποτελεί καθαρή ένδειξη ότι τα άτομα δεν γεννιούνται με σφραγισμένα δελτία ταυτότητας που συναισθηματικά τα κουβαλούν μαζί τους στο χώρο και στον χρόνο. Η ταυτότητα είναι προϊόν πολλαπλών διεργασιών, εικόνων, εμπειριών, δράσεων, αντιδράσεων, συστατικών, στοιχείων, και εν τέλει, αποφάσεων των κοινωνικών υποκειμένων.

Τέτοιου είδους αποφάσεις των κοινωνικών υποκειμένων, υπογραμμίζουν από τη μια την δράση τους και από την άλλη διαμορφώνουν ένα τρίτο άξονα ταυτοποίησης, αυτόν της συγκλίνουσας επιλογής. Σε αυτή την περίπτωση τα κοινωνικά υποκείμενα αφού έχουν βιώσει πτυχές της κοινωνικής και προσωπικής τους ζωής και στις δύο χώρες, αντιλαμβάνονται ότι μπορούν μέσω δικών τους επιλογών να συγκλίνουν τις εθνοτικές και πολιτισμικές διαφορές σε μια δημιουργική σύνθεση και έτσι να ζουν τη ζωή τους χωρίς να είναι εγκλωβισμένοι σε «ταυτοποιητικά ποσοστά», εάν δηλαδή είναι πενήντα της εκατό ή εβδομήντα της εκατό ή εκατό της εκατό Έλληνες ή Αμερικανοί ή Δανοί ή και όλα αυτά ή και κανένα από αυτά. Η δράση τους αυτή συγκλίνει στο ότι εν τέλει θεωρούν τους εαυτούς τους «πολίτες του κόσμου» και άρα κάθε εθνότητα, κάθε θρησκεία, κάθε πολιτισμικό μόρφωμα είναι και δικό τους, τίποτα δεν είναι ξένο και τίποτα δεν είναι απόλυτα οικείο. Θεωρίες κατά ή υπέρ του κοσμοπολιτισμού⁴ έχουν διατυπωθεί από πολλές εννοιολογικές οπτικές στη φιλοσοφία, στις πολιτικές επιστήμες, στην ανθρωπολογία και σε άλλα γνωστικά αντικείμενα. Η ακαδημαϊκή συζήτηση βέβαια περί «κοσμοπολιτισμού» έχει πάρει

⁴ Εδώ δεν θα μας απασχολήσει μια λεπτομερή αναφορά στη βιβλιογραφία κυρίως διότι η αναλυτική διεξόδυση στην έννοια του «κοσμοπολιτισμού» θα γίνει μέσα από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων και την τοποθέτηση τους στο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο της έρευνας. Όμως, σημαντικές συνεισφορές στη βιβλιογραφία και τη κριτική σκέψη γύρω από τον κοσμοπολιτισμό έχουν κάνει οι (Held, 1995 • Nussbaum, 1996 • Sassen, 1998 • Werbner, 1999 • Delanty, 2000 • Cohen & Vertovec, 2002 • Benhabib, 2004 • Hardt & Negri, 2004).

διαφορετικές διαστάσεις και έχει δεχθεί πολλαπλές κριτικές, με υπερισχύουσα αυτή περί του ταξικού και έμφυλου εγκλωβισμού της έννοιας να αποδίδει συγκεκριμένα άτομα, συγκεκριμένης ταξικής, οικονομικής, έμφυλης και μορφωτικής προέλευσης την ιδιότητα του κοσμοπολίτη, άρα παραπέμπει άμεσα στην απουσία των γυναικών, των φτωχών και των αναλφάβητων⁵ (Werbner, 1999).

Όπως και να έχουν όμως οι εννοιολογικές αντιπαραθέσεις για την ερμηνευτική της ιδιότητας του «κοσμοπολιτισμού», το εμπειρικό υλικό και συγκεκριμένα οι φωνές των υποκειμένων εκφράζουν και μια εναλλακτική μορφή ανήκειν η οποία εκδηλώνει αυτού του είδους τη μεσαία προσέγγιση (meso-level approach) που τα ίδια τα υποκείμενα ορίζουν ως ταυτότητα «κοσμοπολιτισμού». Έτσι, υπογραμμίζεται ότι, «Οι διασπορές εκφράζουν ένα νέο εναλλακτικό πολιτικό λόγο μέσα από την αμφισβήτηση του εθνικού λόγου περί κοινής ιστορίας και πεπρωμένου. Όσοι δεν αισθάνονται ενταγμένοι στο εθνικό κράτος της χώρα εγκατάστασής τους, αλλά εκτοπισμένοι λόγω παρελθόντων και παρόντων αποκλεισμών, επικαλούνται όλο και περισσότερο τη γλώσσα της διασποράς, δηλαδή διατηρούν, αναβιώνουν και ανακαλύπτουν σχέσεις με μια πατρίδα του παρελθόντος. Άρα η διασπορά δεν διαρθρώνεται μόνο μέσα από τη διεθνικότητα και την κινητικότητα αλλά αποτελεί και μια πολιτική στρατηγική προκειμένου να ορισθεί η διαμονή τους, στο τόπο εγκατάστασης, στη βάση της διαφορετικότητας. Ο κοσμοπολιτισμός και η υβριδικότητα της διασποράς έρχονται αντιμέτωπες με την ιδεολογία του έθνους-κράτους και της αφομοίωσης» (Πετράκου, 2006).

Πως μπορώ να νιώθω με ένα κομμάτι ευρωπαϊκό, ένα σκανδιναβικό και ένα ελληνικό; Μπορείς να πεις ότι υπερισχύει το ευρωπαϊκό ή το κοσμοπολίτικο. Κοσμοπολίτικο και πολυπολιτισμικό. Σίγουρα δεν είμαι Κινέζα αλλά Ευρωπαία, ναι μπορείς να πεις Ευρωπαία, ναι σίγουρα, και νομίζω όλες οι χώρες της Ευρώπης προσπαθούμε με το, να ενωθούμε για να γίνουμε πιο σκληροί απέναντι στην Αμερική ή τη Ρωσία ή κάτι άλλο, δεν καταλαβαίνω ακόμα να κρατήσουμε της χώρας, στην Δανία

⁵ Εξαιρετική η ανάλυση της Werbner (1999) για τους «κοσμοπολίτες της εργατικής τάξης» και άμεσα συνυφασμένη με την διασπορά και την παγκοσμιοποίηση καθώς και την αναζήτηση της υπερεθνικής υποκειμενικότητας (transnational subjectivity) σε σχέση με ζητήματα τάξης, εθνότητας, θρησκείας και πολιτισμικών κατασκευών.

έχουμε ακόμη κορώνες, γιατί, δεν το καταλαβαίνω, να γίνει η Ευρώπη πιο δυνατή πρέπει να ενωθούμε οικονομικά, πολιτικά, νομίζω. Σίγουρα η κάθε χώρα θα έχει την γλώσσα, την διαφορετικότητα δύσκολα την αλλάξεις, πολύ δύσκολα νομίζω αλλά είναι σπουδαίο, νομίζω θα πρέπει να ενωθούμε πιο πολύ για να γινόμαστε πιο σκληροί αλλιώς δεν είμαστε τίποτα μπορεί ο καθένας να μας διαλύσει όποτε θέλει νομίζω. (Χάρις, Ελληνοδανέζα δευτέρης γενιάς, 35 ετών)

Λοιπόν το να είμαι Έλληνας, πάντα έλεγα εδώ ότι Έλληνας είμαι αλλά μπορεί να μην είμαι ο Έλληνας με το, όπως λέμε στην Ελλάδα, Παναγία μου Έλληνας είσαι εσύ, Ελληνάρα! Ναι, ναι, και αυτό έχει κάποια σχέση μέσα από την οικογένεια γιατί και ο αδερφός μου είναι έτσι και το έχουμε συζητήσει πάρα πολύ στην οικογένεια με τους φίλους μου κλπ. κλπ. γιατί ακόμη και τα ελληνικά μας και εμένα και του αδερφού μου μας διορθώνουν πολλές φορές οι φίλοι μας, κάποιες λέξεις που πάμε να πούμε και μας κοροϊδεύουνε, παίζει ρόλο ότι οικογένεια μας, οι γονείς μας ήταν Αιγυπτιότες, Ελληνοαιγυπτιότες, εκεί γεννηθήκανε, εκεί μεγαλώσανε, γυρίσανε στην Ελλάδα επειδή τους έδιωξε ο Νάσερ δεν γυρίσανε από δικιά τους άποψη και μάλιστα όταν φύγαμε από Αίγυπτο πήγαμε και ζήσαμε ένα χρόνο στην Αυστραλία και όταν είδαν ότι ούτε η Αυστραλία τους βόλευε γυρίσανε πίσω Ελλάδα, οπότε μες στην οικογένεια μας πάντα ακούγαμε, αυτός είναι Έλληνας παιδί μου, και πάντα ακούγαμε, μην ακούτε αυτές τις αυτές, υπάρχουν δηλαδή και ο Άγγλος και ο Γερμανός και ο Άγγλος και ο Ιταλός που τους ξέρανε πάρα πολύ καλά γιατί ζούσαν όλοι μαζί στην Αίγυπτο, είναι μία χαρά άτομα, η μάνα μου είναι μισή Ιταλίδα οπότε δεν ήταν ότι, ο παππούς μου ήταν Ιταλός στην Ελλάδα όταν γυρίσανε πίσω το '63 οπότε πάντα είχαμε μία, το να είσαι Έλληνας δεν είναι και κάτι πολύ σοβαρό με αυτή την άποψη. Αλλά εντάξει, ωραία, περάσανε τα χρόνια, αυτό το αισθανόμουνα πολύ στην αρχή, η αλήθεια είναι ότι όταν περάσανε τα χρόνια ιδίως τώρα με τα παιδιά θέλω να πηγαίνω τα παιδιά στην Ελλάδα, θέλω τα παιδιά να μάθουνε ελληνικά αλλά δεν τους μίλησα ελληνικά, τα παιδιά μου δεν μιλάνε ελληνικά, και αυτό ήταν μία πολύ βασική έκφραση του πόσο τα παιδιά εάν θέλουν να μάθουν ελληνικά θα πάνε σε κάποια φάση στην Ελλάδα να μάθουνε από μόνα τους τα ελληνικά, εμένα μου ερχόταν πολύ δύσκολο και ξένο να τους μιλήσω ελληνικά μέσα από τις τρεις-τέσσερις ώρες που βλέπεις ένα παιδί που δουλεύεις και το παιδί πάει στο σταθμό, λέξεις ελληνικές ξέρουνε, να τους πω, αγόρι μου, ματάκια μου, αγάπη μου, άλλο αυτό και άλλο να τους μιλάς συνέχεια ελληνικά για να μάθουν την ελληνική γλώσσα, ναι, αυτό έτσι. (Ευγένιος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 45 ετών)

Ο τέταρτος και τελευταίος άξονας της αναλυτικής προσέγγισης των ταυτοτικών διεργασιών που αφορά στους μετανάστες και παλιννοστούντες αναδεικνύει το απορριπτέο πεδίο της διαδικασίας προσαρμογής και άρα την απόρριψη του «ανήκειν» στο πλαίσιο της «ελληνικότητας» της χώρας επιστροφής (Ελλάδα). Το πεδίο (dismissive identification) αυτό αναφέρεται στην ίδια την απόρριψη ταυτοτήτων και συναισθημάτων του ανήκειν σε σχέση

με το χώρο καταγωγής και επιστροφής. Έτσι, στη περίπτωση αυτή ενώ η αρχική απόφαση σχετίζεται άμεσα με την ανάγκη επιστροφής «στις ρίζες», στις παραδόσεις, στη γλώσσα, στο πολιτισμικό τοπίο και γενικά στο πλαίσιο «ελληνικότητας», η ίδια η εμπειρία της επιστροφής και άρα η άμεση βιωματική δοκιμασία και εν τέλει η υποβολή σε πολλές δοκιμασίες καθιστά ανέφικτη την προσαρμογή και επιφέρει την απόρριψη της «ελληνικής» ταυτότητας ενώ ενισχύει τις ταυτότητες που πηγάζουν από τις χώρες γέννησης ή μετανάστευσης, δηλαδή, της «αμερικανικής» και «δανικής» ταυτότητας αντίστοιχα.

Εντάξει, μεγάλωσα εδώ στη Δανία, η μητέρα μου είναι Ελληνίδα και ο πατέρας μου είναι Δανός. Τα παιδικά μου χρόνια, ήμουνά κάθε χρόνο για 3-4 μήνες στην Ελλάδα και εκεί έμαθα τη γλώσσα γιατί εδώ στη Δανία δεν είχαμε πολύ επαφή με Έλληνες όταν ήμουνά μικρή. Υπήρξαν μερικές οικογένειες αλλά τα παιδιά της οικογένειας δεν μιλάγανε τα ελληνικά, μιλάγανε τα δανέζικα. Δηλαδή η μητέρα μου είχε δύο τρεις φιλενάδες που όταν μιλάγανε στο τηλέφωνο εντάξει μιλάγανε στα ελληνικά αλλά με εμάς μιλάγανε δανέζικα, οπότε όταν ήμουνά μικρή δεν είχα καθόλου επαφή με Έλληνες εδώ στη Δανία, οπότε όταν ήμουνά στην Ελλάδα που έχω οικογένεια, έχω την θεία μου, την γιαγιά μου, την ξαδέρφη μου, δεν θυμάμαι ακριβώς πως και έμαθα τα ελληνικά αλλά μου έχουν πει ότι όταν ήμουνά μικρή η μητέρα μου μιλούσε τα ελληνικά σε εμένα και έχω ένα κασετόφωνο που μιλάω και τραγουδάω στα ελληνικά οπότε μάλλον και τις δύο γλώσσες τις έμαθα. Όταν πήγα σχολείο, ήθελε η μητέρα μου να με πάει στο ελληνικό σχολείο αλλά δεν μου άρεσε καθόλου γιατί τα παιδιά δεν μιλάγανε τα ελληνικά και εγώ τα μίλαγα και μου φάνηκε παράξενο να μάθω κάτι που εγώ ήξερα. Δεν ήθελα. Οπότε ήταν πάρα πολλά χρόνια που δεν τα μιλούσα, εκτός όταν έπαιρνα τηλέφωνο στην Ελλάδα αυτά. Όταν πήγα στο Λύκειο ήταν δύο Ελληνοδανοί σε άλλες τάξεις και ήταν η πρώτη ξέρω εγώ επαφή με Έλληνες γιατί ποτέ δεν ήθελα να πάω στην κοινότητα, δεν ήθελα να ψάξω για Έλληνες, δεν το είχα ανάγκη μάλλον, μετά γνώρισα έναν Έλληνα που ήταν πολύ μέσα στην κοινότητα και αυτά και με καλούσε σε πάρτι, και σιγά σιγά γνώρισα μερικούς Έλληνες, βέβαια τώρα οι περισσότεροι ήταν Έλληνες που ερχόντουσαν για το Erasmus και σπούδαζαν εδώ, εγώ σπούδαζα σαν Ιστορία της Τέχνης αλλά έκανα και ένα χρόνο Νέα Ελληνικά. Και γιατί το έκανα αυτό, το έκανα γιατί ήθελα να έχω χαρτιά ότι έχω μάθει τα ελληνικά και μήπως μάθω κάτι άλλο για την πατρίδα τη δεύτερη. Και στο Πανεπιστήμιο εκεί γνώρισα άλλους Έλληνες που ήρθανε και Ελληνίδες σαν εμένα, μισή μισή, και πήγα και σπούδασα ένα χρόνο στην Αθήνα στη Φιλοσοφική Σχολή και το έκανα όχι για τις σπουδές περισσότερο γιατί ήξερα ότι τα Πανεπιστήμια δεν είναι και τόσο καλά αλλά το έκανα σαν εμπειρία της ζωής μου για να δω πως είναι η Ελλάδα εάν μπορώ να ζήσω εκεί. Και για μένα ήταν ξέρες πολύ καλό γιατί για μένα ήταν η Ελλάδα, και ακόμα είναι σαν χώρα που πας διακοπές, δεν είχα ζήσει την κανονική ζωή στην Ελλάδα. Οπότε πήγα και ήταν πολύ μεγάλη εμπειρία γιατί κατάλαβα τότε ότι ανήκω πιο πολύ στη Δανία παρά στην Ελλάδα. Ένωθα όχι ξένη αλλά όταν ήμουν στην Ελλάδα έβλεπα το δανέζικο, τη δανέζικη πλευρά που έχω και όταν είμαι στην Δανία βλέπω την

ελληνική πλευρά, οπότε δεν μπορώ να πω ότι είμαι εντελώς Ελληνίδα ή εντελώς Δανέζα, βλέπω ότι έχω και από τα δύο και προσπαθώ να πάρω και το καλό από το δανέζικο και το ελληνικό. Αλλά αυτό που μου έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση στην Ελλάδα είναι ότι ζεις σαν ρομπότ. Έτσι ένιωθα, ότι δεν έχεις την ελευθερία σου, τρέχεις από εδώ και από εκεί, είναι δύσκολα, είναι δύσκολο να κάνεις καινούργιες φιλίες, βλέπω ότι οι Έλληνες κρατάνε φιλίες από τα παιδικά τους χρόνια, να κάνουν καινούργια φιλία είναι δύσκολο. (...) Κοίτα, τώρα δεν ξέρω τόσους Έλληνες αλλά ξέρω ότι η δεύτερη γενιά πάνε στην Ελλάδα αφού έχουνε και οικογένεια στην Ελλάδα κρατάνε μία επαφή, τώρα ζούνε σαν Δανοί, έτσι νομίζω ότι αισθάνονται. Πιο πολύ νομίζω ότι αισθάνονται ξένοι όταν πάνε στην Ελλάδα, όταν έχουν ζήσει πολλά χρόνια στην Δανία και βλέπουνε ότι τα πράγματα στην Ελλάδα δεν έχουν προχωρήσει και έχουν δει ο τρόπος ζωής εδώ να είναι καλύτερος, είναι δύσκολο να γυρίσεις μετά, εάν έχεις βγει από την Ελλάδα και έχεις ζήσει έξω από την Ελλάδα νομίζω ότι είναι δύσκολο να γυρίσεις γιατί είναι μερικά πράγματα που δεν τα τολμάς (Δάφνη, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς, 28 ετών)

Λοιπόν όταν ήμουν στην Αμερική πάντα λάτρευα να αναφέρω ότι είμαι Έλληνας. Έχω κόκκινα μαλλιά και όλοι πάντα με ρωτούσαν, καλά από που τα πήρες τα κόκκινα μαλλιά, δεν ξέρω, το μόνο που ξέρω είναι ότι είμαι Έλληνας, μόνο αυτό ξέρω και πάντα ήμουν περήφανος που είμαι Έλληνας και έρχομαι εδώ και η κουλτούρα είναι πάρα πολύ διαφορετική, ξέρεις οι Έλληνες εδώ από ότι καταλαβαίνω και από ότι έχω ζήσει, δεν συμπαθούνε καθόλου τους Ελληνοαμερικανούς, μέχρι φυσικά να σε γνωρίσουν καλύτερα γιατί μερικοί από τους καλύτερους φίλους μου είναι από εδώ και είναι πολύ καλοί άνθρωποι αλλά υπάρχει γενικά αυτός ο μεγάλος αντι-Αμερικανισμός, πολύ βαθιά αντι-αμερικανική συμπεριφορά, πραγματικά, πολύ μεγάλη και πως να το πω, πάει πακέτο με την κουλτούρα εδώ γιατί η κουλτούρα εδώ νομίζουν όλοι ότι όλα είναι μια παγκόσμια συνωμοσία, τα πάντα δηλαδή δεν είναι όπως φαίνονται αλλά είναι μια συνωμοσία και κατηγορούν τους Αμερικανούς και τους Εβραίους για τα πάντα και έτσι επειδή είμαι Ελληνοαμερικανός είμαι μέρος της αμερικανικής κουλτούρας που κατηγορούν για όλα τα κακά που τους έχουν συμβεί, σε αυτούς και στη ζωή τους και πάει λέγοντας.Τελικά δεν έχεις την ευκαιρία να εκτιμήσεις την πατρίδα σου μέχρι που τελικά φεύγεις, η πατρίδα είναι εκεί που είναι η καρδιά του καθενός και η καρδιά η δική μου είναι στις Ηνωμένες Πολιτείες γιατί εκεί είναι η οικογένεια μου, η μάνα μου, ο πατέρας μου, τα αδέρφια μου, τα ξαδέρφια μου, οι φίλοι μου και εκεί είναι που όλα είναι γνώριμα και εκεί είναι η πατρίδα μου. Δεν τη ξέρω καλά τη κουλτούρα εδώ, είμαι εδώ τα τελευταία τέσσερα χρόνια και ακόμα δεν έχω προσαρμοστεί στη κουλτούρα εδώ, έχω κάπως προσαρμοστεί αλλά όχι εντελώς, έχω προσαρμοστεί ας πούμε 50%, αλλά νομίζω ότι ποτέ δεν θα μπορέσω να προσαρμοστώ ολοκληρωτικά στη κουλτούρα εδώ σε αυτή τη χώρα, όπως σου είπα είναι πολύ κλειστόμυαλοι οι άνθρωποι εδώ, είναι πολύ ρατσιστές και κάνουν διακρίσεις, όχι όλοι αλλά 90% θα έλεγα, πάντως η πατρίδα είναι εκεί που είναι η καρδιά και η δική μου καρδιά είναι στην Αμερική. ...Θα φύγω, σίγουρα, δεν αντέχω άλλο να ζω εδώ στην Ελλάδα, είμαι θυμωμένος, αγανακτισμένος, εξαγριωμένος. Είχα τόση λαχτάρα και

διάθεση και ενθουσιασμό να έρθω στην Ελλάδα και τώρα τη μισώ αυτή τη χώρα και τους ανθρώπους εδώ, δεν το αντέχω άλλο! Στο σημείο που πολλές φορές ντρέπομαι πλέον να λεω ότι είμαι Έλληνας, οι άνθρωποι εδώ με εξαγριώνουν, είναι τυφλοί, είναι εντελώς τυφλοί, με εξαγριώνουν, και έχω αγανακτήσει και έχω θυμώσει υπερβολικά γιατί ήρθα εδώ και στην αρχή σκεφτόμουν ότι μπορεί και να αλλάξει, δεν γίνεται, θα αλλάξει, αλλά αυτό είναι αδύνατον, δεν θα αλλάξει και δεν θα αλλάξουν ποτέ οι Έλληνες εδώ. Μόνο ρουσφέτια και διαφθορά και φακελάκια και πρέπει να πληρώνεις τους πάντες για να κάνεις τη δουλειά σου εδώ σε αυτή τη χώρα, αλλιώς δεν γίνεται, εντωμεταξύ τα λεφτά που πληρώνουν τα έπαιρνα σαν φοιτητής όταν δούλευα σε φαστφουντάδικο, δηλαδή πως να ζήσει κανείς εδώ σε αυτή τη χώρα με πεντακόσια ευρώ το μήνα; Ο καθένας νοιάζεται μόνο για τον εαυτό του, δεν ενδιαφέρεται κανένας για το μέλλον, όλα αυτά με εξαγριώνουν. Δηλαδή νιώθω υπερηφάνεια που είμαι Έλληνας, πάντα θα είμαι υπερήφανος που είμαι Έλληνας αλλά όταν σκέφτομαι την σημερινή Ελλάδα με εξαγριώνει τελείως και για αυτό δεν πρόκειται να μείνω άλλο εδώ. (Θωμάς, Ελληνοαμερικανός δεύτερης γενιάς, 32 ετών)

5.4 Πρισματική και Πολυδιάσταση Προσέγγιση της Ταυτότητας στις Μεταναστευτικές Εμπειρίες – Απηχήσεις και Αντικατοπτρίσεις του Αφηγηματικού Λόγου

Οι μεταναστευτικές εμπειρίες και το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργούνται αποτελούν ενδείξεις της διυποκειμενικότητας στο χώρο. Ο αφηγηματικός λόγος απηχεί ταυτοτικές διεργασίες και η κοινωνική δράση των υποκειμένων αντικατοπτρίζει επιλογές, απορρίψεις, αντιστάσεις, αμφισημίες αλλά και πολώσεις.

Το ευρύτερο διεισδυτικό ιστορικό πλαίσιο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τα «σημεία των καιρών», δηλαδή, με τις δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης στην εποχή της νεωτερικότητας. Έτσι, παρατηρούνται αντιφάσεις του πλανητικού/οικουμενικού και του ατομικού/τοπικού στα σύμβολα, στις εικόνες, στις δράσεις των κοινωνικών υποκειμένων. Η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από μια συμπίεση του χωροχρόνου αλλά και από μια αποστασιοποίηση συλλογικοτήτων από το μακροχρόνο της παγκοσμιοποίησης. Ο μικροχρόνος των ομάδων επικαθορίζεται στο ότι διανύουμε ραγδαίες μεταβολές στη καθημερινή μας ζωή και ζούμε άμεσα τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Σε αυτή τη σύγχυση οι κοινωνικές ομάδες αναγνωρίζουν τις οδυνηρές πλευρές της παγκοσμιοποιημένης κατάστασης και με μια αμυντική στάση δημιουργούν αντιστάσεις έναντι της νεωτερικότητας και της

παγκοσμιοποίησης. Αυτές οι αντιστάσεις μεταφράζονται με μια αυτοπεριχαράκωση, με έναν εγκλεισμό και μια αναζωπύρωση των ταυτοτήτων ως υπερϊστορικές ουσίες και άρα σε ένα τέτοιο πλαίσιο εντείνονται οι εθνικιστικές προδιαθέσεις και δημιουργούνται πολώσεις.

Ο Γκιζέλης παρατηρεί ότι: «Συμπερασματικά, δεν έχουν ακόμη εμφανιστεί εθνογραφίες που να αποτυπώνουν την ιδιαιτερότητα της ταυτότητας της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού πολιτισμικού συστήματος. Βεβαίως η έννοια της ταυτότητας είναι όρος δυναμικός και όχι στατικός, προϋποθέτει και πλουραλισμό και αλλαγή με υπόβαθρο κάποια σταθερά ή βραδέως μεταβαλλόμενα στοιχεία» (2004: 37). Παράλληλα τονίζει ότι οι βασικοί τομείς της ελληνικής κοινωνίας είτε έχουν παραμεληθεί είτε έχουν αντιμετωπιστεί αποσπασματικά και επομένως κάποιες μελέτες πρόσφεραν λίγα στην κατανόηση της ίδιας της κοινωνίας αλλά και στη δημόσια διοίκηση. Εν μέρει οι παρατηρήσεις αυτές είναι ευνόητες και εύστοχες αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχουν και μία αντίφαση: ακριβώς διότι οι ταυτότητες – και όχι «η ταυτότητα» – είναι μεταβαλλόμενες και αποσπασματικές, διαρκώς μεταλλάσσονται και προσαρμόζονται στο χώρο και στο χρόνο καθώς αντιδρούν και διαντιδρούν με τον περιβάλλοντα τόπο και τις εκάστοτε ιστορικό-κοινωνικές συγκυρίες, δεν μπορούν οι κοινωνικές επιστήμες να παράγουν ένα «συμπαγή» λόγο, «περιγραφικό» και «εμπεριστατωμένο» για να τις αποτυπώσουν. Κάθε τέτοιου είδους προσπάθεια θα παρέπεμπε στην απόδοση μιας «μεγαλόστομης αφήγησης» (Λεοντίδου, 2005: 255) πράγμα που καθιστά την ίδια την ταυτότητα ως ουσία αμετάβλητη, στατική, συμπαγή και άρα και την παρουσίαση της ως ολιστική. Ούτε βεβαίως κάθε προσπάθεια παρουσίασης της πολλαπλότητας των ταυτοτικών διεργασιών αποτελεί και ένα ακόμη στιγμιότυπο μιας «μεγαλόστομης αφήγησης» αλλά και ούτε η απεικόνιση πολλαπλών ερμηνευτικών προσεγγίσεων αποτελεί συλλογή από κομμάτια ενός «πάζλ» που εν τέλει η συλλογή όλων των τεμαχίων θα συνθέσει και μια ολική εικόνα της ελληνικής κοινωνικής «πραγματικότητας». Αναμφισβήτητα, «εξετάζοντας τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, όπως αυτός παρουσιάζεται μέσα από τη μετανάστευση και διαμορφώνεται μέσω της μετανάστευσης, μας επιτρέπει όχι μόνο να κατανοήσουμε καλύτερα τη μετανάστευση στην Ελλάδα, αλλά και να μελετήσουμε την αναδιοργάνωση της ελληνικής κοινωνίας, αφού η μετανάστευση όχι μόνο αναδεικνύει τα στοιχεία που τη συνθέτουν αλλά ταυτόχρονα θέτει

σε αμφισβήτηση την υπάρχουσα λειτουργία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού» (Πετράκου, 2001: 34).

Στο κεφάλαιο αυτό και μέσα από τις «φωνές» των κοινωνικών υποκειμένων αντιλαμβανόμαστε ότι οι ταυτοτικές διεργασίες συντελούνται μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο. Ένα τέτοιο πλαίσιο συμπεριλαμβάνει πολλαπλές δυναμικές, οικονομικές, πολιτικές και σαφέστατα πολιτισμικές.

Ποιες όμως είναι κάποιες από αυτές τις κοινές δυναμικές που μοιράζονται η δανική και η ελληνική κοινωνία; Επιπρόσθετα, ποιες είναι οι διαφορές που χαρακτηρίζουν τις δύο κοινωνίες; Θα ήταν βέβαια αδύνατον σε αυτό το σημείο να προβούμε σε μια βαθιά και συνολική κοινωνιολογική ανάλυση των δομών, υποκειμένων, θεσμών και εξουσιών στις δύο κοινωνίες, δεν αφορά άλλωστε και στη θεματική της έρευνας. Παραμένει όμως σημαντικό να διαφωτιστούν εκείνα τα «κοινωνιολογικά» αλλά πρωτίστως «ανθρωπογεωγραφικά» κομβικά σημεία της καθημερινής ζωής που παραπέμπουν στις διαπραγματεύσεις ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων. Μία τέτοιου είδους συγκριτική αναφορά στοχεύει στο να αποδώσει όχι μόνο το «φαίνεσθαι» που κυριαρχεί στη καθημερινότητα αλλά κυρίως το «είναι» στις οριακές στιγμές όπου το προσωπικό διαπλέκεται με το κοινωνικό και παράγει (αντι)δράση.

Τι κοινά λοιπόν θα μπορούσαν να έχουν ένα βόρειο, σκανδιναβικό κράτος 5 εκατομμυρίων κατοίκων με ένα νότιο, μεσογειακό κράτος 10 εκατομμυρίων κατοίκων με διαφορετικό ιστορικό και πολιτικό παρελθόν; Ένα κοινό στοιχείο μεταξύ ελληνικής και δανικής κοινωνίας είναι το παράδοξο⁶ που τις χαρακτηρίζει. Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι συνυπάρχουν αντιδιαμετρικά ακραία στοιχεία και αντιφατικά είναι αυτό που δημιουργεί το παράδοξο. Στο επόμενο κεφάλαιο θα μας απασχολήσουν αυτά τα αντιφατικά στοιχεία ως άξονες κριτικής προσέγγισης του φαινομένου της παλιννόστησης και θα αναπτυχθούν μέσα από την ανάλυση των αφηγήσεων που αφορούν στα κίνητρα, στις επιλοκές, στις

⁶ Αντιπροσωπευτικές στη βιβλιογραφία είναι οι εξής πηγές: για μεν την ελληνική κοινωνία βλέπε, Allison, G.T. & Nicolaidis, K. (eds.) (1997) *The Greek Paradox: Promise vs. Performance*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, και για τη δανική κοινωνία βλέπε Borish, S. (1991) *The land of the living: the Danish folk high schools and Denmark's non-violent path to modernization*, Nevada City, California: Blue Dolphin Publishing.

αμφισημίες και στους συμβιβασμούς που διαπραγματεύονται τα κοινωνικά υποκείμενα κατά τη διάρκεια της προσαρμογής τους στη χώρα επιστροφής αλλά και στις διαδικασίες ταυτοποίησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

6.1. Το χωροχρονικό της πολιτισμικής προσαρμογής: διαπραγματεύσεις ταυτότητας – διευκρινήσεις για το «φαίνεσθαι» και το «είναι» στις κοινωνικές συλλογικότητες

Σύμφωνα με τον Άλμπερτ Αϊνστάιν, «τα συμβάντα δεν έρχονται · είναι εκεί, κι εμείς τα συναντούμε στο διάβα μας, είναι το αιώνιο παρόν · δεν υπάρχουν απρόοπτα, η ιστορία είναι μόνο μία μακρά αλυσιδωτή αντίδραση» (Βιριλιό, 2005: 85). Η πολιτισμική προσαρμογή παλιννοστούντων στη χώρα καταγωγής αποτελεί μία διαπραγματευτική διαδικασία με διαφορετικές αλυσιδωτές αντιδράσεις και συσχετίσεις με το χώρο και το χρόνο διεξαγωγής της διαδικασίας επιστροφής. Αλλά και η ίδια η «ιδέα», ο «μύθος», το «όνειρο» της επιστροφής εκτείνεται στο χώρο και στο χρόνο, «φαντασιακά» και βιωματικά. Ο αναστοχαστικός χαρακτήρας αυτών των σκέψεων και δράσεων εμπεριέχει συμβιβασμούς, αμφισημίες, διαπραγματεύσεις, θυμό και πόνο. Στο επίκεντρο αυτών των διαντιδράσεων είναι μια σειρά διεργασιών ταυτοποίησης.

Για να ανιχνευτούν οι εθνοπολιτισμικές μορφοποιήσεις στις χώρες καταγωγής και επιστροφής που συντελούν στις διαπραγματεύσεις και κατασκευές ταυτοτήτων κατά τη παλιννόστηση, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε στις προσλαμβάνουσες αναπαραστάσεις βασικών «στερεοτύπων» στη Δανία αλλά και την αναβίωση αντίστοιχων στην Ελλάδα. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα κίνητρα, οι επιλοκές, οι αμφισημίες και οι συμβιβασμοί που συντελούνται σε όλη τη διάρκεια του «ατομικού σχεδίου δράσης». Κεντρική θέση στις αφηγήσεις πολλών συμμετεχόντων έχει η οικογένεια ως πηγή ενδυνάμωσης της ταυτότητας και μετουσίωσης της μέσα από το γνώριμο και το οικείο της εθνότητας που εκφράζεται μέσα από τη γλώσσα, τη παράδοση, τη θρησκεία. Εξίσου όμως κεντρική παραμένει η θέση

της οικογένειας και για τις αντικρουόμενες φωνές εκείνων των συμμετεχόντων που εκφράζουν έντονη αμφιθυμία για την οικογένεια και το ασφυκτικό περιβάλλον του εθνοπολιτισμικού κλοιού. Αυτή η κατηγορία συμμετεχόντων αντιλαμβάνεται την παλιννόστηση «και» ως σχέδιο ανεξαρτητοποίησης και ανάπτυξης της δικής τους αυτόνομης προσωπικότητας. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι ίδιες οι εμπειρίες κατά τη διάρκεια της προσαρμογής των παλιννοστούντων στην Ελλάδα αποτελούν το πλαίσιο εκείνο όπου η οξύτητα των επιλοκών, οι διαντιδράσεις στη καθημερινή ζωή και οι αντιθέσεις του φαντασιακού με το βιωματικό αναδεικνύουν τις δράσεις, τις αντιδράσεις και τις κατασκευές ταυτοτήτων.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε αντιληπτό ότι η δεύτερη γενιά Ελληνοαμερικανών που έχουν παλιννοστήσει έχουν συνειδητοποιήσει και βιώσει οι περισσότεροι έντονα δείγματα αντιαμερικανισμού στην ελληνική κοινωνία. Παράλληλα, έχουν επισημάνει, και πάλι, μέσω της βιωματικής τους εμπειρίας, ότι η ελληνική κοινωνία ενώ εκφράζει αισθήματα αντιαμερικανισμού, επιλέγει να ζει έναν πολύ «αμερικάνικο» τρόπο ζωής. Η αντίληψη αυτή συνοψίζεται και σε άρθρο¹ με τίτλο, «Ελληνική ψυχή, ευρωπαϊκή νοοτροπία, αμερικανικές συνήθειες...», όπου γίνεται χαρακτηριστικά λόγος για την «αμερικανική» συμπεριφορά των νεοελλήνων: «Ο αμερικάνικος εαυτός μας...βλέπει μπλοκμπάστερ στα μούλτιπλεξ, πίνει φραπουτσίνο στα Στάρμπακς, τρώει χάμπουργκερ, οδηγεί τζιπ, ψωνίζει τζιν και σνίκερς στα malls: μήπως, τελικά, δεν είμαστε τόσο αντιαμερικανοί όσο δείχνουμε;» Αλλά ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι η πρόσφατη έρευνα του Πανεπιστημίου Αθηνών μαζί με τα αποτελέσματα του Ευρωβαρόμετρου που δημοσιεύθηκε στον ημερήσιο τύπο², σε ενδιαφέρουσα χρονική συγκυρία, μία μέρα μετά την επίσημη κυβερνητική επίσκεψη της Υπουργού Εξωτερικών των ΗΠΑ Condoleeza Rice και λίγες μέρες πριν την έναρξη των εργασιών του 4^{ου} Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Φόρουμ στην Αθήνα. Η κατανάλωση (πολιτισμική και υλική) και η αναπαραγωγή συμπεριφορών ή κριτική στάση έναντι προϊόντων της παγκοσμιοποίησης θα γίνει αντιληπτή στη συνέχεια και μέσω των αφηγήσεων των συμμετεχόντων και των εμπειριών τους.

¹ Καθημερινή της Κυριακής, Περιοδικό Κ, Τεύχος 95, 27 Μαρτίου 2005.

² ΤΑ ΝΕΑ / Σαββατοκύριακο 29-30 Απριλίου 2006: «Ντυνόμαστε αμερικανικά και φωνάζουμε αντιαμερικανικά: Οι Έλληνες επιμένουν «αμερικανικά» πολύ περισσότερο από τους λοιπούς Ευρωπαίους όσον αφορά τις καταναλωτικές συνήθειες και τον τρόπο ζωής».

Αναμφισβήτητα δεν θα μπορούσαμε να αποδώσουμε μια συνολική κοινωνιολογική εικόνα της δανικής κοινωνίας και των αξιών και συμπεριφορών που κυριαρχούν τουλάχιστον στα αστικά κέντρα, αλλά σημαντικό είναι να αναφερθούμε στα κομβικά σημεία και χαρακτηριστικά που ξεχωρίζουν στη δανική κοινωνία αλλά που επαναλαμβάνονται διαρκώς κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και συμμετοχικής παρατήρησης που έγινε στη κοινότητα των Ελλήνων της Δανίας στη Κοπεγχάγη, αλλά και σε επιτόπια έρευνα που έγινε στην βόρεια Δανία, στην ευρύτερη περιοχή Jutland της Δανίας. Πιο συγκεκριμένα: όταν μιλάει κανείς για την «δανική νοοτροπία» είναι απολύτως απαραίτητο να αναφερθεί στις αρχές του Jantelov (Jante Law – Οι νόμοι του Jante) οι οποίοι είναι οι δέκα εντολές, κάτι σαν θρησκεία που ακολουθούν με πίστη και ευλάβεια και με κανονισμούς που τους τηρούν πιστά οι κάτοικοι της πόλης Jante, βασισμένο στο βιβλίο του Aksel Sandemose, (1899-1965) «Ένας καταζητούμενος διασχίζει τα ίχνη του», (En Flygtning Krydsrer Sit Spor) ένα μυθιστόρημα ενός Δανού που πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του στη Νορβηγία. Το μυθιστόρημα εκδόθηκε το 1933 και ενσωματώνει βασικές αρχές συμπεριφοράς που έγιναν εκτός από λαογραφική κληρονομιά και αξίες για τους Δανούς ως κομμάτι της «σκανδιναβικότητας» τους. Σε πολλές συζητήσεις με Δανούς και Έλληνες στη Δανία έκαναν εκτενή αναφορά στις «εντολές» και πολλοί μπορούσαν να τις απαγγείλουν από μνήμης. Μερικές φορές μου έγινε και αναλυτική παρουσίαση για το πως οι οδηγίες αυτές αποτελούν πυξίδα για τις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων όχι μόνο στη φανταστική πόλη του Jante αλλά και στις σύγχρονες πόλεις της Δανίας. Οι εντολές αυτές έχουν μια αρνητική χροιά απαγόρευσης, συμμόρφωσης και συμπόρευσης με το ενοποιητικό κοινό καλό. Ο Espen Arnakke είναι ο κεντρικός ήρωας του μυθιστορήματος και διαπράττει φόνο όταν είναι νεαρός. Ακολουθεί μια σειρά από φευγαλέες περιγραφές από το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον και γίνεται ξεκάθαρο ότι ο χαρακτήρας του ήρωα έχει επηρεαστεί από την επανάληψη και την ένταση της πειθαρχίας στις εντολές. Το υπόλοιπο του μυθιστορήματος απεικονίζει τις μετέπειτα προσπάθειες του ήρωα να ξεφύγει από την επιρροή των εντολών αλλά ακόμη και όταν αργότερα φεύγει από την πόλη Jante για να πάει στον δυτικό κόσμο, κουβαλάει μαζί του ένα βαθύ συναίσθημα ενοχής και αποτυχίας. Για να γίνει πιο κατανοητό το πλαίσιο αυτών των συμβιβασμών και της αυτοπειθαρχίας στις

συγκεκριμένες εντολές, τις παραθέτω εδώ:

Οι Νόμοι του Jante:

- 1) Δεν θα πιστέψεις ότι είσαι κάποιος.
- 2) Δεν θα πιστέψεις ότι αξίζεις όσο αξίζουμε εμείς.
- 3) Δεν θα πιστέψεις ότι είσαι εξυπνότερος από εμάς.
- 4) Δεν θα προσπαθήσεις να κοροϊδέψεις τον εαυτό σου με το να σκέπτεσαι ότι είσαι καλύτερος από εμάς.
- 5) Δεν θα πιστέψεις ότι ξέρεις περισσότερα από εμάς.
- 6) Δεν θα πιστέψεις ότι είσαι περισσότερος από εμάς.
- 7) Δεν θα πιστέψεις ότι θα γίνεις καλός σε οτιδήποτε.
- 8) Δεν θα γελάσεις εις βάρος μας.
- 9) Δεν θα πιστέψεις ότι αρέσεις σε κάποιον.
- 10) Δεν θα πιστέψεις ότι μπορείς να μας διδάξεις οτιδήποτε.

Διαβάζοντας τη λίστα διαπιστώνουμε ότι απαριθμεί μια σειρά από απαγορεύσεις, χωρίς καμία προτροπή και με πολλούς περιορισμούς ατομικών ελευθεριών. Από τη μια μπορεί να περιορίζει την εξάσκηση υπερβολικής ατομικής εξουσίας και άρα να μειώνει ηγεμονικές συμπεριφορές, αλλά από την άλλη δεν ενθαρρύνει τη δημιουργικότητα, την προσωπική ανάπτυξη και την ατομική δραστηριότητα. Όπως επισημαίνει και ο Borish, «Αυτή είναι η άλλη σκοτεινή όψη, το σκοτεινό πρόσωπο της ισονομίας όπως εκφράζεται μέσα από το αυτάρεσκο ύφος των δέκα εντολών της ενάρετης συμπεριφοράς που ουσιαστικά παραπέμπει στο πως να είσαι σε όλα δεύτερος και ποτέ διαφορετικός. Ουσιαστικά κρύβουν μια βαθιά αίσθηση προσωπικής ανασφάλειας και το χειρότερο είναι ότι είναι μια καθαρή συνταγή μετριότητας» (1991: 316-317). Έτσι, το στερεότυπο της αυτοσυγκράτησης, της μετριοπάθειας, της αυτοπειθαρχίας, της οργάνωσης και γενικά τα χαρακτηριστικά ανθρώπων χαμηλών τόνων χωρίς ιδιαίτερες εξάρσεις και μανίες αυτοπροβολής και μεγαλομανίας, συνοψίζονται στην ευλαβική υλοποίηση των δέκα εντολών.

Άλλο ένα στερεότυπο που αποδίδεται στους Δανούς είναι της γενικότερης «ψυχρότητας», της έλλειψης διάχυτων συναισθημάτων και εκδηλωτικότητας. Και εδώ συναντάμε μια αντίφαση. Στη Δανία υπάρχει ο όρος και η πρακτική του “hygge”, το οποίο δεν μεταφράζεται επακριβώς αλλά έχει την έννοια του «άνετου», του «ζεστού», του «αναπαυτικού», του «βολικού» σε μια ζεστή και φιλική ατμόσφαιρα όπου τα συναισθήματα είναι πρόσχαρα και χαρωπά και επικρατεί μια εγκαρδιότητα και οικειότητα. Ετυμολογικά προέρχεται από τα παλιά νορβηγικά του 18^{ου} αιώνα. Το “hygge” είναι συνήθως μια κοινή και συντονισμένη προετοιμασία που συμπεριλαμβάνει τουλάχιστον δύο άτομα, αλλά μπορεί να είναι και κάτι αυθόρμητο, της στιγμής και να το βιώσει μόνο ένα άτομο σε ιδιωτικές στιγμές. Παράλληλα εμπεριέχει και ένα αισθητικό αποτέλεσμα. Δηλαδή, απαλό φωτισμό, αρωματικά κεριά, φρεσκοψημένα ζεστά γλυκά και νόστιμα αρτοσκευάσματα, ένα στολισμένο χώρο, ένα τραπέζι με φαγητά κτλ. Ως πολιτισμικό φαινόμενο και πρακτική των Δανών, είναι δύσκολο να αντιγραφεί αλλά κάποιες από τις πτυχές του είναι γνώριμες και σε άλλες χώρες, ιδίως στις βόρειες. Αλλά το φαινόμενο αυτό είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με μια γενικότερη ψυχολογία των Δανών, αυτή της ηρεμίας γιατί οι Δανοί απεχθάνονται το άγχος και την πίεση. Αυτού του είδους η άνεση και η ηρεμία είναι μια γενικότερη φιλοσοφία ζωής και ενισχύεται από την ασφάλεια που παρέχει το κοινωνικό κράτος πρόνοιας για όλους τους πολίτες. Επιστρέφουμε όμως στο θέμα της εσωστρέφειας και της ψυχρότητας. Όπως επισημαίνουν ανθρωπολόγοι (Borish, 1991: 264) οι Δανοί είναι η «καρδιά της παρέας» και διασκεδάζουν πολύ έντονα και οι ίδιοι αλλά και τους άλλους. Εδώ παρατηρούμε τη σύνδεση του “hygge” με το “festlighed”, που σημαίνει «εορταστικός προσανατολισμός», και μπορεί να αποδοθεί «ως την τάση να προσομοιώνονται οι περιστάσεις με εορτές και την ετοιμότητα να αξιοποιηθούν έστω και οι παραμικρές πτυχές μιας κατάστασης για την απόκτηση της μέγιστης απόλαυσης» (Borish, 1991: 264). Και οι δύο έννοιες αλληλοσυμπληρώνονται και είναι αλληλένδετες, η μια εκφράζοντας τη ζεστασιά μιας επιτυχής ανεπίσημης στιγμής, και η άλλη συνδεδεμένη κυρίως με τις επίσημες εορταστικές επετείους και γιορτές του ετήσιου ημερολογίου. Εδώ μπορώ να επιβεβαιώσω και εγώ αφού συμμετείχα ενεργά και σε καλοκαιρινά φεστιβάλ, σε φθινοπωρινά αλλά και σε Χριστουγεννιάτικες και Πρωτοχρονιάτικες γιορτές. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι Δανοί ισχυρίζονται ότι το “hygge” υλοποιείται καλύτερα με τα άτομα

που ανήκουν σε κοινά κοινωνικά δίκτυα, είτε πρόκειται για την άμεση ή ευρύτερη οικογένεια και κοντινούς φίλους. Το σπίτι, η κατοικία δηλαδή, αποτελεί το κέντρο της ιδιωτικής ζωής και την βασική πηγή του “hygge”. Οι ακραίες καταστάσεις δεν βοηθούν στο να επιτευχθεί μια ατμόσφαιρα ζεστασιάς, έτσι, η υπερβολική καθαριότητα σε βαθμό αποστείρωσης ή η υπερβολική ακαταστασία δεν συντελούν στη κατάλληλη ατμόσφαιρα, διότι η «ζεστασιά» και η αισθητική οικειότητα συνδέονται με το μέτρο και με την αίσθηση ότι το σπίτι κατοικείται και μπορεί να νιώσει κανείς την ανθρώπινη παρουσία και τα συναισθήματα των ανθρώπων που κατοικούν σε ένα σπίτι. Δεν «ανήκει» το “hygge” σε καμία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, ηλικία, ή τάξη στη Δανία. Ανήκει γενικά σε όλους τους Δανούς ανεξάρτητα από την οικονομική, κοινωνική ή γεωγραφική τους προέλευση.

Στο κορμό των αξιών που κατευθύνουν τη κοινωνική ζωή στη Δανία υπάρχει ένας πυρήνας από τέσσερις βασικές αξίες:

1. η δημοκρατία και η ισονομία
2. η ισορροπία και το μέτρο
3. η ζεστασιά και η ηρεμία (hygge)
4. η κοινωνική πρόνοια και η κοινωνική ευθύνη

Όπως εξηγεί ο Borish (1991: 315), για κάθε μία από τις τέσσερις κεντρικές κοινωνικές αξίες υπάρχει και μία σκοτεινή «σκιά» στη σύγχρονη κοινωνία της Δανίας, οι οποίες έρχονται σε ρήξη με τις θετικές αξίες. Για την αξία της δημοκρατίας και της ισονομίας οι αντίθετες δυνάμεις απορρέουν από τους νόμους του Jante. Για την αξία της ισορροπίας και του μέτρου οι αντίθετες δυνάμεις απορρέουν από την ολοένα αυξανόμενη πολιτισμική σύγκρουση μεταξύ της δανικής κοινωνίας και των μεταναστών και προσφύγων από μη δυτικές χώρες που ζουν στη Δανία. Για την αξία της ζεστασιάς και της ηρεμίας (hygge) οι αντίθετες δυνάμεις απορρέουν από την αυξανόμενη οικονομική ανασφάλεια που έχει ονομαστεί «αόρατη φτώχεια» και την ανησυχία ενός κύκλου ανθρώπων που δεν έχουν πρόσβαση στο παραδοσιακό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας. Για την αξία της κοινωνικής

πρόνοιας και της κοινωνικής ευθύνης, οι αντίθετες δυνάμεις απορρέουν από μια καθολική διάθεση αδυναμίας και άγχους που συνδέεται με τη γενική οικονομική και κοινωνική αβεβαιότητα που νιώθει ένα από τα μικρότερα κράτη στο κόσμο, σε συνδυασμό με μια βαθιά αμφιθυμία για τα πρόσφατα διεθνή γεγονότα (όπως της προτεινόμενης Ευρωπαϊκής ένταξης του 1992-1993 και της προοπτικής μιας καινούργιας Ευρώπης με μια ενωμένη Γερμανία στο κέντρο της σε μια νέα τάξη πραγμάτων). Κατά συνέπεια πολλοί από τους Δανούς πολίτες αισθάνονται ότι η δανική πολιτισμική και εθνική ταυτότητα θα βυθιστεί ή ακόμη ότι θα εξαφανιστεί σε μια αναδυόμενη προοπτική δημιουργίας των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης».

Στις επόμενες ενότητες, θα μας απασχολήσουν τα κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία της δανικής κοινωνίας με τα οποία διαντιδρούν οι Έλληνες και οι Ελληνίδες που ζουν εκεί και κατά συνέπεια θα φωτιστούν οι πολλαπλές διαδρομές ταυτοποίησης σε συνάρτηση με το χώρο και το τόπο. Στη συνέχεια θα εξεταστούν οι διαφορετικές κατασκευές, διαπραγματεύσεις, δράσεις, συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις κατά τη διάρκεια της παλιννόστησης σε συνάρτηση με τις αντιθέσεις σε πολιτισμικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο διαδικασίες που αναδεικνύουν πως μεταφράζονται οι έννοιες της «ελληνικότητας», «σκανδιναβικότητας» και «αμερικανικότητας» από τους μετανάστες-παλιννοστούντες ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα.

6.2. Κίνητρα, επιπλοκές, αμφισημίες, συμβιβασμοί: δράσεις και αντιδράσεις

Υπό το πρίσμα των μεγάλων αλλαγών της νεωτερικότητας και της αδυσώπητης πίεσης των συγκυριών της παγκοσμιοποίησης παρατηρούμε αλλεπάλληλες αλλαγές στον κοινωνικό ιστό των «δυτικών» χωρών. Οι αλλαγές αυτές, τεχνολογικές και διαρθρωτικές εξελίξεις στις σύγχρονες οικονομίες, υπογραμμίζουν την πιεστική ανάγκη για περισσότερη ευελιξία και προσαρμοστικότητα των δομών, των συμπεριφορών, των θεσμών και των πολιτικών (Λυμπεράκη, 1999: 67). Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, οι ιστορίες ζωής των μεταναστών και παλιννοστούντων και οι ερμηνείες για τη μεταναστευτική τους πορεία και (μη) προσαρμογή, αποτελούν κριτικές προσεγγίσεις ζωής σε μια εποχή ανασφάλειας,

αβεβαιότητας και σύγχυσης, εκδοχές και πτυχές ζωής δύο συγκεκριμένων ομάδων και αφορούν στον τρόπο που βλέπουν και τοποθετούν τον εαυτό τους απέναντι στο εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο. Αποτελούν αφηγήσεις για το πως μια συλλογικότητα ερμηνεύει τον κοινωνικό κόσμο και τη σχέση του με αυτό το συγκεκριμένο κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικο-πολιτισμικό περιεχόμενό του μέσα από μια αναστοχαστική εξιστόρηση ζωής στο καλειδοσκόπιο του χώρου και του χρόνου. Για την ανθρωπογεωγραφική σκέψη τέτοιου είδους ερμηνείες αποτελούν σημαντικό αναλυτικό εργαλείο για την ανάδειξη της σχέσης της ανθρώπινης κινητικότητας, της μετανάστευσης ως φαινόμενο με προεκτάσεις στο πως κατανοούμε τις σχέσεις ομάδων με τον τόπο αλλά και τις δυναμικές που συντελούνται στο χώρο λόγω αυτών των μετακινήσεων. Ιδιαίτερη πρόκληση αποτελεί η συγκριτική μελέτη ανάμεσα σε δύο διαφορετικές μεταναστευτικές ομάδες και πως οι διαφορετικές απόψεις εκφράζονται σε αντιδιαστολή με τη διαφορετικότητα του χώρου επιστροφής αλλά και τη διαφορετικότητα των χωρών προέλευσης.

Η ανάλυση της μεταναστευτικής εμπειρίας των δύο ομάδων δίνει μια εικόνα διυποκειμενικότητας των ιδιαίτερων εθνοτικών και πολιτισμικών προσεγγίσεων της παλιννόστησης και της μετανάστευσης αλλά κυρίως της προσπάθειας κοινωνικής ένταξης στη χώρα αποστολής (Δανία) και επιστροφής (Ελλάδα). Μέσα από το πλούσιο εμπειρικό υλικό των ιστοριών ζωής, και από την πλαστικότητα της ίδιας της αφηγηματικότητας μας δίνεται μια καθαρή οπτική στις προσδοκίες των κοινωνικών υποκειμένων, στη χώρα προέλευσης και υποδοχής, στο ρόλο που παίζουν οι κοινότητες αλλά και τη δυναμική των θεσμών. Ανακαλύπτουμε τις πολλαπλές τακτικές που χρησιμοποιούν οι μετανάστες ως στρατηγικές επιβίωσης και ένταξης, το περιεχόμενο των σχέσεων τους, τα προβλήματα τους καθώς και τα σχέδια τους και τις φιλοδοξίες τους.

Αφετηρία για την κατανόηση της μεταναστευτικής διαδικασίας αποτελούν τόσο οι εμπειρίες στη κοινωνία υποδοχής (Δανία) όσο και στη κοινωνία επιστροφής (Ελλάδα) όπως πηγάζει μέσα από την εμπειρική έρευνα και τις ιστορίες ζωής. Η συγκριτική αποδόμηση αυτού του υλικού της βιωματικής αφήγησης της πρώτης και δεύτερης γενιάς μεταναστών φωτίζει τις ερωτήσεις που αφορούν στη κατασκευή ταυτοτήτων.

6.3. Κοινότητα Ελλήνων Δανίας (ΚΕΔ)

Η διείσδυση στο εσωτερικό της Κοινότητας Ελλήνων της Δανίας έγινε με τη συλλογή ιστοριών ζωής, ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων, διεξαγωγή ομάδων εστίασης καθώς και συμμετοχική παρατήρηση. Από τις αφηγήσεις ζωής αντλούμε την ιστορική διαδρομή της κοινότητας αλλά και τις σχέσεις των μελών στο εσωτερικό της κοινότητας.

Από τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα δημιουργήθηκε μια ομάδα αντιδικτατορικής δράσης στη Δανία η οποία με την αποκατάσταση της δημοκρατίας μορφοποιήθηκε ως σύλλογος Ελλήνων της Δανίας. Τον Μάιο του 1973 τρία μέλη του αντιτορπιλικού «Βέλος» αποσκίρτησαν από το πλοίο κατά τη διάρκεια άσκησης του ΝΑΤΟ και ζήτησαν πολιτικό άσυλο στη Δανία. Αυτή η ενέργεια εδραίωσε την πολιτική ταυτότητα του συλλόγου που λειτουργούσε άτυπα. Επίσημα πλέον, η Κοινότητα Ελλήνων της Δανίας ιδρύθηκε το 1975 στη Κοπεγχάγη. Οι αρχικές πολιτικές κατευθύνσεις της κοινότητας, σε ένα χαλαρό φάσμα αριστερής και σοσιαλιστικής ιδεολογίας, λειτούργησαν ενωτικά σε ένα πνεύμα σύμπνοιας, συντροφικότητας και συνεργασίας για κάποιο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες πρώην αλλά και ενεργών μελών της κοινότητας, η είσοδος μιας «συντηρητικής δεξιάς» ιδεολογίας ενός αριθμού Ελλήνων μεταναστών που είχαν μεταναστεύσει στη Δανία μετά τη μεταπολίτευση δημιούργησε έντονες συγκρούσεις και ρήξεις στο εσωτερικό της κοινότητας. Οι συνεχόμενες και αδιάλλακτες διαφορές οδήγησαν στη διάσπαση της κοινότητας και στη δημιουργία δύο κοινοτήτων προς τα τέλη της δεκαετίας του '70, η οποία διάσπαση διαρκεί αρκετά χρόνια αλλά με αλλεπάλληλες προσπάθειες ορισμένων μελών επανασυνδέθηκαν οι δύο σύλλογοι σε έναν.

Η ΚΕΔ διοικείται από ένα διοικητικό συμβούλιο που απαριθμείται από πέντε έως εννέα μέλη ανάλογα με τον αριθμό των μελών που εγγράφονται κάθε έτος. Το διοικητικό συμβούλιο αποτελείται από τον πρόεδρο, τον αντιπρόεδρο, τον γραμματέα, τον ταμία και τους συμβούλους. Το διοικητικό συμβούλιο μεριμνά για την αξιοποίηση των οικονομικών πόρων της κοινότητας. Εκλογές διεξάγονται κάθε δύο χρόνια. Συνήθως τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου ανήκουν στην πολιτική παράταξη της εκάστοτε ελληνικής

κυβέρνησης. Έτσι, μέχρι πρόσφατα ήταν μέλη από το ΠΑΣΟΚ ενώ με τις εκλογές του 2004, στην Ελλάδα και στο διοικητικό συμβούλιο της κοινότητας, το νέο διοικητικό συμβούλιο αποτελείται από μέλη της Νέας Δημοκρατίας. Τα έσοδα της κοινότητας πηγάζουν κυρίως από τις συνδρομές των μελών της που είναι περίπου 400 κορώνες το χρόνο για το κάθε μέλος ενώ η ελληνική κυβέρνηση δίνει κάποια οικονομική ενίσχυση γύρω στις 25, 000 κορώνες. Αντιπρόσωποι του συμβουλίου υποστηρίζουν ότι το ύψος της οικονομικής ενίσχυσης από την ελληνική κυβέρνηση εξαρτάται από το πόσο καλές είναι οι σχέσεις μεταξύ της κοινότητας και της κυβέρνησης, οπότε το ποσό αυτό μπορεί να αυξηθεί ή να μειωθεί αντίστοιχα. Σήμερα όλα τα μέλη της κοινότητας είναι Έλληνες μετανάστες, κυρίως από την πρώτη γενιά. Τα μέλη σήμερα είναι περίπου 125 ενώ μόλις μια δεκαετία πριν ήταν ο διπλάσιος αριθμός. Στη δεκαετία του '80 η κοινότητα στεγαζόταν σε ένα μεγάλο και ωραίο κτίριο με κήπο και αίθουσες για χορούς και εκδηλώσεις. Σε εκείνη τη χρονική περίοδο υπήρχε μεγάλη δράση και συμμετοχή από οικογένειες, τη δεύτερη γενιά ακόμη και Δανούς που ήθελαν να έρθουν σε επαφή με την ελληνική παράδοση, να μάθουν την ελληνική γλώσσα και τους ελληνικούς χορούς. Ένα ατυχές γεγονός, μια πυρκαγιά μετά από μια εκδήλωση κατέστρεψε ολοσχερώς το χώρο και από ότι φάνηκε και την δημιουργικότητα της κοινότητας. Οικονομικά και νομικά προβλήματα ακολούθησαν και με πενιχρά έσοδα και ένα γενικότερο αρνητισμό, η συμμετοχή μειώθηκε και η κοινότητα μετακόμισε σε ένα γκρίζο υπόγειο που μετατράπηκε σε «καφενείο» σύμφωνα με τις απόψεις των συμμετεχόντων. Εκεί πλέον, μέχρι και σήμερα, εμφανίζονται σε καθημερινή βάση γύρω στους δεκαπέντε-είκοσι άντρες, επί το πλείστον συνταξιούχοι ή άνεργοι και πίνουν, παίζουν χαρτιά, βλέπουν τηλεόραση και συζητάνε, συνήθως με πολιτικές αντιπαραθέσεις για την εσωτερική επικαιρότητα της Ελλάδας. Συνήθως επικρατεί θόρυβος, άσχημες εκφράσεις, κάποιοι τσακωμοί, καπνός και ένταση. Επειδή επικρατούν πλέον αυτές οι συνθήκες ακόμη και αυτοί που πηγαίνουν συστηματικά δεν φέρνουν πια τις συζύγους τους ή τα παιδιά τους. Αυτή η γενική περιγραφή σκιαγραφεί το πορτραίτο της κοινότητας, όμως, οι αφηγήσεις των υποκειμένων αποτυπώνουν τις βαθύτερες υποκειμενικές οπτικές και δράσεις. Έτσι, ο Ανδρέας ήταν από τα ηγετικά μέλη του αντιδικτατορικού αγώνα και μέχρι σήμερα καταβάλλει προσπάθειες για να συντηρήσει τη συνοχή και τη λειτουργία της κοινότητας. Είναι βαθύτατα απογοητευμένος με την εξέλιξη της κοινότητας και διαπιστώνει ότι ίσως να

είναι πλέον αργά για να διατηρηθεί ζωντανή στις αρχές της κοινωνικής προσφοράς που θα έπρεπε να διέπει τη δραστηριότητα των μελών της. Εδώ μας περιγράφει το ιστορικό της κοινότητας:

Από το '67 ή μάλλον από το '66, εγώ τουλάχιστον από το πρώτο πραξικόπημα του Βασιλιά και από την κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου ξεκινήσαμε με μερικούς εδώ πέρα να κινητοποιούμαστε, γιατί ας πούμε, γιατί γνωρίσαμε και την δημοκρατία εδώ πέρα διαφορετικά και η πρώτη αντίδραση ήταν το '66, το '67 ήρθε η Εθνική Ελλάδα να παίξει εδώ ποδόσφαιρο εδώ πέρα και κάναμε διαδήλωση κατά της Ελλάδος εμείς οι Έλληνες γιατί ο Βασιλιάς με ποιο δικαίωμα στερεί την ψήφο του ελληνικού λαού. Υπήρχε πολιτική συνείδηση λίγοι είμαστε, υπάρχουν στα αρχεία αυτά τα πράγματα, το '67 έγινε η δικτατορία και βγήκαμε στους δρόμους αμέσως, μετά και στην Γερμανία γίναμε 70-80 άτομα, γίνανε οργανώσεις αντι-δικτατορικές, συνεδριάζαμε, είχαμε τον καημό για την αποκατάσταση της δημοκρατίας, στα λεω γιατί τον περισσότερο ελεύθερο χρόνο μας συζητάγαμε για αυτά τα θέματα, ήταν ένας τρόπος ζωής και ένα βίωμα εκείνα τα χρόνια, εγώ είχα δημιουργήσει την οικογένεια και άλλοι αυτό γινόταν μέχρι την αποκατάσταση της δημοκρατίας το '74, μετά όταν έγινε το Κυπριακό θέμα πάλι και εκεί έχει γίνει μεγάλη κινητοποίηση και για τα θύματα και για τους πρόσφυγες, είχαμε κάνει μεγάλη δουλειά για αυτό το θέμα γιατί οργανώσαμε εκδηλώσεις, διαδηλώσεις, γιορτές, πανηγύρια, αλλά ήταν ένας τρόπος για εμάς να στηρίζουμε την πατρίδα, πολιτιστικές δραστηριότητες αλλά ήταν ένα πράγμα, η αποκατάσταση της δημοκρατίας. Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το '74 διαλύσαμε τις αντι-δικτατορικές επιτροπές που υπήρχαν δύο από αυτές, παίζουν πάντα ρόλο οι ηγετικές θέσεις και δυστυχώς δεν ήταν νομίζω, και κάναμε τον πρώτο ελληνικό σύλλογο. Το '74, μάλιστα θυμάμαι, συγκεκριμένα από τα χρήματα που είχαμε μαζέψει για την Κύπρο είχαμε στείλει το '74 περίπου 60,000 κορώνες και είχαμε 4-5,000 κορώνες σε ένα ταμείο και τα βάλαμε σαν βάση για να ξεκινήσουμε τον Πολιτιστικό Σύλλογο Ελλήνων Δανίας, ο οποίος λειτούργησε μέχρι το '80 σαν Σύλλογος και μετά ονομάστηκε Κοινότητα Ελλήνων Δανίας. Η διαφοροποίηση δυστυχώς πάντα, ο σύλλογος διασπάστηκε και έγινε μία κοινότητα, η διάσπαση δημιούργησε δύο οργανώσεις, το '78 έγινε αυτή η διάσπαση, το '78-79, εγώ ήμουν στο σύλλογο, και το θεωρούσαμε απαράδεκτο σε μία κοινωνία 200-300 Ελλήνων να λειτουργούν δύο οργανώσεις με τον ίδιο στόχο ας πούμε, γιατί καταβάλλεις δυνάμεις και όταν μοιράζονται, έγινε μία προσπάθεια, επανένωσης. Ναι, επανένωσης, τυπικά η επανένωση έγινε αλλά ουσιαστικά όχι, τελικά τα δύο συμβούλια αποφασίσανε και η μεγάλη πλειοψηφία το 80% του Ελληνισμού και μία μικρή ομάδα και παραμένει έτσι και συνεχίζει για άλλα δέκα χρόνια και δεν αντέξανε και κλείσανε και μετά ξανασμίξανε. Οι δραστηριότητες που είχε ο σύλλογος και η κοινότητα εμάς όταν δημιουργήθηκε ο πρώτος σύλλογος κάναμε αίτηση για ελληνικό σχολείο στο Υπουργείο Παιδείας, κάναμε αίτηση, εγκρίθηκε, στείλανε ένα δάσκαλο από την Ελλάδα και λειτουργεί ακόμα, πολλά παιδιά μάθανε τα ελληνικά τους, ε, βέβαια, περιορισμένα στον ελεύθερο τους χρόνο, πολιτιστική δραστηριότητα τίποτα

γιατί τα παλιά τα χρόνια τα παιδιά από μικτούς γάμους δεν τα δεχόντουσαν και δεν τα αναγνωρίζανε για να πάνε στο ελληνικό σχολείο. Ναι, γιατί τα θεωρούσανε, η νομοθεσία τα θεωρούσε τους μικτούς γάμους και τους πολιτικούς γάμους δεν τα αναγνωρίζανε και τους μικτούς γάμους όπως εγώ, τα θεωρούσανε ως εξώγαμα, εγώ είχα το πρόβλημα δεν μπορούσα να πάω το παιδί μου στο σχολείο, κάναμε διαμαρτυρία, αλλά λενε νομοθεσία υπάρχει, μα παιδιά μας είναι, τι νομοθεσία αλλά όχι δεν τα επέτρεψαν. Ξεπεράστηκε αυτό με την παρέμβαση το '81 του Παπανδρέου, αναγνώρισε τους πολιτικούς γάμους και τον θρησκευτικό αρκεί να έχεις υπηκοότητα σαν Έλληνας και τους μικτούς γάμους, τα παιδιά τα αναγνώριζαν πλέον σαν Ελληνόπουλα και πηγαίνανε τα παιδιά στο σχολείο.

Όσο για τη μελλοντική πορεία της ΚΕΔ ως κοινότητας αλλά και των Ελλήνων γενικότερα στη Δανία, χαρακτηριστικά αναφέρει:

Κοίταξε η κοινότητα είναι καταδικασμένη κατά τη γνώμη μου διότι ο τρόπος ζωής του κάθε ανθρώπου σήμερα από την ημέρα που γεννιέται, οι έννοιες συνεργασία και συναδέλφωση έχουν πάψει να υπάρχουν, έχουν γίνει ξένες, υπάρχει ατομικισμός, και αυτό φαίνεται στο ενδιαφέρον που δείχνει κανείς για τα κοινά, δηλαδή σκέφτεται τι μου δίνει εμένα η κοινότητα, σκέφτεται πρώτα τι θα πάρει για να συμμετάσχει δεν σκέφτεται τι θα δώσει και για αυτό το λόγο ας πούμε εάν θα διατηρηθεί έχω αμφιβολίες γιατί είναι και λίγοι και έχεις και έξοδα 10,000 κορώνες και που να τα βρεις αυτά, και ο κόσμος που πάει κάτι γεροντάκια, άνεργοι άντε να δουν λίγη τηλεόραση να πιουν ένα καφέ, κτλ. δεν το βλέπουν ότι κάνουν ένα κοινωνικό έργο με την συμμετοχή τους και ας μη πηγαίνουνε, ας πάνε μία φορά δυό αλλά σε αυτούς τους ανθρώπους που έχουν μείνει έξω από την κοινωνία, που δεν έχουν δημιουργήσει οικογένεια είναι ένα στέκι και μία παρηγοριά, πάντως θα ήταν ίσως χειρότερα εάν δεν υπήρχε, θα πηγαίνανε αλλού, άλλες παρέες κτλ. τα είχαμε ζήσει, παλιότερα που δεν υπήρχε αίθουσα κτλ. γινόταν χαρτοπαίξια, πάντα υπήρχαν οι επιτήδειοι να τους μαζέψουν δηλαδή παράνομες πράξεις, και τα ναρκωτικά ακόμα, ήταν όπως σας είπα στην αρχή αυτοί οι δεκαοχτώ, η περίφημη δεκαετία του '70 που ήταν εγκληματίες βρισκανε τον έναν και τον άλλον κάνανε τη δουλειά και δεν επιτρέψαμε να μπαίνουν άνθρωποι που ξέραμε ότι θα παρασύρουν άλλους, και τώρα πρέπει να συνεχιστεί αλλά δυστυχώς ο κόσμος ο πολύς λει τι να πάω να κάνω, τι κάνει η κοινότητα για μένα, κτλ. και θα ήθελα να πω ότι το κράτος το ελληνικό στις υποχρεώσεις του δεν είναι τόσο να προσπαθήσει οι κοινότητες να ανθίσουν, βασίζονται στις καλές προθέσεις τις δικές μου, τις δικές σου, εδώ θα έπρεπε οι ελληνικές πρεσβείες να παίζουνε και έναν άλλο ρόλο να μπορούν οι κοινότητες να αναπτυχθούν περισσότερο τώρα βασίζεται στην καλή θέληση των λίγων δεν υπάρχει, και εάν δίνει καμία υποστήριξη η πρεσβεία για καμία εκδήλωση και αυτό με τα χίλια ζόρια ας πούμε, το Υπουργείο, η Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού είναι μικρή για το έργο που πρέπει να επιτελέσει στα οκτώ εκατομμύρια Έλληνες που ζουν στο εξωτερικό δηλαδή δεν έχει προσπαθήσει ποτέ, ελάτε Έλληνες να κάνουμε αυτό, να βάλει μερικούς κανόνες πως θα

λειτουργήσουμε, δεν το κάνει αυτό το πράγμα, θα το σεβόταν ίσως ο άλλος παραπάνω, τώρα γίνεται μόνο με την καλή θέληση του άλλου, θα πρέπει να προσπαθήσει λίγο παραπάνω, το κάνει ο άλλος γιατί λει να υπερασπίσει το κόμμα του, δεν το κάνω για αυτό, το κάνω γιατί ενδιαφέρομαι για τα κοινά και η πολιτεία εφόσον δεν ανακατεύεται και είμαστε έτσι παρατημένοι, δεν βοηθάει αυτό, φασαρίες και νομίζω ότι θα καταδικαστεί σε μαρασμό και κλείσιμο γιατί εμείς οι παλιοί ας το πούμε παλιοί είχαμε άλλες ιδέες για μία κοινωνία εδώ στη Δανία, η νέα γενιά που έρχεται από κάτω δεν ενδιαφέρεται για τίποτα, η δική μας η νέα γενιά έχει δανοποιηθεί, οπότε κατά τη γνώμη μου θα μπει και η πρόκα. (Ανδρέας, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 66 ετών)

Ο Ανδρέας ολοκληρώνει την αφήγηση του παραπέμποντας στη δεύτερη γενιά και δηλώνει ότι τα παιδιά των Ελλήνων μεταναστών στη Δανία έχουν «δανοποιηθεί», κάνοντας έτσι μια ξεκάθαρη αποτίμηση της ταυτότητας τους. Ο ίδιος έχει τρία παιδιά. Τα δικά του παιδιά, όπως εξηγεί, είναι Δανοί αλλά νιώθουν πολύ μεγάλη υπερηφάνεια για την ελληνική τους καταγωγή και επιδιώκουν να έχουν κοντινούς δεσμούς με την Ελλάδα και να την επισκέπτονται συχνά. Συγκεκριμένα:

Η κόρη μου η μικρή όταν πηγαίνει στην Ελλάδα τα καταφέρνει μόνη της, η μεγάλη όχι αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν την αγαπούν την Ελλάδα. Μεγάλωσαν δηλαδή με την Ελλάδα ως επίκεντρο στη ζωή τους. Εδώ στο σπίτι εκτός από τη γλώσσα, οι ειδήσεις το ένα το άλλο, διακοπές κάθε χρόνο ένα μήνα πήγαιναν, τα έστελνα και μόνα τους κάτω, όταν τελειώνανε τα σχολεία. Πηγαίνανε μαζί και μιλάγανε την δανέζικη γλώσσα. Αλλά η γλώσσα είναι έμφυτο στον άνθρωπο. Αυτή είναι η δεύτερη γενιά. Αισθάνονται πιο πολύ Δανοί παρά Έλληνες αλλά το έχουνε και μέσα τους το ελληνικό στοιχείο και αυτό όσο και να φανεί παράξενο έχει παίξει μεγάλη ρόλο ας πούμε η κοινότητα με τις δραστηριότητες τις μικρές, λίγες, τρεις, τέσσερις, φορές το χρόνο, πέντε, Πάσχα, Χριστούγεννα, 25^η Μαρτίου, 28^η Οκτωβρίου κάνουμε άλλη εκδήλωση, μόνο η εκδήλωση γίνεται τίποτε άλλο, μόνο αυτές τις εκδηλώσεις και τα παιδιά τρεις-τέσσερις φορές το χρόνο το έχουν κρατήσει, είναι το φυσικό, δεν μπορεί να τους κάνουν Έλληνες 100% ενώ ζούνε σε μία ξένη χώρα, γράμματα που έχουν μάθει τα έχουν μάθει στην ξένη γλώσσα, δηλαδή η μητρική τους γλώσσα δεν είναι η ελληνική και ας έχουν γαλουχηθεί ως Έλληνες, αλλά αυτές είναι οι δραστηριότητες που τους έχουμε δώσει εδώ αλλά οι νέοι μόλις ακούσουν κάτι για την Ελλάδα τους συγκινεί. Εδώ πήγαμε στους Ολυμπιακούς Αγώνες γιατί θέλανε τα παιδιά. Είχαν την ανάγκη να είναι εκεί. Δεν θα ξαναβρεθεί η ευκαιρία λει η Ελλάδα να κάνει Ολυμπιακούς Αγώνες, καθίσαμε εμείς εδώ πέρα και πήραμε δύο εισιτήρια σε δύο διαφορετικούς αγώνες και πήγαμε. (Ανδρέας, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 66 ετών)

Ναι, τα περισσότερα παιδιά των Ελλήνων, των Ελληνών, τους απορροφά η Δανία, έχουν τις ρίζες τους, τα δικά μου τα παιδιά δεν μιλάνε ελληνικά αλλά εάν τους γνωρίσεις και τους ρωτήσεις τι είναι θα σου πουν Έλληνες. Πιο πολύ Έλληνες παρά θα σου πουν Δανός, περισσότεροι λένε 50-50 αλλά λένε Έλληνες. Δεν τους μίλαγα ποτέ ελληνικά να μάθουν την ελληνική γλώσσα. Φοβόμουν ότι θα γίνουν με διπλή, τραυματική προσωπικότητα. Μπράβο, και ότι θα έχουν πρόβλημα, δεν θα είναι ούτε Δανοί ούτε Έλληνες, και προτίμησα να μάθουν δανέζικα. Τώρα λένε γιατί δεν μας έμαθες ελληνικά, βέβαια. Αλλά νιώθουν Έλληνες. Δεν θα σου πούνε ότι είναι περισσότερο Έλληνες, θα σου πουν ότι είμαστε 50-50. (Ματθαίος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 62 ετών)

Αναζητώντας κάποιες περιγραφές για την εξέλιξη της οικογένειας στη Δανία, συμμετέχοντες έκαναν αναφορά στις έμφυτες φιλοδοξίες της δεύτερης γενιάς κυρίως λόγω των προκλήσεων που διέπει τη μεταναστευτική ζωή παρά το πολιτισμικό υπόβαθρο που για τους μεν Έλληνες τονίζει τη συμπαγή σχέση της οικογένειας ενώ για τους Δανούς την ατομικότητα και την ανεξαρτησία.

Βεβαίως έχει προβλήματα. Το 80% των Ελλήνων που έχουν κάνει παιδιά εδώ γιατί υπάρχουν και παιδιά που έχουν γεννηθεί και δεν έχουν γνωρίσει τον Έλληνα πατέρα τους, πολλά είναι και αυτά, γιατί ήταν μίας νύχτας περιπέτεια, η Δανία ήταν τότε πιο ανοιχτή στο σεξ και πιο ανεκτικές καταστάσεις, όλα αυτά τα πράγματα, τα παιδιά των Ελλήνων έχουν προχωρήσει περισσότερο σχετικά με τους Δανούς γιατί εδώ υπάρχει ο ακαδημαϊκός του ακαδημαϊκού το παιδί θα γίνει ακαδημαϊκός, του εργατικού θα γίνει εργάτης, είναι έτσι περισσότερο. Παράδοση και περισσότερο, δεν είναι κανόνας αλλά του μαραγκού θα γίνει μαραγκός έτσι είναι ενώ των Ελλήνων τα παιδιά δεν έχει σημασία τι είναι πάντα είχαν στόχους υψηλούς άσχετα από τι ήταν οι γονείς. Δηλαδή το παιδί του εργάτη θέλει να γίνει γιατρός. Ενώ τέτοιο πράγμα είναι κανόνας για τους Έλληνες, κατά τη γνώμη μου, δεν ξέρω τι γίνεται στην Ελλάδα τώρα αλλά για τη δικιά μας εποχή, αλλά για τους Δανούς δεν ισχύει αυτό. Δηλαδή δεν έχει τέτοιες βλέψεις. Το παιδί δηλαδή εδώ πέρα γεννιέται μόνο του, πεθαίνει μόνο του. ... Υπάρχει υπερπροστασία στην Ελλάδα, στην Ελλάδα ξέρει ότι έχει ένα διαμέρισμα ο πατέρας του και το διαμέρισμα αυτό είναι δικό του, στην Δανία ξέρει ότι ο πατέρας του έχει ένα διαμέρισμα και αυτό είναι του πατέρα του, και εάν θα μείνει. Ο καθένας εδώ είναι και μία μονάδα και ζει όπως έχει μάθει και τον τρόπο που τον συμφέρει και του αρέσει. Εγώ προσωπικά δεν μπορώ να ανεχθώ την δανέζικη κουζίνα. Στο σπίτι μου, τώρα έχουμε μείνει δύο αλλά όταν ήταν ακόμη μικρά τα παιδιά, δεν τρώγαμε ούτε ελληνικά ούτε δανέζικα, μπαστάρδεμα φαγητού που ήταν λίγο ελληνικό γιατί δεν μπορείς να φτιάξεις και καθαρόαιμο ελληνικό εδώ γιατί δεν ταιριάζουν και τα προϊόντα και εάν το φτιάξεις δεν έχει την ίδια νοστιμιά που έχει στην Ελλάδα, το φαγητό μπαστάρδεμα, η γλώσσα,

δανέζικα γιατί οπωσδήποτε όλοι μιλάγανε δανέζικα, τώρα η μουσική ήταν ελληνική, δεν υπάρχει λαϊκή μουσική δανέζικη, υπάρχει ένα μπαστάρδεμα μουσικής που είναι άγγλο, δεν έχουν, υπάρχει, οι Σουηδοί φέρει πειν έχουν, ακούς στο ραδιόφωνο τη λαϊκή τους μουσική, οι Δανοί δεν έχουν. (Ματθαίος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 62 ετών)

Το περιεχόμενο της έννοιας της ταυτότητας στην Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ σαφές και ομόφωνο λόγω των ειδικών πολιτισμικών παραγόντων σε συνδυασμό με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες κατά τη δόμηση του κράτους και της κυριαρχίας του πάνω στην κοινωνία (Τσουκαλάς, 1981). Επιπρόσθετα, «η ασάφεια, ένταση και η σύγχυση στο περιεχόμενο της έννοιας της ελληνικότητας εντάθηκαν με την ίδρυση και εξέλιξη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, γιατί υπήρχαν μέσα σε αυτό συγκρουόμενες πολιτισμικές και ιδεολογικές τάσεις. Κατά συνέπεια, η πολιτική στη νεοελληνική κοινωνία κυριάρχησε πλήρως όχι μόνο στη διαμόρφωση και τη (δυσ)λειτουργία των θεσμών, αλλά και στον πολιτισμό και την καθημερινή ζωή» (Κοκοσολάκης, 2004: 31). Το πεδίο αυτής της δυσλειτουργίας αποδίδεται στο ότι οι πολιτικές, οργανωτικές και οικονομικές δομές τους κράτους από τις πρώτες δεκαετίες της ίδρυσης τους δεν κατόρθωσαν να εδραιωθούν σε ορθολογική βάση και να εξελιχθούν προς μια δυτική ευρωπαϊκή κατεύθυνση (Μουζελίς, 1978). Για να θέσουμε τις παραμέτρους των συγκλίσεων και αποκλίσεων των ταυτοτήτων που κατασκευάζονται και αναπλάθονται μέσα από τη μεταναστευτική διαδικασία, και δεδομένου της ιδιαιτερότητας της ελληνικής κοινωνίας και με γνώμονα την διαδικασία ευρωπαϊκής ενοποίησης και ολοκλήρωσης, συνοπτικά, τα εξής συμπεράσματα πρέπει να ληφθούν υπόψιν: «Ιστορικά, και ιδίως μετά τη σύσταση του νεο-ελληνικού κράτους, υπάρχει μια στενή διαλεκτική σχέση μεταξύ ελληνικής ταυτότητας και Ευρώπης. Η σχέση αυτή είναι ιδιόμορφη και ασύμμετρη και χαρακτηρίζεται από εντάσεις, αντιφατικές τάσεις και πολύπλοκα σύνδρομα. Η ιδιομορφία τοποθετείται από τη μια πλευρά στα εγγενή και εν πολλοίς αλληλοσυγκρουόμενα βασικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της νεοελληνικής ταυτότητας λόγω της μακράς και πλούσιας πολιτισμικής κληρονομιάς της και από την άλλη στην ενσωμάτωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στον νεωτερικό ευρωπαϊκό. Οι εντάσεις και αντιφάσεις όμως δεν είναι απόρροια κάποιας ασυμβατότητας μεταξύ ελληνικής και νεωτερικής ευρωπαϊκής ταυτότητας αλλά δημιουργούνται κυρίως από πολιτικο-οικονομικούς παράγοντες και συγκυρίες και τη διαδικασία και προσπάθεια μεταμόρφωσης

μιας μακράς διαχρονικής κληρονομιάς σε σύγχρονη πολιτική ταυτότητα. Με την ένταξη στην Ε.Ε., η σχέση αυτή αλλάζει ριζικά και μετατρέπεται, τουλάχιστον θεσμικά, σε συμμετρική εταιρική σχέση. Τώρα η μοίρα της Ελλάδας φαίνεται αχώριστη από τη μοίρα της Ευρώπης. Παραδόξως, αυτό, αντί να σημαίνει την εξασθένηση της ελληνικής ταυτότητας, μπορεί να σημαίνει την ενίσχυσή της μέσα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης όπου το κοινό οικοδομείται πάνω στο διαφορετικό» (Κοκοσολάκης, 2004: 54).

Σε αυτό λοιπόν το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, πως αντιλαμβάνονται την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα τα κοινωνικά υποκείμενα; Πως ισορροπούν την «ελληνικότητά» τους σε σχέση με την ευρωπαϊκή και σκανδιναβική πλευρά της ταυτότητας τους; Μπορούν όλα αυτά τα πολιτισμικά στοιχεία να συνυπάρχουν ή απαιτούν μια διαδικασία κριτικού αναστοχασμού και διαπραγμάτευσης ταυτότητας; Για να φωτίσουμε αυτά τα ερωτήματα, παραθέτουμε αποσπάσματα από το εμπειρικό υλικό που αφορά στις θεματικές αυτές.

Όταν τίθεται το θέμα του ανήκειν πέρα από το έθνος-κράτος σε μια ευρύτερη συλλογικότητα, αυτή της Ευρώπης ή της Σκανδιναβίας, ο διάλογος πήρε την εξής τροπή:

Βίκτωρας: Γιατί εγώ αισθάνομαι Ευρωπαίος, από την αρχή που ήρθα εδώ. Εγώ αισθάνομαι Έλληνας αλλά αισθάνομαι και Ευρωπαίος με την έννοια την πολιτική και την πως την λενε ότι θέλω να είμαι Ευρωπαίος, θέλω να είμαστε Ευρωπαίοι, θέλω η Ευρώπη να προχωρήσει σαν οντότητα, πολιτικά είμαι σε αυτό το μέρος, είμαι πολύ πιο μπροστά από τον κατεξοχήν Δανό ας πούμε. Δηλαδή είμαι βασικά και ουσιαστικά Έλληνας και μετά ευρύτερα Ευρωπαίος. Ναι έτσι το βλέπω εγώ.

Ματθαίος: Κοίταξε όταν λες Ευρωπαίος, Ευρώπη είναι μόνο η Ελλάδα και όλοι οι άλλοι είναι μαζί με την Ελλάδα. Δηλαδή η Ευρώπη είναι η Ελλάδα μόνο. Τι εννοείς Ευρωπαίος; Να νιώθω Έλληνας; Είμαι Έλληνας. Εάν νιώθω, πως το βλέπουν τον τρόπο ζωής οι υπόλοιποι, εάν είμαι μαζί τους εννοείς;

Βίκτωρας: Όταν λέμε την λέξη «Ευρωπαίος», εσένα σου έρχεται αμέσως στο μυαλό σου η Ελλάδα;

Ματθαίος: Η Ελλάδα είναι Ευρώπη και όλοι οι άλλοι είναι σαν την Ελλάδα.

Βίκτωρας: Είναι βάρβαροι εννοείς;

Ματθαίος: Όχι παιδί μου δεν είναι βάρβαροι. Όχι δεν σου είπα ότι είναι βάρβαροι.

Βίκτωρας: Είσαι εθνικιστής.

Λουκάς: Πας μη Έλλην βάρβαρος.

Ματθαίος: Πας μη Αθηναίος βάρβαρος. Όχι δεν είμαι εθνικιστής, η λέξη είναι.

Βίκτωρας: Εντάξει η λέξη είναι ελληνική.

Ματθαίος: Ο όρος Ευρώπη είναι Ελλάδα. Εάν νιώθω Έλληνας, ναι νιώθω.

Βίκτωρας: Δεν είναι μόνο η Ελλάδα. Με λίγα λόγια εγώ αισθάνομαι περισσότερο Ευρωπαίος από ότι οι Δανοί αισθάνονται Ευρωπαίοι. Αυτή η αντίληψη υπάρχει, ότι επειδή δεν δέχτηκαν το κοινό νόμισμα και επειδή ανήκουν σε ένα σύστημα σκανδιναβική οντότητα ότι είναι μακριά από την Ευρώπη, είναι αλήθεια αυτό.

Ματθαίος: Όχι δεν νομίζω. Πιστεύω ότι ο Δανός έχει ένα κόμπλεξ ενάντια σε όλους τους γειτόνους του. Δηλαδή ο Σουηδός είναι καλύτερος από τον Δανό. Ο Δανός δεν το δέχεται. Λει ότι είμαι καλύτερος αλλά η Σουηδία είναι καλύτερη από τη Δανία. Η Γερμανία είναι πολύ πιο δυνατή και έχει πολύ μεγαλύτερη οικονομία και κουλτούρα από την Δανία, έτσι δεν είναι; Ε, δεν δέχονται τους Γερμανούς. Δέχονται πιο πολύ τους Εγγλέζους, οι οποίοι δεν.

Λουκάς: Γλύφουν τους Εγγλέζους, γλύφουν τους Αμερικάνους.

Ματθαίος: Οι οποίοι Εγγλέζοι δεν τους πάνε πολύ γιατί ποτέ δεν ήταν υπό της Αγγλίας αλλά ήταν υπό τους Γερμανούς, υπό τους Σουηδούς και νιώθουνε ότι τους έχουν κάνει μία πλύση εγκεφάλου και ότι είμαστε οι καλύτεροι, οι εξυπνότεροι, Έχουν κόμπλεξ ανωτερότητας.

Λουκάς: ΜΠΡΑΒΟ!!! Πες το έτσι τόσο καιρό, επιτέλους συμφωνούμε!

Βίκτωρας: Εκεί συμφωνούμε! Όχι, κατωτερότητας.

Λουκάς: Όχι, όχι, ανωτερότητας.

Ματθαίος: Είναι κατωτερότητας αλλά το παίζουν ανωτερότητας, το κατάλαβες;

Λουκάς: Καλά το είπες, κόμπλεξ ανωτερότητας έχουν.

Βίκτωρας: Το παίζουν ότι είναι οι καλύτεροι και αυτό ξεκινάει από κόμπλεξ κατωτερότητας όχι ανωτερότητας με την εξής έννοια, ότι κάθε φορά λενε τώρα πετύχαμε αυτό ή κάναμε αυτή την εξέλιξη και λενε μα οι Σουηδοί κατά κυριολεξία, ήδη το έχουν κάνει. Και λεω εγώ της γυναίκας μου, ή με τους Γερμανούς δεν τους χωνεύετε και εμείς είμαστε ζύπνιοι και κάνουμε το ένα και το άλλο αλλά συνέχεια συγκρινόσαστε με τους Σουηδούς και κάθε φορά αποδεικνύεται ότι το λετε οι ίδιοι ότι οι Σουηδοί ήδη το έχουν βρει αυτό πριν τρία τέσσερα χρόνια και τώρα προσπαθούμε, πως είσαστε καλύτεροι, γιατί δεν βρίσκεται δικά σας πράγματα; Σωστό;

Σε διαφορετικό επίπεδο, όταν υπάρχει εξοικείωση με το διαφορετικό καθώς και εναλλαγές του τρόπου ζωής από χώρα σε χώρα η ίδια η πορεία αποτελεί μια διαδρομή ταυτότητας:

Κοίταξε να δεις δεν ξέρω τώρα πως αισθάνεται κανείς Ευρωπαία, το σίγουρο είναι ότι εάν έχεις ζήσει τα δεκαπέντε τελευταία χρόνια σε τρεις διαφορετικές χώρες, σίγουρα δεν είσαι ο άνθρωπος που ήσουν δηλαδή ο πρωτοέλληνας, η πρωτοελληνίδα που ήμουνα το '89 αλλά σίγουρα ζώντας σε αυτά τα διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα όχι μόνο διαφορετικά ως προς την Ελλάδα αλλά και διαφορετικά μεταξύ τους, τελείως διαφορετικά Αγγλία με Σκανδιναβία, βλέπεις και τη διαφορά, τη διαφορά ότι είμαι Ελληνίδα ως προς τους άλλους, τη διαφορά ότι είμαι Ελληνίδα ως προς τους Σκανδιναβούς. Προσαρμόζεσαι όμως και παράλληλα άρα είναι μία πορεία μίξης, διαφόρων επιρροών, αυτό που είσαι, αυτό που βρίσκεις στην πορεία, αυτό που γίνεσαι, αυτό που το κουβαλάς από τον έναν τόπο στον άλλο και το ξαναδουλεύεις για να επιβιώσεις για να μπορέσεις να πετύχεις στον τρίτο τόπο που πας, όλα αυτά εάν αυτό λέγεται ευρωπαϊκή ταυτότητα τότε λέγομαι Ευρωπαία τι να σου πω. Τις πιο πολλές φορές όταν είμαι με τους συνάδερφους μου στην Δανία αλλά και στην Αγγλία το ζούσα εκείνη την πενταετία όλοι μου λέγανε ότι είμαι πολύ Ελληνίδα, οπότε και αυτό το κουβαλάω με πολύ μεγάλη υπερηφάνεια Ελληνίδα Ευρωπαία. ... Τώρα τι σημαίνει ελληνισμός για μένα; Κοίταξε δεν ξέρω, γενικά έχω μία επιφύλαξη όσον αφορά τις μεγάλες και αφηρημένες έννοιες, δεν μπορώ ούτε να τις ερμηνεύσω με έναν τρόπο ξέρεις επίσης αφηρημένο και εκτός συγκεκριμένου περιβάλλοντος και ούτε ξέρω εάν έχει και κανένα συγκεκριμένο νόημα να δίνουμε ορισμούς σε αυτές τις καταστάσεις, για μένα είναι ένα βίωμα, αυτά τα πράγματα που σου είπα, το πως μεγαλώνω την κόρη μου, το πως συγκινούμαι όταν ακούω ελληνική μουσική, στους Ολυμπιακούς είχα αγωνία να δω τι θα γίνει, βλέπαμε τους Ολυμπιακούς όλη μέρα, αυτά και όταν γνωρίζω Έλληνες στο εξωτερικό θέλω να τους δω, θέλω να δω τι κάνουνε, εάν είναι στο δικό μου περιβάλλον να δω ότι περνάνε καλά, ότι ζουν καλά, να κάνω κάτι εάν μπορώ, να βοηθήσω παιδιά από την Ελλάδα που μου

γράφουν για τα διδακτορικά τους κλπ. πάντα, πάντα θα δώσω προτεραιότητα, θα τους καλέσω εδώ εάν γίνεται, Πανεπιστημιακούς Έλληνες θα τους βάλω στις δικές μου πρωτοβουλίες στο διεθνές network (δίκτυο) εδώ στο Πανεπιστήμιο, μικρά πράγματα που φτιάχνουν μία μεγάλη έννοια, για μένα, αυτά, προσωπικά σαν βίωμα, αυτά είναι. (Ρεβέκκα, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 43 ετών)

Ενώ διατυπώθηκε από πολλούς συμμετέχοντες μια γενική εντύπωση ότι η Ελλάδα προοδεύει, ταυτόχρονα τονίστηκε η έλλειψη οργάνωσης και εκσυγχρονισμού της καθημερινής ζωής στην Ελλάδα με έντονα μειονεκτήματα σε σχέση ειδικά με τη βορειοδυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Αλλά και σε αυτό το σημείο τονίστηκε το θετικό της ποιότητας των ανθρώπινων σχέσεων και συγγενικών δεσμών στην Ελλάδα, σε προσωπικό, οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο. Στην Ελλάδα οι άνθρωποι θεωρούνται πιο ζεστοί, πιο αυθόρμητοι σε μια αδύναμη, χαλαρή και ανοργάνωτη κοινωνία ενώ στις άλλες χώρες οι σχέσεις θεωρούνται κατακερματισμένες, υποκριτικές, τυπικές, ψυχρές, απρόσωπες, σε αναπτυγμένα, προοδευμένα, τεχνοκρατικά και οργανωμένα κράτη. Αλλά ακόμη και στις έμφυλες σχέσεις και για παράδειγμα, όταν συζητήθηκε το θέμα των μεικτών γάμων, με υπερισχύουσα περίπτωση Ελλήνων ανδρών να έχουν παντρευτεί Δανές, και σε αυτό το σημείο ήρθε στην επιφάνεια μια υφέρπουσα ανάγκη «ελληνικοποίησης» των γυναικών. Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον προκαλεί η εξήγηση για αυτό που δίνεται από την δεύτερη γενιά. Έτσι, παραθέτουμε απόσπασμα από συζήτηση κατά τη διάρκεια ομάδας εστίασης καθώς και απόσπασμα από την αφήγηση Ελληνοδανής δεύτερης γενιάς.

Ματθαίος: Η νοοτροπία των γυναικών είναι δανέζικη, δεν έχουν την φιλοξενία των Ελλήνων. Όμως έχουν πάρει ελληνικά στοιχεία, δηλαδή μπορείς να έρθεις στο σπίτι μου χωρίς να με πάρεις τηλέφωνο όχι όπως γίνεται με τους Δανούς, μπορείς να έρθεις οποιαδήποτε στιγμή, δεν θα μου πει τίποτα, έχει μάθει, αλλά πάντα υπάρχει το δανέζικο στοιχείο.

Βίκτωρας: Κατά βάθος είναι Δανέζες.

Λουκάς: Μα αφού γεννηθήκανε Δανέζες.

Ματθαίος: Ακριβώς.

Βίκτωρας: Πρέπει να το κανονίσεις μαζί τους δέκα μέρες πριν ότι ξέρεις θα έρθω να σε επισκεφτώ και να σου πω ναι ή όχι.

Ματθαίος: Καλά εμένα έχει ελληνικοποιηθεί αρκετά, δεν είναι έτσι.

Βίκτωρας: Εμείς έχουμε προσαρμοστεί σε αυτούς παρά αυτοί σε μας. Έτσι βλέπω εγώ τη δικιά μου. Είναι Δανέζα.

Ματθαίος: Α, έτσι, θα μιλήσεις, η δικιά μου είναι πιο κοντά στο ελληνικό στοιχείο, εάν τσακωθεί φέρει πειν με την γυναίκα του ο Λουκάς μπορεί να έρθει σπίτι μου να κοιμηθεί χωρίς να πάρει τηλέφωνο να πει, μπορώ, αυτό ή εκείνο.

Βίκτωρας: Καλά και εσύ είχες έρθει στο σπίτι μου όταν είχες τσακωθεί με την γυναίκα σου.

Ματθαίος: Ναι, βρε αγόρι μου.

Βίκτωρας: Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η γυναίκα μου έχει ελληνικοποιηθεί.

Ματθαίος: Ναι, η δικιά μου έχει, μπορεί να τρωμε, αλλά σε δανέζικη οικογένεια να τρωνε δεν θα σου πει κάθισε να φας. Θα περιμένεις να τελειώσουν, ενώ και στη δικιά μου θα σου πει κάθισε να φας. Αυτό έχουμε, αυτό θα φαμε, έτσι δεν είναι αλλά οπωσδήποτε υπάρχει η δανέζικη νοοτροπία στις ελληνικές οικογένειες, δηλαδή μισά μισά τα λεφτά μας, και εγώ έχω γνώμη, δεν είναι όπως στην Ελλάδα, εγώ κάνω κουμάντο και μην μιλάς εσύ, έχει γνώμη, έχει λόγο.

Βίκτωρας: Περισσότερο πρέπει να δώσει κανείς την απάντηση ότι ο τρόπος ζωής είναι διαφορετικός από ότι στην Ελλάδα.

Ματθαίος: Βεβαίως είναι διαφορετικός.

Βίκτωρας: Εδώ δεν βγαίνει ο κόσμος όπως στην Ελλάδα στις ταβέρνες να φαι. Σήμερα και αύριο και μεθαύριο, πόσο δεν ξέρω πως γίνεται τώρα, πάμε σε μία ταβέρνα, εδώ δεν γίνεται αυτό λόγω του κλίματος, (...) Είναι υπερήφανοι να δείξουν το σπίτι τους, εάν είσαι στην Ελλάδα, όταν έρθεις στο σπίτι σου, του δείχνεις πως είναι η τουαλέτα, του δείχνεις πως είναι η κρεβατοκάμαρα, δεν τα κάνουνε, εδώ τα κάνουνε, του δείχνει του άλλου την τουαλέτα του λει εδώ κάνουμε το μπάνιο, τρελά πράγματα δηλαδή, είναι θέμα τρόπου ζωής και κουλτούρας, λέγε, δεν συμφωνείς;!

Συζήτησα μερικά από τα θέματα αυτά και με τη δεύτερη γενιά και τους ανέφερα την σχετική έκφραση της «ελληνικοποίησης» των Δανών γυναικών, βασισμένο από ότι μου είχε ειπωθεί, στα μεγάλα φιλελληνικά συναισθήματα που είναι τόσο έντονα έτσι ώστε οι Δανές αποφασίζουν πολλές φορές να πάνε για ένα διάστημα στην Ελλάδα για να μάθουν τη γλώσσα και τον τρόπο ζωής. Όταν ρώτησα την Μυρτώ εάν κάποια από τα προαναφερθέντα ισχύουν για την δική της οικογένεια, μου απάντησε:

Όχι, δεν συνέβη κάτι τέτοιο με την μαμά μου και συνέβη ακριβώς το αντίθετο βασικά και εγώ δεν έχω συναντήσει καμία Δανέζα, τουλάχιστον ξέρω όλες τις Δανέζες στο Λουτράκι που να έχει συμβεί αυτή η ελληνικοποίηση που είπες, δεν το έχω συναντήσει ποτέ. Αυτό το λένε οι σύζυγοι κυρίως από την πρώτη γενιά, οι άντρες, ε, αυτό θέλουν να πιστεύουν οι κακόμοιροι, είναι δική τους κατασκευή, είμαι σίγουρη για αυτό, σίγουρη, εκτός βέβαια, και εάν, έχω ακούσει και ιστορίες βέβαια που είναι Έλληνας ο άντρας και λει εγώ τώρα θα σηκωθώ και θα φύγω να πάω στη μαμά μου σε κάποιο χωριό και αυτή λει μη φεύγεις μη κάνεις, μη ράνεις και μείνε εδώ και θα κάνω ότι θέλεις οπότε γίνεται και αυτή σκλάβια νοικοκυρούλα για να κρατήσει τον άντρα της αλλά νομίζω ότι μόνο εκβιαστικά μπορεί κανείς να κάνει μία τέτοια αλλαγή, αλλά το θέμα είναι τώρα, άμα μπαίνεις σε μία σχέση και γίνεσαι Ελληνίδα ξαφνικά, ξάφνου, δεν ξέρω, εμένα λίγο τρελό μου ακούγεται αυτό το πράγμα, να αλλάζεις προσωπικότητες σε μία σχέση, δεν μου ακούγεται υγιές αυτό το πράγμα. Φαντάσου εγώ τώρα, ποιος, είμαι και εγώ τώρα σύνθετη πολιτισμικά αλλά τέλος πάντων, τα φτιάχνω με έναν Κινέζο και γίνομαι μια Κινέζα ξαφνικά από το πουθενά, μαθαίνω Κινέζικα, γράφω Κινέζικα, μιλάω στα παιδιά μου Κινέζικα, μαγειρεύω Κινέζικα φαγητά, αυτό δηλαδή, σε αυτή την περίπτωση έχω αποξενωθεί τελείως από τον εαυτό μου και σε τι σχέση δηλαδή, ποιο άτομο είναι αυτό που μπαίνει σε αυτή τη σχέση, δεν είμαι εγώ, είναι μία άλλη, κακώς, θα πρέπει να παντρευτεί μία Κινέζα ο άνθρωπος αυτός. Έτσι δεν είναι; Άμα ψάχνει για Κινέζα. Ναι, άμα θέλει Κινέζα και νοικοκυρούλα στο σπίτι θα πρέπει να βρει και μία από χωριό κιόλας όχι από αυτές τις χειραφετημένες που κυκλοφορούν στην πόλη, πρέπει να ψάξει πολύ ψηλά σε πολύ μεγάλα υψόμετρα άμα θέλει μια νοικοκυρούλα, δεν ξέρω εμένα τουλάχιστον μου φαίνονται τρελά όλα αυτά και μπορεί κιόλας να υπάρχει και το bias (μεροληψία) που στην Ελλάδα θέλουμε όλοι να παρουσιάσουμε μία εικόνα προς τα έξω και στην Ελλάδα έχουμε και τις ντροπές και τα αυτά και τι θα πει ο κόσμος και μπορεί να μην θέλει τώρα να πει σε μία ξένη κοπέλα ότι εγώ με την γυναίκα μου σκοτωνόμαστε και Δανέζα την ανεβάζω, Δανέζα την κατεβάζω και αυτό είναι λογικό, κανένας Έλληνας άντρας δεν θα το έλεγε αυτό. Υπάρχει υπερηφάνεια και εγωισμός. Ναι, θα το έλεγε κανένας Έλληνας άντρας αυτό το πράγμα; (Μυρτώ, Ελληνοδανή δεύτερης γενιάς, 27 ετών)

Ποιες όμως είναι οι αντιλήψεις που αφορούν τις οικογενειακές δομές, τις εσωτερικές

διαπροσωπικές σχέσεις στον ιδιωτικό χώρο της καθημερινής ζωής; Ποιες είναι οι εμπειρίες στο δημόσιο βίο, στον επαγγελματικό χώρο; Ποιο ρόλο παίζει το πολιτισμικό τοπίο, οι κλιματολογικές συνθήκες το εξωτερικό περιβάλλον; Πως επιδρούν όλες αυτές οι εξωτερικές και εσωτερικές δυναμικές στις διεργασίες ταυτοποίησης; Πως επηρεάζονται οι ταυτότητες από μη πολιτισμικά περιεχόμενα της καθημερινής ζωής ή μήπως τα πάντα είναι εν τέλει πολιτισμικά και πρέπει να μεταφράζονται μέσα από ένα εθνοτικό πρίσμα;

Η Ρεβέκκα μεγαλώνει την κόρη της μόνη της στη Δανία. Μετακόμισε στη Κοπεγχάγη από την Αγγλία το 1995. Είχε μόλις τελειώσει τις σπουδές της και ήταν έγκυος στη κόρη της. Ο σύντροφος της και πατέρας της κόρης, με τον οποίο έχει τώρα χωρίσει, είναι Δανός και για προσωπικούς λόγους αποφάσισαν να έρθουν και να ζήσουν στη Δανία. Αφού βρήκε δουλειά σχετικά εύκολα στον ακαδημαϊκό χώρο, πήρε και μια υποτροφία από την Ακαδημία Ανθρωπιστικών Σπουδών η οποία την διευκόλυνε πάρα πολύ πάνω στο γνωστικό αντικείμενο με το οποίο ήθελε να ασχοληθεί. Άρχισε να κάνει αμέσως αυτά που ήθελε και αυτό της άρεσε και αποφάσισε να μείνει πιο μόνιμα, όχι για πάντα όπως λει αλλά τουλάχιστον για ένα συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα. Σχετικά με τις προσωπικές της εμπειρίες της ένταξης και ταυτότητας και ειδικά με την ανατροφή της κόρης της εκφράζει τις εξής σκέψεις και σχέδια:

Όχι δεν θα έλεγα ότι είχα επαφές με Έλληνες σχεδόν καθόλου, πολύ λίγες, καμία σχέση με οργανωμένη ελληνική κοινότητα στην Δανία, ήμουν τυπικά μέλος για μερικά χρόνια αλλά δεν είχα κάποια ενεργή δράση εκεί ούτε κοινωνικοποιήθηκα με τα παιδιά, κανά δυό Έλληνες που τους γνώρισα μέσα από το Πανεπιστήμιο, διαφορετικά, η δουλειά μου και το σπίτι, η οικογένεια. Εάν προκύψει κάτι και είναι ενδιαφέρον και θέλω και εγώ και η κόρη μου να φύγουμε μπορεί να το κάνουμε. Υπάρχει και το ενδεχόμενο να μην πάω στην Ελλάδα, μπορεί κάτι να προκύψει και να πάω κάπου αλλού. Αυτός ο μύθος δηλαδή της επιστροφής, του νόστου που κυριαρχεί άτομα που ζουν στο εξωτερικό δεν διέπει την δική μου ζωή, δεν έχω δηλαδή κάποια συναισθηματική ανάγκη επιστροφής. Αλλά νιώθω Ελληνίδα. Ναι, έτσι, για αυτό επιστρέφω και τόσο συχνά και επίσης έχω το όραμα να το πω έτσι, να μεγαλώσει η κόρη μου και σαν Ελληνίδα, είναι βέβαια Δανέζα μεγάλωσε εδώ, γεννήθηκε εδώ, πηγαίνει στο σχολείο εδώ αλλά από την άλλη μιλάμε ελληνικά στο σπίτι, είναι σε επαφή με την οικογένεια της στην Ελλάδα, είναι σε μεγαλύτερη επαφή με τους γονείς τους δικούς μου παρά με την δανέζικη οικογένεια της οπότε και για τους λόγους αυτούς με ενδιαφέρει η επαφή, συχνά κάνουμε πολλά ταξίδια με τους φίλους μου από τα πολύ παλιά χρόνια, από το Πανεπιστήμιο

δηλαδή και το σχολείο είμαι σε πολύ στενή επαφή δηλαδή θα τους δω όλους κάθε φορά που θα πάω δεν έχουνε σπάσει αυτοί οι δεσμοί του παρελθόντος ίσα ίσα, αλλά θεωρώ ότι το να αγαπάς την πατρίδα σου επειδή το έχεις ανάγκη και επειδή και σαν γονέας έχεις αποφασίσει ότι και το παιδί σου θα είναι μέρος της δικιά σου ζωής και της δικιάς σου ταυτότητας και άλλο να πω ότι θα θυσιάσω άλλα πράγματα που με ενδιαφέρουν εξίσου πολύ, την δουλειά μου ας πούμε, το μέλλον της κόρης μου για να γυρίσω πίσω στην Ελλάδα και όταν γυρίσω να δω ότι η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική από αυτή που φανταζόμουνά έτσι όπως το έβλεπα από το φίλτρο της νοσταλγίας, οπότε αυτό είναι από τα πράγματα που έχω ξεκαθαρίσει, εάν γίνει μία καλή επαγγελματική πρόταση και μπορώ να επιστρέψω σύντομα θα το κάνω διαφορετικά δεν με πειράζει να μείνω έξω, να μείνω εδώ ή να πάω κάπου αλλού που επίσης μπορώ να κάνω αυτό που θέλω. Όμως η κόρη μου μεγαλώνει και με την ελληνικότητα και με τα ελληνικά βιώματα. Ναι, ναι, πάρα πολύ, μιλάμε καταρχάς ελληνικά στο σπίτι, τι άλλο, οι γονείς μου, είναι το μοναδικό τους εγγόνι και είναι απολύτως αφοσιωμένοι σε αυτή και αυτή σε αυτούς σε μία ιστορία μεγάλης αγάπης, τις στέλνουν βιβλία, κασέτες, βίντεο, παραμυθάκια, ότι μπορείς να φανταστείς, μιλάνε στο τηλέφωνο κάθε μέρα, μία και δύο φορές, ξέρουν καλύτερα τι κάνει η κόρη μου στη ζωή της από ότι ο πατέρας της όπως σου είπα και πριν και η άλλη οικογένεια της και βέβαια όταν πηγαίνουμε στην Ελλάδα μένουμε μαζί τους, ζούμε εκεί, δεν τους βλέπουμε βέβαια και όλο το χρόνο και έτσι η μεταξύ τους σχέση είναι εξαιρετικά ισχυρή και αυτό μου αρέσει γιατί είναι ένας αβίαστος και εύκολος τρόπος και πιο ουσιαστικά συναισθηματικός τρόπος και ηθικά τρόπος για ένα παιδί να αποκτήσει πολιτισμική ταυτότητα μέσα από την σχέση αγάπης της πρώτης παιδικής ηλικίας, ακριβώς. (Ρεβέκκα, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 43 ετών)

Στην αφήγηση της Ρεβέκκας διακρίνουμε μια υποβόσκουσα παραδοχή για τους στενούς και δυνατούς οικογενειακούς δεσμούς της ελληνικής οικογένειας σε σχέση με τη δανική, παρόλο την απόσταση. Σε αυτού του είδους τους συναισθηματικούς και «ηθικούς» παραμέτρους εναποθέτει η Ρεβέκκα την ανάπτυξη της πολιτισμικής ταυτότητας της κόρης της.

Σε αντίθετη πλευρά κινείται ο Μερκούριος, ο οποίος μετανάστευσε στη Δανία πριν από δύο δεκαετίες για προσωπικούς λόγους, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην ιατρική και διανύει μια πολύ επιτυχημένη και ευτυχισμένη ζωή στη Δανία. Ο Μερκούριος έχει ένα παιδί εφηβικής ηλικίας από τον πρώτο του γάμο και δύο μικρότερα από τον δεύτερο γάμο του. Νιώθει Δανός με κάποια ελληνικά στοιχεία, όπως έχει επισημάνει και πρωτύτερα, μεγαλώνει τα παιδιά του κυρίως με το δανικό πολιτισμικό σύστημα και μετά από αρκετές

δοκιμαστικές εμπειρίες δεν θα ήθελε ποτέ να παλιννοστήσει στην Ελλάδα, ούτε στον τόπο καταγωγής του τον Βόλο όπου έζησε μέχρι τα δεκαοχτώ του χρόνια. Περιγράφει με πολύ γλαφυρότητα όλα τα θετικά στοιχεία της ζωής στη Δανία. Τεκμηριώνει τα αντίθετα από τα κοινά «στερεότυπα» για τη ζωή στη Δανία, ξεκινώντας με τις κλιματολογικές συνθήκες, τις κοινωνικές και ταξικές συνθήκες, τις οικογενειακές και επαγγελματικές σχέσεις:

Οι καιρικές συνθήκες δεν με επηρέασαν καθόλου! Είναι το κάτι άλλο. Ξέρεις τι γίνεται, ήμουν στην Ελλάδα και είχε 45 βαθμούς, ωραία να έχεις 45 βαθμούς όταν κάνεις το μπάνιο σου και διακοπές είναι ωραία, είναι ωραία, κτλ αλλά δεν μπορείς να σκέφτεσαι, δεν μπορείς να δουλέψεις, δεν μπορείς να είσαι παραγωγικός, από τη στιγμή που ήρθα σε αυτή τη χώρα ποτέ πριν δεν ήμουν τόσο παραγωγικός, το κλίμα είναι τέλειο να δουλέψεις, εντάξει, βέβαια δεν είναι τέλειο εάν έχεις κάποιες αρρώστιες, άμα έχεις αρθριτικά κτλ. η Ελλάδα είναι τέλεια δεν είναι τόσο υγρός ο καιρός, έχει οξυγόνο, έχει πράσινο ξέρεις αλλά το κλίμα είναι υγρό, κρύο το χειμώνα, όχι τόσο κρύο όπως στη Νορβηγία, Σουηδία, έχουμε το χειμώνα μείον 5-6 βαθμούς, εκεί μέσα, πέφτει λίγο χιόνι κτλ. δεν είναι τόσο κρύο όπως στις Βόρειες χώρες, αλλά από και πέρα το κλίμα δεν με πειράζει, αγαπάω το κλίμα γιατί είναι τέλειο, δεν κατεβαίνω ποτέ Ιούλιο μήνα στην Ελλάδα, έχει πολύ ζέστη και δεν μπορώ να το αντέξω, δεν το αντέχω και να σκεφτείς να πας στην Αθήνα, με την μόλυνση και τον καύσωνα, αυτά τα πράγματα δεν υπάρχουν εδώ, αυτό είναι πολύ βασικό. Και ο κρατικός μηχανισμός όταν χιονίσει λειτουργεί άπογα έρχονται να καθαρίσουν. Βέβαια, όπως βλέπεις σήμερα εμείς μένουμε έξι χιλιόμετρα έξω από την πόλη, είναι μικρή οδός, πέντε ώρα το πρωί έρχονται να καθαρίσουν τους δρόμους, πάντα πάω στην δουλειά μου με τα χιόνια, είναι οργανωμένα, με αλάτια στους δρόμους κτλ. είναι τέλεια.

Γενικά υπάρχει ένα community feeling, μία φιλία, μία κοινότητα. Αυτό συμβαίνει και με τους ανθρώπους, δηλαδή στη δουλειά, στη γειτονιά υπάρχει αυτό το συναίσθημα. Βέβαια, υπάρχει, υπάρχει. Οι Δανοί λένε ότι δεν μιλάει ο γείτονας μαζί σου αλλά αυτό είναι λάθος, εγώ βλέπω σε μία γειτονιά αυτό το άσπρο σπίτι από πάνω, ο γείτονας μου από εκεί, τέλος πάντων, ο γείτονας μου μένει λίγο πιο κάτω, είναι ο πιο πλούσιος άνθρωπος εδώ στην πόλη, έχει περιουσία γύρω στα 100 εκατομμύρια ευρώ, έτσι, είναι κανονικός άνθρωπος, μιλάμε, τα παιδιά μας πηγαίνουν στο ίδιο σχολείο, συζητάμε, που άμα ήταν στην Ελλάδα θα πήγαινε το δικό του παιδί σε ιδιωτικό σχολείο, θα είχε σοφέρ κτλ. 100 εκατομμύρια ευρώ έχει στο ταμείο του, δεν ξέρω, έχει πουλήσει τις μετοχές του στο εργοστάσιο και είναι κανονικός άνθρωπος και με το γείτονα αυτό καθόμαστε μαζί έχουμε φαει, πει κτλ. κανονικοί άνθρωποι δεν έχουν αυτό το σνομπ, αυτό μου αρέσει πάρα πολύ με τους Δανούς που είσαι το ίδιο. Εγώ τώρα είμαι γιατρός, είμαι στη μέση, ο ένας είναι επιτυχημένος επιχειρηματίας και ο άλλος είναι φούρναρης, και είμαστε φίλοι όλοι μαζί. Μου άρεσε ότι υπάρχει ένας κοινωνικός

κουμμουνισμός, μία ισότητα. Υπάρχει ισότητα, υπάρχει και αυτό που λένε ποτέ μη νομίζεις ότι είσαι κάτι, είμαστε όλοι το ίδιο, είτε είσαι χασάπης, είτε είσαι γιατρός, είτε είσαι επιχειρηματίας στην ίδια γειτονιά μένεις, εντάξει, και επειδή η εφορία είναι τόσο υψηλή όπως σου είπα 60%, 67% για την ακρίβεια, 67% σημαίνει, ότι παρόλο που βγάζεις πάρα πολλά λεφτά δίνεις πάρα πολλά λεφτά στην εφορία και μπορεί να γίνεις πλούσιος αλλά ποτέ δεν θα γίνεις πολύ, πολύ, πολύ πλούσιος όπως στην Ελλάδα, στην Ελλάδα οι κοινωνικές διαφορές είναι τεράστιες, και όχι μόνο αυτό, μεγάλες ταξικές διαφορές, και αυτό που μου κάνει εντύπωση ότι έχει πολύ σεβασμό για το χρήμα ο Έλληνας, είναι πάθος, δηλαδή όπως μου έλεγε η μάνα μου εσύ θα γίνεις γιατρός στην Ελλάδα μπορείς να διαλέξεις όποια γυναίκα θες, μα δεν θέλω να διαλέξω, δεν θέλω μία γυναίκα να με διαλέξει για την θέση μου, θέλω να με διαλέξει γιατί την αγαπάω, για αυτό δεν παντρεύτηκα ποτέ μία Ελληνίδα γιατί δεν ήξερες ποτέ τι σου γινότανε, τι θα σου πετύχει εκείνη τη στιγμή. Ναι, αγοράζουνε, αλλάζουνε, διαλέγουνε κτλ. Λοιπόν είναι τεράστιο πρόβλημα αυτό ειδικά υπάρχει ανεργία, υπάρχει φτώχεια και δεν ξέρεις τι γίνεται, χαμός, τι να σου λεω, τα ξέρεις. Δυστυχώς τα ξέρεις, αυτό που μου άρεσε σαν Δανός, μία Δανέζα ποτέ δεν θα με παντρευόταν γιατί είμαι γιατρός, ποτέ, με τίποτα, αντιθέτως μπορεί να σκεφτόταν, α, αυτός θα δουλεύει πολύ, καλύτερα να πάρω έναν φούρναρη να ξέρω τι έχω, Αυτά τα ταξικά σνομπ δεν υπάρχουν. Ναι, οι βουλευτές στην Ελλάδα είναι δικηγόροι, είναι γιατροί, είναι μεγαλοεπιχειρηματίες, στην Δανία αν κοιτάξεις είναι ο δάσκαλος, είναι ο ταχυδρόμος, είναι ένας που δεν έχει καθόλου μόρφωση, είναι κανονικός λαός, και λες αμάν, αμάν άνθρωπε μου εσύ είσαι ταχυδρόμος που ξέρεις να πεις για τα οικονομικά, αλλά είναι η βουλή του λαού, όπως στην Αρχαία Ελλάδα. Ακριβώς, είναι η φωνή του λαού, μου κάνει πολύ εντύπωση, ο Πρωθυπουργός, ο Πρωθυπουργός της Δανίας, ο Rasmussen, εγώ που είμαι γιατρός τον έχω συναντήσει πάρα πολλές φορές, τον έχω συναντήσει στο αεροδρόμιο, έρχεται στην κοινότητα και τα λέμε, έρχεται στο λαό και συζητάει, είναι οικολόγος, έχει μία καλή μόρφωση αλλά αυτό δεν έχει σημασία, όλοι τόσο πολύ απλοί άνθρωποι, για την εφορία που λενε δεν έχει τόση πολύ μόρφωση, έχει μία απλή μόρφωση και μία μικρή οικονομική σχολή, αυτό δεν σημαίνει ότι είναι χάλια ο άνθρωπος, έχει βοηθούς δίπλα τους που συνεργάζονται σωστά και τα πράγματα λειτουργούν σωστά, δεν βλέπεις διαφθορά, δεν βλέπεις τίποτα. Είδα την εφημερίδα σήμερα το πρωί και το νούμερο ένα θέμα εδώ ήταν ένας διευθυντής σε κάποια εταιρεία ηλεκτρισμού και χρησιμοποίησε λίγα περισσότερα λεφτά σε κάποιο ταξίδι, εντάξει, τέτοια μικρή διαφθορά και την βάζουν στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας, εντάξει. Απόλυτη διαφάνεια δηλαδή. Απόλυτη διαφάνεια, είναι πολύ ενδιαφέρον, χρησιμοποίησε 10,000 ευρώ, για ένα ταξίδι και αυτοί λένε δεν ντρέπονται, τα δικά μας τα λεφτά, εντάξει, που στην Ελλάδα συμβαίνει διαφθορές οικονομικών κονδυλίων εκατομμύρια ευρώ και κανείς δεν λει τίποτα, αντιθέτως σε σέβονται και σε θεωρούν έξυπνο. Ένα άλλο πράγμα που είναι αξιοθαύμαστο είναι το ότι μπορεί να είσαι το παιδί του εργάτη και να σου δοθούν ευκαιρίες να ανεβείς κοινωνικά, οικονομικά, δεν πρέπει να είσαι από τζάκι που λένε, να είσαι από πλούσια οικογένεια. Ακριβώς, η γυναίκα μου δεν είναι από πλούσια οικογένεια, οι γονείς της είναι δάσκαλοι, δεν έχουν ειδική μόρφωση, είχαν την ευκαιρία, όλοι

παίρνουν την ίδια υποτροφία, εσύ αποφασίζεις το μέλλον σου, δεν χρειάζεσαι λεφτά από τους γονείς σου, εγώ φυσικά σαν Έλληνας, ο μεγάλος γιος μου εάν αύριο μεθαύριο πάει να σπουδάσει θα τον βοηθήσω, είναι το ελληνικό, το οικογενειακό το παραδοσιακό, το ελληνικό, φυσικά θα τον βοηθήσω, θα πάρει τα 600 ευρώ αλλά θα τον βοηθήσω, φυσικά θα του πάρω και διαμέρισμα, είναι το ελληνικό, είμαι Έλληνας, έτσι έκαναν και οι γονείς μου, παρόλο που ήμουν στην Δανία έπαιρνα υποτροφία, έβγαζα ένα σωρό λεφτά στο νοσοκομείο αλλά μου στέλνανε στο τέλος κάθε χρόνου ένα ποσό για να τα βγάζω πέρα. Και τώρα που είμαι γιατρός πάντα όταν έρχονται μου δίνουν λεφτά, είναι το ελληνικό, πάντα οι Έλληνες γονείς θα το έλεγα σε πνίγουν με την αγάπη τους, αυτό δεν είναι και πολύ καλό να σου πω την αλήθεια, είναι καλό ότι τους βοηθάει, αλλά είναι υπερπροστασία και ζουν τη ζωή τους μέσω εσένα, μέσω του παιδιού τους, εάν είναι δυνατόν, τους λεω ταξιδέψτε, κάντε, εμείς έχουμε ότι χρειαζόμαστε, δεν χρειαζόμαστε παραπάνω, που ο Δανός είναι πιο εγωιστής, αυτό είναι γεγονός, ο Δανός σκέφτεται τον εαυτό του, ο συντάξιμος μου έχει τρία κορίτσια, ο καθένας τα βγάζει πέρα μόνος του, τα βοήθησε λιγάκι, τους βοήθησε λίγο οικονομικά αλλά καμία σχέση με το ελληνικό φαινόμενο και θα πεις σωστά κάνει και αυτός έχει ζωή και θέλει να ζήσει, να πάει ταξίδια. Και αναλαμβάνουν και ευθύνες έτσι, αλλιώς τους δίνεις, τους δίνεις συνεχώς και έχεις ένα σωρό παιδιά που κάθονται στο σπίτι στους γονείς και τα περιποιούνται, εντάξει, οι διαφορές είναι μεγάλες, η πρώτη γυναίκα μου, μου είπε, στη Δανία να θυμάσαι δύο πράγματα και να μην τα ξεχάσεις ποτέ, νούμερο ένα να μην λες ποτέ ψέματα εδώ δεν λένε ποτέ ψέματα και είναι γεγονός, θα σου πουν την αλήθεια αμέσως, εγώ σαν γιατρός με τους ασθενείς μου εάν έχουν πρόβλημα με ναρκωτικά θα στο πουν αμέσως πως είναι τα πράγματα, νούμερο ένα να μην λες ποτέ ψέματα, νούμερο δύο έχεις κάνει ένα ραντεβού να είσαι πάντα στην ώρα σου, εντάξει, που στην Ελλάδα θα τα πούμε στις 3 η ώρα και έρχεσαι μία ώρα μετά, αυτό το κράτησα σε όλη τη ζωή μου. Κάναμε μία απόφαση να συναντηθούμε σε μία στιγμή θα συναντηθούμε τότε, έτσι λειτουργούν τα πράγματα, ρολόι, και αυτό το ακολουθώ κάθε μέρα. Αρνητικά στη Δανία, άμα έβρισκα, δεν βρίσκω να σου πω την αλήθεια, τα αυτοκίνητα είναι πολύ ακριβά αλλά ποιος τα χρειάζεται, δεν τα χρειάζεσαι γιατί εάν πρόσεξες τα λεωφορεία πάνε συνεχώς, πάνε παντού σε κάθε γωνία, στο δευτερόλεπτο, σε κάθε γωνία του κράτους. Εγώ ποτέ στη ζωή μου δεν είχα κανένα πρόβλημα, άμα ρωτήσεις τον Δανό αμέσως απαντάει πολύ πιο σεβασμός σου δείχνει σαν άνθρωπος από ότι ο Έλληνας, δεν έρχεται να σε αγκαλιάζει, και σε φιλάει και να κάνει όλα αυτά τα νούμερα δεν τα κάνει, δεν είναι υποκριτές, αυτό είναι αλήθεια, έτσι είναι τα πράγματα. (Μερκούριος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 38 ετών)

6.4. Κατηγοριοποιήσεις ταυτότητας – τυπολογία του «ανήκειν»

Όπως έχει ήδη τονιστεί επανειλημμένως, οι ταυτότητες είναι ρευστές και πολυδιάστατες καθώς μεταβάλλονται στο χρόνο και αναπαράγονται κάτω από τις εκάστοτε κοινωνικές και

ιστορικές συνθήκες ενώ ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της υποκειμενικότητας των ατόμων. Στη διάρκεια αφήγησης των διαφορετικών ταυτοτήτων από τα διαφορετικά άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα, αναγιγνώσκονται διαφορετικές κατηγοριοποιήσεις ταυτοτήτων. Ανάλογα με το βαθμό ταύτισης με τα συμβολικά πολιτισμικά στοιχεία, τα εθνικά σύμβολα και κοινά χαρακτηριστικά όπως η κοινή καταγωγή και ιστορικό παρελθόν, ο ελληνικός πολιτισμός και η ελληνική γλώσσα, η θρησκεία, η παράδοση, η εθνική υπερηφάνεια, η κληρονομιά του έθνους, οι αναμνήσεις και οι μύθοι του έθνους, αναδύονται τέσσερις βασικές κατηγοριοποιήσεις του ανήκειν:

- 1) Εθνικιστική – εθνοκεντρική
- 2) Ελληνοκεντρική – προγονολατρική
- 3) Κοσμοπολίτικη – πολυπολιτισμική
- 4) Διεθνικιστική – επιπολιτισμική

Η πρώτη κατηγορία εκφράζει μια έντονη, βαθιά εθνική και πατριωτική ταύτιση. Η δεύτερη κατηγορία εκφράζει μια εσωστρεφή, κλειστή, βαθιά εθνοτική συνείδηση και αρχαιοελληνική ταύτιση. Η τρίτη κατηγορία εκφράζει μια ανοιχτή, εξωστρεφή και πολυπολιτισμική ταύτιση με την έννοια του κοσμοπολιτισμού. Η τέταρτη κατηγορία εκφράζει μια ταύτιση με τη χώρα υποδοχής για μεν τους μετανάστες και αντίστοιχα με τη χώρα προέλευσης για δε τους παλιννοστούντες (Δανία και ΗΠΑ) και συνάδει με την ενταξιακή σχέση με τη χώρα αυτή.

6.4.1. Εθνικιστική – εθνοκεντρική

Η εθνικιστική αντίληψη εκφράζει το εθνοκεντρικό ανήκειν. Βασίζεται στο στερεότυπο ότι ο ελληνικός πολιτισμός έχει την απόλυτη ανωτερότητα έναντι άλλων. Η εθνοτική υπεροχή αποτελεί το κέντρο ανάδειξης αυτής της ανωτερότητας.

Το θέμα είναι ότι ζούμε εδώ αλλά η καρδιά μας χτυπάει ελληνικά σε όλες τις, στο σπίτι, με τους φίλους, κοιτάμε να έχουμε τις επαφές όσο μπορούμε γιατί όλοι είναι πραγματικά πολύ απασχολημένοι και ο χρόνος είναι πολύ λίγος, Σαββατοκύριακα προσπαθούμε τουλάχιστον να συναντιόμαστε εδώ ή στα σπίτια καλούμε φίλους ο ένας τον άλλον, και είναι ωραία, μεταδίδουμε στα

παιδιά μας ότι είναι ελληνικό και ωραίο, προσπαθούμε να πηγαίνουμε στην Εκκλησία μας, έστω 4-5 φορές το χρόνο που γίνεται, αλλά κάθετα ζωντανά μέσα μας γιατί και η πίστη είναι κάτι πολύ ωραίο και ιερό πράγμα, για κάθε οικογένεια, για κάθε άνθρωπο, μεγαλώνει με άλλη δύναμη, και αυτά πιστεύω εγώ σαν άτομο. Αλλά και αυτό ακόμα που προσπαθούμε να δώσουμε στα παιδιά μας αλλά είναι και αυτό ο καθένας είναι πως είναι στην οικογένεια του μέσα, δηλαδή σαν άτομο να δώσω την πίστη στον Θεό στα παιδιά μου γιατί για μένα το παν είναι η πίστη και μετά όλα τα άλλα και η πατρίδα μου, που πίστη και πατρίδα ένα τα βλέπω και είναι ζωντανά μέσα μας και αυτό το πράγμα μας δίνει ακόμα μεγαλύτερη τη δύναμη για την καθημερινότητα της ζωής γιατί είναι και μία χώρα εντάξει, προσπαθούμε να την νιώσουμε σαν δική μας χώρα αλλά και στην πατρίδα μας πολλές φορές που πηγαίνουμε νιώθουμε σαν ξένοι γιατί είμαστε φευγάτοι από πολλά πράγματα αλλά εδώ είμαστε Έλληνες με όλη τη σημασία της λέξης, εδώ είμαστε σε μεγάλο βαθμό Έλληνες, προσπαθούμε σε μεγάλο βαθμό, με γιορτές, με φίλους, εμείς πηγαίνουμε καλοκαίρια, αυτό είναι κάτι που μας γεμίζει γιατί πιστεύω ακόμα και μια χρονιά να μην πάω Ελλάδα για μένα είναι πάρα πολύ δύσκολο, δεν είναι εύκολο τι σημαίνει πατρίδα, είναι το Α και το Ω. Είναι ο ίδιος ο εαυτός πιστεύω, εάν πάψεις να πιστεύεις τον εαυτό σου τον ίδιο είναι σαν να, εάν δεν πιστεύεις στον ίδιο σου τον εαυτό δεν πιστεύεις και στην πατρίδα, έτσι το βλέπω, έτσι απλά. Αλλά υπερηφάνεια ναι, πάρα πολύ. Δεν υπάρχει κάτι καλύτερο, κάτι σπουδαιότερο στην ιστορία και στον κόσμο ολόκληρο από την πατρίδα μας, από την Ελλάδα, και ότι είναι ελληνικό, είναι το παν για όλους, για πάντα, για εμάς είναι ότι πιο τέλειο, ότι πιο καλό υπάρχει (Θεανώ, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 44 ετών)

6.4.2. Ελληνοκεντρική – προγονολατρική

Η ελληνοκεντρική αντίληψη εκφράζει μια βαθιά προγονολατρική θέση και ένα ανήκειν που πηγάζει από έντονη εθνική υπερηφάνεια προτάσσοντας τα επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Βασίζεται στο στερεότυπο ότι ο κλασικός ελληνικός πολιτισμός έχει μια ιδιαίτερη ανωτερότητα και αποτελεί τον πυρήνα ανάδειξης του ευρωπαϊκού και δυτικού πολιτισμού.

Ο Έλληνας έχει μέσα του μία πείρα και αυτή η πείρα είναι η προσωπική του η σκέψη, την έχει αποκτήσει κατά την διάρκεια των χρόνων που έχει ζήσει, η γνώμη μου είναι ότι ο Έλληνας ζει την κάθε μέρα χωρίς καμία μέρα να περάσει χωρίς να μην έχει την εικόνα της Ελλάδας στο μυαλό του, ή από το φαί ή από κάποια συζήτηση, ή από το παιδί του, ή από κάποιον άλλον, και να σκαλίσεις εδώ πέρα και την εφημερίδα να πάρεις θα βρεις την Ελλάδα μπροστά σου, και αυτό είναι και το παράπονο εμένα που έλεγα στην αρχή. Η αρχαία Ελλάδα είναι η βάση του κόσμου. Είναι το στήριγμα όλων των άλλων λαών, χωρών, κρατών, πολιτισμών. Τους λένε αυτούς που μαζεύουν για

κάποιους ανθρώπους, όχι βουλευτές, πως το λενε, πρεσβευτές, δηλαδή προσωπικότητες στο εξωτερικό, δηλαδή έχουνε έναν παραμυθά που τα παραμύθια του που έγραψε στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτα μπροστά σε αυτά που έγραψε ο Αίσωπος, μερικά χρόνια πίσω, έτσι δεν είναι, και όμως εμείς τον Αίσωπο δεν τον κάναμε τόσο μεγάλο όσο αυτοί, δεν λεω να πιάσουμε τον Αρχιμήδη ή κάτι άλλους που έδωσαν κάτι στον κόσμο, που πραγματικά ξεκινήσανε τον ηλεκτρισμό, ή όλα τα άλλα, τα πάντα. Αυτό το παράπονο δηλαδή των ανθρώπων που ζουν στο εξωτερικό και τα βλέπουν αυτά τα πράγματα, γιατί εμείς που έχουμε τόσα, να μας κάνει περήφανους, να με βλέπει εμένα ο Δανός και να με τρέμει! (Ισίδωρος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 67 ετών).

Τώρα εξαρτάται με τον ποιον συζητάς, γιατί εγώ είχα κάνει, όπως σου είπα και στο τηλέφωνο, είχα κάνει μαθήματα μαζί με τους Δανούς, μία διάλεξη και ο Δανός ο καθηγητής της αρχαίας Ελλάδας που ήξερε θαυμάσια όλα τα πράγματα, μίλησε σοκάροντας όλους τους Δανούς όταν μίλησε για όλες τις χώρες την εποχή, και αυτό που έχω να σας πω λει είναι το εξής, οτιδήποτε σκεφτόμαστε για την μοντέρνα Ευρώπη έχει γίνει ήδη στην αρχαία Ελλάδα και το μεγαλύτερο μήνυμα που έχει να δώσει η Ελλάδα στην Ευρώπη είναι ότι κάνουμε μέτρο το συγκρίνουμε με την αρχαία Ελλάδα, αλλά αυτό δεν το ξέρουν όλοι οι Δανοί, εξαρτάται από το επίπεδο τους και πόσο έχουν σπουδάσει, αυτός ήταν καθηγητής. (Βίκτωρας, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 60 ετών).

6.4.3. Κοσμοπολίτικη – πολυπολιτισμική

Η κοσμοπολίτικη αντίληψη εκφράζει ένα σεβασμό προς το διαφορετικό και την πολιτισμική ιδιαιτερότητα του άλλου. Συνοδεύεται από μια ευρωπαϊκή συνείδηση και μια αποδοχή των μειονοτήτων. Η κοσμοπολιτική θέση απορρίπτει κλειστές, ξενοφοβικές αντιλήψεις.

Μπορεί να ακούγεται άσχημο αλλά δεν αισθάνομαι ότι έχω μία πατρίδα, εάν ακούσω ότι συνέβη κάτι άσχημο στην Ολλανδία που έζησα θα αισθανθώ πολύ άσχημα, εάν συμβεί κάτι άσχημο στην Ελλάδα θα αισθανθώ πολύ άσχημα, εάν δω κάτι πολύ ωραίο στην Ελλάδα θα αισθανθώ πολύ υπερήφανα, εάν δω ότι κάτι πολύ ωραίο έγινε στην Ολλανδία αισθάνομαι πάρα πολύ χαρούμενη. Αισθάνομαι επίσης ότι είμαι πολύ Ευρωπαία, δεν νομίζω ότι θα μπορούσα να ζήσω και να αισθανθώ Αμερικάνα ή Βόρειο Αμερικάνα, Καναδέζα, έχω ζήσει στον Καναδά, μπορεί να έχει πολύ ωραία πράγματα αλλά δεν μπορώ να το αισθανθώ σαν ένα μέρος στο οποίο ανήκω. Για εμένα η Ευρώπη είναι ο χώρος στον οποίο ανήκω, ξέρω τα αρνητικά του σε κάθε χώρα υπάρχουν πολλά αρνητικά αλλά μου αρέσει, μου αρέσει που είναι παλιό, μου αρέσει που έχει ιστορία και μου αρέσει που είναι ώριμο και αυτή είναι η πατρίδα μου, δεν ξέρω που είναι τα σύνορα της. Είναι πολλά πράγματα. Μ'αρέσει να περπατάω στο δρόμο και να βλέπω παλιά κτίρια. Για εμένα το να βλέπω σύγχρονα κτίρια δεν μου λει τίποτα όμως ένα κτίριο που πέρασε μέσα από πολέμους και ιστορίες με κάνει να νιώθω

σημαντική και ας μην είμαι μέρος του. Μ'αρέσει η φύση στην Ευρώπη, μ'αρέσει το πράσινο στην Ευρώπη, μ'αρέσει πάρα πολύ το πράσινο, χωρίς ήλιο μπορώ να ζήσω αλλά χωρίς πράσινο δεν μπορώ. Μ'αρέσει του ότι έχει τόσες πολλές γλώσσες αλλά οι άνθρωποι μπορούν ταυτόχρονα να είναι όλοι μαζί και μ'αρέσει πάρα πολύ η ευρωπαϊκή ιδέα, είμαι πολύ ιδεολόγος Ευρωπαϊά γιατί το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δημιουργήθηκε σαν πολιτική ιδέα, υπήρχε πάντα η πολιτική ιδέα άσχετα εάν δημιουργήθηκε ως οικονομική ένωση για να δεχτούν οι άνθρωποι την ιδέα. Αυτός ο διεθνισμός στην πράξη με μαγεύει και μ'αρέσει πάρα πολύ. Ξέρω ότι η Αμερική είναι κάτι άλλο, ζουν πολλοί άνθρωποι από πολλές φυλές μαζί, από πολλούς πολιτισμούς μαζί, δεν μ'αρέσει γιατί εκεί είναι όλοι αυτοί μαζί γιατί δεν μπορούν να ζουν κάπου αλλού μαζί ενώ εδώ είμαστε όλοι μαζί και είμαστε όλοι χώρια και αυτό μ'αρέσει πολύ. Δεν νομίζω ότι ποτέ η Ευρώπη θα γίνει ένα κράτος και γιατί να γίνει, ποιος ο λόγος, γιατί δεν έχουμε πόλεμο ούτε δημιουργούμε μία καινούργια χώρα αλλά ταυτόχρονα η ευρωπαϊκή ιδέα είναι μία πολύ μεγάλη ιδέα γιατί έχει φέρει μαζί τόσους πολλούς λαούς μαζί που έχουν μάθει να ζουν μαζί και ταυτόχρονα χώρια, ο καθένας έχει όλη αυτή την ιστορία και τον πολιτισμό όπου ο καθένας είναι διαφορετικός τον ενώνει και τον χωρίζει, τον μεταδίδει και τον κρατάει δικό του, αυτό είναι πολύ όμορφο, είναι κάτι αλλιώςτικο και αυτό μ'αρέσει. Θα ήθελα πάρα πολύ να δουλεύω στην Ευρωπαϊκή Ένωση παρόλη την γραφειοκρατία που υπάρχει, θάθελα πολύ να είμαι μέρος όλου αυτού του συστήματος, να το μελετήσω, να το μάθω και να το βελτιώσω, δεν ξέρω με ποιο τρόπο ακριβώς αλλά όσο πολύ το μελετάω τόσο πολύ μ'αρέσει και τουλάχιστον θέλω να είμαι Ευρωπαϊά τουλάχιστον τώρα, αργότερα δεν ξέρω, ξέρω ότι πολλοί άνθρωποι, δεν το λρω πολλές φορές γιατί ξέρω ότι πολλοί άνθρωποι δεν το καταλαβαίνουν, ίσως να ακούγεται πολύ μεγαλόστομο και όλα αυτά, αλλά εγώ αισθάνομαι Ευρωπαϊά, όπως ο άλλος αισθάνεται, Έλληνας, Γάλλος, εγώ αισθάνομαι Ευρωπαϊά, και αυτό για μένα μου είναι αρκετό και μάλιστα εφέτος στις Ευρωεκλογές ψήφισα κάποια γυναίκα η οποία είχε πατέρα Έλληνα, μάνα Γαλλίδα, είναι παντρεμένη με Εγγλέζο, ζούσε για πολλά χρόνια στην Αμερική, διδάσκει στην Αγγλία, και η ίδια δήλωσε Ευρωπαϊά, έχω διαβάσει πάρα πολύ, νομίζω ότι έχω διαβάσει όλες τις εργασίες της, τα έχω χρησιμοποιήσει, έχουν άμεση σχέση με αυτά που κάνω και μ'αρέσει πάρα πολύ και ο λόγος που την ψήφισα ήταν αυτός. Αυτό που λρω συνάδει με την ιδέα του κοσμοπολιτισμού, δηλαδή νιώθω κοσμοπολίτισσα. Ναι. Και αυτό επεκτείνεται και στον τρόπο ζωής μας και στην γειτονιά μας που είναι διεθνική. Στον τρόπο που μεγαλώνω τα παιδιά μου και μ'αρέσει πάρα πολύ που τα παιδιά μου έχουν μάθει να σέβονται και να δέχονται την διαφορετικότητα πράγμα που είναι πολύ βασικό για την ζωή τους. Απλώς θα ήθελα πάρα πολύ να βλέπω τους ανθρώπους, όποιοι και εάν είναι και με όποιους και εάν ζούνε να ονειρεύονται γιατί νομίζω ότι είναι πολύ δημιουργικό γιατί όταν ονειρεύεσαι και είσαι χαρούμενος κάνεις και τους γύρω σου χαρούμενους. (Όλγα, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 42 ετών)

6.4.4. Διεθνικιστική – επιπολιτισμική

Η διεθνικιστική αντίληψη εκφράζει ένα συγκερασμό δύο πολιτισμικών διαστάσεων, δηλαδή της εθνοτικής προέλευσης και της επιπολιτισμικής διαδρομής. Η διεθνικιστική θέση εκφράζει μια συνύπαρξη δύο πολιτισμικών συστημάτων όπου επιλέγονται τα θετικά και λειτουργικά στοιχεία από το κάθε σύστημα και απορρίπτονται τα αρνητικά και καταπιεστικά στοιχεία.

Αισθάνομαι Δανός. Ναι. Είμαι εδώ 20 χρόνια αλλά όχι αυτό δεν συνέβηκε από την αρχή. Από την αρχή αισθανόμουν σαν Έλληνας. Πήγαινα στο Πανεπιστήμιο και έλεγα τώρα θα τους δείξω ότι εμείς οι Έλληνες είμαστε πολύ πιο έξυπνοι από τους Δανούς. Αυτή ήταν η πρώτη μου συμπεριφορά και πηγαίναμε στις εξετάσεις και τους έλεγα είμαστε στο νούμερο ένα και όλοι οι άλλοι δεν μπορούν. Ξέρεις σιγά σιγά έγινα λίγο Δανός και ηρέμησα, έπεσα στο δικό τους επίπεδο, φυσικά οι βαθμοί πέσανε, όχι ότι ήταν χάλια, ήταν καλοί, πολύ καλοί, λίγο από όλα και είχα μία άλλη ζωή, γιατί είχα και τον γιο μου, είχα και τον γιο μου όταν σπούδαζα, είχα μία οικογένεια, όλα μπορούσα να τα συνδυάσω, χωρίς να έχει κάποιες επιπτώσεις για την ζωή μου και σιγά σιγά μετά από 20 χρόνια λεω εγώ αισθάνομαι σαν Δανός, δεν είμαι Έλληνας, η γυναίκα μου λει, μην παρασυρθείς, είσαι Έλληνας και πάντα θα είσαι Έλληνας ότι και να πεις θα είσαι πάντα Έλληνας γιατί έχεις το ελληνικό το ταμπεραμάν (ιδιοσυγκρασία), έχεις το ελληνικό να μιλάς, να κάνεις το ένα το άλλο, αυτή πάντα με βάζει στη θέση μου παρόλο που λεω εγώ ότι είμαι Δανός ή καμιά φορά με ρωτάνε οι Δανοί, εσύ Δανός δεν είσαι και τους λεω έχω ελληνική καταγωγή, μου λει τι καταγωγή, ο πατέρας σου Έλληνας είναι, Έλληνας είσαι μου λει, και έχει δικίο φυσικά πάντα Έλληνας θα είμαι αλλά η πίκρα αυτή που έχω ειδικά τα τελευταία 8 χρόνια που δεν μπορούσα να κατέβω κάτω λόγω του στρατιωτικού ζητήματος αυτού, ήμουν σε κάποια θέση που δεν αισθανόμουν κάτι καλό για την Ελλάδα, ποιοτική, δεν αισθανόμουν καθόλου καλά με την Ελλάδα, κακά, έστελνα λεφτά στην Ελλάδα, είχα κάνει τόσα πράγματα, είχα σπουδάσει και αυτοί δεν με θέλουν, κάτι σαν τιμωρία, οπότε αισθανόμουν, αλλά τώρα που κατέβηκα για πρώτη φορά μετά από τόσα χρόνια ήταν σαν κάτι το ελληνικό να ξύπνησε ξανά και αισθάνομαι λίγο περισσότερο Έλληνας από ότι ήμουν πριν από ένα χρόνο. ... Αλλά δεν ένιωσα ποτέ διάκριση ή απομόνωση, δεν ένιωσα ποτέ σαν ξένος. Ποτέ, ποτέ. Ποτέ κανείς δεν με αντιμετώπισε σαν ξένο, με αντιμετώπισαν σαν Δανό, ίσως βέβαια να έπαιξε ρόλο ότι είμαι Έλληνας, ότι είμαι Ευρωπαίος, εάν ήμουν Άραβας και δεν είχα μόρφωση κτλ. μπορεί να μου το λέγανε, εσύ ξένη φεύγα, πήγαινε σπίτι σου, αλλά αυτά τα πράγματα συμβαίνουν στα πολύ χαμηλά κοινωνικά στρώματα, αυτά δεν συμβαίνουν, δεν θα σου πει ποτέ εσύ ξένη πήγαινε σπίτι σου, μπορεί άμα μιλήσεις με τα παιδιά στα εστιατόρια και άλλους να το ζήσανε πάρα πολλές φορές αλλά γενικά σαν Έλληνας, σαν Ευρωπαίος ενεργούν θετικά, όλοι έχουν επισκεφτεί την Ελλάδα, όλοι έχουν να πουν καλό. (...) η μόνη επαφή μου με τα ελληνικά ήταν μία φορά την εβδομάδα στο τηλέφωνο με την μάνα

μου την παίρνω στο τηλέφωνο και μιλάμε δέκα λεπτά, είναι η μόνη ελληνική επαφή που έχω με Έλληνες στην Δανία. Ξέρω έναν Έλληνα που ήρθε εδώ στο νοσοκομείο από την Ελλάδα και με ρώτησε μερικά πράγματα που ήξερα ορισμένα συγκεκριμένα πράγματα αλλά από εκεί και πέρα δεν το βλέπω. Προσωπικά τους Έλληνες στα εστιατόρια δεν τους ξέρω και δεν ξέρω και κανένα άλλο Έλληνα, στο ιατρείο μου δεν έχω από αυτούς που εξετάζω δεν είναι κάποιος Έλληνας ασθενής οπότε δεν έχω επαφή με κανένα Έλληνα, δεν μιλάω με κανένα Έλληνα, όχι ότι έχω καμιά αντιπάθεια με τους Έλληνες αλλά η οικογένεια μου, η δουλειά μου είναι πολύ πιο βασική από ότι να κάθομαι σε ελληνικούς συλλόγους, κτλ. και όπως σου είπα είχα πίκρα μεγάλη από την Ελλάδα οπότε δεν αισθανόμουν ότι να χρησιμοποιήσω τις δυνάμεις μου και τον καιρό μου για τέτοια. Όταν πρωτοήρθα σαν φοιτητής είχα γνωρίσει άλλους Έλληνες φυσικά όταν είσαι μόνος σου ξένος σε μία χώρα και δεν μιλάς την γλώσσα, είχα μερικούς Δανούς φίλους που τους ήξερα από την Ελλάδα και με βοήθησαν πάρα πολύ αλλά φυσικά ήρθα και σε επαφή με κανά δυό Έλληνες όπου έμενα, αυτά αλλά έβλεπα ότι είχαμε διαφορετικούς στόχους αυτούς τους ενδιέφερε να δουλέψουν στα εστιατόρια, να πάρουν τις κοινωνικές παροχές, κανένας από αυτούς δεν είχε στόχο για μόρφωση ή για τίποτα άλλο, εγώ προσπάθησα να έχω ένα Πανεπιστημιακό βαθμό και να συνεχίσω από εκεί και πέρα, οπότε σιγά σιγά οι επαφές μας κοπήκανε πολύ γρήγορα. Αλλά η ελληνική παράδοση, οι ρίζες, η θρησκεία, ο πολιτισμός, είναι πολύ σημαντικά. Είναι σημαντική, είναι σημαντικό, είμαι περήφανος που είμαι Ορθόδοξος Χριστιανός, δεν την άλλαξα ούτε θα την άλλαζα ποτέ την θρησκεία μου, εάν είμαι περήφανος που είμαι Έλληνας; Είμαι περήφανος που οι Ολυμπιακοί πήγαν τόσο καλά και κερδίσαμε το ευρωπαϊκό κύπελλο, είμαι γενικά περήφανος που είμαι Έλληνας, είμαι περήφανος, δεν ντρέπομαι για αυτό και για τίποτα, αλλά οι παραδόσεις και αυτά σιγά σιγά διαφθείρονται, βλέπεις τα μωρά μου τώρα που είναι το μόνο που είναι το ελληνικό τους όνομα από εκεί και πέρα είναι δανεζάκια, πολύ δανεζάκια από εκεί και πέρα, πόσο επαφή θα έχουν με την Ελλάδα εξαρτάται από εμένα, εξαρτάται από αυτά τι θέλουν, δεν ξέρω πως θα είναι τα πράγματα αλλά όπως το βλέπω εγώ όταν πας στη δεύτερη, τρίτη γενεά χάνονται, χάνονται, είναι μερικοί πολύ φανατικοί που προσπαθούν να μάθουν τα παιδιά τους ελληνικά κτλ. που προσπαθούν να τα διατηρήσουν αλλά εξαρτάται και από τους γονείς άμα το κάνουν άμα δεν το κάνουν το χάνουν. (Μερκούριος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 38 ετών)

6.5. Πολυπολιτισμικοί προσδιορισμοί και προσανατολισμοί του αποκλεισμού

Τα άτομα ενώ ζουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία στα όρια του τοπικού, δεν παύει η ζωή τους και άρα και η ταυτότητα τους να διαμορφώνεται και από παράγοντες που εντοπίζονται εκτός τοπικών ορίων σε ένα πλαίσιο διεθνικότητας. Η έννοια του παγκόσμιου χωριού εκφράζει αυτού του είδους τη διείσδυση σε τοπικό επίπεδο. Αναμφισβήτητα, η «διάβαση

πολιτισμικών ορίων μέσω της εκπαίδευσης, του ταξιδιού, και της κατανάλωσης της ετερότητας όχι μόνο επιτρέπει τη συγκριτική αυτοσυνείδηση αλλά θέτει τις προϋποθέσεις για πολλαπλές «δύνητικές ζώες» οι οποίες ενσαρκώνονται σε νέες εμπειρίες» (Γαλάνη-Μουτάφη, 2003: 421).

Οι νέες αυτές εμπειρίες δεν μπορούν να ταξινομηθούν αυτόματα σε θετικά ή αρνητικά βιώματα. Παρά το αυτόνομο, συνειδητό της απόφασης, είτε πρόκειται για μετανάστευση είτε για παλιννόστηση, η ίδια η κινητικότητα συμπεριλαμβάνει διαντιδράσεις μεταξύ πολλαπλών πολιτισμικών συστημάτων. Έτσι, «η προσπάθεια κατανόησης τέτοιων εμπειριών προωθεί την αυτοδιερεύνηση, ανακαλύπτοντας έτσι πως ο εαυτός ως συνείδηση συνιστά ένα δυναμικό φαινόμενο. Εν μέσω μιας τέτοιας διαδικασίας (ενδοσκόπησης), το υποκείμενο καθίσταται ένας διττός εαυτός, αποτελούμενος από το αναστοχαζόμενο υποκείμενο και το ίδιο το υποκείμενο ως αντικείμενο αναστοχασμού (δηλαδή τον παρελθόντα και μέλλοντα εαυτό) (Γαλάνη-Μουτάφη, 2003: 421). Σε αυτή τη διαδρομή αναστοχαστικότητας η άφιξη στην συνειδητότητα των εμπειριών δεν είναι ούτε εύκολη ούτε ανώδυνη για τα κοινωνικά υποκείμενα. Σε κάποιο επίπεδο μοιάζει θεραπευτική αυτή η αυτο-ανάγνωση αλλά επίσης εμπεριέχει πολλές φορές και πόνο. Ο πόνος πηγάζει και από τις εμπειρίες τις ίδιες, όπως το να βιώνει κανείς την αποξένωση, την περιθωριοποίηση, την απόρριψη (π.χ. ανεργία, γραφειοκρατία, αντιαμερικανισμός κτλ.) αλλά και από την διαδικασία την ίδια της ενδοσκόπησης. Όλες αυτές οι διεργασίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την μορφοποίηση της ταυτότητας των υποκειμένων. Σε αυτή την ενότητα θα φωτιστούν οι επιπλοκές, οι αμφισημίες και οι συμβιβασμοί που τα κοινωνικά υποκείμενα περιγράφουν μέσα από τις εμπειρίες τους.

Στην εποχή που επικρατεί η ιδεολογία του περιορισμού και της πειθαρχίας σε σημείο καταναγκασμού, η αντίδραση συμμετεχόντων είναι προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή στη κριτική της έλλειψης οργάνωσης κυρίως στο δημόσιο φάσμα αλλά όχι μόνο, η έλλειψη εξυπηρέτησης των πολιτών και η αχαλίνωτη γραφειοκρατία. Αυτά τα σχόλια αφορούν στην περίπτωση της Ελλάδας και την εμπειρία της παλιννόστησης που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια.

Στη περίπτωση όμως της μετανάστευσης, η προσαρμογή ποικίλει. Ας εξετάσουμε τις πτυχές των δυσκολιών και τις αμφιθυμίες που προκύπτουν από τον τρόπο ζωής στη Δανία. Όταν διερωτάται ο Ματθαίος εάν αντιμετώπισε δυσκολίες προσαρμογής, εάν αναπολούσε την Ελλάδα, εάν ένιωθε νοσταλγία και εν κατακλείδι εάν ήθελε να επιστρέψει στη χώρα καταγωγής του, απαντά:

Νομίζω ότι ο κάθε άνθρωπος αναλόγως το πως σκέπτεται και το πως ζει, ο τρόπος της ζωής του μπορεί να μείνει και μόνος του, οπουδήποτε μπορεί να μείνει εάν έχει τα πράγματα εκείνα που θέλει. Εγώ βέβαια δεν είχα τα πράγματα που ήθελα εδώ, αλλά επειδή συναισθηματικά δεν μπορούσα να το ξεπεράσω όλα αυτά που έκανα, την γυναίκα μου και τα παιδιά μου και να σηκωθώ να φύγω, προσαρμογή όχι, δεν είχα πρόβλημα, πρόβλημα εργασίας είχα, γιατί είναι στον άνθρωπο, άλλοι μπορούν να το πολεμήσουν, εγώ δεν είμαι ο άνθρωπος που το πολεμά το θέμα, περιμένω να έρθουν τα πράγματα σε μένα, το μόνο που έχω μάθει εδώ, που έμαθα όλα αυτά τα χρόνια, μάλλον από την αρχή, έμαθα ότι, η ζωή είναι σκληρή, δεν υπάρχουν αυτό και θα κάνω εκείνο, τράβα και ξεκίνα, εκείνο που έμαθα και ευχαριστώ τη Δανία είναι ένα πράγμα ότι σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου να πάω εγώ μπορώ να επιζήσω. Σκληραγωγήθηκα. Βεβαίως. Πράγμα που δεν θα έκανα ποτέ στην Ελλάδα, γιατί η Ελλάδα είναι οικογένεια, το παιδί μας έμαθε να κάνει αυτό το πράγμα, θα προσπαθήσουμε να βρούμε μία δουλειά να το κάνει. Ενώ εδώ Θεός είσαι, δεν υπάρχουν δουλειές για Θεούς. Πάρτο φυτάρι και τράβα. Αυτό είναι, η προσαρμογή, προσαρμόζεσαι θέλεις δεν θέλεις. Δεν υπάρχει δεν μπορώ. Άλλο στην Ελλάδα, και πως είχα ζήσει στην Ελλάδα πριν να έρθω εδώ. (Ματθαίος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 62 ετών)

Ο Ματθαίος έχασε τον πατέρα του κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου όπου τον συνέλαβαν και τον εκτέλεσαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης της Γερμανίας. Κατά τη διάρκεια των τηλεφωνικών συνομιλιών που ακολούθησαν μετά την πρώτη μας συνάντηση μου ομολόγησε ότι όλα αυτά τα χρόνια δεν είχε το ψυχολογικό σθένος να επισκεφτεί τον τάφο του πατέρα του στη Γερμανία όπου πρόσφατα έχει μετακομίσει και η κόρη του Ματθαίου αφού δεν έβρισκε κάποια επαγγελματική απασχόληση στη Δανία. Ο Ματθαίος κατάγεται από εύπορη οικογένεια και παρά την θλιβερή απουσία του πατέρα του η οικογένεια του είχε την οικονομική άνεση να του παρέχει όλες τις ευκαιρίες σπουδών αλλά και διασκέδασης και ταξιδιών στο εξωτερικό. Σε ένα από αυτά τα ταξίδια από το Παρίσι στη Δανία γνώρισε και την γυναίκα του και αυτός ήταν ο μοναδικός λόγος της

μετανάστευσης του εκεί και η τελική ρήξη με την οικογένεια του. Έτσι ενώ ήταν καλλιτέχνης δεν μπόρεσε να ασχοληθεί επαγγελματικά με τη ζωγραφική και τη σκηνογραφία που είχε σπουδάσει και που αγαπούσε πολύ. Για να συντηρήσει την γυναίκα του και τα τρία του παιδιά χρειάστηκε να κάνει για πολλά χρόνια σκληρές χειρονακτικές και επικίνδυνες εργασίες. Λόγω ενός σοβαρού τραυματισμού και σωματικού προβλήματος πήρε μια πρόωρη σύνταξη και τώρα έχει αποσυρθεί στο ατελιέ που έχει φτιάξει για τον εαυτό του. Πιστεύει ότι ήταν θύμα διάκρισης από τους Δανούς και δεν του δόθηκε ποτέ η ευκαιρία να δείξει το ταλέντο του. Το θέμα αυτό συζητήθηκε και κατά τη διάρκεια ομάδα εστίασης με άλλους δύο συνομήλικους φίλους του Ματθαίου, τον Βίκτωρα που είναι αρχιτέκτονας και τον Λουκά που είναι συνταξιούχος ξυλουργός και επιχειρηματίας. Οι γνώμες των φίλων δίστανται ως προς το θέμα της διακριτικής μεταχείρισης:

Εφόσον είσαι ξένος, εμένα προσωπικά δεν μου έκαναν αποκλεισμό, εγώ πάντα κοίταζα να έχω γνωριμίες όσο το δυνατόν περισσότερες και μεγαλύτερες, και όταν ήταν να ψάξω για δουλειά δεν είχα πρόβλημα, έλεγα τι ήθελα και με συστήνανε, αλλά από την πρώτη μέρα που έβαλα το πόδι μου και ειδικά για την δουλειά να πάω κοίταζα διασυνδέσεις και αυτό με έχει σώσει εμένα και έχει επιβεβαιωθεί. Ήταν σωστή η σκέψη δεν ξέρω εσείς τι γνώμη έχετε; (Βίκτωρας, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 60 ετών)

Εγώ δεν αντιμετώπισα τέτοιου είδους προβλήματα. Να πω ότι ξέρεις με αδικήσανε οι Δανοί. Είναι φυσιολογικό ότι κάποιος διακρίνεται. Το χαρακτηριστικό των Δανών πιο είναι. Εάν πάμε στην κατώτερη τάξη, στους εργάτες, ή στους τεχνίτες ας πούμε και πεις εγώ μου έτυχε ας πούμε, πολλές φορές, μεταξύ είκοσι, τριάντα, τριανταπέντε, σε τέχνη, σε τέχνη πολλοί από αυτούς είναι καλύτεροι από εμένα, όμως δεν είχαν την θέληση ή την ψυχική δύναμη να αναλάβουν πρωτοβουλία. Ενώ εγώ για πολλά χρόνια είχα την πρωτοβουλία ενώ αυτοί που ήταν καλύτεροι από εμένα για πολλά χρόνια, ερχόντουσαν και ρωτάγανε εμένα για να πάρουν μία απόφαση, δηλαδή δεν παίρνουν απόφαση, ενώ η τέχνη αυτουνού επειδή ήξερε την δουλειά αυτή και ήταν καλύτερος από εμένα και όμως θα ερχόταν να ρωτήσει εμένα γιατί ένιωθε μία ανασφάλεια, το κατάλαβες τι έγινε και αυτό το έχω ζήσει πολλές φορές. (Λουκάς, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 65 ετών)

Όταν συζητήθηκε το θέμα της Ελλάδας των αλλαγών, πολιτισμικών και κοινωνικών, οι παρατηρήσεις κυμάνθηκαν από κλειστοφοβικές, εθνοκεντρικές, ξενοφοβικές και ρατσιστικές σε πιο μετριοπαθείς κριτικές για τις νέες συνθήκες ζωής στην Ελλάδα:

Αυτούς εκεί στην Ελλάδα που με πονάει εμένα τους έχουν κουβαλήσει όλους στην Ελλάδα, δεν ήρθαν μόνοι τους, από τη στιγμή που έρχεται ένας ξένος στην Ελλάδα σε μία χώρα ανοργάνωτη, ανοργάνωτη, έρχεται αυτός μέσα εκεί πέρα δεν το γνωρίζει κανένας, ότι θέλει κάνει, ούτε Αστυνομία υπάρχει, ήταν λάθος να το κάνουνε, να πουν όχι κύριε, εμείς είμαστε ανοργάνωτοι δεν μπορούμε να σε βάλουμε μέσα. Εδώ στη Δανία δεν μπορώ να σε βάλω μες στο σπίτι μου, υπάρχει και κρύο. (...) Για αυτό σαν μετανάστης, σαν μετανάστης, εδώ για να καταλάβεις το σύστημα πρέπει να γεννηθείς εδώ πέρα, και κανένας από αυτούς, εάν δεν έχεις γεννηθεί εδώ πέρα να πεις ότι το σύστημα αυτό μου αρέσει, έτσι πρέπει να είναι, να με γαλουχήσουνε, να μου μάθουνε ότι το σύστημα είναι καλό, δεν μπορείς να ζήσεις, για αυτό δεν υπάρχουν Έλληνες. Εγώ προσωπικά αυτό το σύστημα, επειδή μου έχει δοθεί η δυνατότητα να το δω από πολλές πλευρές και είχα την ευκαιρία να το δω, νομίζω ότι είναι σωστό για αυτή τη χώρα γιατί δεν μπορείς να ζήσεις διαφορετικά. Δηλαδή θα πρέπει να δουλεύουμε, να δίνουμε τα λεφτά στο κράτος και το κράτος να φροντίζει για εμάς, γιατί δεν έχουμε τον πολιτικό ο οποίος κλέβει, (...) Θα σου πω εγώ. Οφείλεται σε δύο πράγματα. Ξαφνικά στην Ελλάδα την ωραία έρχονται άνθρωποι άλλοι, ενώ πηγαίναμε πολύ ωραία, διορθωνόμαστε πολύ ωραία, ξαφνικά σπάει ο κομμουνισμός και έρχονται άνθρωποι ανήθικοι στην Ελλάδα οι οποίοι φέρνουν τον γκανστερισμό, φέρνουν την ανήθικη ζωή, φέρνουν τις γυναίκες και συγχρόνως η Ευρώπη δίνει χρήματα στην Ελλάδα, τα χρήματα αυτά που δίνει, το ανίκανο ελληνικό κράτος δεν μπορεί να τα μαζέψει, τα χρήματα τα δίνει στο λαό για να δουλέψει ο λαός, να φτιαχτεί η Ελλάδα αλλά συγχρόνως πρέπει να είσαι εις θέση να μαζέψεις αυτά τα χρήματα δια μέσου του ΦΠΑ, όπως είναι η εφορία, όπως είναι άλλοι τρόποι. (Λουκάς, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 65 ετών)

Στην Ελλάδα έχω παρατηρήσει ότι οι άνθρωποι λόγω το ότι αυξάνεται η πίεση που έχουν και στην κοινωνική τους ζωή και στην επαγγελματική τους ζωή έχουν αρχίσει να αποξενώνονται πάρα πολύ, πλησιάζουμε δηλαδή αυτό το ευρωπαϊκό και δανέζικο πρότυπο, τους φίλους μας τους βλέπουμε μία φορά την εβδομάδα στην καλύτερη περίπτωση, μία φορά τον μήνα στην χειρότερη περίπτωση πράγμα που κάνουν και οι Δανοί και βλέπουμε ότι δεν είναι και τόσο κοινωνικοί και σίγουρα έχει αυξηθεί, επειδή ζω και στο κέντρο της Αθήνας, έχει αυξηθεί κατά πολύ το στρες στο κέντρο, που μπορεί κανείς να το δει στη συμπεριφορά οδήγησης στην συμπεριφορά σε άσχετους ανθρώπους στο δρόμο, σε ένα κατάσταση, παντού. Έχει αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό για μένα του Έλληνα ως προς το μέλλον του, εγώ προσωπικά θεωρώ ότι μπορεί να μην πάρω ποτέ σύνταξη στη ζωή μου και αυτό μου δημιουργεί μεγάλη ανασφάλεια γιατί ξέρω ότι σήμερα πληρώνω για κάτι που μπορεί ποτέ να μην λάβω και τι θα γίνω εκείνη την μέρα, θα μείνω στο δρόμο ας πούμε σαν το σκυλί, και σίγουρα έχει αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό η αμφιβολία κατά με του Έλληνα για το σύστημα, δηλαδή το σύστημα δεν είναι καλό και ξέρω πολλούς ανθρώπους που ψηφίζουν ούτε καν το μη χείρον, ψηφίζουν τυχαία,

δηλαδή είναι όλοι τόσο χάλια που δεν ξέρουν ποιον να διαλέξουν. Αυτό μου έχει συμβεί εμένα πολλές φορές. Πολλές φορές δηλαδή δεν θέλω να ψηφίσω κανέναν γιατί κανείς δεν με εκφράζει καθόλου και ξέρω ότι οποιοσδήποτε να βγει από τα δύο μεγάλα κόμματα δεν μου κάνει ας πούμε. Και έχουν αλλάξει και οι σχέσεις. Αυτό βέβαια, πάει πακέτο με την αποξένωση, προφανώς τα άτομα έχουν αρχίσει να ανεξαρτητοποιούνται, το οποίο δεν είναι και κακό γιατί σίγουρα δεν μπορείς να είσαι 35 χρονών και να μένεις με την μαμά και τον μπαμπά σου, αυτό είναι κακό για το μέλλον σου, το να φεύγεις από το σπίτι αυτό είναι θετικό αλλά σίγουρα δεν έχουν τον χρόνο που είχαν παλιά να περνάνε με την οικογένεια τους και σίγουρα και στις σχέσεις δημιουργεί πρόβλημα γιατί πλέον μπαίνεις στην διαδικασία να λες τώρα έχω όλα αυτά τα πράγματα αξίζει να δω τον άλλον, μήπως να κάτσω καλύτερα μόνος μου να τελειώσω τις δουλειές μου γιατί δεν ξέρω τι. Οπότε η πρώτη δυσκολία που θα εμφανιστεί στη σχέση θα πεις, ας το καλό, έχω τόσα άλλα να κάνω, χέστο, θα βρω μία πιο εύκολη κατάσταση γιατί αυτή η κατάσταση μου τρωει χρόνο από αυτόν που δεν έχω, δηλαδή, πλέον το πιο ακριβό αγαθό στη ζωή μας έχει γίνει ο περιορισμένος μας χρόνος. Και αυτό μας έχει κάνει πιο εγωιστές θα έλεγα και δεν συμβιβάζομαστε όσο παλαιότερα.

Μετά σκέφτομαι την πρόσφατη μετατροπή της Ελλάδας σε πολυπολιτισμική χώρα και την εμφάνιση μεταναστών. Η γενικότερη αντίδραση του ελληνικού πληθυσμού στο φαινόμενο της μετανάστευσης πιστεύω ότι είναι κακή. Και κρίνω και από προσωπικό μου βίωμα. Εγώ μένω στο κέντρο της Αθήνας σε μία περιοχή η οποία πλέον έχει γεμίσει αρκετούς τέτοιους μετανάστες, δεν σου λρω ότι είναι όλοι παράνομοι αλλά ένα μέρος αυτών είναι και σε πληροφορώ τα τελευταία χρόνια προτιμούσα να έχω κάποιον σπίτι μου και ας μην ήταν ο άνθρωπος της ζωής μου μόνο και μόνο για να μην κοιμάμαι μόνη μου το οποίο είναι φοβερή υποβάθμιση της ζωής και το κατάλαβα αυτό ερχόμενη εδώ όπου πραγματικά ένα από τα πράγματα που νιώθω είναι η απόλυτη ασφάλεια, 3 η ώρα το βράδυ περπατάω στο δρόμο μόνη μου, τραλαλά , τραλαλά, στην Αθήνα μετά τις 10 σκέφτομαι να βγω έξω να πάρω τσιγάρα, δεν βάζω ποτέ φούστα μίνι να πάω κάπου εάν έχει νυχτώσει, ποτέ, ποτέ, εκτός εάν έρθει κάποιος να με πάρει με το αυτοκίνητο έξω από την πόρτα μου και να με γυρίσει, αυτό το πράγμα με κάνει δυστυχισμένη, αυτή η εγκληματικότητα στην Αθήνα. Ναι, ναι, και θεωρώ επειδή έχουν συμβεί και τόσα γεγονότα και στην επαρχία και στην Αθήνα και η τηλεόραση έχει αλλάξει τελείως και μας τα παρουσιάζει όλα τραγικά, γιατί προσπαθούνε να επιτύχουν τηλεθέαση και επειδή δυστυχώς ο κόσμος θέλει την τραγωδία για να σιμπήσει το κάνουν έτσι, λοιπόν μας έχουν δημιουργήσει ένα τέτοιο πρόβλημα. Εγώ το βλέπω και στο εξοχικό μου και στον τόπο καταγωγής μας, οι άνθρωποι είναι αρκετά ρατσιστές, φοβούνται και σου λρω στην Ελλάδα δεν υπάρχει κάποιο μέρος να νιώθω ασφαλής να μείνω πέντε μήνες και να κοιμάμαι μόνη μου στο σπίτι το βράδυ. Δεν πιστεύω ότι υπάρχει ένα σπίτι στο οποίο θα είμαι ασφαλής, εκτός εάν βάλω, πως το λένε, συστήματα ασφαλείας, εάν πάρω κανένα πελώριο σκυλί γιατί δυστυχώς υπάρχουν αυτοί οι άνθρωποι και φοβάμαι ότι τώρα μετά το τέλος των Ολυμπιακών Αγώνων επειδή πολλοί από αυτούς

βρίσκονταν στην Ελλάδα ευκαιριακά για να βγάλουν κάποια χρήματα μπορεί να παραμείνουν και να αυξήσουν το πρόβλημα. Ελπίζω να έχω άδικο. (Ιουλία, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 32 ετών)

Εκτός από τις «κραυγές» αγωνίας ενός «εθνικιστικού» προσανατολισμού συναντάμε και πιο «ψύχραιμες» αξιολογήσεις του «διαφορετικού» στην Ελλάδα αλλά σαφέστατα με μια διάχυτη «ανησυχία» ξενοφοβικής τάσης:

Κοίταξε πιστεύω ότι η μεγαλύτερη αλλαγή από το '89-'90 που έφυγα εγώ είναι ότι ξεκίνησε το κύμα της μετανάστευσης, αυτό δεν υπήρχε πριν φύγω εγώ, η Αθήνα ήταν μία πόλη ασφαλής τουλάχιστον από αυτό που θυμάμαι εγώ, το perception (η αντίληψη) των Αθηναίων για την πόλη και οι γειτονίες της Αθήνας δεν είχαν πως να το πω αυτή την ισχυρή γεωγραφία της πόλης, ότι εκεί δεν πηγαίνουμε, εκεί δεν μένουμε, εκεί δεν κάνουμε γιατί μένουν αυτοί, αυτό ήταν κάτι καινούργιο ή η Ομόνοια, το κέντρο της Ομόνοιας, αυτά τα πράγματα με ξενίζουν κάπως δεν μπορώ να τα συνηθίσω όταν πηγαίνω εκεί. Ένα άλλο θέμα εκτός από αυτό των μεταναστών και της κοινωνικής ασυμμετρίας στην Ελλάδα, ένα άλλο είναι το θέμα είναι των ΜΜΕ και πάλι η ιδιωτική τηλεόραση όταν έφυγα εγώ μόλις είχε ανοίξει, μόλις είχε ξεκινήσει, τώρα υπάρχει μια έκρηξη δηλαδή ανοίγεις την τηλεόραση στην Ελλάδα και κάθε φορά υπάρχουν κανάλια, εκπομπές, άνθρωποι σε εκπομπές, τηλεοπτικές εμπειρίες που δεν τις συναντούσαμε πριν και αυτό πιστεύω έχει αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο ο σύγχρονος Έλληνας, η σύγχρονη Ελληνίδα έχει επαφή με την πραγματικότητα. Αυτή η τηλεοπτικοποίηση της καθημερινότητας είναι κάτι που ενώ ξεκίνησε πριν το '90 πριν φύγω δηλαδή το βλέπω όλο και πιο έντονο από τότε μέχρι τώρα και ίσως την τελευταία πενταετία, εξαιτία όλο και περισσότερο. Αυτά τα δύο θα σου έλεγα. Κάτι άλλο που έχω παρατηρήσει αλλά δεν είμαι σίγουρη και το λέω με επιφύλαξη, είναι στον Πανεπιστημιακό χώρο, στην τριτοβάθμια εκπαίδευση υπάρχει μια τάση προς διεθνοποίηση που δεν υπήρχε όταν ήμουν φοιτήτρια εγώ ήμασταν με την μία καθηγήτρια και το ένα σύγγραμμα, τα πράγματα τα βλέπω πιο ανοικτά, πιο κοσμοπολίτικα να τα πω έτσι, πιο διεθνοποιημένα, πράγμα που είναι πάρα πολύ καλό γιατί ανοίγουνε κανάλια για Έλληνες να φεύγουν για έξω, για ξένους να έρχονται στην Ελλάδα αλλά πάλι δεν μπορώ να σου δώσω μία ολοκληρωμένη εικόνα και αξιολόγηση γιατί δεν είμαι μέσα στο σύστημα και δεν ξέρω τι γίνεται, απλά σου λέω αυτά τα τρία πραγματάκια που μου έρχονται στο μυαλό σε σχέση με αυτό που μου έθεσες. (Ρεβέκκα, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 43 ετών)

Επιπρόσθετα, αλλαγές παρατηρούνται και στις ανθρώπινες σχέσεις:

Πολλές, έχω δει πολλές αλλαγές στην Ελλάδα και πολλές είναι καλές και πολλές είναι κακές.

Χαίρομαι γιατί η Ελλάδα προχωράει και γίνεται μία σύγχρονη χώρα μου αρέσει που βλέπω ότι η υποδομή δημιουργείται και η ζωή γίνεται από αυτή την άποψη καλύτερη από την άλλη λυπάμαι γιατί ενώ μου αρέσει η Ελλάδα δεν μου αρέσουν οι άνθρωποι και πολλές φορές θέλαμε να γυρίσουμε για αυτούς τους ανθρώπους αλλά πέρα από τους δικούς μου ανθρώπους οι νέοι Έλληνες δεν μου αρέσουν, δεν μ'αρέσουν γιατί, και δεν είναι, νομίζω ότι οι Έλληνες έχουν παρόλο που έχουν όλη αυτή την ιστορία πίσω τους, όλο αυτό τον πολιτισμό, είναι πιο απολιτισμικοί από τους περισσότερους λαούς που γνωρίζω, ίσως να γνωρίζω και τους λάθος ανθρώπους. Υπάρχει δηλαδή μια ιστοπέδωση, μια κατάπτωση πολλών αξιών, πολλών αρχών. Παλιότερα δηλαδή νόμιζα ότι οι Έλληνες είναι φιλόξενοι, δεν πιστεύω ότι οι Έλληνες είναι φιλόξενοι. Παλιότερα νόμιζα ότι οι Έλληνες είναι γενναιοδωροι, δεν πιστεύω ότι οι Έλληνες είναι γενναιοδωροι. Παλιά, α, επίσης πιστεύω ότι οι Έλληνες είναι τεμπέληδες και περιμένουν πάντα περισσότερα από τους άλλους, είτε είναι κράτος, είτε αυτό είναι γείτονες, είτε αυτό είναι συγγενείς είτε είναι φίλοι. Έχουν αδικαιολόγητες απαιτήσεις. Ναι πάντα περιμένουν ότι κάποιος άλλος πρέπει να κάνει αυτό που πρέπει να κάνουν αυτοί.

Όταν ρώτησα την Όλγα εάν πιστεύει ότι αυτά τα φαινόμενα προέρχονται από μια επίδραση της παγκοσμιοποίησης δηλαδή αυτή η αλλαγή του νεοέλληνα του τρόπου ζωής, δηλαδή η μεταμόρφωση σε κοινωνικό, οικογενειακό, σε προσωπικό, σε ατομικό επίπεδο, μου απάντησε το εξής:

Νομίζω ότι η επίδραση της παγκοσμιοποίησης είναι μικρότερη σε αυτό το φαινόμενο, νομίζω ότι είναι, πιστεύω ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα ήταν ότι η Ελλάδα πέρασε από μία δικτατορία σε μία αναρχία η οποία θεωρήθηκε σοσιαλισμός. Δεν είμαι συντηρητική ούτε είμαι δεξιά αλλά δυστυχώς νομίζω ότι αυτά τα χρόνια της σοσιαλιστικής κυβέρνησης μπορεί να είχαν θετικά αποτελέσματα αλλά είχαν και πάρα πολύ αρνητικά αποτελέσματα, δυστυχώς. Δεν ξέρω εάν υπήρχε έξαρση της διαφθοράς ή απλώς φάνηκε αλλά πάντα είναι όπως ένας πολύ φτωχός που κερδίζει στο λόττο και δεν ξέρει πως να χρησιμοποιήσει τα χρήματα του και γίνεται νεόπλουτος. Ίσως αυτό συνέβη με πάρα πολλούς πολιτικούς και νομίζω ότι το πρόβλημα δεν ήταν με αυτούς τους πολιτικούς που είχαν πάρα πολύ υψηλές θέσεις, εξαιτίας του ότι δεν υπήρχαν και δεν υπάρχουν θεσμοί, ήταν σε όλη την κλίμακα. Σε όλη την κλίμακα, ωριμότητα για σωστή χρήση είτε χρήματος ήταν αυτό είτε διακυβέρνησης, δύναμης, δεν είναι απαραίτητο πάντα ότι η διαφθορά έχει να κάνει με τα λεφτά αλλά και με την δύναμη. Κατάχρηση εξουσίας. Ναι.

Άλλη μία παρατήρηση είναι ότι τα τελευταία χρόνια, την τελευταία δεκαετία συγκεκριμένα, η Ελλάδα, από χώρα εξαγωγής μεταναστών, έχει γίνει χώρα εισαγωγής μεταναστών και έχει

υιοθετήσει μία πολυπολιτισμική εικόνα αλλά κατά συνέπεια υπάρχουν και πολλές εξάρσεις ξενοφοβίας και ρατσισμού κυρίως εναντίον των Αλβανών οι οποίες είναι εμφανείς στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και από συγκεκριμένη ομάδα του τύπου. Ρώτησα την Όλγα εάν αυτή στον τόπο καταγωγής της όταν επιστρέφει τα καλοκαίρια παρατηρεί τέτοια φαινόμενα και εάν ακούει τέτοιες συζητήσεις.

Εγώ ξέρω Αλβανούς στην οικογένεια μου γιατί στην επιχείρηση του πεθερού μου δουλεύουν Αλβανοί και μάλιστα όχι μόνο Αλβανούς, ξέρω και Ρώσους και Βούλγαρους και έχω προσωπική επαφή με τους ανθρώπους αυτούς οι οποίοι είναι όπως ήταν οι Έλληνες μετανάστες του '60 όταν πήγαν στην Γερμανία. Φυσικά υπάρχει μία γενική άποψη ξενοφοβίας και ρατσισμού αλλά σε προσωπικό επίπεδο δεν νομίζω ότι είναι τόσο έντονη και νομίζω ότι εάν πας σε ένα μικρό χωριό οι άνθρωποι σε προσωπικό επίπεδο αντιμετωπίζουν τον Αλβανό όπως αντιμετωπίζουν και τους άλλους χωριανούς όταν τους γνωρίσουν. Το φαινόμενο της ξενοφοβίας δεν είναι ελληνικό φαινόμενο, είναι φαινόμενο παγκόσμιο και ιδιαίτερα ευρωπαϊκό και έχει να κάνει με οικονομική κρίση αλλά το γεγονός ότι η Ελλάδα έχει υψηλή ανεργία συμβάλλει το γεγονός αυτό σε μεγαλύτερο βαθμό στην ξενοφοβία, βέβαια δεν πιστεύω ότι οι Έλληνες θα κάνανε τις δουλειές που κάνουν οι Αλβανοί οπότε είναι ένα πλαστό πρόβλημα και το γεγονός ότι οι Αλβανοί παίρνουν τις δουλειές μας δεν νομίζω, είναι ανακριβές.

Στη συνέχεια ρώτησα την Όλγα εάν στις σχέσεις των δύο φύλων, στη θέση της γυναίκας έχει δει κάποια διαφορά:

Έχω δει μία μικρή διαφορά, πιστεύω ότι στην Ελλάδα η γυναίκα είναι πολύ πίσω και αυτό με ενοχλεί αφάνταστα και αυτό ενοχλεί και τα παιδιά μου που το παρατηρούν ζώντας στο εξωτερικό. Για παράδειγμα η κόρη μου εκνευρίζεται όταν βγαίνουμε το πρωί βλέπει μόνο άντρες έξω και μου λει δεν μ'αρέσει εδώ γιατί βλέπουμε μόνο άντρες έξω και είναι πολύ άδικο. Νομίζω ότι ταυτόχρονα ότι έχει εξελιχθεί σε πολλά πράγματα η Ελλάδα έχει δημιουργήσει ένα τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα νομίζω ότι η ελληνική οικογένεια περνάει μία τρομερή κρίση, νομίζω ότι οι σχέσεις των ζευγαριών είναι πάρα πολύ άσχημες. Ναι νομίζω ότι υπάρχει μια πολύ μεγάλη κρίση ανάμεσα στα νέα ζευγάρια και αυτό το πράγμα το παρατηρούσα ιδιαίτερα εφέτος. Όχι ότι χωρίζουν εύκολα. Όχι το πρόβλημα δεν είναι αυτοί που χωρίζουν γιατί αυτοί το έχουν καταλάβει το πρόβλημα και χωρίζουν. Νομίζω ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι αυτοί που δεν χωρίζουν και μένουν στη σχέση χωρισμένοι και αυτό μπορείς να το δεις πολύ εύκολα. Υποτίθεται ότι είμαστε ένας λαός πολύ εκφραστικός είτε με λόγια είτε με κινήσεις. Οι άνθρωποι δεν αγκαλιάζονται στην Ελλάδα πια. Νομίζω ότι τα ζευγάρια έχουν χάσει κάθε είδος τρυφερότητας και αυτό μου κάνει πάρα πολύ μεγάλη εντύπωση να βλέπεις

ανθρώπους μεταξύ 35 και 50 και δεν αγκαλιάζονται. Είναι πάρα πολύ λυπηρό γιατί τους έχει φαι η καθημερινότητα, ο εκσυγχρονισμός, το δῆθεν, το πως να δημιουργήσουν μεγάλα σπίτια και να έχουν ακριβά αυτοκίνητα και να φοράνε ακριβά ρούχα γιατί νομίζω ότι ο κόσμος ξοδεύει πάρα πολλά χρήματα για τέτοιου είδους πράγματα σε σχέση με πολλούς στο εξωτερικό που έχουν τα λεφτά και έχουν χάσει την ανθρώπινη επαφή. Τα παιδιά τα μεγαλώνουν οι γιαγιάδες ή οι μπέμπι- σίτερς οπότε έχουν χάσει την επαφή με τα παιδιά τους και όταν τα παιδιά γίνουν 15 και δεν θέλουν να είναι μαζί τους αναρωτιούνται τι κάνανε. Και νομίζω ότι το γεγονός ότι, ξεκινάει από δύο πράγματα το πρώτο ξεκινάει από τον άντρα ο οποίος έχει χάσει το τρένο και γύρω στα 45 καταλαβαίνει ότι πρέπει να πληρώσει γκόμενες, συγγνώμη για την έκφραση, η δε γυναίκα αφού έχει μεγαλώσει τα παιδιά της ζητάνει γιατί έχει πια ελεύθερο χρόνο και αισθάνεται γυναίκα και θέλει να βρει φίλο και νομίζω ότι είναι πάρα πολύ λυπηρό αυτό το φαινόμενο, αυτοί οι άνθρωποι κάτω από άλλες συνθήκες δεν θα χώριζαν ούτε θα ήταν έτσι αλλά ο τρόπος ζωής και η συγκεκριμένη κοινωνία τους βοηθάει να χωρίσουν. Ναι, δεν είναι αποξένωση αυτή;. Νομίζω ότι ξεκινάει από την οικογένεια, νομίζω ότι η οικογένεια δεν κάνει πράγματα μαζί, παλιά οι άνθρωποι κάνανε πράγματα μαζί γιατί δεν είχαν την τηλεόραση και δεν είχαν τα λεφτά να βγούνε έξω. Τώρα οι άνθρωποι δεν κάνουν πράγματα μαζί γιατί έχουν τα λεφτά να βγουν έξω και δεν έχουν τον χρόνο να είναι μαζί. Απλά πράγματα, να τρωει η οικογένεια μαζί. Ναι, να τρωει η οικογένεια μαζί, να βγαίνουν έξω, ο άντρας θα βγει μόνος του και η γυναίκα θα βγει μόνη της και αυτό είναι απελευθέρωση. Και να κάνουν διακοπές μόνοι τους. Οι περισσότεροι άνθρωποι λένε πως θα πάνε διακοπές μαζί γιατί τότε χαλαρώνεις πια και λες πράγματα που δεν έχουν σχέση με την καθημερινότητα και λες πόσο αγαπάς τον άλλον. Είναι πάρα πολύ λυπηρό, το βλέπω στους φίλους μου, νομίζω ότι δεν θάθελα να έχω την σχέση που έχουν κανένα φιλικό μου ζευγάρι. Και με τα χρόνια φθείρεται. Ναι και με τα χρόνια γίνεται συνήθεια η αποξένωση, γίνεται κανόνας πλέον να μην κάנים πράγματα μαζί. (Όλγα, Ελληνίδα μετανάστρια πρώτης γενιάς στη Δανία, 42 ετών)

Κάνοντας έναν ενιαίο απολογισμό ζωής, όπου τριανταπέντε-σαράντα από αυτά τα χρόνια έχουν ζήσει στο εξωτερικό, στη «ξενιτιά», η πρώτη γενιά αναπολεί και συγκρίνει και αντιπαραθέτει αξίες, στιγμές, οσμές, εικόνες:

Εισβολείς, ανθιεισβολείς, μεταξύ μας, με άλλους, με τους γείτονες, πάντα είχαμε ένα πρόβλημα μέχρι το 1974, λει δικαιολογία, πεστο δικαιολογία, πέστο ότι θέλεις, πάντα είχαμε, εκεί φταιει, μέσα στα λίγα αυτά χρόνια από το 1974 μέχρι τώρα, χούντα είχαμε, πίσω είμαστε, μετανάστευση είχαμε, φτώχεια είχαμε, και αυτή τη στιγμή κάναμε Ολυμπιάδα, κάναμε το ένα και το άλλο, μπορεί να μην γίνανε όπως τα θέλαμε, αλλά και πάλι κάτι κάναμε, έχει γίνει τεράστια εξέλιξη, το όνειρο της επιστροφής, που λέγαμε προηγουμένως αλλά δεν γίνεται, δεν το κάνουμε. Υπήρχε μία μυρωδιά, μύριζε Πάσχα, δεν ξέρω, ήταν τα τσουρέκια, το Πάσχα, μύριζε το σπίτι Πάσχα, άρωμα, αίσθηση,

συναίσθημα, δεν μπορείς να το φανταστείς, καλοκαίρι θυμάμαι, ήταν όλα διαφορετικά. Και οι ανθρώπινες σχέσεις ήταν διαφορετικές. Δεν κλειδώνανε, μιλάγαμε με τους γείτονες, όπως εδώ, όπως εγώ δεν το ξέρω τον γείτονα μου 30 χρόνια τώρα. Γειτονιές ολόκληρες κοιμόμαστε έξω. Τώρα δεν παίζουνε έξω, εμείς παίζαμε έξω. Τώρα έχει αλλάξει πολύ η Ελλάδα, αυτός ο πολυπλουτισμός. Εγώ ναι, θέλω να γυρίσω και θέλει και η γυναίκα μου. Η Ελλάδα, στο ευρωπαϊκό τόξο έχει ακριβύνει 70%, 80%, 200% δεν ξέρω, εμείς εδώ παίρνουμε πολύ μικρές συντάξεις συγκριτικά με άλλους, δεν μπορούμε να πάμε να εγκατασταθούμε στην Ελλάδα διότι δεν έχουμε την προϋστορία την ελληνική, δηλαδή την οικογένεια μας, τα σπίτια μας, τα αυτά μας, οπότε να πάω να εγκατασταθώ στη βάση μου, οικονομικά όσο γίνεται πιο που ζει κανείς, αυτό είναι λίγο προβληματικό για εμάς, αλλά πάντα υπάρχει για εμάς το όνειρο της επιστροφής. Εγώ έχω κάνει πολλά λάθη στη ζωή μου και εξακολουθώ να κάνω και αυτό είναι το ωραίο ότι εξακολουθώ να κάνω λάθη, το μεγαλύτερο λάθος όμως είναι ότι ήρθα εδώ, σου είπα όμως και προηγουμένως ότι το μόνο που μου έμαθε η Δανία είναι ότι άμα πάρεις ένα αεροπλάνο και με πετάξεις σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου μπορώ να επιζήσω, τα άλλα όλα είναι αρνητικά κατά μέ. Είναι ρηχή η ζωή τους, ο τρόπος ζωής τους, δεν ξέρουν γιατί γεννιούνται και γιατί πεθαίνουν, δεν υπάρχει κανένα νόημα, νομίζουν ότι κάτι είναι ακόμα και αυτοί που υποτίθεται ότι είναι και οι μορφωμένοι. Είναι η ίδια νοοτροπία με τους Ρώσους ότι πίνουνε, έχουν και αλκοολισμό, πίνουν για να ξεχάσουν και για να απελευθερωθούν. Γιατί είναι τόσο πολύ μαζεμένοι και δίνουν τον εαυτό τους μόλις πιουν, για αυτό μόλις πιουν σκοτώνονται μεταξύ τους, μαχαιρώνονται μεταξύ τους, πηδούνται μεταξύ τους και δεν ξέρουν τι τους γίνεται. (Ματθαίος, Έλληνας μετανάστης πρώτης γενιάς στη Δανία, 62 ετών)

Βίκτωρας: Καλά δεν είναι όλοι έτσι.

Ματθαίος: Το μεγαλύτερο μέρος βέβαια. Τέλος πάντων. Λοιπόν εάν ζούσα ξανά δεν θα ξαναερχόμουν ποτέ.

Βίκτωρας: Νιώθεις ότι έχεις μετανιώσει;

Ματθαίος: Μπράβο. Γιατί εάν έκανα την ίδια ζωή που κάνω εδώ εάν την έκανα στην Ελλάδα θα είχα κάποια οφέλη. Κοινωνικά, πνευματικά, οικονομικά, ενώ εδώ δεν έχεις, είναι φοβερό το λάθος. Είναι λάθος και μετανιώνω που έκανα παιδιά εδώ και θα μπορούν να συνεχίσουν τον ίδιο τρόπο ζωής. Ξέρετε κύριε Βίκτωρα πόσο ποσοστό αλκοολισμού υπάρχει στη Δανία; Για αυτό μην λες.

Βίκτωρας: Δεν ξέρω, δεν ξέρω αλλά από τις προσωπικές μου γνωριμίες, δεν είναι κανείς.

Ματθαίος: Όχι δεν μιλάω, όχι, για προσωπικές γνωριμίες.

Βίκτωρας: Μα από που θα ξεκινήσω, θα ξεκινήσω από τις προσωπικές μου γνωριμίες, δεν ήξερα κανένα, άντε ήξερα έναν.

Ματθαίος: Εάν ήσουν καλόγερος θα έλεγες ότι όλοι είναι προσκείμενοι;

Βίκτωρας: Έχεις μερικές αρνητικές εντυπώσεις.

Ματθαίος: Δεν έχω αρνητικές έχω στατιστικές, μιλάω με στοιχεία.

Βίκτωρας: Δεν το έχω μετανιώσει ποτέ ότι ήρθα στη Δανία, έχω μία άλλη διάσταση της ζωής, έχω μία άλλη γωνία οπτική που μπορώ να συγκρίνω μετά, εάν συγκρίνω με τον αδερφό μου που δεν έχει πάει σαν τουρίστας δεξιά αριστερά, δεν έχει βγει να ζήσει έξω, έχουμε αρκετή διαφορά αντίληψης. Εάν έμενα και εγώ στην Ελλάδα θα είχα και εγώ μία μονοκόμματη αντίληψη για τον κόσμο για τον εαυτό μου κτλ. τώρα έχω, ανοιχτούς ορίζοντες. Ακριβώς το οποίο το θεωρώ θετικό πράγμα. Οξύνει δηλαδή την αντίληψη. Άσχετα τώρα εάν το πάμε στο οικονομικό μέρος μπορεί να είχα περισσότερα χρήματα στην Ελλάδα αλλά δεν το μετράω αυτό εγώ το πράγμα. Βλέπω ότι βγαίνοντας έξω, η ζωή είναι ένα σύνολο από πράγματα. Ναι από παντού, γιατί εάν το δεις σαν σύνολο όπως λες, το βλέπω σαν θετικό. Έτσι σαν απολογισμό. Ναι, σαν θετικό. Το ότι βρίσκομαι στη Δανία, θα μπορούσα να είμαι και στην Αμερική ή κάπου αλλού αλλά βγαίνοντας έξω το βλέπω σαν κάτι θετικό. Μία άλλη αντίληψη άλλους ερεθισμούς άσχετα εάν πήγε καλά ή όχι αλλά δεν πήγε άσχημα στη Δανία.

Ματθαίος: Τι ερεθισμούς παίρνεις στη Δανία; Τι ερεθισμούς;

Λουκάς: Τι εννοείς ερεθισμούς;

Βίκτωρας: Κοίταξε, ζεις σε ένα άλλο περιβάλλον που δεν είναι το συνηθισμένο της Ελλάδας γιατί γεννήθηκες άλλος και ζεις σε άλλους ρυθμούς, σου απαντάω, ερχόμενος εδώ βλέπεις όχι μόνο το κόκκινο χρώμα βλέπεις και το μπλε, και εάν θα πας Ιταλία θα δεις και το κίτρινο, αυτό σου λεω.

Ματθαίος: Δεν κατάλαβες τη λέξη ερεθισμός.

Λουκάς: Αυτό σου λεω και εγώ. Τι εννοείς.

Ματθαίος: Εδώ ερεθισμός δεν υπάρχει, θα σου πω, δηλαδή να βγεις έξω και να σε ερεθίσει κάτι, μέσα στην υπόγεια την ταβέρνα, μέσα στο καπηλειό, του Σεφέρη το ποίημα, πως το λενε,

κατάλαβες, βγαίνεις έξω. Εδώ όλα είναι γκρι, στον τρόπο ζωής, εδώ βγαίνεις και είναι όλα γκρι, στον τρόπο ζωής, γκρι στον τρόπο σκέψεως, γκρι.

Βίκτωρας: Έχουμε διαφορετική γνώμη.

Ματθαίος: Πέσμου που είναι ο ερεθισμός, που ερεθίστηκες, σε ερέθισε κάτι, κατάλαβες τι σου λεω να δεις τη τσιγγάνα που θα σου πει τη μοίρα.

Βίκτωρας: Δεν με ενδιαφέρει εμένα αυτό.

Λουκάς: Εγώ τώρα στην ηλικία που βρίσκομαι εάν κάνω έναν απολογισμό τώρα πολλές φορές σκέφτομαι και τον θάνατο.

Ματθαίος: Που μπορεί να θαφτεί κανείς ας πούμε. Σημαντικό θέμα.

Βίκτωρας: Το πιο λογικό που μπορεί να το συζητήσουμε.

Λουκάς: Λοιπόν άκουσε. Το πιο λογικό πράγμα που σκέφτομαι ας πούμε είναι να πεθάνω στη Δανία, να με κάψουν στη Δανία, και να με πάρουνε και να ρωτήσουν τον παπά σε κάποιο νησί, ξέρω ορισμένα μέρη που υπάρχουν νεκροταφεία που είναι δίπλα στη θάλασσα. Όχι να με πετάξουν στη θάλασσα να πιάσουν και αυτή την γούρα και την βάλουν εκεί πέρα ας πούμε, αυτό δηλαδή θα ήταν μία επιθυμία έτσι, δεν θα ήθελα να με κάψουνε ούτε να με βάλουν σε μία κρύα γη, να σκέφτομαι δηλαδή ότι το χειμώνα θα ανέβει το χιόνι και θα κρυώνω.

Ματθαίος: Δεν θα κρυώνεις Λουκά, στο εγγυούμαι. Εδώ δηλαδή θα είναι πάντα ξενιτιά.

Λουκάς: Δηλαδή ας με βάλουν σε ένα μέρος και ας με πετάξουν και στη θάλασσα ακόμη. Να σου πω ένα παράδειγμα ας πούμε, αυτό ήταν μία σκέψη που έκανα, που περνάει από το μυαλό μου πολλές φορές. Θα ήταν το εξής ας πούμε, επειδή αυτή η χώρα επειδή δεν γνωρίζω το μέλλον μου στην Ελλάδα ή όταν θα μεγάλωνα στην Ελλάδα, εάν ζούσα στην Ελλάδα, δεν το γνωρίζω, μπορώ να πω, έχω ορισμένες, πως το λενε, ενδείξεις, ποιος μπορούσα να γίνω, ποιος μπορούσα να είμαι στην Ελλάδα, αλλά η πραγματικότητα είναι μία. Ότι αυτός που είμαι γιατί είμαι εδώ αυτά που έμαθα τα έμαθα στη Δανία. Τους Δανούς τους θαυμάζω, και τους μισώ, τους ζηλεύω, δηλαδή είναι ένα μείγμα και αυτό οφείλεται στο ότι ενώ εμείς οι Έλληνες έχουμε πάρα πολλά προτερήματα, δεν κατορθώσαμε ποτέ μας, ποτέ μας, είτε σαν Ελλάδα, σαν σύνολο είτε σαν άτομα να τα χρησιμοποιήσουμε σε κάτι, να τα εκμεταλλευτούμε και να δείξουμε στον έξω κόσμο, που θα ήταν

πάρα πολύ εύκολο στη σημερινή εποχή που ζούμε να γίνουμε κάτι. Εγώ όταν παίρνω ένα βιβλίο δανέζικο υπάρχει εδώ ένας εκθεσιακός χώρος, γκαλερί, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, στη Κοπεγχάγη, που λέγεται, Λουίζιάννα, στη Λουίζιάννα λοιπόν κάνουν διάφορες εκθέσεις, μία από αυτές τις εκθέσεις το θέμα των εκθέσεων, έχουν φέρει από την Τουρκία, διάφορα πράγματα τα οποία όπως φαντάζεστε είναι αρχαία και κατά το 90% ελληνικά και βγάζουν και ένα βιβλίο που συστήνουν και αυτό ο τίτλος του απέξω είναι ο εξής, «Τουρκικοί Θησαυροί». Αυτό εμένα με πονάει.

Η αφήγηση τελειώνει με πόνο. Μεταφορικά απεικονίζει και το ταξίδι. Πολλαπλά ταξίδια και πολλαπλές επώδυνες εμπειρίες: η μετανάστευση σε «ξένη» γη, η παλιννόστηση σε «ξένα» δεδομένα, η αφήγηση ένα ατέλειωτο ταξίδι στο συνειδητό και το ασυνείδητο, άλλοτε γνώριμα συναισθήματα αλλά πολλές φορές «ξένα», πρωτόγνωρα, διαδρομή άλλοτε λυτρωτική και άλλοτε οδυνηρή. Η νοσταλγία για τα χαμένα χρόνια και το άλγος της αβεβαιότητας των χρόνων που θα έρθουν. Σε κάθε περίπτωση ο πόνος μεταφράζεται μέσα από ένα πλέγμα σχέσεων και τοποθετείται σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, υπό τη σκιά της παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας δίνοντας ως επιλογές τις όψεις του ίδιου νομίσματος: τα κοινωνικά υποκείμενα καλούνται να αξιολογήσουν τον πόνο ως βιωματική διαδρομή και μέσα από μια διττή προβολή του «εδώ» και του «εκεί» πρέπει να εστιάσουν σε διαφορετικές διαβαθμίσεις, κάθε φορά, του πόσο τα έχουν «βγάλει πέρα», του πόσο καλά τα έχουν «καταφέρει». Αυτή η αυτογνωστική διαδικασία, απαιτεί πόνο και παράγει πόνο διότι τις περισσότερες φορές οι επιλογές δεν είναι αποκλειστικά δικές τους αφού τα άτομα ταλαντεύονται μεταξύ του «πρέπει», του «θέλω» και του «μπορώ». Οι περισσότερες αλλαγές διαδραματίζονται σε συνάρτηση με το χώρο (πολιτισμικός αλλά και ψυχικός – inner space) αλλά η σημασία του χρόνου εκτείνεται πριν από τη ίδια τη διαδικασία μετανάστευσης ή παλιννόστησης, πολύ πριν από οποιαδήποτε διαδικασία ενσωμάτωσης ή απόρριψης, αφού κατασκευάζεται στο φαντασιακό του ατόμου αλλά και των άλλων, στις ιστορίες των προγενέστερων γενεών. Αντίστοιχα, στις ιστορίες που τα ίδια τα άτομα λενε στον εαυτό τους η οικειότητα τους με το εθνοτικό τους «είναι» αντλεί υπόσταση μέσα από την ίδια την ιστορική διαδρομή, από το «γίγνεσθαι», από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη βιωματική απεικόνιση της «πατρίδας» (fatherland) ή της «μητρίδας» (motherland) αλλά σε κάθε περίπτωση του οικείου εκείνου χώρου όπου το «ανήκειν» αποκτά υπόσταση (homeland).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7. ΑΠΟΔΟΜΩΝΤΑΣ ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ 'ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ': ΣΤΑΘΜΟΙ, ΕΜΠΟΔΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΙΣΩ – Η ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ

ΣΑΝ ΤΟΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ¹

Σαν τον μετανάστη στη δική σου γη
μέρα νύχτα λύνεις, δένεις την πληγή
κι όλα γύρω ξένα κι όλα πετρωμένα
και δεν ξημερώνει νά'ρθει η χαραυγή

Στράγγισε η ζωή σου που αιμορραγεί
κάθε ώρα τρόμος, πόνος και κραυγή
και σ' ακούν οι ξένοι κι ο αδελφός σωπαίνει
αχ δεν είναι άλλη πιο βαθιά πληγή

Σύρμα κι άλλο σύρμα και χοντρό γυαλί
μάτωσε ο ήλιος την ανατολή
κλαις κι αναστενάζεις, «Λευτεριά» φωνάζεις
μα η ελπίδα μαύρο, άπιαστο πουλί

Μέσα από την πληθώρα των ελληνικών τραγουδιών και λογοτεχνικού υλικού που υπάρχει αναφορικά με την μετανάστευση, επέλεξα το απόσπασμα που προηγείται. Στον τίτλο του τραγουδιού αλλά και στο περιεχόμενο εντοπίζονται πολλά από τα εννοιολογικά σημεία στα

¹ Μουσική Zulfi Livaneli και στίχοι Λευτέρης Παπαδόπουλος. Από το CD με ερμηνευτή τον Γιώργο Νταλάρα με την Φιλαρμονική Ορχήστρα του Ισραήλ, ζωντανή ηχογράφηση από την συναυλία που δόθηκε στις 19 και 20 Νοεμβρίου 1997 στο Mann Auditorium στο Τελ Αβίβ.

οποία επανέρχομαι μετά την συζήτηση στα προηγούμενα δύο κεφάλαια σχετικά με την ανάλυση του εμπειρικού υλικού. Πρωταρχικό σημείο εστίασης είναι ο τίτλος, δηλαδή, «ο μετανάστης» που παραπέμπει αυτομάτως στο στερεότυπο του άνδρα μετανάστη και καθιστά ανύπαρκτη τη γυναίκα μετανάστρια αλλά ακόμη και τα παιδιά μετανάστες. Στη τρίτη υπό-ενότητα που ακολουθεί θα αναφερθώ στην απουσία των γυναικών από τη βιβλιογραφία και την κοινωνική έρευνα όπως εξάλλου συμβαίνει και στα περισσότερα κέντρα λήψης αποφάσεων. Στις υπόλοιπες υπό-ενότητες θα παρουσιάσω μια συνολική συμπερασματική απεικόνιση της ερευνητικής διαδικασίας και των αποτελεσμάτων της έρευνας. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα αρχικά να θέσω τις κύριες παραμέτρους των θεματικών της έρευνας και να εστιάσω στη συζήτηση περί της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων και συμμετεχόντων στην έρευνα.

Σε οποιαδήποτε συζήτηση επιχειρήσουμε να αναδυθούμε στο θέμα της ταυτότητας, αναπόσπαστο κομμάτι ενός θεωρητικού διαλόγου αποτελεί η σχέση των ταυτοτικών διεργασιών με αυτό της ετερότητας. Η ταυτότητα, ως κέντρο νοήματος μέσα από διαδικασίες συλλογικών πολιτισμικών εμπειριών αλλά και ατομικών αυτογνωστικών διεργασιών, εμπεριέχει μια σειρά από διαντιδράσεις με τον «έτερον εαυτόν» διότι δεν νοείται η ατομική ή η συλλογική κοινωνική κατασκευή του «εαυτού» ή του «εμείς» χωρίς την διακριτή σχέση δράσης/αντίδρασης με τον «άλλο» ή τους «άλλους». Μέσω λοιπόν της διαφορετικότητας προσδιορίζεται, αναγνωρίζεται και επιβεβαιώνεται το οικείο και το γνώριμο ως μηχανισμός ταύτισης και συλλογικού ανήκειν. Αναμφισβήτητα λοιπόν, όπως έγινε κατανοητό μέσα από την θεωρητική διαδρομή σε προηγούμενα κεφάλαια περί της κατασκευής της ταυτότητας, η συνειδητοποίηση της ταυτότητας, τόσο σε ατομικό όσο σε συλλογικό επίπεδο φιλτράρεται μέσα από μια πολυδιάστατη απεικόνιση και συνεπώς κατανόηση και εν τέλει αποδοχή της ταυτότητας του «Άλλου». Η γνώση του «Άλλου», του διαφορετικού οδηγεί στην αυτογνωσία του «Εαυτού», του οικείου.

Ωστόσο η αντιδραστική δυσπιστία απέναντι στον Άλλο, και εν γένει στην ετερότητα σε σημείο συγκρουσιακό και απορριπτικό αποτελεί μείζον κοινωνικό πρόβλημα που χαρακτηρίζει ιστορικά όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Σε κάποιες έχουν αναπτυχθεί οι μηχανισμοί διαχείρισης των προβλημάτων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσα από κοινωνικές

πολιτικές και προγράμματα επιμόρφωσης αλλά θα ήταν ουτοπικό και ψευδές να ισχυριστούμε ότι υπάρχουν κοινωνικές συλλογικότητες χωρίς αποκλεισμούς και περιθωριοποιήσεις του διαφορετικού.

Παράλληλα, συνειδητοποιούμε και μέσα από την βιβλιογραφία αλλά και μέσα από την ανάλυση του εμπειρικού υλικού ότι η έννοια της ταυτότητας είναι προβληματική και πολύπλοκη όχι μόνο στην κοινωνική θεωρία αλλά και στην καθημερινή ζωή. Η αμφιθυμία και η ρευστότητα της έννοιας της ταυτότητας μεταφράζεται και μέσα από την ίδια της την κρίση σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η πολυμορφία της βρίσκεται στο ότι τα άτομα δεν έχουν μία συμπαγή ταυτότητα αλλά πολλές διότι και οι ρόλοι τους είναι πολλαπλοί αλλά και η συμμετοχή τους σε διαφορετικές διαδικασίες της κοινωνικής και πολιτισμικής τους ζωής.

Η έξαρση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ευρώπη καθώς και η αναζωπύρωση του εθνικισμού και του θρησκευτικού φονταμενταλισμού σαφέστατα τροφοδοτείται από τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που εντείνονται μέσα από πολιτικές αλλαγές και συνοδεύονται με γεγονότα βίας και εκρηκτικής κοινωνικής κρίσης όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενα κεφάλαια σχετικά με τα φαινόμενα όπως αυτό των προαστίων του Παρισιού το φθινόπωρο του 2005 και αυτό των γελοιογραφιών στη Δανία στις αρχές του 2006. Ορισμένες ιστορικές απόψεις αλλά και συγκριτικές οπτικές επί του θέματος ισχυρίζονται ότι τέτοιου είδους γεγονότα συνδέονται έμμεσα και με την ευρύτερη κρίση ταυτοτήτων και πλαισίων συλλογικής αναφοράς που υπήρχαν στο παρελθόν (Christou, 2004a• Hobsbawm, 1996). Έτσι η ταυτότητα υπαισέρχεται τόσο στον ιδιωτικό όσο στον δημόσιο χώρο, επαναπροσδιορίζεται τόσο στο τοπικό όσο στο παγκόσμιο επίπεδο και αποτελεί τόσο πηγή συνοχής όσο και διάσπασης, οικειότητας και προβληματισμού, ανήκειν και έντασης. Η πολυμορφία της ταυτότητας εκφράζει και αυτήν της κοινωνικής ζωής, άλλοτε ορατή και άλλοτε μεταμφιεσμένη με πολλά προσωπεία καθώς είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο το ζήτημα των κοινωνικών συγκρούσεων αλλά και ιδιαίτερα κατανοητό ότι είναι άμεσα συνδεδεμένο με τις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικο-ιστορικές διαδικασίες που συντελούνται στα έθνη κράτη.

Τα φαινόμενα αποκλεισμού συγκεκριμένων ομάδων ως αποτέλεσμα των κυρίαρχων κοινωνικών δομών και της δυναμικής τους, ιδιαίτερα σε σχέση με τη διεθνοποίηση της οικονομίας και την αναδιάρθρωση παραγωγής και εργασίας, εντείνουν την αντιπαλότητα, τη ροπή προς τη βία και τον ανταγωνισμό που παίρνει τη μορφή ανοιχτής αντιπαράθεσης μεταξύ «Ημών» και των «Άλλων» (us and them or the west and the rest). Η πρόσφατη και συνεχιζόμενη άνοδος της οργανωμένης ακροδεξιάς και η γενικότερη ξενοφοβία με τις διάφορες εκφράσεις συμπλεγμάτων ανωτερότητας αποτελεί κοινωνικά επικίνδυνη και θλιβερή ιστορική συγκυρία.

Ένας βασικός στόχος της παρούσας έρευνας είναι και η σμίλευση των κραυγών αγωνίας και αντίστασης κατά του ρατσισμού και των πρακτικών επίγνωσης κοινωνικής συνείδησης σε μια διαλογική ανάγνωση των φαινομένων αυτών στον πυρήνα της ίδιας της εθνοτικής υπόστασης υπό διαπραγμάτευση, δηλαδή της ίδιας της αμφίθυμης «ελληνικότητας». Η επιτόπια έρευνα που διεξήχθη αποτελεί μια συστηματική προσπάθεια διερεύνησης της ταυτότητας μέσα από την ανίχνευση των κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών διαστάσεων της μεταναστευτικής διαδικασίας. Καθώς εξετάζονται οι βιωματικές εμπειρίες σε σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο, ανιχνεύονται και οι διαδικασίες ένταξης αλλά και οι μηχανισμοί αποκλεισμού. Παράλληλα ξεδιπλώνονται στερεότυπα, στιγματισμοί και ιδιότητες που αποδίδονται στον εκάστοτε «Άλλο» και έτσι εκφράζονται οι στάσεις της εκάστοτε κοινωνίας αλλά και οι ιδεολογικές καταβολές αυτών των στάσεων καθώς και οι πρακτικές που ορίζονται μέσα από κοινωνικό-ιστορικές παραμέτρους. Οι αντιλήψεις, οι στάσεις, οι συμπεριφορές, οι ρόλοι και οι δράσεις όλων των υποκειμένων, τόσο των μεταναστών-παλινοστούντων όσο και του γηγενούς πληθυσμού στις χώρες υποδοχής-αποστολής απορρέουν από ένα πλέγμα δομών και σχέσεων εξουσιών συγκροτημένων σε ιδεολογικό επίπεδο και συντηρούμενων από τις συνθήκες σε παγκόσμιο επίπεδο.

Τα κοινωνικά υποκείμενα έχουν σε κάποιο επίπεδο ένα βαθμό προ-διαμορφωμένες ταυτότητες συγκροτημένες μέσα από το οικογενειακό και εθνοτικό πλαίσιο της ζωής τους. Ταυτόχρονα, οι μεταναστευτικές εμπειρίες συνάδουν στις συνεχιζόμενες επαναδιαπραγματεύσεις αυτών των ταυτοτήτων για την επιτέλεση προσαρμογής και ένταξης στη χώρα και στο κοινωνικό χώρο. Τα κοινωνικά υποκείμενα, καλούνται, μέσω

(αντι)δράσης να αναπτύξουν στρατηγικές για να ξεπεράσουν το πλέγμα κοινωνικών, πολιτισμικών και ιδεολογικών εμποδίων και δυναμικών στην καθημερινότητα τους. Αυτού του είδους τα κοινωνικά, πολιτισμικά και ιδεολογικά πλαίσια ένταξης χαρακτηρίζονται από πολυμορφία και ρευστότητα τα ίδια αφού μέσα στο τοπικό σκηνικό της καθημερινής ζωής ενυπάρχει το εθνικό, το ευρύτερο περιφερειακό, το διεθνές και βεβαίως και το παγκόσμιο πλαίσιο που επιδρά καταλυτικά στο πως προσλαμβάνεται ο «εαυτός» και ο «άλλος».

Αντιλαμβανόμαστε ότι πρακτικά, ψυχολογικά, θεωρητικά και εμπειρικά, τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας αισθάνονται και χαρακτηρίζονται ως ξένοι, βιώνουν τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση. Με δυσκολία βρίσκουν εργασίες που να ανταποκρίνονται στα τυπικά τους προσόντα αλλά και στις γνώσεις τους και στην επαγγελματική τους εμπειρία. Αναλαμβάνουν θέσεις με κατώτερους ρόλους και μισθούς. Με δυσκολία αναπτύσσουν προσωπικές φιλίες και σχέσεις. Νιώθουν μοναξιά, περιθωριοποίηση, αποξένωση, απομόνωση, απόρριψη, αποτυχία. Παρόλο που προσπαθούν να διεισδύσουν σε «ελληνικές» ομαδοποιήσεις στην επαγγελματική και κοινωνική τους ζωή θεωρούνται μη επιθυμητοί, είτε ως «Αμερικάνοι» με την αρνητική χροιά της κατηγοριοποίησης αυτής, είτε ως «Δανοί» με την έννοια του «ξένου» της πολιτισμικής απόστασης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι ενώ η δεύτερη γενιά Ελληνοαμερικανών αρνείται πεισματικά να επιστρέψει στις ΗΠΑ και καταβάλλει διαρκείς προσπάθειες προσαρμογής και ένταξης στην Ελλάδα, η δεύτερη γενιά Ελληνοδανών επιστρέφει στη Δανία χαρακτηρίζοντας το ταξίδι παλιννόστησης ως μεταβατικό ταξίδι εμπειριών και όχι αποτυχία.

Σημαντική επισήμανση είναι το γεγονός ότι και οι ίδιες οι συλλογικότητες των μεταναστών δεν αποτελούν μια κοινότητα με συνοχή, ούτε μια ενιαία και συμπαγή ομάδα με εφάμιλλες συλλογικές ταυτίσεις. Η ανομοιογένεια, η πολυμορφία και ο κατακερματισμός είναι άμεσα συνυφασμένος με την ηλικία, το φύλο, την γεωγραφική καταγωγή, το κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικό υπόβαθρο, την εκπαίδευση, την επαγγελματική εμπειρία, τον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης αλλά κυρίως με την διυποκειμενικότητα της μεταναστευτικής εμπειρίας και το «ατομικό σχέδιο δράσης» κατά τη παλιννόστηση, τις προσδοκίες και την διάδραση στις συνθήκες που αντιμετωπίζουν με συγκεκριμένες

πρακτικές. Έτσι η μελέτη της μετανάστευσης και της ταυτότητας είναι μια μελέτη των προσωπικών εμπειριών, των ιστοριών ζωής, της βιωματικότητας και της αφηγηματικότητας αυτών των εμπειριών. Ο *χώρος* παίρνει συγκεκριμένο νόημα για τους μετανάστες, η αντίληψη που έχει για το χώρο είναι συστατικό της προσωπικής τους ταυτότητας που συχνά χαρακτηρίζεται από το δίπολο «εδώ» κι «εκεί» διότι ο χώρος δεν αποτελεί ένα ουδέτερο πλαίσιο όπου άλλες δυνάμεις καθορίζουν την εμπειρία της μετανάστευσης αλλά αντιθέτως παίζει «ουσιαστικό» ρόλο στη διαμόρφωση ταυτότητας, καθώς αποτελεί το δυναμικό πεδίο όπου οι ταυτότητες βρίσκονται σε ένα διαρκές στάδιο αλληλεπίδρασης (King, 1995• Papastergiadis, 2000• Christou, 2006c).

Τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας βιώνουν *διεθνικές* ταυτότητες (transnational identities), δηλαδή αισθήματα ταύτισης που υπερβαίνουν την προσήλωση στη χώρα προέλευσης ή στην κοινωνία υποδοχής, εφόσον ουσιαστικά υπάρχουν αναφορές και στα δύο (Papastergiadis, 2000• Christou, 2006d). Μέσα από τα διεθνικά δίκτυα (transnational networks & communities) και τις συγκριτικές προσλήψεις μεταξύ δύο ή και περισσότερων κοινωνικών και πολιτισμικών συστημάτων αναδύονται υβριδικές ταυτότητες (hybrid identities), με αναφορές σε περισσότερα από έναν πολιτισμικά μορφώματα, σε περισσότερες από μία εθνικές ιδεολογίες (Christou, 2006b). Η εμπειρία λοιπόν τόσο της μετανάστευσης όσο και της παλιννόστησης σηματοδοτεί τις ταυτοτικές διεργασίες διότι το υπαρξιακό ταξίδι αποτελεί ένα πέρασμα, όχι μόνο γεωγραφικό-εδαφικό, αλλά κυρίως κοινωνικό-πολιτισμικό που οδηγεί σε πολλαπλές ψυχολογικές διαδρομές. Για την επίτευξη μιας διαπολιτισμικής συνύπαρξης που θα είναι μια ουσιαστικά πολυπολιτισμική διάδραση στο χώρο και στο χρόνο, η διεθνική-διεθνικιστική πρακτική και αντίληψη αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την κατανόηση και αποδοχή του εαυτού και του άλλου και εν γένει για την εξαφάνιση «φονικών ταυτοτήτων» (Maalouf, 1998) και την ανάδυση διαλογικών ταυτοτήτων (dialogical identities) της συνεργασίας και της ειρηνικής συμβίωσης που δεν θα είναι μια αναγκαστική συνύπαρξη μεταξύ περιχαρακωμένων κοινοτήτων αλλά μια δημιουργική αλληλόδραση μεταξύ ανοιχτών ομάδων, υποκειμένων, φορέων και κοινωνιών, ανοιχτών στον διάλογο και όχι εγκλωβισμένων ο καθένας στον δικό του μονόλογο (Christou, 2004a). Η έννοια της ταυτότητας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης όσο διαφορούμενη, αντιφατική και συγκεχυμένη να είναι, όσο και να αντανακλά μια ευρύτερη

κατακερματισμένη και ρευστή κοινωνική πραγματικότητα αποτελεί και ένα δυναμικό πεδίο για μια διαλογική διαλεκτική μεταξύ του εσωτερικού, αφηγηματικού κεφαλαίου, πολιτισμικού και κοινωνικού καθώς και του εξωτερικού, θεσμικού και υλικού κόσμου για την μείωση των συγκρούσεων και την επίτευξη ενός καλύτερου κόσμου, ενός κόσμου επικοινωνίας και συνεργασίας.

7.1. Συγκλίνουσες και αποκλίνουσες συγκρίσεις της Ελληνοδανικής και της Ελληνοαμερικανικής μεταναστευτικής περίπτωσης

Πως όμως διαφοροποιούνται οι ρόλοι των γυναικών, των ανδρών, των μεταναστών, των παλιννοστούντων και των μόνιμων κατοίκων;

Οι γυναίκες-Ελληνίδες ήταν και σε ένα βαθμό παραμένουν επιφορτισμένες με τις ευθύνες του σπιτιού, του νοικοκυριού και της οικογένειας, την ανατροφή των παιδιών, τη βοήθεια για τους ηλικιωμένους γονείς. Πολλές εργάζονται και εκτός σπιτιού οπότε απασχολούνται διπλά και με παραδοσιακά απλήρωτες εργασίες αναπαραγωγικού τύπου αλλά και με έμμισθη εργασία για να συμβάλλουν στα μεγάλα έξοδα του νοικοκυριού. Αυτός ο ρόλος της οικογένειας στην Ελλάδα λειτουργεί ως αντιστάθμιση, αλλά και ως πρόσχημα, για το περιορισμένο και στρεβλά ανεπτυγμένο κοινωνικό κράτος (Συμεωνίδου, 1999).

Η ερευνητική εμπειρία εντός πεδίου ερεύνης για την καταγραφή έμφυλων ταυτοτήτων και ρόλων αποτελεί μια κατακερματισμένη απεικόνιση και δεν μπορεί σαφώς να συνθέσει στην πληρότητα της την υπό μελέτη πραγματικότητα των σχέσεων γυναικών και ανδρών, πρώτης και δεύτερης γενιάς, μεταναστών και παλιννοστούντων. Κάθε ξεχωριστή μαρτυρία από τις αφηγήσεις ζωής αλλά ακόμη και οι ομάδες εστίασης παρέχουν ένα διυποκειμενικό πλέγμα σχέσεων μέσα από το οποίο αναδύεται μια πτυχή σχέσεων σε μια δεδομένη εθνοπολιτισμική και κοινωνικοιστορική στιγμή μέσα από την εμπλοκή της ερευνήτριας με τα κοινωνικά υποκείμενα. Στον κοινό τόπο αυτών των διαντιδράσεων διαμορφώνονται και μονολογικές και διαλογικές αναφορές ρόλων γυναικών και ανδρών. Η δική μου ερευνητική ενδοσκόπηση προσκρούει στο μεταίχμιο αυτών των ρόλων καθώς επιχειρώ να παρακολουθήσω και τα όρια και τα περιθώρια έμφυλων σχέσεων.

Στην ενότητα αυτή θα περιοριστώ στην περιγραφή των κοινών σημείων αλλά και διαφορών που χαράσσουν τις διαστάσεις της ταυτότητας με στίγμα την έμφυλη εθνοπολιτισμική συνομιλία των κοινωνικών υποκειμένων. Αρχικά θα ήθελα να παραθέσω κάποια σχετικά στατιστικά στοιχεία περιγραφικά των δύο δειγμάτων: Αναφορικά με το δείγμα 40 Ελληνοαμερικανών που συμμετείχαν στην έρευνα οι 26 είναι γυναίκες και οι 14 άνδρες. Από αυτούς οι 14 είναι έγγαμοι, οι 24 ελεύθεροι και οι 2 είναι διαζευγμένοι. Από αυτούς οι 9 έχουν παντρευτεί Έλληνες ή Ελληνίδες και οι 5 έχουν παντρευτεί Ελληνοαμερικανούς ή Ελληνοαμερικανίδες, ενώ τα δύο διαζευγμένα άτομα που τυχαίνει να είναι άνδρες είχαν παντρευτεί Ελληνοαμερικανίδες και κατόπιν πήραν διαζύγιο ενώ βρίσκονταν ακόμη στις ΗΠΑ.

Αναφορικά με το δείγμα της Δανίας συμμετείχαν 40 άτομα από τα οποία τα 20 είναι γυναίκες και ισάριθμα, τα άλλα 20 είναι άνδρες, από τους οποίους δύο γυναίκες είναι διαζευγμένες, και οι δύο από την πρώτη γενιά, η μία παντρεμένη με Δανό και η άλλη με Έλληνα. Από το δείγμα 8 γυναίκες είναι ελεύθερες και 4 άνδρες είναι ελεύθεροι. Από τους έγγαμους, οι 3 έχουν παντρευτεί Έλληνες ή Ελληνίδες ενώ οι υπόλοιποι είναι παντρεμένοι με Δανούς ή Δανές.

Η περίπτωση των «μεικτών γάμων», δηλαδή γάμων μεταξύ ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές εθνότητες είναι χαρακτηριστικό κυρίως των συμμετεχόντων στη Δανία. Σύμφωνα με τους Lautman και Bensimon (1977) μεικτός γάμος θεωρείται εκείνη η συζυγική ένωση που πραγματοποιείται μεταξύ ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές θρησκευτικές, εθνοτικές ή φυλετικές ομάδες και όταν αυτή η ένωση προκαλεί μια έντονη αντίδραση, συνήθως εχθρική, στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Έτσι, «ο μεικτός γάμος είναι ένα πολύπλοκο ψυχοκοινωνικό φαινόμενο και η μελέτη του παραπέμπει, από τη μια, στην ευρύτερη προβληματική του ζευγαριού και της οικογένειας και από την άλλη, στα ψυχοκοινωνικά προβλήματα τα οποία μπορεί να σχετίζονται με τα φαινόμενα συναλλαγής, αντιπαράθεσης και συνάρθρωσης των διαφορετικών πολιτισμικών και κοινωνικών πλαισίων» (Μιλιαρίνι, 1997).

Στη περίπτωση των Ελληνίδων και Ελλήνων που παντρεύονται Δανούς και Δανές, η ίδια η μεταναστευτική τους πορεία είναι απόρροια της συναισθηματικής τους σχέσης με τον ή την σύντροφο τους. Στις περισσότερες από τις περιπτώσεις τα άτομα δεν είχαν σχεδιάσει να μεταναστεύσουν πριν από την γνωριμία τους, έτσι τα κίνητρα μετακίνησης συνδέονται με την προσωπική τους σχέση και διαμορφώνεται ως οριστική μετάβαση στην χώρα υποδοχής. Χαρακτηριστικά, «το άτομο που μεταναστεύει με αιτία το γάμο εντάσσεται στην καινούργια κοινότητα με ένα συγκεκριμένο ρόλο: αυτόν του συζύγου. Εισέρχεται μεν σε ένα άγνωστο περιβάλλον, σε αυτό όμως του αναγνωρίζουν μια θέση και μια σειρά από δυνατότητες κοινωνικών σχέσεων στο πλαίσιο της οικογένειας του συζύγου. Η προσαρμογή στο καινούργιο περιβάλλον θα διευκολυνθεί από την παρουσία του συζύγου (δηλαδή από την ύπαρξη μιας σημαντικής σχέσης) και από τη δική του μεσολάβηση σε πολλά επίπεδα (κοινωνικό, οικονομικό, γλωσσικό, κ.ά.) (Μιλιαρίνι, 1997: 195-196). Στην περίοδο προσαρμογής παρουσιάζονται στην καθημερινή ζωή του ζευγαριού τα διαφορετικά επίπεδα πολιτισμικών διαφορών που δεν αμβλύνονται, απαραίτητως, με την απόκτηση παιδιών. Αντιθέτως μπορεί και να οξύνονται καθώς μεσολαβεί η ανατροφή των παιδιών σε ένα πλέγμα του «εδώ» και «εκεί» ή στην πιο επιτυχή περίπτωση σε ένα τρίτο πλαίσιο (third space, Soja, 1989• Bhabha, 1994) που να συνδυάζει στοιχεία και από τις δύο εθνοπολιτισμικές προελεύσεις. Κατά τη διάρκεια της συμμετοχικής μου παρατήρησης στο πεδίο της έρευνας, έγινε αντιληπτό ότι η έμφυλη διάσταση δεν ήταν το καταλυτικό σημείο διαφοροποίησης της προσαρμογής στο τομέα της οικογενειακής ζωής στα δύο μοντέλα συμπεριφοράς σε μεικτά ζευγάρια. Δεν παρατηρήθηκαν στερεότυπες συμπεριφορές συμβιβασμού και ενδοτικής απάθειας να αποδίδονται αποκλειστικά σε γυναίκες και αντίστοιχα επιθετικές, ανταρχικές και δογματικές συμπεριφορές επιβολής να αποδίδονται αποκλειστικά σε άνδρες. Ίδιες εναλλαγές ισχύουν και για την πρώτη και δεύτερη γενιά. Από την άλλη όμως, ήταν φανερό ότι οι ταξικές, κοινωνικό-οικονομικές και μορφωτικές διαφοροποιήσεις συντέλεσαν αποφασιστικά στο βαθμό εθνοπολιτισμικής «συνεργασίας». Έτσι, σε μεικτά ζευγάρια όπου και οι δύο σύντροφοι είναι επιτυχημένοι στην επαγγελματική τους ζωή, έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και την οικονομική άνεση και ζωή ενός μεσοαστικού επιπέδου, παρατηρείται μια αμοιβαία αποδοχή, παραδοχή, εμπιστοσύνη, αμοιβαιότητα, φροντίδα και συναίνεση από κοινού στο πλάνο ζωής τους και στην ανατροφή των παιδιών. Το ίδιο παρατηρείται και με τις αμιγώς «ελληνικές»

οικογένειες. Στην αντίθετη περίπτωση σε μεικτούς γάμους όπου ο σύντροφος δεν έχει προχωρήσει πέραν της βασικής εκπαίδευσης του Δημοτικού και πολλές φορές είναι άνεργος ή δεν έχει καταφέρει να ενταχθεί πλήρως στη δανική κοινωνία και να ενσωματωθεί στο νέο κοινωνικοπολιτισμικό μόρφωμα, παρατηρούνται έντονοι διαξιφισμοί, ανταγωνισμοί, έριδες και αντιζηλίες που σε πολλές περιπτώσεις εκτός του δείγματος οδήγησαν σε διαζύγιο. Παράλληλα, εμφανίζεται και μια ομάδα «ξένων» συντρόφων οι οποίοι μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα, τα ελληνικά ήθη και έθιμα, κάποιοι βαπτίζονται χριστιανοί ορθόδοξοι, και αυτή η ομάδα αποτελείται κυρίως από Δανές, εκείνες που οι σύζυγοι τους ισχυρίζονται ότι έχουν «ελληνοποιηθεί». Συνομιλίες με τις ίδιες τις Δανές επιβεβαίωσαν ότι αυτή η επιλογή ήταν αποκλειστικά δική τους διότι τους γοήτευσε το ελληνικό πολιτισμικό στοιχείο καθώς και η Ελλάδα ως τουριστικός προορισμός. Έτσι, στην περίπτωση των «ελληνοποιημένων» Δανών, αυτή η ταυτοτική διάσταση αποτελεί μέρος του δικού τους σχεδίου δράσης.

Στη περίπτωση της πρώτης γενιάς μεταναστών στη Δανία, πάλι, κυριαρχούν ως περιοριστικά τα προ-μεταναστευτικά ατομικά βιώματα. Τα άτομα που μεταναστεύουν ως ζευγάρια από την Ελλάδα συγκροτούν την οικογένεια ως πρωτογενή κοινωνική ομάδα και συχνά τα παιδιά ασκούν ρόλο διαμεσολαβητικό με την νέα εθνοπολιτισμική πραγματικότητα. Συνήθως λόγω επαγγελματικής αναγκαιότητας καταφέρνουν να μάθουν την δανική γλώσσα σε ένα βασικό επίπεδο συνεννόησης αλλά αυτό δεν επηρεάζει ούτε καθορίζει την συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας ή τρόπου ζωής καθώς παραμένουν «εγκλωβισμένοι» σε ένα κλειστό σύστημα της ελληνικής κοινότητας.

Η περίπτωση των Ελληνοαμερικανών και Ελληνοαμερικανίδων δεύτερης γενιάς που παλιννόστησαν διαπραγματεύεται σε συνθήκες περιθωριοποίησης που εκφράζονται μέσα από τις ιστορίες ζωής και την περιγραφή ενός αντιαμερικανικού πλαισίου στο οποίο βιώνουν συμπεριφορές καχυποψίας και εχθρικότητας που καθιστούν την εμπειρία παλιννόστησης σε μια διάσταση διωκτική και «αφιλόξενη». Στο επίπεδο που αυτή η αποξένωση διεισδύει τόσο στην προσωπική όσο και στην επαγγελματική ζωή, μερικές γυναίκες αναγκάζονται να μείνουν στο σπίτι και να αφιερωθούν στην ανατροφή των παιδιών και στο νοικοκυριό ενώ θα ήθελαν να συνεχίσουν την καριέρα τους παράλληλα και

στην προσωπική τους ζωή νιώθουν μοναξιά καθώς δεν μπορούν να δημιουργήσουν εύκολα φιλίες. Πολλές επίσης, βιώνουν και συγκρουσιακές εμπειρίες στις σχέσεις τους με άλλες γυναίκες της οικογένειας ειδικά όταν οι διαφορές τρόπου ζωής είναι βαθιές και κατά συνέπεια και το επικοινωνιακό χάσμα. Οι άνδρες παρόλο που βιώνουν και αυτοί δυσκολίες προσαρμογής κυρίως στον εργασιακό τομέα, ανακαλύπτοντας τομείς στους οποίους μπορούν να ενσωματωθούν, όπως αθλητικές και πολιτικές συζητήσεις βρίσκουν ένα πλαίσιο «διαξόδου» και έτσι το στάδιο προσαρμογής εμπεριέχει έμφυλες εκφράσεις ταυτοποίησης καθώς το ανήκειν συνδέεται με «ανδρικές» πρακτικές και συνομιλίες.

Από τα παραπάνω είναι μάλλον προφανές ότι οι κατηγορίες «μετανάστες» και «παλινοστούντες», «πρώτη» και «δεύτερη» γενιά, δεν εκφράζουν ένα συμπαγή, ομοιογενή και ενιαίο χαρακτήρα. Αντιθέτως μια σειρά από κατακερματισμένες χωροχρονικές εμπειρίες στοιχειοθετούν μερικές απεικονίσεις ρόλων, εκφράσεων και ταυτοτήτων.

7.2. Αναστοχασμοί και αναμετρήσεις στο παγκοσμιοποιημένο μέλλον: προς μια έμφυλη επανεξέταση υποκειμένων, δομών και δράσεων

Οι νέες μορφές παγκοσμιοποίησης της τρίτης χιλιετίας αποτελούν ουσιαστική πρόκληση για τα άτομα, τις συλλογικότητες, τους θεσμούς και τις κοινωνίες. Μέχρι και πριν δύο δεκαετίες η κοινωνική θεωρία και η μεταναστευτική έρευνα αγνόησε τις γυναίκες ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα και έτσι αποσιώπησε τις «φωνές» τους, παρέλειψε τη συμβολή τους και τις κατέστησε ανύπαρκτες στη μεταναστευτική διαδικασία. Ως αποτέλεσμα, έμειναν άγραφα πολλά από τα κεφάλαια της μεταναστευτικής ιστοριογραφίας. Υπογραμμίζοντας την ενεργητική δράση των γυναικών στη μεταναστευτική διαδρομή αναδεικνύονται και οι πολλαπλοί ρόλοι των γυναικών. Οι γυναίκες μετανάστριες δεν είναι απλά ακόλουθοι των συγκυριών ή παθητικοί δέκτες της μοίρας τους αλλά με την δράση τους είτε «εν κινήσει» στη διάρκεια της ίδιας της μεταναστευτικής διαδικασίας είτε «εν ενεργεία» επωμίζονται μια πολυμορφία ρόλων και ταυτοτήτων. Η γυναίκα μετανάστρια καταλαμβάνει τον νέο «τόπο» ως «ξένη» αλλά ταυτόχρονα κατασκευάζει νέο «χώρο» ως εργαζόμενη, ως μητέρα, ως σύζυγος. Καλείται να κινηθεί μεταξύ παραδοσιακών και (μετα)νεωτερικών όρων για να ορίσει την δική της ταυτότητα μέσα από επινοητικές και δημιουργικές επιλογές καθώς και

υβριδικές αναπαραστάσεις μεταξύ των δύο πολιτισμικών μορφωμάτων της χώρας υποδοχής και αποστολής. Στη συνέχεια, πολιτισμικά και εθνοτικά στοιχεία διαπραγματεύονται για να ισορροπήσει η όλη διαδικασία μετάβασης από το πριν στο μετά, από το εδώ στο εκεί καθώς «οι γυναίκες βρίσκονται στην καρδιά αυτής της προβληματικής – ενσωμάτωση, ένταξη σε κοινωνικοοικονομικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό κ.λ.π. επίπεδο (Green, 2002: 148).

Ο στοχασμός προς έναν έμφυλο προβληματισμό σχετικά με την ανθρωπογεωγραφία της μετανάστευσης παραπέμπει σε συγκεκριμένα ερωτήματα:

Ποιες είναι οι ιδιαιτερότητες της γυναικείας μετανάστευσης; Είναι διαφορετική από αυτή των ανδρών; Επηρεάζει το μεταναστευτικό φαινόμενο τις σχέσεις μεταξύ γυναικών και ανδρών; Ποιος είναι ο ρόλος της ταξικής και εθνοτικής προέλευσης σε σχέση με το φύλο κατά τη μεταναστευτική εμπειρία; Τι είδους συνθήκες ζωής διαμορφώνονται με βάση αυτά τα διαφορετικά χαρακτηριστικά;

Η οπτική της Green (2002) θέτει τον πυρήνα των επιχειρημάτων που θα ήθελα να παρουσιάσω αναφορικά με τα αποτελέσματα της έρευνας. Συγκεκριμένα: «Δίνεται έμφαση στο υποκείμενο και στη βούλησή του, που έρχεται αντιμέτωπη με τις εξωτερικές αντιξοότητες ή τους εξαναγκασμούς των δομών. Από τον πεσιμισμό περνούμε σε έναν αναλυτικό οπτιμισμό, από την αγανάκτηση για τη συσσωρευμένη καταπίεση που υφίστανται σε μια εκ νέου ανακάλυψη της ιδιαίτερης γυναικείας δράσης. Από αντικείμενα της ιστορίας οι τελευταίες έγιναν υποκείμενα της δικής τους ιστορίας. Ταλαντευόμενες από τα κύματα σε πρώτη φάση, οι μετανάστριες διευθύνουν τον κόσμο τους και επινοούν νέες διαδρομές. Δείχνοντας τον τρόπο με τον οποίο η αποδημία μπόρεσε να είναι ηθελημένη φυγή μακριά από ασφυκτικές παραδόσεις, ορισμένες μελέτες υπογραμμίζουν πλέον την ιδιαίτερη αποφασιστικότητα των γυναικών» (2002: 146). Αυτή η μεταλλαγή της εικόνας των γυναικών μεταναστριών προσεγγίζεται από δύο πόλους ανάλυσης, αυτόν της εξάρτησης και αυτόν της αυτονομίας. Η θεματική της εξάρτησης στη συνέχεια παραχωρεί τη θέση της σε εκείνη της ανεξαρτησίας, και δη της χειραφέτησης. Παρατηρείται ότι και εδώ, δύο αντιφατικά μοντέλα ήρθαν στο φως: «αυτό της αναδιπλωμένης σωματικά (στο σπίτι) και πολιτισμικά (αγκιστρωμένης στις παραδόσεις της πατρίδας) μετανάστριας • το άλλο, πιο

πρόσφατο της οικογενειακής, πολιτισμικής, κοινωνικής χειραφέτησης που βιώνεται χάρη στη διάβαση των συνόρων. Στη μια περίπτωση, η αρχική κινητικότητα γεννά μια νέα μόνιμη εγκατάσταση • στην άλλη, προκαλεί ένα ευρύτερο άνοιγμα» (2002: 146).

Συγκεκριμένα, οι έμφυλες εκφάνσεις της «ελληνικότητας» στη μεταναστευτική διαδρομή είναι πολυεπίπεδες. Στη δεύτερη γενιά οι έμφυλες ταυτοτικές εκδηλώσεις κινούνται μεταξύ δύο πόλων: στη μια περίπτωση παρατηρούμε αυτή της συντηρητικής προσήλωσης στο παραδοσιακό αλλά με υβριδικά στοιχεία (μετα)νεωτερικής προέλευσης που με την παλιννόστηση γίνεται αναζήτηση νέων ρόλων, και αυτό χαρακτηρίζει κυρίως τις Ελληνοαμερικανίδες • και από την άλλη παρατηρούμε αυτή της πρόσμιξης πολιτισμικών στοιχείων με κυρίαρχα αυτά της χώρας στην οποία έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει, και αυτό χαρακτηρίζει κυρίως τις Ελληνοδανές. Έτσι, στη περίπτωση κυρίως των Ελληνοαμερικανίδων, από «αμιγώς ελληνικές» οικογένειες ή σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις ένας από τους δύο γονείς προέρχεται από τη δεύτερη γενιά μεταναστών, ο προσανατολισμός είναι αυστηρά προσηλωμένος στα ελληνικά πολιτισμικά στοιχεία για τη συντήρηση της ελληνικής γλώσσας, της ελληνικής ορθόδοξης θρησκείας, της ιστορίας, των εθίμων και παραδόσεων. Στην περίπτωση αυτή η Ελληνοαμερικανίδα γυναίκα μετανάστρια δίνει έμφαση στον ρόλο της ως μητέρα-φορέας πολιτισμού. Μια ομάδα από αυτές επιλέγει την χώρα καταγωγής ως τόπο ασφαλές για την ανατροφή των παιδιών της, μια άλλη ως τόπο ιδανικό εθνοπολιτισμικά για την εύρεση μελλοντικού συντρόφου και κάποιες για να «βρουν τον εαυτό τους» εθνοτικά και πολιτισμικά, για να κατανοήσουν ποιες είναι και άρα να εντοπίσουν τα όρια και το περιεχόμενο της ταυτότητας τους. Στην περίπτωση των Ελληνοδανών, διαπιστώνουμε ότι η παλιννόστηση γίνεται σε ένα πιο χαλαρό πολιτισμικό πλαίσιο, χωρίς «πολιτισμικό άγχος» (cultural anxiety) και με στόχο τον «πολιτισμικό αλληλοεμπλουτισμό» (Δαμανάκης, 2004: 36) που σημαίνει ότι η δανική τους προ-μεταναστευτική ταυτότητα εμπλουτίζεται κατά τη παλιννόστηση με στοιχεία που αντλούνται στο γλωσσικό, ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Στα πλαίσια αυτά της συνάντησης και της αλληλεπίδρασης δίνεται ένα δυναμικό περιεχόμενο διεύρυνσης της ταυτότητας σε μια συνεχή «διαλογική σχέση» και έτσι γίνεται προφανές ότι «μια τέτοια πολυεστιακή προσέγγιση δεν οδηγεί σε ομογενοποιήσεις, αλλά αφήνει ελεύθερο το πεδίο για τη διαμόρφωση και διατήρηση πολλαπλών ταυτοτήτων, των οποίων, ωστόσο, η κοινή βάση

διατηρείται ή και διευρύνεται μέσα από τη συνεχή αλληλεπίδρασή τους και τον αλληλοεμπλουτισμό τους» (Δαμανάκης, 2004: 37).

Οι γυναίκες μετανάστριες της έρευνας μεγάλωσαν και έζησαν σε διαφορετικές εθνοπολιτισμικές συνθήκες, με διαφορετικές εθνοτικές επιταγές, προορισμούς και διαδρομές. Η διαφοροποίηση της προσήλωσης και αναπαραγωγής των παραδοσιακών αξιών αφορά και στις διαφορές στις αντιλήψεις για τους ρόλους των γυναικών, για τη θηλυκότητα, τη μητρότητα, τη γυναικεία ταυτότητα. Το εθνοπολιτισμικό περιεχόμενο της ανατροφής των γυναικών και των σχέσεων τους με την οικογένεια και την κοινότητα, οι απαγορεύσεις, οι περιορισμοί, οι επιταγές αλλά και οι επιλογές χαράσσουν τους ρόλους τους αλλά παράλληλα λειτουργούν και ως δομικά στοιχεία της κοινωνικοποίησης τους στις χώρες υποδοχής και αποστολής. Στην ελληνοαμερικανική οικογένεια η στρατηγική εστιάστηκε με ιδιαίτερη προτεραιότητα στην αυστηρή προσήλωση στα στοιχεία διατήρησης της «ελληνικότητας» των γυναικών αλλά και στην αναπαραγωγή του έθνους στη τρίτη γενιά μέσα από αμιγώς ελληνικούς γάμους, παλιννόστηση και μελλοντική «ελληνική» ζωή. Στη δανική περίπτωση ενώ με την πρώτη ματιά τα πράγματα φαίνονται λιγότερα σύνθετα, στην πραγματικότητα η ανατροφή των γυναικών σε «μεικτές» επί το πλείστον οικογένειες, και σε μια χώρα που έχει κάνει σημαντική πρόοδο στο θέμα της ισότητας των δύο φύλων, θεσμικά και κοινωνικά, η συνύπαρξη πατριαρχικών στοιχείων με φεμινιστικά αμβλύνει το συγκρουσιακό περιεχόμενο μιας διττής ταυτότητας.

7.3. Μετανάστες, παλιννοστούντες, τόποι έρευνας, χώροι διάδρασης και οι εμπειρίες μιας ερευνήτριας: απολογισμός και αποτίμηση του ερευνητικού και συγγραφικού έργου – προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Το αρχικό ερευνητικό ενδιαφέρον για το θέμα της μετανάστευσης και παλιννόστησης εκδηλώθηκε μετά την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών στις ΗΠΑ στο μέσο της δεκαετίας του '90 και την παλιννόστηση μου στην Ελλάδα². Ακολούθησαν πιλοτικές

² Τοποθετώ τον εαυτό μου και την δική μου ιστορία ζωής εντός των ορίων της έρευνας και του δείγματος αφού και εγώ «τυπικά» ανήκω ως μετανάστρια στην δεύτερη γενιά Ελληνοαμερικανίδων που παλιννόστησαν στην χώρα καταγωγής των γονέων μου, άρα και η δική μου βιοματική αφήγηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η ογδοηκοστή πρώτη ιστορία ζωής. Επί της ουσίας όμως δεν χρησιμοποιώ αυτοβιογραφικά στοιχεία στην

εμπειρικές έρευνες προς το τέλος της ίδιας δεκαετίας καθώς και επιτόπιες έρευνες στις ΗΠΑ, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στην Ελλάδα και στη Δανία. Με την ολοκλήρωση του εθνογραφικού έργου και την συλλογή του πρωτογενούς υλικού, η συγγραφική μου ενασχόληση και η παραγωγή της τελικής μορφής του κειμένου για την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής πραγματοποιήθηκε μεταξύ 2005-2006. Προηγήθηκε η λεπτομερής απομαγνητοφώνηση των 80 ιστοριών ζωής και η ανάλυση των δεδομένων. Όλες αυτές οι εργασίες έλαβαν μέρος στην Αθήνα, σε μια χωρο-χρονική και ιστορική συγκυρία εθνικής έντασης, αναμονής, προσμονής, αγωνίας και άγχους. Ενώ εγώ διένυα την δική μου «Αθήνα 2004» της υπερεντατικής προσήλωσης στην έρευνα μου με μια εμφανή ανησυχία για την έκβαση της εργασίας μου, με μια ανασφάλεια για το περιεχόμενο της αλλά με αμείωτο πάθος και ενδιαφέρον για το θέμα μου, η Ελλάδα βρισκόταν στο κατώφλι του δικού της στοιχήματος και στο να αποδείξει στον υπόλοιπο κόσμο ότι η δική της «Αθήνα 2004» θα τα καταφέρει στο τέλος. Εδώ δεν ενδιαφέρει το ίδιο το γεγονός, αλλά το πλαίσιο συγκυρίας το οποίο πλαισιώνει την έρευνα. Επιστρέφοντας στα εσωτερικά της Ελλάδας, η πρώτη σημαντική κοινωνικοπολιτική διαφοροποίηση αφορά στην αλλαγή κυβέρνησης την άνοιξη του 2004 και την μετάβαση από τον σοσιαλισμό σε μια συντηρητική κυβέρνηση ενώ το φθινόπωρο του ίδιου έτους η επανεκλογή του George W. Bush στις ΗΠΑ προκάλεσε διεθνή αίσθηση. Στην Ελλάδα, ενώ τελικά το 2004 είχε επιφέρει ένα κλίμα ευφορίας και «εθνικής υπερηφάνειας» με αφετηρία την επιτυχή ολοκλήρωση των Ολυμπιακών Αγώνων και την διεθνή «συγγνώμη» που ακολούθησε αλλά και με την νίκη του Ευρωπαϊκού Πρωταθλήματος Ποδοσφαίρου που είχε προηγηθεί, το 2005 έφερε μία καταιγίδα σκανδάλων, διατροφικών, εκκλησιαστικών, δικαστικών, οικονομικών και αισχροκέρδειας, καθώς και πληθώρα κοινωνικών αντιδράσεων με τα νέα οικονομικά μέτρα της Κυβέρνησης. Το ίδιο έγινε και το 2006, μόνο που το επίπεδο των «σκανδάλων» κλιμακώθηκε με την μεγάλη κρίση η οποία ήρθε στην επιφάνεια με το κύκλωμα υποκλοπής τηλεφωνικών συνδιαλέξεων. Αλλά εδώ δεν αναζητείται μια λεπτομερής ιστορική αναφορά στα γεγονότα, παρά μια ευρύτερη αναφορά στο κοινωνικό πλαίσιο της έρευνας και στις τρεις χώρες, Ελλάδα, ΗΠΑ, Δανία. Ένα κοινό χαρακτηριστικό των τριών αυτών χωρών σε πολιτικό επίπεδο παραπέμπει στην γενικότερη «δεξιόστροφη» πορεία των κυβερνήσεων σε διεθνές

εργασία αυτή γιατί όπως αναφέρω λεπτομερειακά στο κεφάλαιο που αφορά στη μεθοδολογία, η τοποθέτηση μου περιορίζεται στο πεδίο αναστοχαστικότητας και αυτοαναφορικότητας μόνο, καθώς τα δικά μου βιώματα διαφέρουν ριζικά τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο.

επίπεδο. Στην Ελλάδα, η οικονομική και κοινωνική κρίση ευνόησε την εκλογή του συντηρητικού κόμματος της «Νέας Δημοκρατίας» στις βουλευτικές εκλογές τον Μάρτιο του 2004. Με μια αποκλειστικά αντι-μεταναστευτική πλατφόρμα εξελέγη το ακροδεξιό κόμμα στη Δανία ένα χρόνο πριν ενώ παρά τις διαδηλώσεις και το έντονο κλίμα δυσαρέσκειας τόσο στο εσωτερικό όσο στο εξωτερικό της χώρας, ο George W. Bush εξέπληξε σε διεθνές επίπεδο με την επανεκλογή του τον Νοέμβριο του 2004 κατά τη διάρκεια των προεδρικών εκλογών στις ΗΠΑ. Συνολικά, αυτές ήταν οι επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες κατά το κύριο διάστημα της συγγραφικής δραστηριότητας, ενώ έχω ήδη αναφερθεί σε αυτές που αναδύθηκαν κατά τη διάρκεια της συλλογής των δεδομένων.

7.3.1. τόποι έρευνας, χώροι διάδρασης

Ανιχνεύοντας το «ατέλειωτο ταξίδι του ελληνισμού» πραγματοποίησα πολλά ταξίδια, φαντασιακά και εμπειρικά σε μια απόπειρα διείσδυσης στον μικρόκοσμο της διασποράς. Η εθνογραφική πορεία έφερε στο προσκήνιο τόσο σχέσεις διαλογικές όσο και συγκρουσιακές. Το διασπορικό ταξίδι είναι ταυτόχρονα και ένα ταυτοτικό ταξίδι το οποίο εύγλωττα αποτυπώνεται στην εξής μακροσκελή περιγραφή: «Πλαισιωμένοι από οικεία τοπία και πρόσωπα φανταζόμαστε τον εαυτό μας ολόκληρο, με σχηματισμένη ταυτότητα, όχι διάτρητη, με κενά. Φαντασίωση που καθησυχάζει, δίνει ευεξία και εδραιώνει τον ορθολογισμό ως οπτική αναζήτησης λύσεων και σκοπών. Ωστόσο, κάθε μεταβολή ωθεί σε επικοινωνιακή ανταλλαγή και διαπίστωση των ορίων που συναντούν σε εκλογικεύσεις. Η εξορία, συμβολική ή ουσιαστική, προϋποθέτει γεφύρια στο χώρο και το χρόνο. Χρειάζεται ένα σπίτι και μια υπόσχεση επιστροφής, καθώς οι εμπειρίες που συσσωρεύονται υποσκάπτουν το νόημα μιας τέτοιας προοπτικής. Συνηθισμένοι σε μακρινές, απρόβλεπτες και κουραστικές διαδρομές, οι μετακινούμενοι πληθυσμοί, όσο και εξερευνητές της ψυχής, ιχνηλατούν καινούργιους και κάποτε εχθρικούς τόπους ύπαρξης, τους οποίους παρατηρούν και διαπραγματεύονται, αποκομίζοντας εντυπώσεις και αφήνοντας αχνά ή ευδιάκριτα χνάρια όταν πια φεύγουν. Η ανίχνευση όσων βιώνουν οι ακούραστοι αυτοί οδοιπόροι κινητοποιεί αλλά και προσκρούει σε δυσκολίες, φόβους, ανατροπές. Ο λόγος και οι εμπειρίες τους παραμένουν ζωντανές και αναπροσαρμόζονται διαρκώς. Όταν μιλούμε γι' αυτές, είναι σαν να μιλούμε για κάτι που δεν μπορεί να προσλάβει οριστική μορφή ούτε να αποκωδικοποιηθεί» (Πετρονότη, 1998: 15).

7.3.2. μετανάστες, παλιννοστούντες και οι εμπειρίες μιας ερευνήτριας

Είναι αναπόφευκτο να συναντήσει η κάθε ερευνήτρια στη διάρκεια επιτόπιας έρευνας δυσκολίες και εμπόδια τα οποία δυσκολεύουν την υλοποίηση της έρευνας αλλά και του συγκεκριμένου προγραμματισμού σταδίων της έρευνας. Ορισμένους από τους περιορισμούς αφορούν στις υλικές και τεχνικές δυσκολίες που εμφανίζονται σε ένα πρωτότυπο ερευνητικό θέμα που επίσης απαιτεί μια σφαιρική και διεπιστημονική συλλογή βιβλιογραφικού υλικού, εμπόδιο συχνά απροσπέλαστο στην Ελλάδα το οποίο όμως βρήκε λύση σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Αλλά όμως, λόγω της ανεπάρκειας ακριβών στατιστικών στοιχείων, δεν ήταν δυνατό να γνωρίζω τον ακριβή αριθμό των παλιννοστούντων στην Ελλάδα και σε αυτό το θέμα δεν βρέθηκε λύση αφού δεν υπήρχαν τα αρχεία και οι πηγές. Μερικές άλλες δυσκολίες πηγάζουν και από τις επαφές με τις ίδιες τις ομάδες που αποτελούν το αντικείμενο μελέτης αλλά κυρίως με ανθρώπους σε θέσεις κλειδιά σε συλλόγους και κοινότητες που δεν συμμερίζονται πάντα τις ανάγκες της έρευνας, που μπορεί να είναι καχύποπτοι, να αντιδρούν αρνητικά, να υποβαθμίζουν την σημασία της έρευνας λόγω άγνοιας ή ανασφάλειας αλλά και ακόμη από το να μην συνεργάζονται στο να δημιουργούν προβλήματα κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας. Εάν και δεν συνάντησα αδυσώπητα προβλήματα στο πεδίο, υπήρξαν όμως και μερικές περιπτώσεις ατόμων που αρχικά δέχθηκαν να λάβουν μέρος και κατόπιν αρνήθηκαν να συμμετάσχουν αλλά και μερικοί που δεν εμφανίστηκαν καν σε προκαθορισμένη συνάντηση σε τόπο και χρόνο βολικό για αυτούς.

7.3.3. αποτίμηση ερευνητικού έργου και προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Η επιλογή μετανεωτερικών σχολών, ποιοτικών μεθοδολογιών και διεπιστημονικών θεωρητικών προσεγγίσεων φώτισαν τις πολλαπλές πτυχές των φαινομένων μετανάστευσης και παλιννόστησης διερευνώντας τον λόγο και τη δράση των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων. Παράλληλα η έμφαση που δίνουν αυτές οι μέθοδοι στις «περιθωριακές» ομάδες (γυναίκες, μετανάστες, μειονότητες) στις εθνικιστικές αναπαραστάσεις με βάση την έμφυλη διάσταση καθώς και τον κατακερματισμό και την υβριδικότητα που χαρακτηρίζει τις ταυτότητες στον σύγχρονο κοινωνικό κόσμο αναδεικνύει τα κοινωνικά υποκείμενα ως δρώντα υποκείμενα σε ένα κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο αναφοράς. Με την τελική

διεκπεραίωση της έρευνας αναδεικνύεται η χρηστικότητα των μεθόδων καθώς φωτίζονται σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα αιχμής σε σύγχρονους κοινωνικούς χώρους με πολυπολιτισμικό περιεχόμενο.

Κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής έγινε αντιληπτό ότι υπάρχουν πολλά πεδία στα οποία θα μπορούσαν να γίνουν πολλές πρωτότυπες και ενδιαφέρουσες συγκριτικές έρευνες μεταξύ πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς και έτσι να συμπεριληφθούν και τα παιδιά που αποτελούν και αυτά κοινωνικά υποκείμενα που δρουν και διαντιδρούν στο κοινωνικό περιβάλλον και δεν είναι αποκλειστικά παθητικά εξαρτώμενα από τους γονείς τους κατά τη μεταναστευτική διαδικασία. Ενδιαφέρον επίσης προκαλεί και η ανίχνευση των σχέσεων των παλινοστούντων με νέες εισερχόμενες μεταναστευτικές ομάδες με διαφορετικές εθνοπολιτισμικές και θρησκευτικές ταυτότητες. Σε αυτή τη περίπτωση θα ήταν χρήσιμο να συμπεριληφθούν στο δείγμα τόσο πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελλάδα όσο και παλινοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση σε ένα συγκριτικό πλαίσιο με Έλληνες και Ελληνίδες της διασποράς που έχουν παλινοστήσει από διάφορες χώρες του εξωτερικού. Σε αυτό το επίπεδο θα πρέπει να εξεταστούν οι διαφορές και οι ομοιότητες μεταξύ ομάδων της ελληνικής διασποράς από την Ευρώπη, την Βόρεια και Νότια Αμερική, την Αυστραλία, την Νότια Αφρική κτλ. Δηλαδή, θα ήταν εξαιρετικά διαφωτιστικό να εξεταστούν οι πολιτικές μετανάστευσης και ένταξης σε αντιδιαστολή με την ταυτότητα τους και τα σχέδια επιστροφής σε αναζήτηση του ποιοι επιστρέφουν και υπό ποια θεώρηση. Με λίγα λόγια ποια είναι η φαινομενολογία της παλιννόστησης και ταυτότητας της ελληνικής διασποράς σε ένα ευρύ και ποικιλοτρόπως διαφοροποιημένο δείγμα.

7.3.4. αποτελέσματα της έρευνας

Τα ερωτήματα που συσχετίζονται με τα αποτελέσματα της έρευνας ανήκουν στις θεματικές που αφορούν στην προσαρμογή τους και την καθημερινή ζωή στην Ελλάδα, στις διαπροσωπικές σχέσεις, στην επαγγελματική τους εξέλιξη, στην αίσθηση του ανήκειν, στο φύλο, στην ταυτότητα.

Συγκεκριμένα:

- Ποιες είναι οι διαδικασίες προσαρμογής κατά την παλιννόστηση;
- Ποιες είναι οι επαφές της συγκεκριμένης εθνοπολιτισμικής ομάδας με την ευρύτερη ελληνική κοινωνία;
- Ο παράγοντας του χρόνου επιδρά στη διαδικασία προσαρμογής;
- Η οικογένεια παίζει καταλυτικό ρόλο στη διαδικασία προσαρμογής;

Τα σημαντικότερα ευρήματα της έρευνας που έχουν αναλυθεί και παρουσιαστεί μέσα από το εμπειρικό υλικό στα προηγούμενα κεφάλαια συνοψίζονται στα εξής:

Η παλιννόστηση αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο και για αυτό το λόγο εμπεριέχει στάδια κοινωνικοποίησης. Παράλληλα αποτελεί ένα εγχείρημα πολιτισμικής προσαρμογής αφού η κάθε εθνοτική ομάδα μεταβάλλει τον τρόπο ζωής της σε έναν άλλο. Αυτό συμπεριλαμβάνει και την περίπτωση που μιλάμε για την δεύτερη γενιά ελληνικής καταγωγής, αλλά ακόμη και για την πρώτη γενιά αφού τόσο οι εσωτερικές αλλαγές όσο και εξωτερικές επιδράσεις, καθώς και οι διαφοροποιήσεις των πολιτισμικών στοιχείων, καθιστούν τις μετακινήσεις κοινωνικά πολύπλοκα και πολυδιάστατα φαινόμενα. Έτσι μιλάμε για διαδικασίες ένταξης σε ένα νέο και διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον της καθημερινής ζωής με τους δικούς της κανόνες και εξαιρέσεις και με πολλαπλές παραμέτρους που πολλές φορές είναι συγκεκριμένοι. Επιπρόσθετα στοιχεία ταυτοτικά αποτελούν και τα τοπικά χαρακτηριστικά που διαμορφώνονται από την εντοπιότητα στο «εδώ» και στο «εκεί».

Ο συγγραφέας Θεοδωρής Καλλιφατίδης, μετανάστης και ο ίδιος, σε ένα αυτοβιογραφικό του δοκίμιο, «Μια νέα πατρίδα έξω απ'το παράθυρο μου», καταθέτει ότι, «όταν η ξενιτιά έμοιαζε σαν απόλυτη λήθη, έψαχνα να βρω το μέρος που ήθελα να βρίσκεται ο τάφος μου. Ήμουν τόσο απογοητευμένος από την Ελλάδα που ούτε να ταφώ εκεί δεν ήθελα. Ήμουν νέος, πολύ νέος μα η χώρα μου με είχε ήδη θανατώσει κάμποσες φορές, κι όχι μόνο εμένα. Πρώτα φαρμάκωσαν τα παιδικά μου χρόνια, ύστερα την εφηβεία, ύστερα τα νιάτα μου. Ανεργία, ταξικές διαφορές, πολιτικοοικονομική διαφθορά, τα στεγανά στην τέχνη και στη λογοτεχνία, τα ψέματα. Η δεξιά είχε κλέψει τη ζωή μου, η αριστερά την ιστορία μου. Με λίγα λόγια, μια φριχτή χώρα αν δεν ήσουν για πούλημα. Κι εγώ δεν ήμουν, όχι επειδή είχα

κάποιες ηθικές αρχές, αλλά δεν είχα τη συνήθεια...Μας έλειπε η ικανότητα να εξαπατήσουμε τον εαυτό μας και κατά συνέπεια ήμασταν ανίσχυροι στους ελιγμούς των άλλων. Ήμασταν οι άβολοι και οι αβόλευτοι κι έτσι πολλοί από μας έφυγαν. Εντούτοις αγαπούσα την πατρίδα μου, την πόλη μου, τη γειτονιά μου...(2002: 129-130).

Η πρώτη γενιά μεταναστών συχνά δημιουργεί σχέσεις αγάπης-μίσους και με την χώρα καταγωγής-αποστολής αλλά και με την χώρα υποδοχής με έντονα αισθήματα δυσαρέσκειας για τα «χαμένα χρόνια» καθώς μαζί με την συνηθισμένη οικονομική ανέχεια που συχνά οδηγεί στην οικονομική μετανάστευση υπάρχουν και δυσκολίες αποδοχής της «νέας ζωής» και προσαρμογής στις νέες συνθήκες ζωής. Η δεύτερη γενιά που παλιννοστεί ξεκινά την αναπλήρωση της συχνά ανεκπλήρωτης επιθυμίας της πρώτης γενιάς που αφορά στον «μύθο και το όνειρο της επιστροφής». Έτσι η δεύτερη γενιά επιστρέφει στις «ρίζες» με μια φανταστική κατασκευή της χώρας καταγωγής, με μια ιδεαλιστική και μυθική εικόνα του τι εστί «πατρίδα» για τα παιδιά των μεταναστών που έχουν ζήσει ανάμεσα σε δύο κόσμους. Οι επαφές με την ευρύτερη ελληνική κοινωνία παράγουν συχνά σχέσεις αμφιθυμίας όπως έχει ήδη καταγραφεί και από τις ιστορίες ζωής των κοινωνικών υποκειμένων. Ο χρόνος δεν αποτελεί πάντα καθοριστικό παράγοντα άμβλυνσης των δυσκολιών προσαρμογής. Για παράδειγμα, συμμετέχουσα δεύτερης γενιάς που είχε παλιννοστήσει πριν από 35 χρόνια παντρεμένη με Έλληνα εξέφρασε έντονη αγανάκτηση με το γεγονός ότι ακόμη δεν έχει γίνει αποδεκτή από το κοινωνικό και οικογενειακό της περιβάλλον. Παράλληλα, η οικογένεια σε πολλές περιπτώσεις δρα ως προστατευτικό περιβάλλον αλλά και ως ταυτοτικός πυρήνας ανήκειν. Για πολλούς μετανάστες η οικογένεια αποτελεί συνδετικό κρίκο με το εθνοπολιτισμικό μόρφωμα αλλά και πηγή ψυχοκοινωνικής ασφάλειας.

7.3.5. αντί επιλόγου – και το ταξίδι συνεχίζεται...

Χωρίς αμφιβολία, η ανάγνωση και η εμπάθυνση της κάθε ιστορίας ζωής παραμένει ατελής, αποσπασματική και ίσως να μην μπορεί να επιτευχθεί ποτέ σε ένα πλήρες βαθμό κατανόησης των ατομικών βιωμάτων και των προσωπικών κατασκευών ταυτότητας. Ο περιορισμός δεν έγκειται μόνο στο «χώρο» αφού συνολικά οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις των 80 συμμετεχόντων, των ομάδων εστίασης αλλά και των σημειώσεων πεδίου απαριθμούν αρκετές εκατοντάδες σελίδες, αλλά και ο «χρόνος» αποτελεί

περιοριστικό πεδίο καθώς η απεικόνιση είναι μερική αφού για μια ολική αναπαράσταση ζωής θα χρειαζόταν μια σειρά από συνεντεύξεις-τομές σε διαφορετικές περιόδους της ζωής των συμμετεχόντων και άρα σε μια αναδίπλωση χρόνου στο μέλλον. Όμως, ήδη, η μακρόχρονη διαδικασία της έρευνας μου έχει συμβάλλει ουσιαστικά σε μια σφαιρική κατανόηση των φαινομένων μετανάστευσης και παλιννόστησης, και έτσι έχουν ξεδιπλωθεί πολλές πτυχές ταυτοτήτων. Παρά το κόστος της συναισθηματικής εμπλοκής που είναι απαραίτητα εγγενής στην προσέγγιση της βιογραφικής μεθόδου, η συνολική εμπειρία εκτός από εγχείρημα διανόησης, στοχασμού και μάθησης, ήταν μια ανεκτίμητης αξίας αυτογνωστική εμπειρία ατομικής ωρίμανσης και προσωπικής συνειδητοποίησης.

Έχει γίνει πλέον αντιληπτό σε όλα τα κεφάλαια της διδακτορικής διατριβής το πόσο σύνθετα είναι τα φαινόμενα της μετανάστευσης και παλιννόστησης. Το ίδιο το εμπειρικό υλικό αναδεικνύει την πολυπρισματική οπτική τόσο της κινητικότητας όσο και της ταυτοποίησης. Όπως επισημαίνει και η Nancy Green, «προκειμένου να αναλυθούν τα αίτια και τα αποτελέσματα απαιτείται πολλαπλότητα οπτικών», και εξηγεί ότι η αναγκαιότητα της συγκριτικής προσέγγισης στη μελέτη της μετανάστευσης είναι εύλογη για δύο λόγους: «Πρώτον, η μετανάστευση, από τη φύση της, υπονοεί μια συγκριτική οπτική. Καταρχάς, ο ίδιος ο μετανάστης προβαίνει κατεξοχήν σε συγκρίσεις, ενώ και οι περισσότερες αναλύσεις σχετικά με τη μετανάστευση συνεπάγονται έμμεσες ή ρητές συγκρίσεις. Όταν η χώρα υποδοχής διερωτάται για το αν ο μετανάστης έχει αφομοιωθεί αρκετά, προβαίνει σε μια έμμεση / υπόρρητη σύγκριση μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος του μετανάστη, μεταξύ της χώρας αποστολής και της χώρας υποδοχής, σκιαγραφώντας μια ευκαταία αποστασιοποίηση από τη γενέθλια χώρα και μια πιθανολογούμενη προσέγγιση με τη χώρα καταφυγής. «Αφομοίωση», «ενσωμάτωση», «παράδοση», «νεωτερικότητα», όλες αυτές είναι συγκριτικές έννοιες. Δεύτερον, η συγκριτική μέθοδος είναι ακόμα πιο ωφέλιμη σε ταραγμένους καιρούς αυξανόμενου εθνικισμού. Ακόμα και στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, το πλεονέκτημα της ιστορικής σύγκρισης μεταναστευτικών εμπειριών, πολιτικών δράσεων και αποφάσεων από τη μια χώρα στην άλλη μας βοηθά να υπερβούμε το έθνος-κράτος και να ανακαλύψουμε τόσο τις πολλαπλές διαφορές όσο και τις ομοιότητες των εμπειριών μέσα στον χρόνο και στον χώρο» (2002: 9). Και ενώ πέρασε πάνω από μια δεκαετία μετά τη διατύπωση των προαναφερθέντων σκέψεων της, όπως αναφέρει και η ίδια

η συγγραφέας, η Nancy Green, αναγνωρίζει τις δυσκολίες της εφαρμογής της αλλά παραμένει ακλόνητη υπερασπίστρια της χρησιμότητάς της για τη διεύρυνση των αναλυτικών μας οριζόντων. Αναμφισβήτητα αυτού του είδους οι θέσεις ταυτίζονται με απόλυτη συμφωνία με αυτές που είχα διατυπώσει και στο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας μου. Αυτό που θα ήθελα να τονίσω καθώς επανέρχομαι στη χρησιμότητα των μεθόδων, είναι η υλοποίηση μιας κριτικής και αναστοχαστικής προσέγγισης προς την ερμηνεία και την κατανόηση της ατομικής δράσης των υποκειμένων αλλά και την αντιπαράθεση αυτής της δράσης με την οπτική του πολιτικού πλαισίου της πραγματικότητας της μετανάστευσης.

Κατά τη διάρκεια της διαδρομής αυτής της πρωτότυπης ερευνητικής διαδικασίας και καθώς η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών γίνεται αντιληπτή και η ανάγκη για την εδραίωση συστηματικών προγραμμάτων έρευνας της μετανάστευσης και ανάπτυξης μαθημάτων για την μετανάστευση, την διασπορά, το φύλο και την ταυτότητα. Σε αυτή τη προσπάθεια στοχεύει να συμβάλλει και η παρούσα διδακτορική διατριβή τόσο σε θεωρητικό και μεθοδολογικό όσο σε εμπειρικό επίπεδο. Σε ένα πλαίσιο ακαδημαϊκής «ετεροτοπίας» στην Ελλάδα ως «Αγεωγράφητος Χώρα» (Λεοντίδου, 2005), η εκπόνηση αυτής της διδακτορικής διατριβής στοχεύει στο να συμβάλλει σε ένα διεπιστημονικό διάλογο, προβάλλοντας θεωρήσεις στο χώρο της κοινωνικής, πολιτισμικής και φεμινιστικής γεωγραφίας. Μέσα από τις πολλαπλές ακροάσεις, αναγνώσεις και κατασκευές των διυποκειμενικών αφηγήσεων, η χαρτογράφηση της ταυτοτικής διαδρομής είναι εξελισσόμενη όπως είναι και η κινητικότητα των κοινωνικών υποκειμένων της διασποράς. Αυτή η παλινδρόμηση της υποκειμενικότητας ιστορικών στιγμών και πολυπολιτισμικών τρόπων ανασυγκροτείται με τα συμφραζόμενα καθώς τα ίδια τα άτομα μεταφράζουν την ταυτότητα τους ενώ ερμηνεύουν την ιστορία ζωής τους. Η ρητορική που διατρέχει τα κείμενα αυτά θέτει την ανθρωπογεωγραφική εμπλοκή ως κώδικα ερμηνείας και νοηματοδότησης μιας τόσο βαθιά ανατρεπτικής ψυχικής και βιωματικής εμπειρίας όπως είναι η διασπορά. Μονάχα θραύσματα ενός τόσο κατακερματισμένου πορτραίτου όπως είναι η ελληνική διασπορά θα μπορούσαν να προβληθούν στη παρούσα εργασία αλλά το ότι αυτά αποδίδονται μέσα από ένα συγκριτικό, συνεκτικό επιστημονικό αναστοχαστικό λόγο και μια πολυμεθοδολογική οπτική επικυρώνει

την αλληλοδιαπλοκή του χωροχρονικού με το κοινωνικό και την επιστήμη. Αλλά το ταξίδι – κοινωνικό και επιστημονικό – ακράδαντα πολιτικό και πολιτισμικό – αδιαμφισβήτητα έχει συνέχεια...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΑΠΟ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΑΛΛΑ ΔΙΑΡΚΩΣ ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΑΝΗΚΕΙΝ, ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΣΠΟΡΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

8.1. Η «εκ των άνω» πορεία αποδόμησης του κυρίαρχου συστήματος: ιστορικά ορόσημα και σημεία αναφοράς στον επικρατούσα υποκειμενική αντίληψη του χώρου

Μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, επικράτησε στην «θρηνούσα χώρα» μια γενική αίσθηση ότι ο κόσμος είχε γίνει διαφορετικός και ότι τίποτε δεν θα μπορούσε πια να ήταν το ίδιο με πριν, μια «νέα τάξη πραγμάτων» πλέον κυριαρχεί και τα γεγονότα εκείνης της μέρας έγιναν αντιληπτά σε διεθνές επίπεδο σαν μια κατακλυσμιαία τομή στην ισορροπία του κόσμου (Brah, 2002• Robertson, 2003• Staller, 2003• Lincoln, 2004).

Ανασκευάζοντας αυτόν τον ισχυρισμό, σε πρόσφατο βιβλίο του (9/11: *The Culture of Commemoration*, «11/9: Η Κουλτούρα των Μνημόσυνων») ο David Simpson (2006) εξετάζει τον περίπλοκο και παράδοξο χαρακτήρα του αμερικανικού δημόσιου λόγου μετά από εκείνο το πρωινό του Σεπτεμβρίου, θεωρώντας τους τρόπους με τους οποίους το γεγονός έχει «αισθητικοποιηθεί», έχει πέσει προϊόν εκμετάλλευσης και ιδιοποίησης, καθώς το «Επίπεδο Μηδέν» παρέμενε ο αμφισβητούμενος τόπος, όπου επιχειρείται να γίνεται το καθιερωμένο μνημόσυνο.

Στο πολύ ενδιαφέρον βιβλίο 11/9, ο Simpson ισχυρίζεται ότι κάποια στοιχεία της συμβατικής κουλτούρας του πένθους και της μνήμης - του θρήνου για τους νεκρούς, της περιγραφής των ζώων τους σε νεκρολογίες και της ανέγερσης μνημείων σε ανάμνησή τους - έχουν προσαρμοσθεί για την εξαγωγή

πολιτικού οφέλους. Επίσης αντιμετωπίζει εκείνους που έβαλαν στο γεγονός την πινακίδα της «αποκάλυψης», καταδικάζοντας την εκμετάλλευση της 11/9 για το σκοπό της υπεράσπισης των βασανιστηρίων (στο Abu Ghraib) και του πολέμου στο Ιράκ με την εισβολή του Μάρτη του 2003, γεγονότα που απαιτούν μια διαρκή πολιτική, πολιτιστική και θεωρητική κριτική ανάλυση.

Η ρητορική της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, είναι μία ρητορική που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του «πολιτισμικού φόβου¹», μεταμφιεσμένη σε μία ρητορική «τρομοκρατίας» που διακηρύσσεται μέσα από τις αρχές του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας». Σε αυτό το κοινωνικό, πολιτισμικό, πολιτικό πλαίσιο συντελέστηκε και η διεξαγωγή της έρευνας καθώς και η ανάλυση των δεδομένων. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα ήταν και η συγκυρία των Βραβείων Νόμπελ τον Οκτώβριο του 2006: τα βραβεία Φυσικής, Χημείας, Ιατρικής και Οικονομικών απενεμήθησαν σε επιστήμονες, ακαδημαϊκούς και ερευνητές από τις ΗΠΑ, όμως, το βραβείο Λογοτεχνίας απονεμήθηκε στο Τούρκο Ορχαν Παμούκ. Η Σουηδική Ακαδημία αναφέρει σε συνοπτική ανακοίνωσή της για τον Παμούκ ότι «μέσω της αναζήτησης μίας μελαγχολικής ψυχής στην γενέτειρα πόλη του ανακάλυψε νέα σύμβολα για την ερμηνεία της σύγκρουσης και τον συγκερασμό των πολιτισμών», ενώ το βραβείο Ειρήνης απενεμήθη στον «Τραπεζίτη των Φτωχών», τον οικονομολόγο Μουχάμαντ Γιουνούς από το Μπαγκλαντές για τις μακρόχρονες και επίπονες προσπάθειές του να ξεκολλήσει εκατομμύρια ανθρώπους από τη φτώχεια και την ανέχεια. Αυτή η επιμονή του να δείξει και να αποδείξει πως μπορεί να υπάρχουν

¹ Εξαιρετικά σημαντική είναι και η ερευνητική και συγγραφική καινοτομική προσφορά των νοητικών χαρτών με προεκτάσεις τόσο χωροταξικές και γεωπολιτικές όσο και κοινωνικο-ψυχολογικές. Βλέπε την αναλυτική συζήτηση στο Λεοντίδου, 2005, σς. 170-180, όπου, για παράδειγμα, οι φόβοι για την «πόλωση», την «γκετοποίηση» ή την «κρίση των πόλεων» μπορούν να χαρτογραφηθούν ως μια «τοπογραφία του φόβου». Σύμφωνα με την Λεοντίδου (2005): «Πρώτος ο David Ley (1972) χαρτογράφησε τους φόβους των κατοίκων της Φιλαδέλφειας από μεγάλο δείγμα πληθυσμού, ως επιφάνεια περιβαλλοντικής έντασης (environmental stress surface). Αποτέλεσμα της αντίληψης αυτής για το χώρο της πόλης είναι η αποφυγή των επικίνδυνων συνοικιών από τους αστούς και ο κοινωνικός διαχωρισμός στο χώρο της πόλης γενικότερα. Είναι κάτι σαν την «κοινωνική κατασκευή της κοινότητας» (Suttles, 1972), της επίφοβης γειτονιάς και του φόβου, αλλά και της οικείας γειτονιάς που προσελκύει όσο αναπαράγεται στο μυαλό των ανθρώπων. Ανάλογες μελέτες έγιναν και στην Ελλάδα. Η παλαιότερη, αντλώντας από εθνομεθοδολογικές προσεγγίσεις, ερμήνευε την οικολογική συμπεριφορά αυθαίρετων οικιστών στις παρυφές της Αθήνας τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας ως συνάρτηση της κοινωνικής τους θέσης και της εικόνας τους για την κοινωνική διάρθρωση της πόλης, χαρτογραφημένης όπως οι ίδιοι την αντιλαμβάνονται. Η νεότερη μελέτη αναστοχάστηκε τα διαφοροποιημένα πολιτιστικά πρότυπα της Βόρειας και της Νότιας Ευρώπης για να ερμηνεύσει τις αντιθέσεις της δομής των πόλεών τους (Leontidou, 1990) (2005: 176-177)».

ανάπτυξη, οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες, ακόμη και για τους φτωχότερους των φτωχών αναγνωρίστηκε μέσα από την απονομή του βραβείου το οποίο μοιράζεται με το δημιουργημά του, την Τράπεζα Γκράμιν ή «Τράπεζα των Φτωχών». Όπως αναφέρεται στο κείμενο της απόφασης της Σουηδικής Ακαδημίας, ο Μουχάμαντ Γιουνούς και η τράπεζά του μοιράζονται το Νόμπελ Ειρήνης «για τις προσπάθειές τους να δημιουργήσουν οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη από τα φτωχότερα στρώματα. Η διαρκής ειρήνη δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο αν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες βρουν τρόπους για να ξεκόψουν απ τη φτώχεια. Ο μικροδανεισμός είναι ένα τέτοιο μέσο. Η ανάπτυξη απ τη βάση υπηρετεί την προώθηση της δημοκρατίας και τα ανθρώπινα δικαιώματα». Ο συμβολισμός πίσω από την επιλογή του Τούρκου λογοτέχνη και του οικονομολόγου από το Μπαγκλαντές παραπέμπει στην αναγνώριση των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων και της βαθιάς οικονομικής πώλωσης που χαρακτηρίζει την (μετα)νεωτερική εποχή.

Στο ευρύτερο πλαίσιο του φόβου που χαρακτηρίζει τις «δυτικές κοινωνίες», η Ελλάδα έχει διανύσει μια περίοδο μεταμόρφωσης τα τελευταία πενήντα χρόνια και παρουσιάζεται στη μετά τον εμφύλιο εποχή από μια «αυταρχική κοινωνία της παρακολούθησης» σε μια δημοκρατική κοινωνία μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αυτή η «εκδημοκρατικοποίηση» και «Ευρωπαϊκοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας παρατηρείται και στις διαδικασίες τεχνολογικής ανάπτυξης των μέσων παρακολούθησης, χαρακτηρίζοντας την ως χώρα «αυταρχικής γραφειοκρατικοποίησης» (Samatas, 2005).

Τα όρια και τα περιθώρια του αποκλεισμού προσδιορίζονται σε ψυχολογικά, πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και γλωσσολογικά όρια, αλλά ακόμη και χωροταξικά. Τα όρια αυτά βρίσκονται στην καθημερινή ζωή, συχνά διαπραγματεύσιμα αλλά ακόμη πιο συχνά απροσπέλαστα. Όμως η καθημερινή ζωή αποτέλεσε το περιεχόμενο αλλά και το ρευστό πεδίο διαρκούς διάδρασης στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και στη συλλογή των δεδομένων και αποτελεί και το πεδίο ανάλυσης των ιστοριών ζωής και κατά συνέπεια και των ταυτοτικών διεργασιών τους αλλά και των διαδικασιών ενσωμάτωσης και αποκλεισμού. Τέτοιου είδους διαδικασίες συντελούνται στον χώρο σε μια μικροκλίμακα κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών συγκρούσεων.

Σε αυτό το πλέγμα σχέσεων διακρίνουμε διαπραγματεύσεις σε προσωπικό επίπεδο αλλά και δράση των υποκειμένων είτε στη διάρκεια προσαρμογής είτε στη πορεία ανάληψης αποφάσεων ως προς το ατομικό τους αίσθημα του «ανήκειν». Παράλληλα σε συλλογικό επίπεδο διακρίνουμε μια διάθρωση σχέσεων εντός της ομάδας από την περιθωριοποίηση έως και την αδιαφορία. Αυτές οι σχέσεις φιλτράρονται μέσα από κατηγοριοποιήσεις ταξικού, μορφωτικού και έμφυλου περιεχομένου.

Κεντρικός άξονας αυτού του κεφαλαίου αποτελεί η συζήτηση περί ανήκειν και αποκλεισμού στην εννοιολόγηση του χώρου και του χρόνου στη μεταναστευτική διαδικασία. Σημαντική παράμετρος αυτής της συζήτησης αποτελεί η ίδια η καθημερινή ζωή, όπου εκεί διαδραματίζονται οι κοινωνικές διεργασίες καθώς και συντελούνται παρεμβάσεις από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα που υφίστανται μεν τις επιρροές των δομών στη ζωή τους αλλά ενίοτε αντιστέκονται και ορθώνουν τη δική τους δράση. Οι ιστορίες ζωής αποτελούν μία δίοδο τόσο έκφρασης όσο και αντίδρασης αλλά κυρίως διαπραγμάτευσης της ίδιας της καθημερινής ζωής μέσα από το πρίσμα της διυποκειμενικής οπτικής σε συγκεκριμένους χωροχρονικούς σταθμούς. Παράλληλα, τόσο οι διαδικασίες ανήκειν όσο και αποκλεισμού είναι συνολικά φαινόμενα που εκφράζουν συγκεκριμένες ανθρωπογεωγραφίες, οι οποίες είναι έμφυλες, ταξικές και εθνοτικές. Η καθημερινή ζωή αποτελεί χώρο δυναμικό, χώρο αμφιλεγόμενο και χώρο δράσης διαφορετικών εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής, στο προσωπικό, επαγγελματικό, καταναλωτικό, αστικό κτλ. επίπεδο. Σε τέτοια επίπεδα συντελούνται και οι ταυτοτικές διεργασίες οι οποίες είναι απόρροια αυτού του πλέγματος σχέσεων είτε αποκλεισμού είτε ανήκειν. Έτσι κατανοούμε και τους ίδιους τους αποκλεισμούς σαν αποκρυσταλλώσεις κοινωνικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο αλλά σαφέστατα με επιρροές πλανητοπικού χαρακτήρα. Στα πλέγματα διαντιδράσεων και σχέσεων που εισρέουν στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων υποβάλλονται και οι ταυτότητες τους, ατομικές και συλλογικές καθώς διαπραγματεύονται στρατηγικές οργάνωσης και προσαρμογής δια μέσου πρακτικών και αποφάσεων βάσει τόσο των επιλογών τους όσο και των προτεραιοτήτων τους. Οι βιογραφίες ζωής και οι ιστορίες καθημερινότητας των μεταναστών, των απλών ανθρώπων της διασποράς με τις σύνθετες πορείες ζωής, είναι μία ανθρωπογεωγραφία της κοινωνικής και πολιτισμικής τους κινητικότητας στο χώρο και στο χρόνο. Κυρίως, διότι,

«ο χώρος ανακτά τις πολλαπλές διαστάσεις του. Η διεπιστημονική προσέγγιση στη Γεωγραφία δεν ατενίζει πλέον έναν αδρανή χώρο κατανομών και αποστάσεων, αλλά ένα πεδίο μετασχηματισμών, ενεργό στοιχείο της διαδικασίας συσσώρευσης, αναδιάρθρωσης και διαλεκτικής της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης. Αναστοχάζεται τον τόπο ως πεδίο προσαρμογής κοινωνικών ομάδων, διεκδίκησης, κατοχής και μετασχηματισμών. Ο άνθρωπος και το περιβάλλον δεν αποτελούν δύο ξεχωριστές οντότητες. Ο αναστοχασμός της έννοιας της εργασίας αναδεικνύει την παρέμβαση στη φύση και τη δημιουργικότητα, αλλά και τη διυποκειμενικότητα που εμπεριέχεται σε αυτήν. Αποτελούμε μέρος της φύσης, δρούμε μέσα της, τη μετασχηματίζουμε και μας επηρεάζει. Αποτελούμε μέρος του χάρτη, τον επανερμηνεύουμε και τον αλλάζουμε, μετακινούμενοι» (Λεοντίδου, 2005: 151).

Ο αναστοχασμός της σχέσης της αλληλεπίδρασης των σχέσεων των υποκειμένων με το κοινωνικό περιβάλλον διαδραματίζεται στο χώρο και η διάσταση αυτή γίνεται αντιληπτή ως μία σχέση δυναμική και εξελισσόμενη. Αναμφισβήτητα, στη σχέση αυτή εμπλέκονται και άλλες κοινωνικές δυνάμεις «εκ των άνω» οι οποίες περιορίζουν τον συμμετοχικό χαρακτήρα του κοινωνικού πλαισίου αλλά σε καμία περίπτωση δεν αμβλύνουν την πρόσμιξη διαντιδράσεων.

8.2. Η «εκ των κάτω» αποδόμηση του κυρίαρχου συστήματος: χαρτογραφώντας τα κοινωνικά και πολιτισμικά γνωρίσματα του χώρου του αποκλεισμού και του ανήκειν

Η ενασχόληση με θέματα αποκλεισμού και ανήκειν απαιτεί και τα ανάλογα εννοιολογικά, θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία για την πλήρη αποσαφήνιση του περιεχομένου τους αλλά και για την εκτενέστερη αναλυτική αποδόμηση τους. Ταυτόχρονα, μια τέτοιου είδους συζήτηση απαιτεί την συνδρομή των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων και άρα την χαρτογράφηση των φαινομένων «εκ των κάτω» και λαμβάνοντας υπόψιν τα συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτιστικά γνωρίσματα του χώρου.

Όπως επισημαίνει ο Τσιάκαλος (1998): «Στη συζήτηση που γίνεται στην Ελλάδα υπάρχουν ιδιαίτερες δυσκολίες στις προσπάθειες για αποσαφήνιση του όρου - δηλαδή για καταγραφή του διαφορετικού του περιεχομένου στο πλαίσιο διαφορετικών προσεγγίσεων - επειδή οι σχετικές αναζητήσεις έχουν ένα ιδιαίτερα “ανορθόδοξο” χαρακτήρα: Ο αριθμός των συνεδρίων, συμποσίων, σεμιναρίων, ημερίδων κλπ. για τον κοινωνικό αποκλεισμό, όπου παίρνουν μέρος πολλοί επιστήμονες και πολιτικοί, είναι δυσανάλογα μεγάλος σε σχέση με την πρωτογενή επιστημονική εργασία που είχε προηγηθεί και κυρίως σε σχέση με τον αριθμό των ανθρώπων που συμμετείχαν ενεργητικά στη διαμόρφωση του επιστημονικού προβληματισμού στον τομέα αυτό. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο μέσα στο Δεκέμβριο του 1996 πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα περίπου ογδόντα ημερίδες με θέμα τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ο μεγάλος αριθμός των επιστημονικών δραστηριοτήτων δεν οφείλεται σε εκρηκτική εμφάνιση ενδιαφέροντος για το θέμα αλλά ήταν απλώς επακόλουθο της ολοκλήρωσης των πρώτων προγραμμάτων παρέμβασης που έγιναν στο πλαίσιο του προγράμματος για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού από την αγορά εργασίας - οι εκδηλώσεις προβλεπόταν στο πρόγραμμα ως δραστηριότητες προς αφύπνιση της κοινής γνώμης και ως μέτρο για εξασφάλιση διαφάνειας. Είναι, θεωρώ, σημαντικό να γνωρίζουμε ότι αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνεται προσπάθεια να αποσαφηνιστεί το περιεχόμενο του όρου “κοινωνικός αποκλεισμός” και ότι δεν είναι κυρίως ή, τουλάχιστον, δεν είναι μόνο η επιστημονική κοινότητα αυτή που με τους δικούς της κανόνες προσεγγίζει το συγκεκριμένο ζήτημα. Αντίθετα, η αλήθεια είναι ότι η ελληνική επιστημονική κοινότητα σε μικρό έκταση και με ελάχιστο αριθμό επιστημόνων πήρε μέρος στους αρχικούς προβληματισμούς για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ασχολήθηκε με το θέμα αυτό μόνον όταν ο όρος είχε ήδη πολιτογραφηθεί στην καθημερινή γλώσσα μετά την ευρεία χρήση του στην ρητορική των πολιτικών, στη γλώσσα των δημοσιογράφων και, κυρίως, στα κείμενα των διεθνών οργανισμών, ιδιαίτερα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που επηρεάζουν την ελληνική πολιτική και τον πολιτικό λόγο».

Το προαναφερθέν γεγονός δεν αποτελεί ελληνική αποκλειστικότητα καθώς και στην υπόλοιπη Ευρώπη παρατηρήθηκαν παρόμοια γεγονότα. Σε αυτό το σημείο όμως είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψιν τα εύστοχα και πολύ σημαντικά σχόλια του Τσιάκαλου

σχετικά με την ενασχόληση επιστημόνων με φαινόμενα αποκλεισμού αλλά κυρίως την διασύνδεση επιστημονικού προβληματισμού, εννοιολογικού και θεωρητικού πλαισίου με πηγές χρηματοδότησης και χρηματοδότες: «Ας συνοψίσουμε: για τη συντριπτική πλειοψηφία των επιστημόνων που ασχολούνται σήμερα με τον κοινωνικό αποκλεισμό η ενασχόλησή τους δεν προέκυψε ως μετεξέλιξη των δικών τους προηγούμενων ερευνητικών ενασχολήσεων ούτε προέκυψε ως αποτέλεσμα προσωπικού ενδιαφέροντος για ένα φαινόμενο που είναι ορατό στον πραγματικό κόσμο ως ξεχωριστό και νέο φαινόμενο. Προέκυψε ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι για το φαινόμενο που ονομάζεται από υπηρεσίες και χρηματοδότες “κοινωνικός αποκλεισμός” υπάρχει χρηματοδότηση, και μάλιστα σχετικά εύκολη, ενώ σε άλλους τομείς των κοινωνικών επιστημών δεν υπάρχει ή είναι πολύ δύσκολη.

Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με ερευνητικό ενδιαφέρον και ερευνητική ενασχόληση επιστημόνων οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ανακαλύπτουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και ασχολούνται μαζί του μόνο μετά από σχετική προκήρυξη για ανάθεση έρευνας. Όμως γνωρίζουμε από άλλες ανάλογες περιπτώσεις ότι τέτοιες διαδικασίες συνδέονται με σειρά προβλημάτων που με τη σειρά τους επηρεάζουν τον ορισμό ενός φαινομένου.

Η κατ’ ανάθεση έρευνα ως ερευνητική διαδικασία διαφέρει από την απλώς χρηματοδοτούμενη έρευνα. Η διαφορά είναι σημαντική: στην “απλώς χρηματοδοτούμενη” έρευνα είναι οι ερευνητές/τριες που θέτουν το ερευνητικό πρόβλημα με αποσαφηνισμένο εκ μέρους τους από την αρχή το θεωρητικό και το εννοιολογικό πλαίσιο και με βάση την προεργασία τους αυτή αναζητούν χρηματοδότες. Στην έρευνα κατ’ ανάθεση είναι οι χρηματοδότες που θέτουν τα προβλήματα και αναζητούν ερευνητές/τριες που αποδέχονται τους όρους της προκήρυξης.

Το τελευταίο κατά κανόνα δεν αποτελεί πρόβλημα στον τομέα των φυσικών επιστημών, καθώς το εννοιολογικό πλαίσιο στις επιστήμες αυτές είναι δεδομένο - ο κάθε όρος είναι κατά σύμβαση μονοσήμαντος. Αντίθετα, μπορεί να αποτελέσει σημαντικό πρόβλημα στην περίπτωση των κοινωνικών επιστημών, επειδή σε αυτές η τοποθέτηση του προβλήματος αναγκαστικά ενέχει και ένα εννοιολογικό πλαίσιο (πώς αλλιώς μπορεί κανείς να παρουσιάσει ένα πρόβλημα;), το οποίο δεν κατοχυρώνεται με συμβατικό

τρόπο. Έτσι οι αποδέκτες της χρηματοδότησης ουσιαστικά αποδέχονται και το εννοιολογικό πλαίσιο που δεν έχουν αναπτύξει οι ίδιοι/ες, και συχνά ως επακόλουθο του προηγούμενου αποδέχονται και ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο προσέγγισης του φαινομένου».

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» δεν αποτελεί μονοσήμαντη έννοια, διότι χαρακτηρίζει τόσο μία κατάσταση όσο και μία διαδικασία. Η απόρροια πολλαπλών διαδικασιών περιθωριοποίησης οδηγεί στην κατάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά αυτές οι συγκεκριμένες κοινωνικές διεργασίες αποτελούν την εκδοχή της διαδικασίας αποκλεισμού.

Η «εκ των κάτω» αποδόμηση του κοινωνικού συστήματος αντανακλά δομές και πλέγματα εξουσίας τα οποία χαρτογραφούν πορείες αποκλεισμού συλλογικότητας. Οι σχέσεις αυτές μεταφράζονται κυρίως υπό ταξικούς όρους αλλά δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε τις έμφυλες και εθνοτικές διαστάσεις αυτών των σχέσεων καθώς τα κοινωνικά και πολιτισμικά γνωρίσματα συντελούν στον καθορισμό πλαισίων αποκλεισμού και διαπραγματευτικών επιλογών του ανήκειν από τα κοινωνικά υποκείμενα.

8.3. Προς μια διαλογική συνειδητοποίηση προσωπικών και συλλογικών ορίων: από τα όρια, τα περιθώρια, τα σύνορα και τις δεσμεύσεις στην αναστοχαστική ανακατασκευή του «ατομικού χώρου»

Κοίταξε, μάλλον θα σου έλεγα ότι, κοίτα, όταν πρωτοήρθα εδώ αισθανόμουν απόλυτη Ελληνίδα αλλά και ακόμη αισθάνομαι απόλυτη Ελληνίδα γιατί όταν μπορείς και κινείσαι σε μία κοινωνική σφαίρα και δεν έχεις δυσκολίες, δεν σε ενοχλεί τόσο πολύ που βρίσκεσαι σε ένα συγκεκριμένο χώρο και κάπως προσαρμόζεσαι έτσι, και φυσικά υπάρχουν καλά σε όλους τους κοινωνικούς κόσμους και σε όλες τις κοινωνικές σφαίρες, κλπ. κλπ. Απλά το θέμα είναι όταν έρχεσαι κάπου δυσκολεύεσαι πάρα πολύ και θέλεις να γυρίσεις πίσω και γενικά βρίσκεσαι αλλού συνέχεια και μπορώ να πω ότι τώρα μπορώ και βλέπω τα πράγματα με κάποια θετικά στοιχεία στην Δανία σε σχέση με παλαιότερα οπότε δεν είναι ότι δεν αισθάνομαι ότι ανήκω, θα ήταν μάλλον πολύ ισχυρή λέξη για να

περιγράψω αυτό που αισθάνομαι αλλά μπορώ να πω ότι κατά περιόδους δεν με ενοχλεί μπορώ και βλέπω τα θετικά του ότι μπορώ και κάνω κάτι σπουδές ή τουλάχιστον τις έχω κάνει αυτή τη στιγμή αυτές τις σπουδές που μου έχουν δώσει πάρα πολλά ας πούμε και πάρα πολλά εφόδια που ήταν πάρα πολύ ενδιαφέρον ας πούμε και πήρα πάρα πολλά καλά στοιχεία και επίσης είναι η επαγγελματική αποκατάσταση που είναι πιο εύκολη στη Δανία και έτσι αυτά τα δύο στοιχεία είναι πολύ σημαντικά για την ζωή κάποιου, είναι σημαντικά και αυτά μπορώ και τα βλέπω αυτή τη στιγμή και επίσης βλέπω και πράγματα που με κάνουν και αισθάνομαι ότι δεν ανήκω εδώ και είναι κυρίως ο τρόπος συμπεριφοράς και είναι διαπροσωπικές σχέσεις που δεν έχω μάλλον συνηθίσει ακόμα και μάλλον δεν θα συνηθίσω ποτέ και θα με κάνουν να αισθάνομαι μάλλον ξένη ας πούμε για την υπόλοιπη ζωή μου. Τώρα δεν ξέρω που θα βρίσκομαι αλλά είναι κάποια συγκεκριμένα πράγματα που δεν θα με κάνουν ποτέ να νιώθω ότι ανήκω απόλυτα στην Δανία ή ότι ανήκω στην Δανία ας πούμε. (Μυρτώ, Ελληνοδανέζα, δεύτερης γενιάς)

Το απόσπασμα που προηγήθηκε από την ιστορία ζωής της Μυρτώς είναι μία χαρακτηριστική αφήγηση της διαδρομής που κάνει ένα άτομο σαν την Μυρτώ που ανήκει στη δεύτερη γενιά μεταναστών, έχει γεννηθεί στη Δανία από μητέρα Δανέζα και πατέρα Έλληνα και έχει παλιννοστήσει στην Ελλάδα για να επιστρέψει αργότερα στην Δανία. Η Μυρτώ, όπως και άλλοι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες, νιώθουν και εκφράζουν ξεκάθαρα την ρευστότητα της προσωπικής τους διαδρομής η οποία εκτείνεται από την αναστοχαστική τους αυτοαναζήτηση στην προβληματική της ίδιας της ταυτότητας τους. Σε αυτό το φάσμα κρίσης όπου συναντάμε το εθνοπολιτισμικό μόρφωμα του ανήκειν και του αποκλεισμού, κυρίαρχο στοιχείο της ίδιας της συγκρότησης και της αναπαραγωγής του έθνους-κράτους, διαπραγματεύεται κατά πόσο είναι συμπαγή ή διαυγή τα όρια αλλά και τα περιθώρια των ατομικών καθώς και εθνοτικών και πολιτισμικών συνόρων. Με άλλα λόγια, μόνο μία διαδικασία διαλογικής συνειδητοποίησης και αναστοχαστικής αναζήτησης του «εαυτού» και του «άλλου» θα μπορούσε να παρακάμψει προϋπάρχουσα σταθερά όρια του ανήκειν που πηγάζουν εξ'ολοκλήρου από το έθνος-κράτος και να διαπραγματευθούν σε μία βάση εσωτερικού-ψυχολογικού-αφηγηματικού κεφαλαίου («inner-psychological-narrative capital» Goodson, 2006).

Αυτό που πρέπει αναμφισβήτητα να σημειωθεί είναι το γεγονός ότι οι εξελίξεις που συχνά αναφέρονται ως τα «σημεία των καιρών» και δεν είναι παρά μεταβολές της κοινωνικής ζωής, παράγουν ταυτόχρονα και μία αίσθηση του χώρου να ξεδιπλώνεται και να ζωντανεύει, να μετακινείται και να εκφράζει αυτό που χαρακτηρίζει την «νομαδικότητα» του ('nomadologic', Thrift, 2004) και όχι την «μοναδικότητα» του (monadologic', Vidler, 2000), τα οποία όμως μπορεί να γίνονται εμφανή με νέες μορφές άγχους και φοβίας που να ανταποκρίνονται σε νέες πιέσεις και αγωνίες ή σε νέες μορφές αντίληψης του κόσμου (Thrift, 2004).

Για κάποιους όμως η προβληματική μιας τέτοιας αφήγησης του χώρου βρίσκεται στο ότι εννοιολογικά η ιδέα του χώρου έχει τις ρίζες του στην ελληνική ιδέα του οριοθετημένου και κλειστού χώρου και έτσι δεν συνάδει με τις σημερινές εξελίξεις (Irigaray, 1999). Όμως, σήμερα, ενώ ο χώρος αλλάζει διαρκώς, και τα άτομα βρίσκονται σε μία παράλληλη μετακίνηση και οι δράσεις τους εκφράζουν αυτή ακριβώς την προσαρμογή στη μετατόπιση του χωροχρόνου από το απόλυτο του σταθερού στο σχετικό του μεταβαλλόμενου. Και τα άτομα αλλά και οι συλλογικότητες για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν σε τέτοιου είδους ραγδαίες μεταβολές, ενεργοποιούν τα αποθέματα του εσωτερικού-ψυχολογικού-αφηγηματικού κεφαλαίου τους και αναπροσαρμόζουν τις αφηγήσεις τους στην διυποκειμενικότητα των κοινωνικών σχέσεων τους. Η επιβεβαίωση αυτής της πρακτικής εκφράζεται μέσα από την ιδιότητα του χώρου να βρίσκεται σε διαρκή κίνηση, καθώς όπως υποστηρίζουν γεωγράφοι, «δεν υπάρχει σταθερός και αμετάβλητος χώρος» (Thrift, 2006).

8.4. Συμπεράσματα περί ανήκειν, αποκλεισμού και διασπορικών ταυτοτήτων

Αρκετά μέλη της εγχώριας και διεθνούς κοινότητας, (όχι μόνο της ακαδημαϊκής και ερευνητικής) αντιδρά στην παγκόσμια κρίση που εντείνει την φτώχεια και την προσφυγιά, την ένταση του «πολέμου κατά της τρομοκρατίας», την αναζωπύρωση νεο-εθνικισμών, ρατσισμών και ξενοφοβίας ακόμη και των ίδιων των πολιτικών συνοριακού αποκλεισμού και του κυρίαρχου πολιτικού λόγου. Αυτές οι φωνές όμως είναι

σπασμωδικές και χρήζουν μιας οργανωτικής συσπείρωσης για να μπορέσουν μέσω της υλοποίησης πρακτικών να προσφέρουν εναλλακτικές προοπτικές και πολιτικές δράσης νέων κοινωνικών προγραμμάτων που θα εισάγουν νέες έννοιες συμβίωσης, συνδιαλλαγής, διαλόγου και συνύπαρξης του διαφορετικού και των πολλαπλών πολιτισμικών και διασπορικών ταυτοτήτων για να κατακερματίσουν το νοσηρό του αποκλεισμού και να ενδυναμώσουν το υγιές κοινωνικά της ηθικής προοπτικής της συλλογικότητας. Μια τέτοιου είδους διαδρομή αναγκαστικά εισάγει και μία νέα ηθική αναζήτηση της συλλογικότητας, πέρα από αυτή της στενής έννοιας της κοινότητας στην πιο περιεκτική, εναλλακτική και ανοιχτή έννοια της συμμετοχικής ομάδας προς μια νέα πολιτισμική ιδιότητα του πολίτη (cultural citizenship).

Στην εκτενή συζήτηση περί χώρου, συμπεραίνουμε ότι τα πολιτισμικά φίλτρα των εθνών κρατών διαχέονται στην καθημερινή ζωή, ενώ τα κοινωνικά υποκείμενα διαπραγματεύονται την θέση τους για να κατανοήσουν την ιδιότητα τους. Η πρωθύστερη περιγραφή παραπέμπει στο ουτοπικό, σε μία ιδανική κατάσταση αναστοχαστικής αυτοπραγμάτωσης όπου τα κοινωνικά υποκείμενα διερευνούν τον κοινωνικό χώρο και επεξεργάζονται αναστοχαστικά τις κοινωνικές τους σχέσεις.

Αντιθέτως, ακόμη και όταν οι ίδιοι οι μετανάστες-παλινοστούντες διαντιδρούν με άλλους μετανάστες, η διαφοροποιητική ιεράρχηση που δίνουν είναι αυτή στα πλαίσια αποκλεισμού που πολλές φορές φτάνει τα επίπεδα ξενοφοβίας και ρατσισμού (Christou and King, 2006). Κάθε διαδικασία ταυτοποίησης συμπεριλαμβάνει και στοιχεία αναζήτησης ευρύτερου πλαισίου ανήκειν και ειδικά για τους μετανάστες και τις μετανάστριες οι οποίοι διαπραγματεύονται ταυτόχρονα και τα δικά τους όρια αλλά και τα περιθώρια της ίδιας της έννοιας του «έθνους» και της «πατρίδας». Αυτού του είδους ο επαναπροσδιορισμός του «εαυτού» και του «άλλου» μετασχηματίζει ταυτότητες και αντανakλά την ανθρωπογεωγραφία της μεταναστευτικής πορείας. Οι διαντιδράσεις που αναδιπλώνονται μαζί με τις προσωπικές διαδρομές των κοινωνικών υποκειμένων εμπεριέχουν διαπραγματεύσεις αλλά κυρίως εκφράζουν ένα προβληματισμό γύρω από το πολιτισμικό περιεχόμενο των διεργασιών ταυτοποίησης και ανήκειν (Christou, 2006b). Οι πολλαπλές αυτές διαδρομές εξάλλου ακολουθούν και το μεθοδολογικό πρίσμα της

ερευνητικής εργασίας, μια και ακολουθούν τα άτομα, τις συλλογικότητες, τις ιστορίες τους, την μεταφορική τους διάσταση και διαδρομή (Marcus, 1995• Basu, 2007).

Όμως, η έννοια καθαυτή του «ανήκειν» παραπέμπει αυτομάτως στο πλαίσιο του «οικείου». Αξιοσημείωτη δε, παραμένει η πρόσφατη ξενόγλωσση βιβλιογραφία και ακαδημαϊκή συζήτηση περί της σύγχρονης «Δυτικής» ταυτότητας του ατόμου να αναδιπλώνεται και να διαπραγματεύεται την ίδια την υπόσταση της σε έναν κόσμο κίνησης, ρευστότητας και πολλαπλών συναισθηματικών δεσμών. Έτσι λοιπόν, η ταυτότητα «συγκροτείται εν κινήσει», ειδικά όταν πρόκειται για την όλη μεταναστευτική ιστορία, «μεταστροφών και ανομοιογένειας» (Chambers, 1994• Rapport and Dawson, 1998) καθώς «μεταφορές και μοτίβα κίνησης έχουν εκτοπίσει προγενέστερα μοντέλα στατικότητας και φραγμών και πρέπει πλέον να θεωρηθούν ως η πεμπτουσία της εννοιολόγησης της ταυτότητας» (Rapport and Dawson, 1998: 26-27).

Παράλληλα όμως, σε ένα κόσμο αβεβαιότητας, συντηρείται δυνατό και το αίσθημα της νοσταλγίας για το παρελθόν, για τον τόπο και το πολιτισμικό του περιεχόμενο με την έννοια του οικείου και γνώριμου. Σε θεωρητικό επίπεδο, η αναλυτική παρουσίαση αυτής της μορφοποίησης της σύγχρονης ανάγκης για μια νοσταλγική ανάκλαση του παρελθόντος, είναι ιδιαίτερος λεπτομερειακή στην κλασική κοινωνιολογική εργασία των Berger, Berger and Kellner, “The Homeless Mind” (Ο Αστεγος Νους), όπου η «συσχέτιση του μεταναστευτικού χαρακτήρα του σύγχρονου ατόμου και της εμπειρίας στην κοινωνία και της ταυτότητας του συμπίπτει με αυτό που μπορεί να κατονομαστεί ως μια μεταφυσική απώλεια του οικείου» (1973: 82). Έτσι πλέον στην μεταμοντέρνα εποχή μαζί με την εκτόπιση από τον οικείο τόπο μέσω μετανάστευσης και άρα την απομάκρυνση από την οικειότητα της πολιτισμικής έννοιας της εδαφικότητας, συντελείται παράλληλα και μια εκτόπιση από την συνεκτικότητα του κοινωνικού περιεχομένου του τόπου και άρα της συνειδητότητας της συλλογικότητας και του συλλογικού ανήκειν που εκφράζεται με τις κοινές εμπειρίες, αξίες και ιδέες. Κατά συνέπεια η εμπειρία της «εξωτερικής κινητικότητας» έχει άμεσο αντίκτυπο στο επίπεδο της «συνειδητότητας» με αποτέλεσμα ο σύγχρονος άνθρωπος να υφίσταται μία «μόνιμη κρίση ταυτότητας» (184• 78). Κάτω από αυτές τις συνθήκες τα άτομα αναγκάζονται να

ψάξουν βαθιά μέσα τους στον εσωτερικό τους κόσμο για κάποια ταυτότητα συνοχής που να ευσταθεί ανάμεσα στο ασυνάρτητο της εποχής που διαρκώς κατακερματίζεται και μεταστρέφεται. Όμως δεν αποτελεί εννοιολογικά και εμπειρικά εύστοχη η επιλογή θεωρητικής εξήγησης η οποία βασίζεται σε ένα από τα δύο ακραία σημεία ταυτοποίησης και έκφρασης του ανήκειν, δηλαδή, ούτε σε αυτό που συσχετίζεται με την απόλυτη μονιμότητα, την εγκατάσταση στον τόπο καταγωγής, ούτε σε αυτό που αναφέρεται στην διαρκή κινητικότητα δια μέσου του φαινομένου της μετανάστευσης. Εναλλακτικά, προτείνεται ότι η ίδια η διαδρομή που συνδέει το ένα με το άλλο αποτελεί το αυτογνωστικό πεδίο στο οποίο τα άτομα διαπραγματεύονται την θέση τους στον κόσμο και διηγούνται διυποκειμενικά την τελική τους διαπίστωση. Για αυτό ακριβώς το λόγο οι ίδιες οι ιστορίες ζωής και η βιογραφική μέθοδος αποτελούν το πλαίσιο αλλά και το υλικό της αυτοαναφορικότητας και της αφήγησης των ταυτοτήτων τους. Κατά συνέπεια, οι σύγχρονες ταυτότητες διέπονται από *αμφιθυμία*, βρίσκονται σε μία «διαλεκτική ένταση» ανάμεσα στην τάξη της στατικότητας και την αταξία της κινητικότητας (Benjamin, 1992: 62) και άρα προέχει να κατανοήσουμε την συνύπαρξη και των δύο αντιδιαμετρικά αντιθέτων πόλων στο ίδιο το άτομο.

Στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, παρά το γεγονός ότι η ταχύτητα πλέον στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, σε ξέφρενους ρυθμούς κινητικότητας, διακινεί κεφάλαια, αντικείμενα, πληροφορίες, τεχνολογίες αλλά και ανθρώπους, παραμένουν όμως ασφυκτικά κλειστά τα σύνορα των κρατών-εθνών που θέλουν να απομονώσουν τους πρόσφυγες και συγκεκριμένους μετανάστες δημιουργώντας τόπους οχυρά, κατασκευάζοντας μια Ευρώπη φρούριο.

Η απόρριψη των μεγάλωστομων αφηγήσεων μας δίνει την εναλλακτική επιλογή των τοπικών αφηγήσεων, οι οποίες είναι και πλούσιες και πηγή της διαφορετικότητας (Leontidou, 1996). Αυτό που απορρέει από τις αφηγήσεις των κοινωνικών υποκειμένων και από την αναλυτική απόδοση αυτών είναι ότι διαπιστώνουμε πλέον την εμφάνιση μιας τάσης διαπραγμάτευσης ταυτότητας την οποία μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε ως «υποκειμενική στροφή της κοινωνιακής κατασκευής συλλογικού ανήκειν» (subjective shift of a societal construction of collective belongingness). Η μετά την 11^η Σεπτεμβρίου

εποχή καταστά την ανάγκη του ανήκειν ακόμη πιο έντονη καθώς ο γενικευμένος φόβος του άλλου, του διαφορετικού και του αγνώστου και άρα και απειλητικού και το πολιτισμικό πέπλο του τρόμου (culture of fear) εν κινήσει στην καθημερινότητα αλλά και μέσα από τον πολιτικό και επικοινωνιακό λόγο, πλαισιώνει την καθημερινή ζωή αλλά επεκτείνεται και στο δημόσιο λόγο. Ο φόβος που αναπτύχθηκε ταχύτατα και που συντηρείται διαρκώς, συντηρεί και τον αποκλεισμό ομάδων που δεν συντάσσονται με συγκεκριμένα πρότυπα του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου αποδοχής. Τα κριτήρια δεν είναι πάντοτε αμιγώς πολιτισμικά ή εθνοτικής προέλευσης καθώς ταξικοί και έμφυλοι προσδιορισμοί επίσης χαρακτηρίζουν σχέσεις ενδομεταναστευτικές και όχι μόνο σχέσεις γηγενών και μεταναστών.

Η αναζήτηση όμως της ταυτότητας σε μια εποχή όπου οι πολιτικές δυναμικές της παγκοσμιοποίησης θέτουν ιδιαίτερα επίπεδα πρόκλησης αφού αντιδρώντας σε παγκόσμια φαινόμενα κρίσεων, τόσο τα άτομα όσο και οι συλλογικότητες τείνουν να αντιδρούν με το να δημιουργούν μια σταθερή σχέση με τον τόπο και το πολιτισμικό του περιεχόμενο ως άγκυρα προστασίας. Η βιογραφική μέθοδος όμως, εάν επεκταθεί και ως μια κοινωνική πράξη αναστοχασμού μπορεί να γίνει μια διαλογική πράξη αντίστασης στον εθνικισμό, στον ρατσισμό και στην ξενοφοβία. Τέτοιου είδους στρατηγικές μπορούν να εισέλθουν σε όλα τα φάσματα της κοινωνικής ζωής, από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, την εκπαίδευση, την γειτονιά ώστε να αμφισβητηθούν συλλογικά οι κυρίαρχες κραυγές αποκλεισμού και να δημιουργηθούν εναλλακτικές προοπτικές ενός δημοκρατικού, ανοιχτού, συμμετοχικού ανήκειν και κατά συνέπεια να εισαχθεί μια ανανεωτική και ριζοσπαστική ηθική αναζήτηση του κοινοτικού και κοινωνικού δικτύου. Μια τέτοιου είδους αντίσταση που ξεκινά με ένα ατομικό-εσωτερικό αναστοχαστικό πρόγραμμα, δίνει την ελπίδα για μια ευρύτερη ηθική ανανέωση και κατασκευή ομαδικών αξιών που δεν είναι άκαμπτοι στην εισαγωγή νέων ιδεών αλλά ευέλικτοι στον να αποδεκτούν ότι μπορούν να συνυπάρχουν. Η διαδρομή αυτή για την ανατροπή ενός λόγου αποκλεισμού προς μια πρακτική της ανοχής και της συνύπαρξης εισάγει και μία νέα ηθική αναζήτηση της συλλογικότητας, πέρα από αυτή της στενής έννοιας της κοινότητας στην πιο περιεκτική, εναλλακτική και ανοιχτή έννοια της συμμετοχικής ομάδας προς μια νέα πολιτισμική ιδιότητα του παγκόσμιου πολίτη που μπορεί να

ξεπερνά διαχωριστικές γραμμές έθνους, τάξης, φυλής και φύλου για κάνει τον κόσμο ασυνοριακό και συνάμα δικό του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αβδελά, Ε. και Ψαρρά, Α. (επιμ.)(1997). Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αγγελόπουλος, Γ. (1997). Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες: Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους. Σύγχρονα Θέματα. τεύχος 63, σσ. 18-25.

Αμίτσης, Γ. - Λαζαρίδη, Γ. (επιμ.)(2001). Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Αθήνα: Παπαζήσης.

Αστρινάκη, Ο. (2003). Ο Άντρας Κάνει τη Γενιά ή η Γενιά τον Άντρα: Ταυτότητες, Βία, Ιστορία στην Ορεινή Κρήτη. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Βαρίκα, Ε. (1987). Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Βαρίκα, Ε. (2000). Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα. Αθήνα: Κατάρτι.

Βεντούρα, Λ. (1994). Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις. Αθήνα: Μνήμων.

Βεντούρα Λ. (1999). Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο. Αθήνα: Νεφέλη.

Βεντούρα, Λ. (2000). Οι Δρόμοι της Μεγάλης Φυγής των Ελλήνων. Στο Ελλάδα που Αλλάζει: Αποχαιρετώντας τον Εικοστό Αιώνα, Αθήνα: Ερμής, σσ. 145-149.

Βιδάλη, Α. (1999). Ιστορία, μνήμη, σιωπή: Μαρτυρίες από τον Ελληνικό Εμφύλιο. Στο Μπενβενίστε, Ρ. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βιδάλη, Α. (2005). Η βία της ιστορίας και η κληρονομιά της Αριστεράς. Στο Ναυρίδης, Κ. και Χρηστάκης, Ν. (επιμ.) (2005) Κοινωνίες σε Κρίση και Αναζήτηση Νοήματος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα σσ. 129-146.

Βιριλιό, Π. (2005). Το προπατορικό ατύχημα. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Βλαχούτσικου, Χ. (σε συνεργασία με τη Laurie Kain Hart) (επιμ.) (2003). Όταν Γυναίκες Έχουν Διαφορές: Αντιθέσεις και Συγκρούσεις Γυναικών στη Σύγχρονη Ελλάδα. Αθήνα: Μέδουσα.

Βοσνιάδου, Τ. (1997). Ζητήματα μεθοδολογίας στη διερεύνηση της ταυτότητας του φύλου στις γυναίκες. Στο Ναυρίδης, Κ., Χρηστάκης, Ν. (επιμ.) Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική συγκρότηση, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 395-418.

Βοσνιάδου, Τ. (2001). Κι ύστερα μου λες εσύ για την καλή ζωή...Η αμφιθυμία στη σχέση μητέρας και κόρης. Στο Ιγγλέση, Χ. (επιμ.) Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα: Σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης. Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 129-160.

Βοσνιάδου, Τ. (2003). Διαδικασίες Σύγκρουσης: Ψυχαναλυτικές Προσεγγίσεις στον Λόγο περί Θηλυκότητας. Στο Βλαχούτσικου, Χ., Kain-Hart, L. (επιμ.) όταν γυναίκες έχουν διαφορές: Αντιθέσεις και Συγκρούσεις Γυναϊκών στη Σύγχρονη Ελλάδα. Αθήνα: Μέδουσα, σ. 139-163.

Γαλάνη-Μουτάφη, Β. (2003). Αυτοαναφορικότητα στο πλαίσιο ενός διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού εγχειρήματος: Αμερικανοί φοιτητές στη Λέσβο. Στο Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.) Εαυτός και «Άλλος»: Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 421-461.

Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.) (1998). Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1999). Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Γκιζέλης, Γ. (1994). Οι αλλαγές στην ελληνική πολιτισμική ταυτότητα και οι επιπτώσεις τους στον παλιννοστούντα μετανάστη. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 84-85, σσ. 34-42.

Γκιζέλης, Γ. (2004α). Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα. Στο Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, σσ. 13-37.

Γκιζέλης, Γ. (2004β). Η ανθρωπολογία στην Ελλάδα: Προβλήματα ταυτότητας. Στο Αλεξιάκης, Ε.Π., Κατσιλέρη, Μ., Οικονόμου, Α. (επιμ.) Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, σσ. 23-37.

Δαμανάκης, Μ. (2004). Νεοελληνικό Κράτος και Νεοελληνική Διασπορά: Θεσμικές και εκπαιδευτικοπολιτικές διαστάσεις στη μεταξύ τους σχέση. Στο Δαμανάκης, Μ., Καρδάσης, Β., Μιχελιάκη, Θ., Χουρδάκης, Α. (επιμ.) Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς: Έρευνα και Διδασκαλία, Πρακτικά Συνεδρίου, Τόμος Α', Ρέθυμνο: Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., σσ. 25-44.

Δασκαλοπούλου, Σ. και Βερνίκος, Ν. (2002). Πολυπολιτισμικότητα: Οι Διαστάσεις της Πολιτισμικής Ταυτότητας. Αθήνα: Κριτική.

Δραγώνα, Θ. (1997). Μεθοδολογικές επιλογές. Στο Φραγκουδάκη, Α. και Δραγώνα, Θ. (επιμ.) (1997) «Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. σσ. 201-219.

Ελευθεροτυπία, 27 Νοεμβρίου 1999.

Ιγγλέση, Χ. (επιμ.) (2001). Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα: σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης. Αθήνα: Οδυσσέας.

Ιωσηφίδης, Θ. (2001). Η Μέθοδος των Focus Groups στην Κοινωνική Έρευνα: η Περίπτωση του Ερευνητικού Προγράμματος MEDIATION. Εισήγηση στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: Κοινωνικές Εξελίξεις στη Σύγχρονη Ελλάδα και Ευρώπη, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ), Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-26 Μαΐου.

Ιωσηφίδης, Θ. (2003). Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες. Αθήνα: Κριτική.

Καβουριάρης, Ε. (1994). Εισαγωγή, στο Έλληνες Μετανάστες στην Πολυπολιτισμική Κοινωνία της Αυστραλίας. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 84-85, σσ. 5-12.

Καθημερινή της Κυριακής, Περιοδικό Κ, Τεύχος 95, 27 Μαρτίου 2005.

Καλλιφατίδης, Θ. (2002). Μια Νέα Πατρίδα Έξω Απ'το Παράθυρο Μου. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης.

Κανταράκη Μ. (2001). Γυναίκες και εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανική υφαντουργία. Επιδράσεις στην ταξική διαμόρφωση. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας.

Καραφύλλης, Γ. (1998). Πολιτιστική ανάδραση Κέντρου – Διασποράς. Στο Ελληνισμός της Διασποράς: Προβλήματα και Προοπτικές, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, σς. 143-157.

Κασιμάτη, Κ. (2003). Γυναικεία Μετανάστευση Από Αλβανία και Πολωνία – Απασχολήσεις και Διαφορετικότητες. Στο Κασιμάτη, Κ. (επιμ) Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης: Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών, Αθήνα: Gutenberg, σσ. 157-192.

Καστοριάδης, Κ. (1981). Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας. Αθήνα: εκδόσεις Ράππα.

Κάτσικας, Σ. κ.ά. (1995). Φάκελος: Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδάς, Ν. Ζηλανδία. Αθήνα: ΓΓΑΕ.

Κιτρομηλίδης, Π. (1998). Πρώιμες Έννοιες της Διασποράς στην ελληνική σκέψη. Στο Ελληνισμός της Διασποράς: Προβλήματα και Προοπτικές, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο,

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, σσ. 215-221.

Κοκοσαλάκης, Ν. (2004). Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μια Ιδιόμορφη Ιστορική Σχέση. Στο Κασιμάτη, Κ. (επιμ.) Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα: Συγκλίσεις και Αποκλίσεις, Αθήνα: Gutenberg, σ. 21-56.

Κόντης, Α.Ι. (1997). Η Έρευνα στην Ελλάδα για τον Ελληνισμό της Διασποράς. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 92-93, σσ. 63-91.

Κοτζιάς, Ν. (1998). Η θεωρία της διασποράς και της μετανάστευσης (εννοιολογική αποσαφήνιση) και η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Ελληνισμός της Διασποράς: Προβλήματα και Προοπτικές, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, σσ. 15-41.

Κραβαρίτου, Γ. (1996). Φύλο και δίκαιο. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κωνσταντινίδου-Σέμογλου, Ο. (2005). Εισαγωγή: Διερευνώντας την πρόσληψη. Στο Κωνσταντινίδου-Σέμογλου, Ο. (επιμ.) Εικόνα και Παιδί, Θεσσαλονίκη: cannot not design publications, σσ. xv-xxiii.

Λαλιώτου, Ι. (2000). Οι Γειτονίες της Ξένης Χώρας. Στο Ελλάδα που Αλλάζει: Αποχαιρετώντας τον Εικοστό Αιώνα, Αθήνα: Ερμής, σσ. 136-139.

Λαμπριανίδης, Λ. και Λυμπεράκη, Α. (2001). Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Λεοντίδου, Λ. (1995). Το Μεταμοντέρνο Κίνημα στη Γεωγραφία: Ο Χώρος ως Καλειδοσκόπιο Μεταφορντιστικών Τοπίων, Κοινωνικών Δικτύων και Δυποκειμενικών Κόσμων. Στο Γεωργούλης, Δ. (επιμ.) Κείμενα στη θεωρία και στην εφαρμογή του πολεοδομικού και του χωροταξικού σχεδιασμού, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 283-317.

Λεοντίδου, Λ. (2005). Αγεωγράφητος Χώρα: Ελληνικά Είδωλα στις Επιστημολογικές Διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λίποβατς, Θ. (1996). Τα διαφορούμενα του Εθνικισμού. Στο Θ. Λίποβατς (επιμ.) Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Πολιτική Κουλτούρα, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 151-158.

Λυμπεράκη, Α. (1999). Το κοινωνικό κράτος στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Στο Ματσαγγάνης, Μ. επιμ. Προοπτικές του κοινωνικού κράτους στη Νότια Ευρώπη. Αθήνα: Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Νίκος Πουλαντζάς και Ελληνικά Γράμματα, σσ. 67-80.

Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (1999). Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Μαρβάκης, Α, Παρσανόγλου, Δ., Παύλου, Μ. (επιμ.) (2001). Μετανάστες στην Ελλάδα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαρμαράς, Ε. (2001). Σύγχρονες Μεταναστευτικές Τάσεις στις Κυκλάδες. Πρακτικά Β' Κυκλαδίτικου Συνεδρίου, Μέρος Α', Ανάτυπο, Αθήνα.

Μιλιαρίνη, Μ (1997). Μεικτοί γάμοι: διαδικασίες διαμόρφωσης του ζευγαριού και της οικογένειας. Στο Ναυρίδης, Κ., Χρηστάκης, Ν. (επιμ.) Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική συγκρότηση, Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 187-209.

Μουσούρου, Λ.Μ (1991). Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Αθήνα: Gutenberg.

Μπουτζουβή, Α. και Θανοπούλου, Μ. (2002). Η Προφορική Ιστορία στην Ελλάδα: Οι Εμπειρίες μιας Δύσκολης Πορείας. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 107: 3-21.

Νάζου, Δ. (2003). Οι Πολλαπλές Ταυτότητες και οι Αναπαραστάσεις τους σ' ένα Τουριστικό Νησί των Κυκλάδων: 'Επιχειρηματικότητα' και 'Εντοπιότητα' στη Μύκονο. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Ναζάκης, Χ. και Χλέτσος, Μ. (επιμ.) (2001). Μετανάστες και Μετανάστευση: Οικονομικές, Πολιτικές και Κοινωνικές Πτυχές. Αθήνα: Πατάκης.

Ναυρίδης, Κ. (επιμ.) (2002). Εξουσία, Βία, Πόνος. Δεύτερος Τόμος: Εξουσία και Πόνος. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ναυρίδης, Κ. και Χρηστάκης, Ν. (επιμ.) (2005). Κοινωνίες σε Κρίση και Αναζήτηση Νοήματος. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Νιτσιάκος, Β. (2003α). Μαρτυρίες Αλβανών Μεταναστών. Αθήνα: Οδυσσέας.

Νιτσιάκος, Β. (2003β). Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο. Αθήνα: Οδυσσέας.

Νούτσος, Π. (1998). «Διασπορά»: Μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα. Στο Ελληνισμός της Διασποράς: Προβλήματα και Προοπτικές. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, σσ. 43-55.

Ο Ιός της Κυριακής, Ρατσισμός και Κοινωνικός Έλεγχος στις ΗΠΑ, 2.7.2000.

Ο Ιός της Κυριακής, Το Άγνωστο Πογκρόμ κατά των Ελλήνων, 14.6.1998.

Οικονομικός Ταχυδρόμος, ειδικό τεύχος, 27 Νοεμβρίου 1997.

Οικονομικός Ταχυδρόμος, ειδικό τεύχος, 12 Νοεμβρίου 1998.

Παλυβός, Θ. (2002). Οικονομική μετανάστευση: μια σύντομη περίληψη της αμερικανικής εμπειρίας. Στο Ναζάκης, Χ. και Χλέτσος, Μ. (επιμ.) Μετανάστες και Μετανάστευση: Οικονομικές, Πολιτικές και Κοινωνικές Πτυχές. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 115-144.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002). Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα. Αθήνα: Σαββάλας.

Παπαγεωργίου, Γ. (2004). Ηγεμονία & Φεμινισμός. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Παπαιωάννου Σ., Peter A. και Olesen, H.S. (επιμ.). (1998). Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση και Τοπική Κοινωνία. Ρέθυμνο/Ανώγεια.

Παπαταξιάρχη, Ε. (1996). Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας. Τοπικά Β'. Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α. Νήσος, σσ. 197-216.

Παπαταξιάρχη, Ε. και Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) (1992). Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Αθήνα: Καστανιώτη.

Παυλίδου, Θ.Σ. (2002). Γλώσσα-Γένος-Φύλο. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Παύλου, Μ. και Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) (2004). Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη. Αθήνα: Κριτική.

Πετράκου, Η.Β. (2001). Η κατασκευή της μετανάστευσης στην ελληνική κοινωνία. Στο Μαρβάκης, Α. κ.ά., (επιμ) Μετανάστες Στην Ελλάδα, Αθήνα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 31-56.

Πετράκου, Η. (2006). Προβληματισμοί περί του διασπορικού λόγου: Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του Robin Cohen και του James Clifford. Σύγχρονα Θέματα (υπό έκδοση).

Πετρονώτη, Μ. (1998). Το Πορτραίτο μιας Διαπολιτισμικής Σχέσης: Κρυσταλλώσεις, Ρήγματα, Ανασκευές. UNESCO/ΕΚΚΕ. Αθήνα: Πλέθρον (με τη συμμετοχή της Κορνηλίας Ζαρκιά).

Πετρόχειλος, Γ. (επιμ.) (1985). Η Ελληνική Διασπορά στη Δυτική Ευρώπη. Αθήνα: Βασιλόπουλος.

Πρυνεντό, Ζ., (1999). Πολιτισμική Ταυτότητα: Μεταξύ Μύθου και Πραγματικότητας. Στο Κωνσταντοπούλου, Χρ., κ.ά., (επιμ), «Εμείς» και οι «Άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. Αθήνα, ΕΚΚΕ: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, σσ. 49-60.

Σύγχρονα Θέματα. Τεύχος 62, Ιανουάριος-Μάρτιος 1997.

Συμεωνίδου, Χ. (1999). Πολυπολιτισμικές διαφορές και κράτος πρόνοιας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: η περίπτωση της Ελλάδας. Στο Κωνσταντοπούλου, Χ., Μαράτου-

Αλιπράντη, Λ., Γερμανός, Δ. και Οικονόμου, Θ.Θ. (επιμ.) «Εμείς» και οι «Άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. Αθήνα, ΕΚΚΕ: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, σσ. 303-316.

ΤΑ ΝΕΑ / Σαββατοκύριακο 29-30 Απριλίου 2006.

Τσαούσης, Δ.Γ. (επιμ.) (1983). Ελληνισμός και Ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας. Αθήνα: Εστία.

Τσιάκαλος, Γ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός ορισμοί, πλαίσιο και σημασία. Στο (επιμ. Κούλα Κασιμάτη) ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας & Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα.

Τσουκαλάς, Κ. (1981). Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. (1994). Παλιννόστηση και Καταμερισμός της Εργασίας, στο Έλληνες Μετανάστες στην Πολυπολιτισμική Κοινωνία της Αυστραλίας. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 84-85, σσ. 28-33.

Τσουρβάκας, Γ.Ε. (1997). Ποιοτική Έρευνα: οι Εφαρμογές της στη Μελέτη των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Αθήνα: Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών.

Φραγκουδάκη, Α. και Δραγώνα, Θ. (επιμ.) (1997). «Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Χασιώτης Ι.Κ. (1993). Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Χρήστου, Α. (2005). Συγκρουσιακές και συγκλίνουσες εννοιολήγεις ταυτοποίησης στο λόγο, στο χρόνο και στο χώρο: μία πρώτη συγκριτική αναφορά στην ανθρωπογεωγραφία μετανάστευσης-παλιννόστησης σε πεδίο και ποίηση. Στο Τσοκαλίδου, Ρ. και Παπαρούση, Μ. (επιμ.) Θέματα ταυτότητας στην ελληνική διασπορά : Γλώσσα και Λογοτεχνία. Αθήνα: Μεταίχμιο (υπό έκδοση).

Ψαρρού, Ν. (2005). Εθνική Ταυτότητα Στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης. Αθήνα: Gutenberg.

Ψημίτης, Μ. (1999). Η Ατομική Επιλογή ως παράγοντας Πολιτισμικής Ταυτότητας σε Συνθήκες πολυπλοκότητας: Η Περίπτωση της Αλληλεγγύης. Στο Κωνσταντοπούλου, Χρ., κ.ά., (επιμ.) «Εμείς» και οι «Άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. Αθήνα, ΕΚΚΕ: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, σσ. 85-107.

B. ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Bourdieu, P. (1980). Η Ταυτότητα και η Αναπαράσταση: Στοιχεία για έναν κριτικό διαλογισμό πάνω στην ιδέα της περιφέρειας. Στο Παναγιωτόπουλος, Ν. (επιμ.) Κείμενα Κοινωνιολογίας. Αθήνα: Στάχυ, σσ. 107-130.

Bourdieu, P. (1999). Κείμενα Κοινωνιολογίας. Επιμ. Νίκος Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: Εκδ. Στάχυ.

Balibar, E. & Wallerstein, I. (1991). Φυλή, Έθνος, Τάξη: Οι Διφορούμενες Ταυτότητες. Αθήνα: Εκδ. Ο Πολίτης.

Craib, I. (1998α). Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία: Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας. Επιμ. Παντελής Λέκκας. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Elster, J. (1992). Μηχανισμοί και Εργαλεία για τις Κοινωνικές Επιστήμες. Αθήνα: Οδυσσέας.

Green, N.L. (2002). Οι Δρόμοι της Μετανάστευσης: Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις. Αθήνα: Σαββάλας. (μτφ. Δημήτρης Παρσάνογλου)

Taylor, C. (1997). Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης. Αθήνα: Πόλις (μτφ. Φ. Παιονίδης).

Zavalloni M. & Louis-Guerin, C. (1996). Κοινωνική Ταυτότητα και Συνείδηση. Εισαγωγή στην εγω-οικολογία. Επιμ. Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Zygmunt B. (2005). Σπαταλημένες Ζωές: Οι Απόβλητοι της Νεωτερικότητας. Αθήνα: Κατάρτι.

Γ. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Abu-Lughod, L. (1991). Writing against culture. In Fox, R.G. ed. Recapturing Anthropology: Working in the Present. Santa Fe, NM: School of American Research Press, pp. 137-162.

Alba, R. (1990). Ethnic Identity: The Transformation of White America. New Haven: Yale University Press.

Aleinikoff, A.T. (1995). State-Centered Refugee Law: From Resettlement to Containment. Στο Valentine, D. & Knudsen, J.C. eds. Mistrusting Refugees. Berkeley: University of California Press.

Allen, T. & Morsink, H. (eds.) (1994). When Refugees Go Home: African Experiences. London: James Currey.

- Allison, G.T. & K. Nicolaidis (eds.) (1997). The Greek Paradox: Promise vs. Performance. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Andall, J (ed.) (2003). Gender and Ethnicity in Contemporary Europe. Oxford: Berg.
- Anderson, B. (1991). Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. London: Verso.
- Anderson, B. & Phizacklea, A. (1997). Migrant Domestic Workers: a European Perspective. Unpublished report, Dept. of Sociology, University of Leicester.
- Anthias, F. (1998). Evaluating 'diaspora': beyond ethnicity? Sociology. Vol. 32, No. 3, pp. 557-80.
- Anthias, F. (2000). Metaphors of Home: Gendering New Migrations to Southern Europe. Στο Anthias, F. & Lazaridis, G. eds. Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move. Oxford: Berg, pp. 15-47.
- Appadurai, A. (1991). Global ethnoscaapes: notes and queries for a transnational anthropology. Στο Fox, R.G. ed. Recapturing Athropology: Working in the Present. Santa Fe: School of American Research Press, pp. 191-210.
- Archdeacon, T. (1983). Becoming American. New York: Free Press.
- Arendt, H. (1958). The Human Condition. New York: Doubleday.
- Baldwin-Edwards, M. (2004). Albanian emigration and the Greek labour market: economic symbiosis and social ambiguity. South-East Europe Review. Vol. 7, No.1, pp. 51-66.
- Barrett, M. (1988). Women's Oppression Today: The Marxist/Feminist Encounter. London: Verso.
- Barth, F. (ed.) (1969). Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference. Bergen-Oslo: Universitetsforlaget (Scandinavian University Press).
- Basu, P. (2007). Highland Homecomings: Genealogy and Heritage-Tourism in the Scottish Diaspora. London: Routledge.
- Bateson, G. (1958). Language and Psychotherapy. Psychiatry. Vol. 21, pp. 96-100.
- Bauman, Z. (1990).. Effacing the Face: On the Social Management of Social Proximity. Theory, Culture and Society. Vol. 7, pp. 5-38.
- Bauman, Z. (1995). Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality. London: Blackwell.

- Bauman, Z (1997). Postmodernity and its Discontents. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z (2000). Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z (2005). Liquid Life. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2000). World Risk Society. Cambridge: Polity Press.
- Beenstock, M. (1996). Failure to absorb: remigration by immigrants into Israel. International Migration Review. Vol. 30, No. 4, pp. 950-979.
- Bell, V. (ed.) (1999). Performativity & Belonging. London: Sage.
- Benhabib, S. (ed.) (1996). Democracy and Difference. Princeton: Princeton University Press.
- Benhabib, S. (2004). The Rights of Others. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benmayor, R. & A. Skotnes (1994). On migration and identity. Στο Benmayor, R. & Skotnes, A. eds. International Yearbook of Oral History and Life Stories, Volume III: Migration and Identity. Oxford: Oxford University Press, pp. 1-18.
- Benjamin, W. (1992). Illuminations. London: Fontana (first published 1955).
- Berger, P. & T. Luckmann (1966). The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. London: Penguin Books, reprinted 1991.
- Berger, P.L., Berger, B. and Kellner, H. (1973). The Homeless Mind: Modernization and Consciousness. New York: Random House.
- Bernard, H.R. & L. Comitas (1978). Greek return migration. Current Anthropology. Vol. 19, No. 3, pp. 658-659.
- Bernard, H.R. & S.Ashton-Vouyoucalos (1976). Return migration to Greece. Journal of the Steward Anthropological Society. Vol. 8, No. 1, pp. 31-51.
- Bertaux, D. & Bertaux-Wiame, I. (1981). Life stories in the bakers' trade. Στο Bertaux, D. ed. Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences. Beverly Hills, CA: Sage, pp. 169-90.
- Bhabha, H. (ed.) (1990). Nation and Narration. London: Routledge.
- Bhabha, H. (1994). The Location of Culture. London: Routledge.
- Black, R. et al. (1997). Conditions for the Return of Displaced Persons from the European Union. Brighton: University of Sussex, Sussex Centre for Migration Research.

- Black, R. & Koser, K. (eds.) (1999). The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction. New York: Berghahn.
- Blumer, Herbert (1969). Symbolic Interactionism: Perspective and Method. Berkeley: University of California Press.
- Bodnar, J. (1985). The transplanted. A history of immigrants in urban America. Bloomington: Indiana University Press.
- Bogue, D. (1959). Internal migration. In Hauser, P. & Duncan, O. eds. The study of population: an inventory and appraisal. Chicago: University of Chicago Press, pp. 486-509.
- Bogue, D.J. (1977). A migrant's-eye view of the costs and benefits of migration to the metropolis. Στο Brown, A.A. & Neuberger, E. eds. Internal Migration: A Comparative Perspective. New York: Academic Press, pp. 167-182.
- Bondi, L. (1990). Progress in geography and gender: feminism and difference. Progress in Human Geography. Vol. 14, pp. 438-45.
- Borish, S. (1991). The land of the living: the Danish folk high schools and Denmark's non-violent path to modernization. Nevada City, California: Blue Dolphin Publishing.
- Bottomley, G. (1992). From Another Place: Migration and the Politics of Culture. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1977). Outline of a Theory of Practice. Cambridge: Cambridge University Press (trans. Richard Nice).
- Bourdieu, P. (1980). Le sens pratique. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J.G. Richardson ed. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood Press, pp. 241-258.
- Bourdieu, P. (1987).. What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. Berkeley Journal of Sociology. Vol. 32, pp. 1-17.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992). An Invitation to Reflexive Sociology. Chicago: University of Chicago Press.
- Bovenkerk, F. (1974). The Sociology of Return Migration: A Bibliographic Essay. Publications of the Research Group on European Migration Problems, 20, The Hague: Nijhoff.
- Boyle, P. et al. (1998). Exploring Contemporary Migration. London: Longman.

- Brah, A. (1992). Difference, diversity and differentiation. In Donald, J. & Rattansi, A. eds. Race, Culture and Difference. London: Sage, pp. 126-45.
- Brah, A. (1996). Cartographies of Diaspora: Contesting Identities. London: Routledge.
- Breakwell, G.M. & E. Lyons (eds.) (1996). Changing European Identities: Social Psychological Analyses of Social Change. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Brettell, C.B. and Hollifield, J.F. (eds.) (2000). Migration Theory: Talking Across Disciplines. New York: Routledge.
- Brinker-Gabler, G. and Smith, S. (eds.) (1997). Writing New Identities: Gender, Nation, and Immigration in Contemporary Europe. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bromley, R. (2000). Narratives for a New Belonging: Diasporic Cultural Fictions. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bryman, A. (1988). Quantity and Quality in Social Research. London: Unwin Hyman.
- Buijs, G. (ed.) (1993). Migrant Women: Crossing Boundaries and Changing Identities. Oxford: Berg.
- Burgess, J. et al. (1988a). Exploring environmental values through the medium of small groups: 1. Theory and practice. Environment and Planning A. Vol. 20, pp. 309-326.
- Burgess, J. et al. (1988b). Exploring environmental values through the medium of small groups: 2. Illustrations of a group at work. Environment and Planning A. Vol. 20, pp. 457-476.
- Burgess, T. (1913). Greeks in America. Boston: Sherman French.
- Burke, P. (1997). An identity model for network exchange. American Sociological Review. Vol. 62, pp. 134-150.
- Butler, J. (1990). Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge.
- Butler, J. (1993). Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'. London: Routledge.
- Caetano, R. (1988). Drinking, ethnic identity, and educational status among Mexican Americans. Berkeley, CA: Pacific Medical Researcher Institute, Alcohol Research Group.
- Calhoun, C. (1993). Social Theory and the Politics of Identity. Cambridge, MA: Blackwell.
- Campbell, J.R. & A. Rew (eds.) (1999). Identity and Affect: Experiences of Identity in a Globalising World. London: Pluto Press.

Caplan, P. (1997). African Voices, African Lives: Personal Narratives from a Swahili Village. London: Routledge.

Castles, S. & Davidson, A. (2000). Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging. London: MacMillan Press.

Castles, S. & M.J. Miller (2003). The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. Third Edition. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Cerase, F.P. (1974). Migration and social change: expectations and reality. A case study of return migration from the United States to Italy. International Migration Review. Vol. 8, No. 3, pp. 245-262.

Chamberlain, M. (1997). Gender and the Narratives of Migration. History Workshop Journal. vol. 43, pp. 87-108.

Chamberlain, M. & Thompson, P. (1998). Narrative and Genre. London: Routledge.

Chambers, I. (1994). Migrancy, Culture, Identity. London: Routledge.

Chomsky, N. (1996). The Culture of Fear. in Giraldo, J., Columbia: The Genocidal Democracy, Common Courage Press. <http://www.chomsky.info/articles.htm>.

Christou, A. (2001). The struggle, success, and national consciousness of the Greek diaspora in America. Στο Koski, L & Pajala, K. eds. American Studies at the Millennium: Ethnicity, Culture & Literature. Finland: University of Turku, pp. 125-135.

Christou, A. (2002). Greek American return migration: constructions of identity and reconstructions of place. Studi Emigrazione. Special issue: Migration into Southern Europe: new trends and new patterns. Vol.145, pp. 201-229.

Christou A. (2003a). Persisting Identities: Locating the Self and Theorizing the Nation. Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review. Special issue: Nationalisms: Negotiating Communities, Boundaries, and Identities. Vol. 47, pp. 115-134.

Christou A. (2003b). Migrating Gender: Feminist Geographies in Women's Biographies of Return Migration. Michigan Feminist Studies. Special issue: Gender and Globalism. Vol.17, pp. 71-103.

Christou, A. (2003c). Re)collecting memories, (Re)constructing identities and (Re)creating national landscapes: spatial belongingness, cultural (dis)location and the search for home in narratives of diasporic journeys. International Journal of the Humanities. Vol. 1, pp. 1-16.

Christou, A. (2004a). Human Rights and Migration – Theoretical Reflections and Empirical Considerations on issues of Social Justice, Ethics and Development: Towards a Redefinition

of Civil Society. Στο Kyriakopoulos, V. ed. Olympia IV: Human Rights in the 21st Century: Migrants and Refugees. Athens: Sakkoulas Publishers, pp. 217-225.

Christou, A. (2004b). Reconceptualizing Networks through Greek-American Return Migration: Constructing Identities, Negotiating the Ethnos and Mapping Diasporas – Theoretical Challenges Regarding Empirical Contributions. Spaces of Identity. Vol. 4, No. 3, pp. 53-70.

Christou, A. (2006a). Crossing boundaries – Ethnicizing employment – Gendering labor: gender, ethnicity and social capital in return migration. Social and Cultural Geography. Vol. 7, No. 1, pp. 87-102.

Christou, A. (2006b). Deciphering Diaspora – Translating Transnationalism: family dynamics, identity constructions and the legacy of ‘home’ in second-generation Greek-American return migration. Ethnic and Racial Studies. Vol. 29 No. 6 pp. 1040-1056.

Christou, A. (2006c). American dreams and European nightmares: experiences and polemics of second-generation Greek-American returning migrants. Journal of Ethnic and Migration Studies. Volume 32, Number 5, pp. 831-845.

Christou, A. (2006d). Narratives of place, culture and identity: second-generation Greek-Americans return ‘home’. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Christou, A. and King, R. (2006). Migrants Encounter Migrants in the City: the Changing Context of ‘Home’ for Second-Generation Greek-American Return Migrants. International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 30, No. 4, pp. 816-35.

Clifford, J. (1997). Diasporas. Στο Guibernau, M. & Rex, J. eds. The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration. Cambridge: Polity Press, pp. 283-290.

Clogg, R. (ed.) (1999). The Greek Diaspora in the Twentieth Century. Basingstoke: Macmillan Press.

Cloke, P., Philo, C. & Sadler, D. (1991). Approaching Human Geography: An Introduction to Contemporary Theoretical Debates. London: Paul Chapman Publishing.

Coffey, A. (1999). The Ethnographic Self: Fieldwork and the Representation of Identity. London: Sage.

Cohen, R. (1997). Global Diasporas: An Introduction. London: University College London Press.

Cohen, R. & Vertovec, S. (2002). Conceiving Cosmopolitanism. Oxford: Oxford University Press.

Collins, P.H. (1990). Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment. New York: Routledge.

Connor, W. (1978). A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a... Ethnic and Racial Studies. Vol. 1, pp. 377-400.

Connor, W. (1993). Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond. Ethnic and Racial Studies. Vol. 16, pp. 373-89.

Constantinou, S.T. (2002). Profiles of Greek-Americans. Στο Berry, K.A. & Henderson, M.L. eds. Geographical Identities of Ethnic America: Race, Space, and Place. Reno & Las Vegas: University of Nevada Press, pp. 92-115.

Cook et al. (eds.) (2000). Cultural turns/geographical turns. London: Prentice Hall.

Cordero-Guzmán, Héctor R., Robert C. Smith & Ramón Grosfoguel (eds.) (2001). Migration, Transnationalization and Race in a Changing New York. Philadelphia: Temple University Press.

Cornell, S. & Hartmann, D. (1998). Ethnicity and Race : Making Identities in a Changing World. London : Pine Forge Press.

Cornish, F. et al. (1999). Returning Strangers: The Children of Malawian Refugees Come 'Home'? Journal of Refugee Studies. Vol. 12, No. 3, pp. 264-283.

Cowan, J.K. (1990). Dance and the Body Politic in Northern Greece. Princeton: Princeton University Press.

Craib, I. (1998b). Experiencing Identity. London: Sage.

Daniels, R. (1990). Coming to America: A History of Immigration and Ethnicity in American Life. New York: Harper Collins.

Daniels, S. & Cosgrove, D. (eds.) (1988). The iconography of landscape. Cambridge: Cambridge University Press.

Dear, M. (1988). The Postmodern Challenge: Reconstructing Human Geography. Transactions of the Institute of British Geographers. Vol. 13, pp. 262-274.

Dear, M.J. & Flusty, S. (eds.) (2002). The Spaces of Postmodernity: Readings in Human Geography. Oxford: Blackwell.

DeLaet, D.L. (1999). Introduction: The Invisibility of Women in Scholarship on International Migration. Στο Kelson, G.A. & DeLaet, D. L. eds. Gender and Immigration. London: Macmillan, pp. 1-17.

- Delanty, G. (2000). Citizenship in a Global Age. Buckingham: Open University Press.
- Demeritt, D.B. (1994). The nature of metaphors in cultural geography and environmental history. Progress in Human Geography. Vol. 18, pp. 163-185.
- Demeritt, D.B. (1996). Social theory and the reconstruction of science and geography. Transactions of the Institute of British Geographers. Vol. 21, pp. 484-503.
- Denzin, N.K. & Y.S. Lincoln (eds.) (2000). Handbook of Qualitative Research, Second Edition. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Derrida, J. (1981). Positions. Chicago: University of Chicago Press.
- Dodgshon, R.A. (1998). Society in Time and Space: A Geographical Perspective on Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunaway & Baum (eds.) (1996). Oral History: An Interdisciplinary Anthology. London: Altamira Press.
- Einhorn, B. (2000). Gender, Nation, Landscape and Identity in Narratives of Exile and Return. Women's Studies International Forum. Vol. 23, No. 6, pp. 701-713.
- England, K.V.L. (1994). Getting personal: reflexivity, positionality and feminist research. Professional Geographer. Vol. 46, No. 1, pp. 80-9.
- Epstein, A.L. (1978). Ethos and Identity: Three Studies in Ethnicity. London: Tavistock Publications.
- Eriksen, T.H. (1988). Communicating Cultural Difference and Identity. Ethnicity and Nationalism in Mauritius. Oslo: Dept. of Social Anthropology, University of Oslo, occasional papers in social anthropology.
- Eriksen, T.H. (1990). Linguistic diversity and the quest for national identity: the case of Mauritius. Ethnic and Racial Studies. Vol. 13, No. 1, pp. 1-24.
- Eriksen, T. H. (2002). Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives. Second Edition. London: Pluto Press.
- Erikson, E.H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: Norton.
- Erving G. (1959). The Presentation of Self in Everyday Life. London: Allen Lane.
- Essays on Greek Migration (1967). Migration Series no.1. Athens: Social Sciences Centre.
- Fairchild, H.P. (1911). Greek Immigration to the United States. New Haven: Yale University Press.

- Faist, T. (1999). Developing transnational social spaces: the Turkish-German example. Στο Pries, L. ed. Migration and Transnational Social Spaces. Aldershot: Ashgate, pp. 36-72.
- Faist, T. (2000). The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces. Oxford: Clarendon.
- Fakiolas, R. & R. King (1996). Emigration, return migration, immigration: a review and evaluation of Greece's postwar experience of international migration. International Journal of Population Geography. Vol. 2, No. 2, pp. 171-190.
- Fakiolas, R. (1980). Problems and Opportunities of the Greek Migrants Returning from Western Europe. Athens: Centre of Planning and Economic Research.
- Fielding, A. (1992). Migration and culture. Στο Champion, A. & Fielding, A. eds. Migration processes and patterns. Volume 1. Research progress and prospects. London: Belhaven Press, pp. 201-12.
- Fielding, R. & Lee, R. (eds.) (1991). Using Computers in Qualitative Research. London: Sage.
- Foner, N. (2000). From Ellis Island to JFK: New York's Two Great Waves of Immigration. New York: Russell Sage Foundation.
- Foner, N. et al. (eds.) (2000). Immigration Research for a New Century: Multidisciplinary Perspectives. New York: Russell Sage Foundation.
- Fortier, A.M. (2000). Migrant Belongings: Memory, Space, Identity. Oxford: Berg.
- Foucault, M. (1986). Of other spaces. Diacritics. Vol. 16, pp. 22-27, (trans. Jay Miskowiec).
- Foucault, M. (1991). The Foucault Effect: Studies in Governmentality, with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault. (edited by G. Burchell, C. Gordon and P. Miller), Chicago: University of Chicago Press.
- Foulkes, S.H. (1948). Introduction to Group-Analytic Psychotherapy. London: William Heinemann Medical Books Ltd. Reprinted London: Karnac, 1983.
- Friese, H. (ed.) (2002). Identities: Time, Difference and Boundaries. New York: Berghahn Books.
- Frisch, M. (1990). A Shared Authority: Essays on the Craft and Meanings of Oral and Public History. Albany, NY: State University of New York Press.
- Geertz, C. (1973). The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books.

- Gellner, E. (1983). Nations and Nationalism. Oxford: Blackwell.
- Georgakas, D. (1987). The Greeks in America. Journal of the Hellenic Diaspora. Vol. 14, No. 1-2, pp. 5-53.
- Gergen, K.J. (1994a). Realities and Relationships: Soundings in Social Construction. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gergen, K.J. (1994b). Toward Transformation in Social Knowledge. Second Edition. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gergen, K.J. (1995a). Metaphor and monophony in the 20th-century psychology of emotions. History of the Human Sciences. Vol. 8, No. 2, pp.1-23.
- Gergen, K.J. (1995b). Social construction and the transformation of identity politics. <http://www.swarthmore.edu/SocSci/kgergen1/txt8.html>.
- Giddens, A. (1981). The Class Structure of the Advanced Societies. second edition. London: Hutchinson.
- Giddens, A. (1984). The Constitution of Society. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1987). Social Theory and Modern Sociology. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1990). The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991). Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. London: Polity Press.
- Gilroy, P. (1993). The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness. London: Verso.
- Glazer, N. & D.P. Moynihan (1963). Beyond the Melting Pot: the Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Glazer, N. & D.P. Moynihan (eds.) (1975). Ethnicity, Theory and Experience. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gluck, S. B. & Patai, D. (eds.) (1991). Women's Words: The Feminist Practice of Oral History. London: Routledge.
- Gmelch, G. (1980). Return Migration. Annual Review of Anthropology. Vol. 9, pp. 135-59.
- Goodson, I.F. (2006). Curriculum, Narrative and the Social Future. University of Brighton: Brighton, pp. 1-34.

- Goffman, E. (1968a). Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Harmondsworth: Pelican.
- Goffman, E. (1968b). Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Harmondsworth: Pelican.
- Gramsci, A. (1971). Selections From the Prison Notebooks. New York: International Publishers (edited and translated by Q. Hoare Q. & N. Smith).
- Gregory, D.J. (1994). Geographical imaginations. Oxford: Blackwell.
- Grele, R. (ed.) (1985) Envelopes of Sound: The Art of Oral History. Chicago: Precedent.
- Guibernau, M. (2004). Catalan Nationalism: Francoism, transition and democracy. London, Routledge.
- Gutmann, A. (ed.) (1992). Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition. Princeton: Princeton University Press.
- Habermas, J. (1989). The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge: MIT Press.
- Jones, H. (1990). Population geography. Second edition. London: Paul Chapman Publishing.
- Hägerstrand, T. (1970). What about people in regional science? Papers of the Regional Science Association. Vol. 24, pp. 7-21.
- Hägerstrand, T. (1975). Space, time and human conditions. In Karlqvist, A. et al. eds. Dynamic Allocation of Urban Space. Saxon House: Farnborough.
- Hall, S. & P. du Gay (eds.) (1996). Questions of Cultural Identity. London: Sage.
- Hall, S. (1987). Mimimal selves. Στο Appignanesi, L. ed. Identity. The Real Me. Post-Modernism and the Question of Identity. 44. ICA Documents 6, London: ICA.
- Hall, S. (1993). Cultural identity and diaspora. Στο Williams, P. & Chrisman, L. eds. Colonial Discourse and Post-Colonial Theory. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, pp. 392-403.
- Hall, S. (2000). Who needs 'identity'? In du gay, P. et al. eds. Identity: a reader. London: Sage, pp. 15-30.
- Hammar, T., G. Brochmann, K. Tamas & T. Faist (eds.) (1997). International Migration, Immobility and Development: Multidisciplinary Perspectives. London: Berg.
- Harding, S. (1986). The science question in feminism. Ithaca: Cornell University Press.

- Hardt, M. & Negri, A. (2004). Multitude. New York: Penguin.
- Harvey, D. (1989). The Condition of Postmodernity. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (2000). Spaces of Hope. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hatziprokopiou, P. (2003). Albanian immigrants in Thessaloniki, Greece. Journal of Ethnic and Migration Studies. Vol. 29, No. 6, pp. 1033-1057.
- Hatziprokopiou, P. (2004). Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in an international perspective. European Urban and Regional Studies. Vol. 11, No. 4, pp. 321-338.
- Hedetoft, U. & M. Hjort (eds.) (2002). The Postnational Self: Belonging and Identity. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hedges, A. (1985). Group interviewing. In Walker, R. ed. Applied qualitative research. Aldershot: Gower, pp. 71-91.
- Held, D. (1995). Cosmopolitan Democracy: an agenda for building a new world order. Cambridge: Polity Press.
- Hertz, R. (ed.) (1997). Reflexivity and Voice. London: Sage.
- Hirschon, R. (1989). Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus. Oxford: Clarendon Press.
- Hobsbawm, E. (1996). Ethnicity and nationalism in Europe today. Στο Balakristan, G. ed. Mapping the Nation. London: Verso & New Left Review.
- Hoggart, K., Lees, L. & Davies, A. (2002). Researching Human Geography. London: Arnold.
- Holland, D, W. Lachicotte, Jr., D. Skinner & C. Cain (1998). Identity and Agency in Cultural Worlds. Cambridge: Harvard University Press.
- Horowitz, D. (1985). Ethnic Groups in Conflict. Berkeley: University of California Press.
- Huntington, S.P. (1996). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, Simon & Schuster.
- Hurrell, A. & Woods, N. (1995). Globalization and Inequality. Millenium: Journal of International Studies. Vol. 24, No. 3, pp. 447-70.

- Husserl, E. (1965). *Philosophy and the Crisis of European Man*. Στο Lauer Q. ed. Phenomenology and the Crisis of Philosophy. New York: Harper & Row, pp. 150-155.
- Irigaray, L. (1999). The Forgetting of Air in Martin Heidegger. London: Athlone.
- Jacobson, D. (ed.) (1998). The Immigration Reader: America in a Multidisciplinary Perspective. Oxford: Blackwell.
- Jacobson, M.F. (1995). Special Sorrows: The Diasporic Imagination of Irish, Polish, and Jewish Immigrants in the United States. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jameson, F. (1990). Late Marxism: Adorno, or, The Persistence of the Dialectic. London: Verso.
- Jameson, F. (1991). Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. London: Verso.
- Jenkins, R. (1996). Social Identity. London: Routledge.
- Journal of Ethnic and Migration Studies (2001). Special Issue on Transnationalism and Identity, Vol. 27, No. 4.
- Kaldor, M. (2004). Nationalism and Globalisation. Nations and Nationalism. Vol. 10, No. 1, pp. 161-169.
- Kearney, M. (1995). The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism. Annual Review of Anthropology. Vol. 24, pp. 547-65.
- Keith, M. & Pile, S. (eds.) (1993). Place and the Politics of Identity. London: Routledge.
- Kelle, U. (ed.) (1995). Computer-Aided Qualitative Data Analysis: Theory Methods and Practice. London: Sage.
- Kidd, W. (2002). Culture and Identity. Basingstoke: Palgrave.
- King, R.L., A.J. Strachan & J. Mortimer (1983). Return Migration: a Review of the Literature. Discussion Papers in Geography 19. Oxford: Oxford Polytechnic.
- King, R. (ed.) (1993). The New Geography of European Migrations. London: Belhaven.
- King, R. (1995). Migration, globalisation and place. Στο Massey, D. & Jess, P. eds. A place in the world? Places, cultures and globalisation. Milton Keynes: Open University/ Oxford University Press, pp. 5-53.
- King, R. & Black R. (eds.) (1997). Southern Europe and the New Immigrations. Brighton: Sussex Academic Press.

- King, R. (2000). Generalisations from the history of return migration. Στο Ghosh, B. ed. Return Migration: Journey of Hope or Despair? Geneva: IOM and UN, pp. 7-55.
- Kivisto, P. (2001). Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts. Ethnic and Racial Studies. Vol. 24, No. 4, pp. 549-577.
- Klinthäll, M. (1998). Patterns of Return Migration from Sweden 1970-1993. Paper prepared for the TSER workshop on Labour Demand, Education and the Dynamics of Social Exclusion, Lisbon, 29 October – 1 November 1998. www.ekh.lu.se/ekhmkl/lisbon98.pdf.
- Klinthäll, M. (1999). Greek Return Migration from Sweden 1968-1993. Paper prepared for the ESF-conference “European Societies or European Society? Migrations and Inter-Ethnic Relations in Europe”, Obernai, France, 23-28 September. www.ekh.lu.se/ekhmkl/obernai99.pdf.
- Klinthäll, M. (2003). Return Migration from Sweden 1968-1996. A Longitudinal Analysis. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Kourliouros, E. (2003). Reflections on the Economic-Noneconomic Debate: A Radical Geographical Perspective from the European South. Antipode. Review Paper, pp. 781-799.
- Kourvetaris, G. (1997). Studies on Greek Americans. New York: Columbia University Press.
- Kulu H. (1998). Ethnic Return Migration: An Estonian Case. International Migration. Vol. 36, No. 3, pp. 313-336.
- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985). Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. London: Verso.
- Laclau, E. (1990). New Reflections on the Revolution of Our Time. London: Verso.
- Lash, S. & Urry, J. (1994). Economies of Signs and Space. London: Sage Publications.
- Lautman, F. & Bensimon, D. (1977). Un mariage, deux traditions: Chrétiens et Jurifs. Bruxelles: L’Université de Bruxelles.
- Lazaridis, G. & Romaniszyn, K. (1998). Albanian and Polish Undocumented Workers in Greece: A Comparative Analysis. Journal of European Social Policy. Vol. 8, No. 1, pp. 5-22.
- Lazaridis, G. (1996). Immigration to Greece: a critical evaluation of Greek policy. New Community. Vol. 22, No. 2, pp. 335-348.

- Lefebvre, H. (1991). The Production of Space. Oxford: Blackwell (trans. David Nicholson-Smith).
- Leontidou, L. (1990). The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leontidou, L. (1993). Postmodernism and the city: Mediterranean versions. Urban Studies. Vol. 30, No. 6, pp. 949-965.
- Leontidou, L. (1996). Alternatives to modernism in (Southern) urban theory: Exploring in-between spaces. International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 20, pp. 178-195.
- Leontidou, L. (1997). Humpty Dumpty's ontological allegory. International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 21, No. 4, pp. 715-718.
- Leontidou, L. (2001). Attack on the landscape of power: An anti-war elegy to New York inspired by Whitman's verses. City. Vol. 5, No. 3, pp. 406-410.
- Leontidou, L. (2004). The Boundaries of Europe: Deconstructing Three Regional Narratives. Identities: Global Studies in Culture and Power. Vol. 11, pp. 593-617.
- Leontidou, L. & Marmaras, E. (2001). From tourists to migrants: residential tourism and 'littoralization'. Στο Apostolopoulos, Y., Loukissas, P. and Leontidou, L. eds. Mediterranean Tourism: Facets of socioeconomic development and cultural change. London: Routledge, pp. 257-267.
- Leontidou, L. et al. (2005). Exclusion and Difference along the EU Border: Social and Cultural Markers, Spatialities and Mappings. International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 29, No. 2, pp. 389-407.
- Levitt, P. & Waters, M.C. (2002). The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation. New York: Russell Sage.
- Lewis, G. (1982). Human migration: a geographical perspective. London: Croom Helm.
- Lianos, T.P. (1975). Flows of Greek out-migration and return migration. International Migration. Vol. 13, No. 3, pp. 119-133.
- Limb, M. & Dwyer, C. (eds.) (2001). Qualitative Methodologies for Geographers: Issues and debates. London: Arnold.
- Little, C.E. (1975). Preservation policy and personal perception: a 200 million acre misunderstanding. In Bruch, R. et al. eds. Landscape assessment. Stroudsburg, NJ: Dowden, Hutchinson and Ross, pp. 46-58.

- Livingstone, D.N. (1992). The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise. Cambridge: Blackwell.
- Lomsky-Feder, E. & T. Rapoport (2000). Visit, separation, and deconstructing nostalgia: Russian students travel to their old home. Journal of Contemporary Ethnography. Vol. 29, No. 1, pp. 32-57.
- Long, L.D & E. Oxfield (2004). Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind. Pennsylvania, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lorenzo-Hernandez, J. (1999). The Nuyorican's dilemma: categorization of returning migrants in Puerto Rico. International Migration Review. Vol. 33, No. 4, pp. 988-1013.
- Lukács, G. (1971). History and Class Consciousness, London: Merlin.
- Maalouf, A. (1998). Les identites meurtrieres. Paris: Grasset.
- Macdonald, S. (ed.) (1997). Inside European Identities: Ethnography in Western Europe. Oxford: Berg.
- Maffesoli, M. (1996). The Time of the Tribes. London: Sage Publications.
- Mageo, J.M. & Knauft, B.M. (2002). Introduction: theorizing power and the self. Στο Mageo, J. (ed.) Power and the Self. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-25.
- Mangabeira, W.C. (ed.) (1996). Qualitative sociology and computer programs: Advent and diffusion of computer assisted qualitative data analysis software. Current Sociology. Trend Reports, Vol. 4, No. 3.
- Marcus, G.E. (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. Annual Review of Anthropology. Vol. 24, pp. 95-117.
- Marmaras, E. (1996). Migration and Tourism Development in Marginal Mediterranean Areas: Foreign Second-home Owners in Spain and Greece. Unpublished Fellow's Report in Leontidou (coord.) 1997, King's College London, 112 pp.
- Massey, D. (1984). Spatial Divisions of Labour. London: Macmillan.
- Massey, D. et al. (1998). Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium. Oxford: Clarendon Press.
- McDowell, L. (1993a). Space, place and gender relations: Part I. Feminist empiricism and the geography of social relations. Progress in Human Geography. Vol. 17, No. 2, pp. 157-179.

- McDowell, L. (1993b). Space, place and gender relations: Part II. Identity, difference, feminist geometries and geographies. Progress in Human Geography. Vol. 17, No. 3, pp. 305-318.
- Mead, G.H. (1934). Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist. (ed/ C.W. Morris)Chicago: University of Chicago Press.
- Menchú, R. (ed. By E. Burgos-Debray) (1984). I, Rigoberta Menchú: An Indian Woman in Guatemala. London: Verso.
- Mercer, K. (1990). Welcome to the jungle: identity and diversity in postmodern politics. In Rutherford, J. ed. Identity: community, culture, difference. London: Lawrence & Wishart.
- Miles, M. & Crush, J. (1993). Personal Narratives as Interactive Texts: Collecting and Interpreting Migrant Life-Histories. Professional Geographer. Vol. 45, No. 1, pp. 95-129.
- Miller, M.J. (1981). Foreign Workers in Western Europe: An Emerging Political Force. New York: Praeger.
- Milner, A. (1999). Class. London: Sage.
- Monos, D. (1986). The Achievement of the Greeks in the United States. Philadelphia: Centrum.
- Morokvasic, M. (1984). Birds of Passage are also Women.... International Migration Review. Vol. Xviii, pp. 886-907.
- Moskos, C.C. (1999). Greek Americans: Struggle and Success. New York: Transaction Publishers.
- Mostyn, B. (1979). Personal benefits and satisfactions derived from participation in urban wildlife projects. NCC publication. A Qualitative Evaluation', (former) Nature Conservancy Council, Peterborough.
- Mouzelis, N. (1978). Modern Greece: Facets of Underdevelopment. London: Macmillan.
- Mulder, M.A. & Pafioli, M. (2004). Integration of Foreigners in Danish Society: An ethnographic study to gain insight into the Dutch and the Greeks who live in Copenhagen. Seminar paper in Intercultural Management, Ethnographic Unit, Copenhagen Business School, Denmark.
- Naples, N. (2003). Feminism and Method: Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research. London: Routledge.
- Nast, H. et al. (1994). Women in the Field: Critical Feminist Methodologies and Theoretical Perspectives. Professional Geographer. Vol. 46, No. 1, pp. 54-101.

- Noiriel, G. (1985). Immigration: le fin mot de l'histoire. Vingtième Siècle. pp. 141-150.
- Novak, M. (1996). Unmeltable Ethnics: Politics & Culture in American Life. New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Nussbaum, M.C. (1996). Patriotism and Cosmopolitanism. Στο Nussbaum, M.C. & Cohen, J. eds. For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism. Boston: Beacon Press, pp. 3-17.
- Nussbaum, M. (1997). Cultivating Humanity. Cambridge: Harvard University Press.
- Oakely, A. (1981). Interviewing women: a contradiction in terms. Στο Roberts, H. ed. Doing Feminist Research. London: Routledge, pp. 30-61.
- Oetting, E.R., & Beauvais, F. (1991). Orthogonal cultural identification theory: The cultural identification of minority adolescents. International Journal of the Addictions. Vol. 25, No. 5A, pp. 655-685.
- Osipowicz, D. (2004). People at a Crossroads: An Outline of the Motives for Return Migration of Second Generation British Poles, paper presented at the Fifth European Social Science History Conference, Ethnicity and Migration Network, Return Migration Session, 24-27 March, Berlin: Humboldt University.
- Panagakos, A.N. (2003). Romancing the Homeland: Transnational Lifestyles and Gender in the Greek Diaspora. Unpublished PhD dissertation, University of California, Santa Barbara.
- Pandit, K & Withers, S.D. (eds.) (1999). Migration and Restructuring in the United States: A Geographic Perspective. Lanham and Boulder: Rowman & Littlefield Publishers.
- Papademetriou, D. (1985). Illusions and reality in international migration: migration and development in post World War II Greece. International Migration. Vol. 23, pp. 211-224.
- Papastergiadis, N. (1998). Dialogues in the Diasporas: Essays and Conversations on Cultural Identity. London: Rivers Oram Press.
- Papastergiadis, N. (2000). The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity. Cambridge: Polity Press.
- Park, R. (1969). Human Migration and the Marginal Man. Στο Sennett, R. ed. The Classic Essays on the Culture of Cities. New York: Appleton- Century-Crofts, pp. 131-142.
- Passerini, L. (1987) Fascism in Popular Memory. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perks, R. and Thomson, A. (eds.) (1998). The Oral History Reader. London: Routledge.

- Personal Narratives Group (1989). Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives. Bloomington: Indiana University Press.
- Philo, C. (1992). Neglected rural geographies. Journal of Rural Studies. Vol. 8, pp. 193-207.
- Phinney, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. Psychological Bulletin. Vol. 108, No. 3, pp. 499-514.
- Phizacklea, A. (ed.) (1983). One Way Ticket: Migration and Female Labour. London and Melbourne: Routledge & Kegan Paul.
- Pile, S.J. (1993). Human agency and human geography revisited: a critique of 'new models' of the self. Transactions of the Institute of British Geographers. Vol. 18, pp. 122-139.
- Piore, M.J. (1979). Birds of Passage: Migrant Labour and Industrial Societies. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plummer, K. (2001). Documents of Life 2: An Invitation to a Critical Humanism. London: Sage.
- Polkinghorne, D.E. (1988). Narrative Knowing and the Human Sciences. Albany, NY: State University of New York Press.
- Popular Memory Group (1982). Popular memory: theory, politics, method. Στο Johnson, R. et al. eds. Making histories. Birmingham: Hutchinson/CCCS, pp. 205-52.
- Portes A. & Rumbaut, R.G. (1996). Immigrant America : A Portrait. Berkeley: University of California Press.
- Poulantzas, N. (1975). Classes in Contemporary Capitalism. London: Verso.
- Pries, L. (ed.) (1999). Migration and Transnational Social Spaces. Aldershot: Ashgate.
- Psimmenos, I. (1995). Immigration from the Balkans: Social exclusion in Athens. Athens: Glory Book – Papazisis.
- Rapport, N. & A. Dawson (eds.) (1998). Migrants of Identity: Perceptions of Home In a World of Movement. Oxford: Berg.
- Ravenstein, E.G. (1885). The laws of migration – I, Journal of the Statistical Society. Vol. 48, pp.167-235.
- Ravenstein, E.G. (1889). The laws of migration – II. Journal of the Statistical Society. Vol. 52, pp. 214-301.
- Rawls, J. (1993). Political Liberalism. New York: Columbia University Press.

- Reimers, D. M. (1992). Still the golden door: the third world comes to America. New York: Columbia University Press.
- Reinharz, S. (1992). Feminist Method in Social Science. Oxford: Oxford University Press.
- Rex, J. (1996). Ethnic Minorities in the Modern Nation State. London: Macmillan.
- Richardson, L. (1994). Writing: a method of inquiry. Στο Denzin, N.K & Lincoln, Y.S. eds. Handbook of Qualitative Research. Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 516-529.
- Robertson, R. (1992). Globalization: Social Theory and Global Culture. London: Sage.
- Robins, K. (1991). Tradition and Translation: National Culture in its Global Context. Στο Corner, J. & Honey, S. eds. Enterprise and Heritage. London: Routledge.
- Robolis, S. & E. Xideas (1990). The economic determinants of Greek return migration to the Islands of the East Aegean. International Migration. Vol. 34, No. 2, pp. 297-319.
- Robolis, S., J. Boules, P. Souri & S. Pasadis (1989). An Investigation of the Economic Activity of Return Migrants and their Contribution to the Economic Development of the Region of East Aegean. University of the Aegean, Chios, Greece.
- Romanucci-Ross, L. & G. DeVos (eds.) (1995). Ethnic Identity: Creation, Conflict, and Accommodation. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Rose, G. (1993). Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge. Cambridge: Polity.
- Rose, G. (1997). Situating knowledges: positionality, reflexivities and other tactics. Progress in Human Geography. Vol. 21, No. 3, pp. 305-20.
- Rosenau, J. (1990). Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. Princeton: Princeton University Press.
- Rumbaut, R.G & Portes, A. (eds.) (2001). Ethnicities: Children of Immigrants in America. Berkeley: University of California Press.
- Rushdie, S. (1991). Imaginary Homelands, Granta, pp. 9-21.
- Safran, W. (1991). Diasporas in modern societies: myths of homeland and return. Diaspora. Vol. 1, No. 1, pp. 83-89.
- Said, E. (1983). The World, the Text, and the Critic. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Saloutos, T. (1956). They Remember America: The Story of the Repatriated Greek-Americans. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Saloutos, T. (1964). The Greeks in the United States. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Samatas, M. (2005). Studying Surveillance in Greece: Methodological and Other Problems Related to an Authoritarian Surveillance Culture. Surveillance & Society. Vol. 3, No. 2/3, pp. 181-197.
- Sangster, J. (1998). Telling our stories: feminist debates and the use of oral history. Στο Perks, R. & Thomson, A. eds. The Oral History Reader. London: Routledge, pp. 87-100.
- Sassen, S. (1998). Globalization and its Discontents. New York: New Press.
- Sayer, A. (1992). Method in social science: a realist approach. London: Routledge.
- Schermerhorn, R. (1970). Comparative Ethnic Relations: A Framework for Theory and Research. NY: Random House.
- Schnapper, D. (1991). La France de l' integration. Sociologie de la nation en 1990. Paris: Gallimard.
- Scourby, A.S. (1984). The Greek Americans. Boston: Twayne Publishers.
- Sennett, R. (1978). The Fall of Public Man. New York: Vintage Books.
- Seremetakis, N.C. (1991). The Last Word: Women, Death, and Divination in Inner Mani. Chicago: The University of Chicago Press.
- Shain, Y. (1999). Marketing the American Creed Abroad: Diasporas in the U.S. and their Homelands. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shibutani T, & Kwan KM. (1965). Ethnic Stratification: A Comparative Approach. New York: Macmillan/London: Collier-Macmillan.
- Shostak, M. (1981). The Life and Words of a !Kung Woman. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Silverman, D. (1997). Qualitative research. London: Sage.
- Simpson, D. (2006). 9/11: The Culture of Commemoration. Chicago: University of Chicago Press.
- Sjaastad, L.A. (1971). The costs and returns of human migration. Journal of Political Economy. Vol. 70, No. 1, pp. 80-93.

- Skeldon, R. (1997). Migration and Development: A Global Perspective. London: Longman.
- Skrbis, Z. (1999). Long-distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities. Ashgate: Aldershot.
- Smith, A.D. (1986). The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell.
- Smith, A.D. (1991). National Identity. London: Penguin Books.
- Smith, A.D. (2004). History and national destiny: responses and clarifications. Nations and Nationalism. Vol. 10, No. 1 &2, pp. 195-209
- Smith, M.P. & Guarnizo, L.E. (eds.) (1998). Transnationalism From Below.
- Smith, S. & Watson, J. (eds.) (1998). Women, Autobiography, Theory: A Reader. Madison: University of Wisconsin Press.
- Soja, E. & B. Hooper (1993). The space that difference makes: some notes on the geographical margins of the new cultural politics. Στο Keith, M. & Pile, S. eds. Place and the Politics of Identity. London: Routledge, pp. 183-205.
- Soja, E. (1989). Postmodern Geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory. London: Verso.
- Sowell, T. (1981). Ethnic America: A History. New York: Basic Books.
- Stryker, S., et al. (eds.) (2000). Identity, Self, and Social Movements. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Suárez-Orozco & Marcelo, M. (1998). Crossings: Mexican Immigration in Interdisciplinary Perspectives. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Tajfel, H. (1982). Social Identity and Intergroup Relations. Cambridge: Cambridge University Press.
- Takaki, R. (1993). A Different Mirror: A History of Multicultural America. Boston: Little, Brown and Company.
- Tastsoglou, E. & Maratou-Alipranti, L. (2003). Gender and International Migration: Conceptual, Substantive and Methodological Issues. Στο Tastsoglou, E. & Maratou-Alipranti, L. eds. Gender and Migration: Focus on Greece. (special issue). Athens: National Centre for Social Research 110 A, pp. 5-22.
- Tavuchis, N. (1972). Family and Mobility among Greek-Americans. Athens: National Centre of Social Research.

- Taylor, C. (1989). Sources of the Self. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomas, W.I. & Znaniecki, F. (1958). The Polish Peasant in Europe and America. New York: Dover Publications. (First published in 1918-21; republished in 2 vols 1927).
- Thompson, P. (2000). The Voice of the Past: Oral History. Third Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Thomson, A. (1994). Anzac Memories: Living with the legend. Melbourne: Oxford University Press.
- Thomson, A. (1999). Moving stories: oral history and migration studies. Oral History. Vol. 27, No. 1, pp. 24-37.
- Thrift, N. (2004). Movement-space: the changing domain of thinking resulting from the development of new kinds of spatial awareness. Economy and Society. Vol. 33, No. 4, pp. 582-604.
- Thrift, N. (2006). Space. Theory, Culture & Society . Vol. 23, No. 2–3, pp.139–155.
- Todorova, M. (ed.) (2004). Balkan Identities: Nation and Memory. London: Hurst & Company.
- Touraine, A. (1971). The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society. New York: Random House.
- Triandafyllidou, A. (2000). 'Racists? Us? Are You Joking?' The Discourse of Social Exclusion of Immigrants in Greece and Italy. Στο King, R. et al. eds. Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe. London: MacMillan Press, pp. 186-206.
- Trimble, J.E. (1995). Toward an understanding of ethnicity and ethnic identity and their relationship with drug use research. Στο Botvin, J.G. et al. eds. Drug Abuse Prevention with Multiethnic Youth. Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 3-27.
- Tsuda T. (2003). Strangers in the Ethnic Homeland: Japanese Brazilian Return Migration in Transnational Perspective. New York: Columbia University Press.
- Unger, K. (1986). Return migration and regional characteristics: the case of Greece. Στο King, R. ed. Return Migration and Regional Economic Problems. London: Croom Helm, pp. 152-170.
- UNHCR (1999). UNHCR and Refugees: UNHCR by Numbers. www.unhcr.ch/unandref/numbers/table2.htm

- Van Hear, N. (1998). New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities. London: UCL Press.
- Vidler, A. (2000). Warped Space: Art, Architecture, and Anxiety in Modern Culture. Cambridge, MA: MIT Press.
- Vlachos, E. (1968). The Assimilation of Greeks in the United States. Athens: National Centre of Social Research.
- Voutira, E. (1991). Pontic Greeks Today: Migrants or Refugees? Journal of Refugee Studies. Vol. 4, No. 4, pp. 400-420.
- Wallerstein, I. (1974). The modern world system. New York: Academic Press.
- Waters, M.C. (1990). Ethnic Options: Choosing Identities in America. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Weber, M. (1968). Economy and Society. Bedminster Press: New York.
- Weinreich, P. (1997). Enculturation of a semi-alien: Journeyings in the construction and reconstruction of identity. Στο Bond, M.H. ed. Working at the Interface of Cultures: Eighteen Lives in Social Science. London and New York: Routledge, pp. 155-165.
- Weitzman, E.A. (2000). Software and qualitative research. Στο Denzin, N.K., Lincoln, Y. eds. Handbook of Qualitative Research, Second Edition. Thousand Oaks, California: Sage Publications, pp. 803-820.
- Werbner, P. & Modood, T. (eds.) (2000). Debating Cultural Hybridity: Multi-Cultural Identities and the Politics of Anti-Racism. London: Zed Books.
- Werbner, P. (1999). Global Pathways: Working-class cosmopolitans and the creation of translational ethnic worlds. Social Anthropology. Vol. 7, No. 1, pp.17-37.
- Werbner, R. (1991). Tears of the Dead: The Social Biography of an African Family. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- White, S. (1980). A philosophical dichotomy in migration research. Professional Geographer. Vol. 32, pp. 6-13.
- Williams, R. (1976). Keywords: A Vocabulary of Culture and Society. Glasgow: Fontana.
- Women's Studies Group (1978). Women Take Issues: Aspects of Women's Subordination. London: Hutchinson/Centre for Contemporary Cultural Studies.
- Wright, E.O. (1994). Interrogating Inequality: Essays on Class Analysis, Socialism and Marxism. London: Verso.

Yamanaka, K. (1996). Return migration of Japanese-Brazilians to Japan: the Nikkeijin as ethnic minority and political construct. Diaspora. Vol. 5, No. 1, pp. 65-97.

Yuval-Davis, N. (1997). Gender and Nation. London: Sage.

Yuval-Davis, N. & Anthias, F. (eds.) (1989). Woman, Nation, State. Basingstoke: Macmillan.

Zavalloni, M. & Louis-Guerin, C. (1984). Identité sociale et conscience: Introduction l'écologie. Montreal: Presses de l'Université de Montreal.

Zelinsky, W. (1971). The hypothesis of the mobility transition. Geographical Review. Vol. 61, No. 3, pp. 219-249.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 – APPENDIX 1 (Christou, 2006d)

Table A. Second-generation Greek-American return migration

Participant Profile

<i>Migrant</i>	<i>Sex</i>	<i>Age on Return</i>	<i>Age now</i>	<i>Place of birth</i>	<i>Year of parents' emigration</i>	<i>Year migrant returned to Greece</i>	<i>Education</i>	<i>Occupation</i>	<i>Marital Status</i>	<i>Living Arrangements</i>
1. <i>Medusa</i>	F	20	21	Boston, Mass.	1950, have not returned	2001	Bachelor's	Student	Single	Renting
2. <i>Kassandra</i>	F	46	49	New York, NY	1949, returned 1968	1999	Bachelor's	Secretary	Single	With Parents-Homeowners
3. <i>Sappho</i>	F	16	23	San Diego, CA	1975, returned 1995	1995	Bachelor's	Student	Single	With Parents-Homeowners
4. <i>Hestia</i>	F	27	28	Astoria, NY	1974, have not returned	2001	Bachelor's	Homemaker	Married	Homeowner
5. <i>Artemis</i>	F	31	32	Brooklyn, NY	1955, have not returned	2001	Bachelor's	Homemaker	Married	Renting
6. <i>Plato</i>	M	23	30	Brooklyn, NY	1970, returned 1999	1995	Bachelor's	Advertising	Single	Renting
7. <i>Pericles</i>	M	46	50	Chicago, Illinois	1950, returned 1969	1998	Associate Degree	Real Estate	Divorced	With Parent-Homeowner
8. <i>Iphigenia</i>	F	24	50	Boston, Mass.	1948, returned 1985	1977	Master's	Educational Administration	Single	Homeowner
9. <i>Aristotle</i>	M	29	30	Houston,	1970,	2001	Bachelor's	Logistics	Married	Homeowner

				Texas	returned 2001					
<i>10. Diomides</i>	M	33	34	Columbus, Ohio	1950, have not returned	2001	Bachelor's	Computer Specialist	Married	Renting
<i>11. Aspasia</i>	F	21	32	Astoria, NY	1965, returned 1994	1991	Associate Degree	Stylist	Married	Homeowner
<i>12. Kalliope</i>	F	20	23	Washington, DC	1973, have not returned	1999	Bachelor's	Student	Single	Homeowner
<i>13. Lyssandros</i>	M	24	28	Portland, Oregon	1966, have not returned	1998	Bachelor's	Student	Single	Renting
<i>14. Nestoras</i>	M	28	39	South Gate, Michigan	1962, returned 1984	1991	Master's	Business Owner	Married	Homeowner
<i>15. Electra</i>	F	18	22	Astoria, NY	1972, have not returned	1998	Bachelor's	Waitress	Single	Renting
<i>16. Ariadne</i>	F	20	24	Astoria, NY	1972, have not returned	1998	Bachelor's	Student	Single	Renting
<i>17. Antigone</i>	F	21	22	San Jose, California	1975, have not returned	2001	Bachelor's	Student	Single	Renting
<i>18. Medea</i>	F	21	22	Vallejo, California	1971, have not returned	2001	Bachelor's	Student	Single	Renting
<i>19. Hercules</i>	M	16	27	Bethpage, NY	1967, returned 1991	1991	Technical School	Bank employee	Single	With Parents-Homeowners
<i>20. Hermione</i>	F	30	31	Brooklyn, NY	1957, have not returned	2001	Master's	Dietician	Single	With Relatives-Homeowners
<i>21. Nephele</i>	F	25	32	Brooklyn, NY	1967, have not returned	1995	Master's	Lecturer	Married	Homeowner
<i>22. Phaedra</i>	F	25	27	Brooklyn,	1969, returned	2000	Master's	Network	Single	Renting

				NY	2001			Administrat or		
23. <i>Sophocles</i>	M	24	28	Astoria, NY	1967	1998	Master's	Lecturer	Married	With Parents- Homeowners
24. <i>Andromache</i>	F	32	34	Brooklyn, NY	1967, returned 1995	2000	Master's	Production Manager	Single	Renting
25. <i>Hera</i>	F	47	70	Boston, Mass.	1916, deceased, did not return	1979	Associate Degree	Retired, Airline employee	Married	Homeowner
26. <i>Pandora</i>	F	18	43	Kingston, NY	1957, deceased, did not return	1977	Bachelor's	Lecturer	Married	Homeowner
27. <i>Persephone</i>	F	14	24	Oregon, Portland	1970, returned 1993	1993	Master's	Postgraduat e student	Single	Renting
28. <i>Thalia</i>	F	33	68	New York, NY	1928, deceased, did not return	1968	Master's	Retired, School Teacher	Married	Homeowner
29. <i>Kalypso</i>	F	22	41	Flint, Michigan	1958, returned 1990	1984	Associate Degree	Administrati on	Single	With parents- Homeowners
30. <i>Kallisto</i>	F	12	21	Astoria, NY	1965	1992	Bachelor's	Student	Married	Homeowner
31. <i>Iokaste</i>	F	23; 30	30	Chicago	1970, have not returned	1994-97; 2001	Master's	Lecturer	Married	Homeowner
32. <i>Hypatia</i>	F	14; 23	30	Chicago	1957, have not returned	1985-88; 1994	Master's	Lecturer	Single	Homeowner
33. <i>Polymnia</i>	F	9	20	New York,	1960, returned	1990	Bachelor's	Student	Single	With parents-

				NY	1990					Homeowners
34. <i>Pythia</i>	F	48	50	Ithaca, NY	1950, deceased, did not return	2000	Bachelor's	Secretary	Married	Homeowner
35. <i>Thucydides</i>	M	12	23	Chicago	1960, returned 1990	1990	Bachelor's	Student	Single	With parents-Homeowners
36. <i>Xenofondas</i>	M	8	22	New York, NY	1960, returned 1987	1987	Bachelor's	Student	Single	With parents-Homeowners
37. <i>Aristophanes</i>	M	18; 19	23	Poughkeepsie, NY	1975, returned 1996	1996; 1997	Bachelor's	Manages family business	Single	Homeowner
38. <i>Achilles</i>	M	25	33	Lowell, Massachusetts	1960, have not returned	1995	Master's	Lecturer/Translator	Single	Homeowner
39. <i>Patroklos</i>	M	30	37	Detroit, Michigan	1953, have not returned	1996	Bachelor's	Media/Advertising	Single	Renting
40. <i>Hector</i>	M	28	36	Seattle, Washington	1963, have not returned	1995	Bachelor's	Telecommunications	Single	Renting

Table B: Greek migrants in Denmark (first & second generation)

Participant Profile

	<i>Migrant</i>	<i>Sex</i>	<i>Age</i>	<i>Place of Birth</i>	<i>Year of emigration</i>	<i>Occupation</i>	<i>Level of Education</i>
1	<i>Όλγα</i>	F	40	Greece	1997	PhD researcher	PhD candidate
2	<i>Αυδία</i>	F	36	Greece	1990	Medical Doctor	Medical School, PhD
3	<i>Μάρθα</i>	F	40	Greece	2000	European Env. Agency	Master's
4	<i>Πέτρος</i>	M	50	Imvros	1965	Chemical	M.Sc.

						Engineer	
5	<i>Ευγένιος</i>	M	43	Port-Said, Egypt	1988	Academic	PhD
6	<i>Ρεβέκκα</i>	F	41	Greece	1995	Academic	PhD
7	<i>Αιμίλιος</i>	M	45	Greece	1997	Academic	PhD
8	<i>Ιουλία</i>	F	30	Greece	2003	Academic	PhD
9	<i>Ιορδάνης</i>	M	36	Greece	1998	PhD researcher	PhD candidate
10	<i>Λουκία</i>	F	54	Greece	1969	Social Worker	Bachelor's
11	<i>Μαρκέλλα</i>	F	64	Greece	1960	Psychologist	PhD
12	<i>Βίκτωρας</i>	M	62	Greece	1967	Architect	Bachelor's
13	<i>Λουκάς</i>	M	65?	Greece	1964	Carpenter	HS
14	<i>Ματθαίος</i>	M	?	Greece	1967	Artist	Bachelors
15	<i>Μερκούριος</i>	M	36	Greece	1986	Medical Doctor	Medical School, PhD
16	<i>Ναταλία</i>	F	34	Denmark	2 nd generation	Student	Master's
17	<i>Ανδρέας</i>	M	65	Greece	1964	Carpenter	High School
18	<i>Ελισάβετ</i>	F	53	Greece	1969	Factory employee	High School
19	<i>Θέκλα</i>	F	83	Greece	1960	Factory employee (retired)	Grammar School
20	<i>Μαργαρίτα</i>	F	42	Greece	1987	Housewife	High School
21	<i>Κλειώ</i>	F	37	Greece	1994	Employee	High School
22	<i>Αλέξανδρος</i>	M	47	Greece	1976	Waiter	High School
23	<i>Γρηγόρης</i>	M	33	Greece	2000	Waiter	High School
24	<i>Δημοσθένης</i>	M	62	Greece	1964	Technician	Bachelor's

25	<i>Γεράσιμος</i>	M	64 §	Greece	1961	Sociologist, Embassy employee	Master's
26	<i>Ζαχαρίας</i>	M	50 §	Greece	1974	Restaurant owner	Grammar School
27	<i>Αργύρης</i>	M	65 §	Greece	1964	Restaurant owner	Grammar School
28	<i>Φαίδρα</i>	F	35	Denmark	2 nd Generation	Business owner	Bachelor's
29	<i>Ιάσονας</i>	M	55	Greece	1989	Waiter	High School
30	<i>Σωτήρης</i>	M	34	Greece	1999	Academic	PhD
31	<i>Δάφνη</i>	F	27	Denmark	2 nd Generation	Art Gallery	Master's
32	<i>Χάρις</i>	F	34	Greece	2 nd Generation	Actress	Bachelor's
33	<i>Δανάη</i>	F	30	Denmark	2 nd Generation	Student	Bachelor's
34	<i>Νεφέλη</i>	F	30	Denmark	2 nd Generation	Student	Bachelor's
35	<i>Φοίβη</i>	F	41	Greece	1984	Tourism	Bachelor's
36	<i>Μυρτώ</i>	F	25	Denmark	2 nd Generation	Psychologist	Master's
37	<i>Κλεοπάτρα</i>	F	24	Denmark	2 nd Generation	Student	Bachelor's
38	<i>Διογένης</i>	M	62	Greece	1969	Retired	Grammar School
39	<i>Αντώνης</i>	M	47	Greece	1990	Health Care	PhD Candidate/ Health Care
40	<i>Στράτος</i>	M	55	Greece	1975	Translator	Master's

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Για μία νέα Ατλαντίδα, το ατέλειωτο ταξίδι του Ελληνισμού πέρα από τον Ατλαντικό: η Αμερικανική μεταναστευτική διάσταση (Μεταπολεμική μετανάστευση προς τις ΗΠΑ – Συνοπτική ιστορική αναδρομή)

Χώρα αμάλγαμα, χώρα μωσαϊκό, χώρα χωνευτήρι λαών, χώρα μεταναστών, των φτωχών και κατατρεγμένων¹, οι ΗΠΑ αναπαριστούν και αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως γη υποδοχής μεταναστών (Green, 2004: 68). Η ιστορική καταγραφή της μεταναστευτικής εξέλιξης των ΗΠΑ διαφοροποιείται σε επίπεδα του «εθνοτικού» και των συλλογικών μεταναστευτικών εθνοτικών ομάδων (Glazer & Moynihan, 1963 • Sowell, 1981 • Archdeacon, 1983 • Bodnar, 1987 • Daniels, 1990 • Portes & Rumbaut, 1990 • Novak, 1996), του «διασπορικού» στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό (Jacobson, 1995 • Shain, 1999), του «πολιτισμικού» και της πολυπολιτισμικότητας (Takaki, 1993 • Jacobson, 1998), της «τριτοκοσμικής» (Reimers, 1992) αλλά και της δεύτερης γενιάς μεταναστών κυρίως ασιατικής και λατινοαμερικανικής προέλευσης (Levitt & Waters, 2002 • Rumbaut & Portes, 2001) αλλά και συγκριτική ιστορική προσέγγιση των δύο μεγάλων μεταναστευτικών κυμάτων (Foner, 2000). Όμως, τα ασφυκτικά όρια που πρέπει να τεθούν στα πλαίσια της ανάγκης του παραρτήματος αυτού περιορίζουν όποια φιλοδοξία για μία διεξοδική παρουσίαση αυτής της ιστορικής πορείας του μεταναστευτικού φαινομένου στις ΗΠΑ². Έτσι, αφού αναφερθούμε σε μία γενική εισαγωγή, θα πρέπει να προσδιοριστούν οι κυριότερες φάσεις της ελληνικής μετανάστευσης κατά τη νεότερη ιστορική περίοδο και να κατατεθούν οι πιο αξιόλογες

¹ Παραπέμπει άμεσα στους στίχους της Έμμα Λάζαρος που είναι χαραγμένοι στη βάση του Αγάλματος της Ελευθερίας, το οποίο συμβολικά τοποθετήθηκε στην είσοδο του λιμανιού της Νέας Υόρκης το 1886 και εκφράζουν την ιδεολογία του αμερικανικού ονείρου: «Δώστε μου τους κουρασμένους, τους φτωχούς σας, τις μάζες εκείνων που σας περισσεύουν και που επιθυμούν να αναπνεύσουν ελεύθερα. Τα άθλια σκουπίδια των κοσμοβριθών ακτών σας. Στείλτε σε μένα αυτούς τους άστεγους, του χτυπημένους από την καταιγίδα. Υψώνω τη λάμπα μου δίπλα στη χρυσή πύλη», «Give me your tired, your poor, Your huddled masses yearning to breathe free, The wretched refuse of your teeming shore. Send these, the homeless, tempest-tost to me, I lift my lamp beside the golden door!» *Emma Lazarus*, «The New Colossus».

² Το ίδιο ισχύει και για την κοινωνιολογική εξέλιξη των όρων και διαδικασιών της *αφομοίωσης*, της *ενσωμάτωσης*, κτλ., μια και έχει αποτυπωθεί με σαφήνεια και σε ελληνικές εκδόσεις ή μεταφράσεις ξενόγλωσσων βιβλίων, πχ. Green, (2004) *Οι Δρόμοι της Μετανάστευσης: Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*; Βεντούρα (1994) *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*; Μουσούρου (1991) *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*.

παρατηρήσεις που αφορούν στην ανθρωπογεωγραφική πορεία αυτών των μετακινήσεων και ενσωματώσεων στη χώρα υποδοχής³.

Οι ΗΠΑ αποτελεί κατεξοχήν χώρα υποδοχής υπερπόντιας μετανάστευσης. Κυρίως για λόγους δημογραφικούς αλλά και αναπτυξιακούς απέβλεπε στην πρόσκτηση πολιτών που θα έμελλαν να γίνουν οι «νέοι Αμερικανοί πολίτες» στη διαδικασία συγκρότησης του Αμερικανικού έθνους και κράτους. Φαινόμενο απόλυτα συνυφασμένο με την νεότερη ιστορία της χώρας, αποτέλεσε ένα από τα κύρια συστατικά του «εθνικού μύθου» της χώρας αυτής, σύμφωνα με τον οποίο ο πολίτης των ΗΠΑ αποτελεί ενσάρκωση του «νέου ανθρώπου», προϊόν της συγχώνευσης των διαδοχικών μεταναστευτικών κυμάτων (Noiriel, 1985). Έτσι, ως χώρα υποδοχής διαμόρφωσε μία συγκεκριμένη μεταναστευτική πολιτική, αυτή της πολιτικής αφομοίωσης (έστω επιλεκτικής αφομοίωσης) των μεταναστών σε μέλη της κοινωνίας υποδοχής.

Η πολιτική αφομοίωσης των ΗΠΑ ενθάρρυνε την μετανάστευση έως και τα τέλη του 19ου αιώνα. Με τις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές στα τέλη του 19ου αιώνα και τη μαζική μεταναστευτική εισροή νέων εθνικών ομάδων της νοτιοανατολικής Ευρώπης επήλθε και ο έλεγχος των μεταναστευτικών κυμάτων ο οποίος υλοποιήθηκε θεσμικά και συστηματικά με ένα νέο σύστημα κριτηρίων και αριθμητικών περιορισμών όπως το 1924 με τον νόμο Reed-Johnson, που όρισε τον ετήσιο αριθμό Ελλήνων μεταναστών σε 100

³ Αντιμετώπισα ουσιαστικά αρκετά διλήμματα όσον αφορά στην ιστοριογραφική προσέγγιση του φαινομένου της ελληνικής μετανάστευσης στις ΗΠΑ (Christou, 2006d). Συγκεκριμένα, ορισμένες εργασίες χαρακτηριζόμενες ως «ανθελληνικές» (Fairchild, 1911) και άλλες ως «φιλελληνικές» (Burgess, 1913) σύμφωνα με τον (Vlachos, 1968: 31), όξυναν τον προβληματισμό μου. Παράλληλα, υπάρχουν και εργασίες «εκ των έσω» που εστιάζουν στα κατορθώματα των Ελλήνων (Monos, 1986 • Moskos, 1999), αλλά και «εκ των έξω» (Χασιώτης, 1993), ενώ αξιοσημείωτη είναι η ενασχόληση, ο συγγραφικός και αρχαιακός πλούτος που άφησε πίσω του ο ιστορικός Theodore Saloutos καθώς και ιστορικές του εργασίες για την Ελληνική διασπορά στις ΗΠΑ (1964). Ιστορικές πληροφορίες επίσης εμπεριέχονται και στις εξής εργασίες: Tavuchis, 1972 • Scourby, 1984 • Georgakas, 1987 • Kourvetaris, 1997 • Constantinou, 2002), και αρκετά είναι τα ειδικά αφιερώματα επί του θέματος σε ελληνικά περιοδικά και εφημερίδες (*Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ειδικό τεύχος, 27 Νοεμβρίου 1997 • *Ελληνες στις ΗΠΑ: το χθές, το σήμερα, το αύριο της ελληνικής ομογένειας*, Αφιέρωμα, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12 Νοεμβρίου 1998 • Αφιέρωμα, *Απόδημος Ελληνισμός, Παγκόσμιοι Έλληνες, Ελευθεροτυπία*, 27 Νοεμβρίου 1999). Καθώς όπως έχω ήδη επισημάνει ποικιλοτρόπως, η αυτόνομη επιστημονική συνεισφορά της θεωρητικής και εμπειρικής πρωτοτυπίας αυτής της διδακτορικής διατριβής αφορά στην ανθρωπογεωγραφική μελέτη του σύγχρονου χρονοχώρου όπου διαδικασίες ταυτοποίησης συντελούνται εν εξελίξει του μεταναστευτικού φαινομένου και κατά συνέπεια στα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα. Έτσι, το ιστορικό πλαίσιο συντελεί στην τοποθέτηση του φαινομένου άρα και η ανάπτυξη θα περιοριστεί σε αυτό ακριβώς.

άτομα. Ο αριθμός αυξήθηκε σε 307 το 1929. Νέα μαζική μετανάστευση (70,000 μετανάστες) παρατηρείται μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι το 1965. Άλλοι 15,000 Έλληνες βρέθηκαν στην Αμερική στο διάστημα 1966-1971. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 ο μέσος όρος μεταναστών ήταν 8,000 κάθε χρόνο. Οι Πολιτείες που υποδέχθηκαν τους περισσότερους Έλληνες μετανάστες ήταν εξής: Νέα Υόρκη, Καλιφόρνια (Σαν Φρανσίσκο και Λος Άντζελες), Ιλινόις (Σικάγο), Μασαχουσέτη (Βοστώνη, Λόουελ), Νιου Τζέρσεϊ και Πενσιλβάνια (Από έρευνα της ΓΓΑΕ: «Φάκελος: Αυστραλία, Η.Π.Α., Καναδάς, Ν. Ζηλανδία» Σ. Κάτσικας, κ.ά., Αθήνα 1995).

Οι περισσότεροι Έλληνες μετανάστες ήταν εργάτες, αγρότες και κτηνοτρόφοι κυρίως από την Πελοπόννησο αλλά και περιοχές της Στερεάς Ελλάδας και τα νησιά. Οι στατιστικές δείχνουν ότι πριν από το 1930, περίπου το 40% των Ελλήνων που πήγαν στις Η.Π.Α. επέστρεψαν στην Ελλάδα. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 45,000 επέστρεψαν για να υπηρετήσουν ως εθελοντές στον ελληνικό στρατό. Στις περισσότερες περιοχές εγκατάστασης οι Έλληνες μετανάστες εργάστηκαν ως ανειδίκευτοι εργάτες σε βιομηχανίες, ορυχεία ή σιδηροδρόμους. Άλλοι έγιναν πλανόδιοι πωλητές ή υπάλληλοι σε επιχειρήσεις. Κάποιο μικρό ποσοστό από αυτούς κατόρθωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα αλλά με σκληρή εργασία και μεγάλες στερήσεις, να ανοίξει τη δική του μικροεπιχείρηση (εστιατόρια, καφενεία, μπακάλικα, πανδοχεία κτλ.), όπου συχνά εργαζόταν όλη η οικογένεια με σκληρά ωράρια. Με το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οι περισσότεροι από τους Ελληνοαμερικανούς είχαν πλέον εδραιωθεί στη μεσαία τάξη. Σήμερα, αρκετοί Έλληνες της Αμερικής παρουσιάζουν αξιοσημείωτη επιτυχία στις επιχειρήσεις, στα ελεύθερα επαγγέλματα, στην τέχνη, στην εκπαίδευση και στην πολιτική. Σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές των ΗΠΑ, η Ελληνοαμερικανική κοινότητα έχει το υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης και το δεύτερο υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα (μετά τους Εβραίους) από όλες τις εθνότητες προέλευσης στις ΗΠΑ. Η δεύτερη γενιά, δηλαδή οι γεννημένοι στην Αμερική, απομακρύνονται από την εργατική τάξη και τις μικροεπιχειρήσεις και προτιμούν να γίνονται υπάλληλοι ή να ασχολούνται με επαγγέλματα της ανώτερης μεσαίας τάξης. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι, αν και οι Έλληνες της πρώτης γενιάς είχαν πάντα μέσο εισόδημα χαμηλότερο κατά 10% περίπου από το μέσο λευκό Αμερικανό, οι Έλληνες της

δεύτερης γενιάς κερδίζουν 31,6% περισσότερο από το μέσο λευκό Αμερικανό (ΓΓΑΕ, 1995).

Οι δυσκολίες και οι αρνητικές εμπειρίες που αντιμετώπισαν οι πρώτοι Έλληνες μετανάστες στην Αμερική (όπως και άλλοι ξένοι) ήταν κυρίως, η έλλειψη γλωσσικής κατάρτισης, η πολιτισμική διαφορετικότητα, εμπειρίες ξενοφοβίας και ρατσισμού και σε ορισμένες περιπτώσεις έντονη προκατάληψη και εκτεταμένες ενέργειες βίας, εμπειρίες εκμετάλλευσης από Αμερικανούς, καθώς και από Έλληνες που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στις ΗΠΑ. Η μετανάστευση στις ΗΠΑ συνοδεύτηκε και με μία δηλωμένη ξενοφοβία, από έναν «αυτοχθονισμό» (nativism) που έφτασε μέχρι τον νομοθετικό αποκλεισμό της δεκαετίας του 1920 (Green, 2004: 67).

Για να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες που δημιούργησαν το διαφορετικό περιβάλλον και ο γλωσσικός τους αποκλεισμός, για να ικανοποιήσουν ανάγκες παραδοσιακών πρακτικών αλλά και για να αποκτήσουν χώρους κοινωνικής συναναστροφής, οι μετανάστες οργανώθηκαν σε κοινότητες και σωματεία και φρόντισαν για τη λειτουργία εκκλησιών. Σύντομα στο εσωτερικό των κοινοτήτων εμφανίστηκαν ποικίλες συγκρούσεις για τον έλεγχο τους και τον καθορισμό της μελλοντικής πολιτικής τους. Κάποιες από τις εντάσεις εξομαλύνθηκαν με τα χρόνια αλλά κάποιες οξύνθηκαν. Σε πολλές περιπτώσεις οι Ελληνικές κυβερνήσεις με δεδομένη την πεποίθηση ότι οι κοινότητες αποτελούσαν προέκταση της Εκκλησίας της Ελλάδος ή του Πατριαρχείου παρενέβαιναν στη ζωή των κοινοτήτων με στόχο να τις ελέγξουν και να επηρεάσουν πολιτικά τους μετανάστες (Βεντούρα, 2000).

Η πρώτη γενιά των μεταναστών έχοντας ως κίνητρο την οικονομική τους ενίσχυση πίστευαν ότι η παραμονή τους στις ΗΠΑ θα ήταν προσωρινή και κατέβαλαν σημαντικές προσπάθειες να διατηρήσουν την ταυτότητα τους οι ίδιοι και κυρίως να προστατέψουν τα παιδιά τους από τον κίνδυνο της αφομοίωσης (Moskos, 1999). Όμως το πλαίσιο συνάντησης τοπικών μορφών κοινωνικότητας με τις πολιτισμικές εκφράσεις των μεταναστών επέφερε μεταβολές στην ταυτότητα τους. Ο μετανάστης ως κοινωνικό και ιστορικό υποκείμενο γίνεται νέο προϊόν αυτής της συνάντησης ανάμεσα στο οικείο και

στο ξένο, στο όμοιο και στο διαφορετικό. Όπως ισχυρίζεται και η Βεντούρα (2000) ακόμη και οι αυτοπροσδιορισμοί της κοινωνίας από την οποία κατάγονταν οι μετανάστες μετασηματίστηκαν. Το περιεχόμενο και το νόημα της ελληνικότητας άλλαξε στις κοινωνίες του εξωτερικού όπως και στην Ελλάδα (Christou, 2006c). Οι ταυτότητες και οι πολιτισμοί, υποστηρίζει η Βεντούρα (2000), δεν είναι αμετάβλητες «ουσίες» με σταθερή αξία που οφείλουν οι άνθρωποι να διαιωνίζουν, αλλά δυναμικές που μεταβάλλονται μέσα από τη διαπλοκή των διεθνών σχέσεων, των κοινωνικών συγκρούσεων, των διαντιδράσεων μεταξύ των πολιτισμικών συστημάτων και των στρατηγικών των κοινωνικών υποκειμένων. Αυτό άλλωστε αποτελεί και το κύριο σημείο εστίασης αυτής της διδακτορικής διατριβής και έχει αναδειχθεί πλήρως και αναλυτικά στα εμπειρικά κεφάλαια που προηγήθησαν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΙΣ ΗΠΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ, 1821-1998⁴

Δεκαετία	Αριθμός νέων μεταναστών	Αριθμός νέων μεταναστών ως % της μεταβολής του πληθυσμού	% του πληθυσμού γεννημένο σε άλλη χώρα στο τέλος της δεκαετίας
1821-1830	143.439	4,5	–
1831-1840	599.125	14,3	–
1841-1850	1.713.251	28,0	9,7
1851-1860	2.598.214	31,5	13,2
1861-1870	2.314.824	32,5	14,4
1871-1880	2.812.191	24,2	13,3
1881-1890	5.246.613	41,0	14,8
1891-1900	3.687.564	28,3	13,6
1901-1910	8.795.386	53,9	14,7
1911-1920	5.735.811	40,8	13,2
1921-1930	4.107.209	24,6	11,6

⁴ ΠΗΓΕΣ: U.S. Immigration and Naturalization Service (Παλυβός, 2002: 125).

1931-1940	538.431	5,9	8,8
1941-1950	1.035.039	5,3	6,9
1951-1960	2.515.479	8,7	5,4
1961-1970	3.321.677	13,7	4,7
1971-1980	4.493.314	20,7	6,2
1981-1990	7.338.062	33,1	7,9
1991-1998	7.605.068	36,3	9,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΙΣ ΗΠΑ⁵

Era		Approximate Total	Approximate Annual Average
Early Migration	1873-1899	15,000	500
Great Wave	1890-1917	450,000	25,000
Last Exodus	1918-1924	70,000	10,000
Closed Door	1925-1946	30,000	1,300
Postwar Migration	1947-1965	75,000	4,000
New Wave	1966-1979	160,000	11,000
Declining Migration	1980-1989	25,000	2,500

⁵ ΠΗΓΕΣ: U.S. Immigration & Naturalization Service (Moskos, 1999: 156).